
ЛЮБОМИР ДМИТЕРКО

3

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1982

ЛЮБОМИР ДМИТЕРКО

Твори
в чотирьох
томах

ЛЮБОМИР ДМИТЕРКО

3

Міст через прірву

Роман-хроніка

У2
Д53

Роман посвящен борьбе за сохранение
и упрочение мира на земле.

Д $\frac{70303-071}{M205(04)-82}$ передплатне. 4702590200

© Видавництво «Дніпро», 1982 р.

Міст через прірву

Роман-хроніка

Частина перша

ОБПАЛЕНІ ГРОМАМИ

Розділ 1

ІСТОРИЯ ХВОРОБИ

У чотирикутник вікна чітко й строго вписувався пейзаж Прикавказзя. Знайомі з літератури лермонтовські місця: Машук, Бештау, долина річки Подкумок. Двогорбий Ельбрус — гігантський закам'янілий верблюд. Це — далечинь. А відразу за вікном — тоненька гілочка мигдалю на сріблястому кришталі провесни. Мов на японській гравюрі. Невидимою рукою її нагинає вітер, стукає нею об скло. Докір? Виклик? Чи нагадування про вічний рух і неспокій, які існують у світі, за глухими, мов з вати, санаторними стінами?

У палаті — біла, стерильна тиша.

Розмірений за розписом час, ім'я якому — нудьга.

Вони існують поряд — маленька палата з нерухомою нудьгою і ватяним затишком та велетенський світ з постійним рухом і невтомним пориванням. Розділені холодною прозорістю шибки.

Перші дні перебування в санаторії Данило Багрич раз у раз поглядав у заповітне вікно. Інженер за фактом, він у думці вираховував відстань до найближчого узгір'я. Художник у душі, милувався безліччю кольорів, якими обарвлювався краєвид залежно від примх погоди. Колишній офіцер бачив сектор спостереження, наче прослалася перед ним оперативна крупномасштабна карта.

Все це — в минулому. І здібний інженер. І невизрілий художник. І досвідчений розвідник. І гвардії майор танкових військ. І командир окремого саперного батальйону.

Тепер щоденним одягом стала смугаста санаторна піжама, єдиним документом — санаторно-курортна книжка. Годинник міряв час лише для того, щоб нагадувати: підйом, зарядка, аналіз крові, душ Шарко, водопій, сніданок, нарзанна ванна, прийом у лікаря. Так — з ранку до вечора. А завтра — те ж саме. Може, лише

для різноманітності — аналіз шлункового соку. Або замість нарзанної ванни — масаж. І прийому в лікаря, мабуть, не буде. А жаль! Цілий день він не бачитиме свого рятівника ескулапа. Наївного й смішного.

Сьогодні прийом у лікаря є. Вже незабаром. Пора йти.

Коридор, прямий і довгий, мов спокійне, одноманітне життя. Без подій і пригод. Є такі біографії. Пройшла людина життєвий шлях, а позаду — нічого. Ні яблуневого колоса, ні золотого колосся. Щасливі такі люди? Можливо. Принаймні здорові.

Двері лікарського кабінету. Дерматиновий прямокутник у білій стіні коридора. Наче клаптик голої ріллі у зав'язаному снігом чорноземі. Постукав. Тиша. Смикнути двері? Незручно. Ану ж на прийомі жінка? Чому б не повісити над дверима сигнальної лампочки? Як у таксі. Вільно — зелений колір, зайнято — червоний. Скільки часу зекономили б люди по клініках та санаторіях! І нервів.

Іронічно всміхнувся. Знову ти бунтуєш, неспокійна душе! Чи не годі? Адже життя позаду. І не рівне, не пряме, як санаторний коридор, а поламане, кривулясте, мов захаращене буреломом узлісся.

У коридорі кроки тверді, впевнені. Знайома постать у білому халаті. Вона! Наївний, смішний ескулап. Лікарка Пашко. Юлія Андріївна. Так звать її всі. Тільки Багричу запам'яталось, як при першому їхньому знайомстві, розмовляючи по телефону з якоюсь Галиною Назарівною, вона назвала себе просто Юлькою. І він помітив на її обличчі ще не стерті літами риси зухвало, пустотливого дівчати. Кирпата, сіроока Юлька. Справді! Точніше не скажеш.

А кроки все ближче, ближче. Цокають по підлозі, мов дятел по корі.

— Пробачте, Даниле Денисовичу. Затрималась у головного лікаря...

Данило Денисович — це він, Багрич. Називати пацієнта так — це вже люб'язність. Звичайно тут називають на прізвище з додатком епітета — «хворий». «Хворий Багрич», — повинна була сказати лікарка. Отже, для нього — виняток.

Ключ глухо дзвякнув у дверях, мов капсуль, вигвинчений з гільзи снаряда.

— Заходьте!

Могутній промінь сонця, віддзеркалений сніговою шапкою Ельбрусу, вподобав собі саме цю кімнату. Залив її щедро, по вінця. Наче не повітря сповнювало терапевтичний кабінет, а тепла сонячна хвиля.

— Сідайте!

Вона теж сіла, відкинувши з чола неслухняне, посічене вітрами пасмо. Вийняла з шухляди знайому анкету — історію хвороби. Читала. Котрий уже раз! Переглянула аналізи. Особливо уважно — останні, вчорашні.

— Та-ак...

Яке багатозначне це «та-ак». З нього завжди починають тоді, коли приховують своє замішання.

— Поліпшення поки що нема.

Ще б пак! А звідки воно візьметься?.. Було колись у Данила Багрича залізне здоров'я. Жити б Данилові Багричу сто років. Та не так склалось у нього життя...

— Але буде! Неодмінно буде!

Що саме буде? Ах, поліпшення стану здоров'я. Свята наївність! Невже вона справді вірить? Ні! Вона занадто розумна. Вдає. Грає роль. До того ж досить певміло. Сказати їй про це? Навіщо? Спасибі хоча б за співчуття.

— Мабуть, ми з вами помилилися, Даниле Денисовичу.— Це знов її голос.— Боюсь, що сімнадцятий номер для вас надто радіоактивний. Збуджує. Четвертий теж не підійде. Від сьогодні будете пити воду з бурової номер один. За сорок хвилин до прийняття їжі. Згода?

Що відповісти цій симпатичній, доброзичливій жінці? Якій нема ще, мабуть, і тридцяти. Яку слід показувати як зразок здоров'я і вроди...

— Дайте, будь ласка, курортну книжку.

Вона уже змінює в книжці номер мінеральної води. Розгонистим почерком, через усю сторінку. Наче вона міся і від помаху руки її станеться чудо воскресіння. Зникне порушення обміну речовин, атеросклероз, у крові й сечі не з'являтиметься глюкоза. А йому, замість сорок четвертого року, піде двадцять четвертий.

— Як спали, Даниле Денисовичу?

Чергова ввічливість лікаря. Свідчення професійної чемності. Та безпорадності.

Що ж, він промовчить. Адже давно забув, що таке нормальний відпочинок. І не лише через хворобу. Але й через оті нічні години, проведені над кресленнями. Коли довкола все спало. Він здавна полюбив це нічне безгоміння. А в результаті — хронічне безсоння.

Та навіщо їй про це знати? Чим вона допоможе? Порадить порошки, краплі? Запропонує вводити бром у вену? Все це — пройдений етап. Все вже було.

Мила, доброзичлива лікарко! Ти безсила, як і твоя зашкарубла терапевтична наука! Може, ти не винна в цьому, але ведеш нечесну, фальшиву гру. І ти, й твої шановні колеги.

Тисячі хворих приїжджають сюди. Разом з ураженими хворобою печінками, нирками, шлунками вони везуть з собою не лише розпач, але й надію. Наївну, сліпу. А ви обдурюєте їх. Прописуєте водичку таку ж цілющу, як будь-яка кринична вода.

Багрич відчуває, як недобра, навіжена лють насувається на нього. Мов осіння хмара. Він ладен скочити з місця, жбурнути в обличчя лікарці слова правди. Вистражданої, наболілої. Не за себе, за інших!

Та не може ні встати, ні говорити. На нього дивляться великі сірі очі, спокійні й щирі. Очі, яких йому так бракуватиме, коли він вийде звідси.

Ні, вона не лукавить. Вона вірить. І її пацієнти також. Адже допомагають їм і мінеральна водиця, і нарзанні ванни, і душ Шарко. Фанатизм? Можливо.

Промінь сонця заграв на віях, сірі очі зробилися ще лагіднішими, ще теплішими:

— Ох ви, Хома невірний!..

Сміючись, встала, пройшлася по кімнаті. Хома її була тверда, розгониста, як і почерк. Глянула приязно, довірливо сказала:

— Нещасні ми люди, курортні лікарі! Ні-ні, справді!

Знову сіла за стіл, поклала поперед себе руки — гарні, спокійні, з довгими гнучкими пальцями.

— Перед війною я хоч і жила в станиці, але добре грала на піаніно, мріяла про консерваторію. Та війна не одній мені змінила життєвий шлях. Пішла на фронт, була санітаркою, розвідницею, а потім, звісно, вступила в медичний. Колись я теж не вірила лікарям. Особливо терапевтам.

І знову засміялася.

Хай сміється! І говорить! Слухати її приємно й радісно. Її тверда віра, її непохитна переконаність наче гіпнотизують.

— Так, працювати в санаторії надзвичайно важко. Маєш справу не з грипом чи з ангіною. Хвороби складні,

хронічні, запущені. А строк — двадцять шість днів. На все: вивчення історії хвороби, дослідження організму, ознайомлення з характером хворого... а характери, самі знаєте...— у сірому попелі її очей знову блиснули іскорки сміху,— бувають різні. І, нарешті, на саме лікування. Аж цілих двадцять шість днів, з яких, либонь, третина йде на так званій «чемоданний» настрій хворого. От і покажи тут своє мистецтво! Гадаєте, легко? А ми ж тільки генії, не більше!

Іскри бризнули з очей, і вона вже не стримувала себе. Сміялася досхочу, як сміються молоді, здорові, безтурботні люди.

-- Добре ще, коли характер хворого хоч як-небудь піддається вивченню. А бувають же та-акі!..

Оце розтягнуте «та-акі» явно приховувало натяк на нього, Багрича.

Він ще не знайшовся, що їй відповісти, як вона раптом спохмурніла. Сонячний промінь зник з кімнати, далекий Ельбрус кинув на вікно густу двогорбу тінь. Серйозно, по-діловому лікарка промовила:

— Давайте хоч упорядкуємо вашу історію хвороби. Набридли мені ці білі плями на загадковій біографії Данила Багрича. Ми — погані лікарі, зате справні канцеляристи. А ваша хвороба, вірніше, комплекс хвороб, не виникла з нічого. Були, очевидно, якісь поважні причини. Не бійтесь, я не збираюся вивідувати військові таємниці. І, повірте, я розумію ваш психологічний стан. Та я на службі. Ваші аналізи та ті скупі дані, які записано в історію хвороби, про дещо говорять. Наприклад...

— Наприклад?

— Про тяжку контузію. З ураженням центрів обміну. Було таке?

— Здається.

— У сорок четвертому, на Сандомирському плацдармі, на Віслі. Так?

— Можливо.

— На автомашині ви наскочили на міну...

— На фугасну протитанкову.

— Скільки часу були непритомні?

— Не пам'ятаю. Перед вибухом забув засікти секундомір.

— Шкода! Картина була б яснішою. А тепер, будь ласка, згадайте ще подібні факти з вашого життя. Мож-

ливо, дещо іншого характеру. Наприклад, тяжкі нервові розлади. Те, що ми в армії звали «надзвичайними подіями». Ну, скажімо, засудження до розстрілу. Було?

Багрича пересмикнуло. Це вже гра з відкритими козирами.

— Ви що — ясновидиця?

— Ні, я лікар. А гратись у мовчанку нема часу. В мене всього двадцять шість... власне, вже тільки двадцять днів. Отже, довелось подзвонити у Київ, до відділу кадрів вашого заводу. Що діяти? Обов'язок! Тож говоріть, як на очній ставці. На очній ставці з відділом кадрів. Там сказали мені, що був, здається, і такий факт, як засудження до страти...

— П'ять разів.

— Ого, рекордна цифра!..— І згодом, після паузи:— Німці?

— Чотири рази — німецька поліція й гестапо.

— А п'ятий?

— А п'ятий — свої.

Рука Юлії Андріївни повисла в повітрі. Писати чи ні? Мабуть, не варто. Це вже справді схоже на допит. До цього хворого потрібен інший підхід. Не можна ж усіх на один копил... Та що зробиш? Термін путівки надто короткий. Йому б не в санаторій їхати, а лягти в стаціонар. Принаймні на два-три місяці.

Вона співчутливо дивилася на вольове, майже квадратне, з чітко окресленими щелепами обличчя. Смагляве навіть у цю передвесняну пору. І на ньому — жодної ознаки хвороби. Очі вдумливі, у них не докір, а насмішка. Це гірше! Срібло пробилось кількома смугами у темно-русому волоссі, голова — наче в шапці, зробленій з хутра зебри. А не такий уже й старий. Тисяча дев'яťсот шістнадцятого року народження...

Юлія Андріївна ще раз задумалась над складною долею санаторного лікаря. Ось перед нею людина. Хвора, охоплена безнадією. Коли таке почуття з'являється в людей кволих, боягузів,— справа простіша. На них можна вплинути, їх вдається присоромити, підбадьорити. А тут зовсім інша річ. Йдеться про людину мужню, сильну, незламну. В цьому не може бути сумніву. Це підтверджує вся Багричева біографія.

Треба завоювати приязнь, довір'я. Але як?

Очевидно, вона не точно визначила його душевний стан. У таких людей не буває безнадії. Не те слово.

Скоріше — зневіра. І не в собі, а в ній, лікарці. Дуже прикро. А найбільше тому, що він, по суті, має рацію. Чим вона зарадить? Потрібне чудо, а вона ж не чудотворець. Вона геній, не більше, як жартома казали про неї в інституті. Що з ним діяти? Порадितись з Галиною Назарівною, старшим терапевтом? Галина за-хоче оглянути хворого, вимагатиме додаткових дослі-джень, а це ще гірше роздратує його...

Багрич справді був далекий від безнадії. І навіть від зневіри. Віра в життя була з ним завжди. Коли б не вона, повиснути б йому на вірьовці після першого ж гестапівського вироку. У принишклому засніженому Козельці в грудні тисяча дев'ясот сорок першого року. А не повис же — ні в Козельці, ні в Ічні, ні в рідних Березняках. Не доконали його ні кулі, ні міна. Життя приходило йому на допомогу тоді, коли смерть, зда-валося, вже хапала обіруч. І тепер він також вірить. У мудрість життя, у сліпий випадок, у якісь потаємні, ще не використані ресурси свого організму. І в цю кирпа-ту Юльку. В її непокірне посічене пасмо. В промени-сті сірі очі. Адже в них — поклик життя. Вічна, невми-руща сила!

Не вірить він тільки в цілющі якості мінеральної води та в рятівні властивості наївних санаторних процедур. Хома невірний, як вона каже. Що ж, хай так!

Мовчанка знову затяглася. Багрич боїться, що Юлія Андріївна сховає історію хвороби і попрощається з ним до завтра або й післязавтра. Адже як лікар вона своє зробила. У курортній книжці з'явилися нові за-писи: бурова номер один, п'ятнадцятихвилинні нарзан-ні ванни замість дванадцятихвилинних. Не можна зло-живати її часом, її терпінням. А йому так не хочеть-ся йти звідси у набридлу самотність!

Юлія Андріївна сама вирішила порушити мовчанку. Ні, їй таки треба краще знати цього складного пацієнта: коли, за яких обставин стався найбільший струс у його психіці? Що вдієш, лікареві іноді доводиться бути слідчим.

Вона питає тихо, ледве чутно, наче соромлячись, наче підкреслюючи, що це не надмірна жіноча цікавість, а про-фесійний обов'язок. Старанно зважає слова:

— Даруйте, будь ласка... оці ваші переживання... не викликали у вас нервового розладу?.. Ну, скажімо, ос-

танній, п'ятий раз... хто вас судив, за віщо? Ви тільки не гнівайтесь...

— А чого гніватись? Судив військовий трибунал Першого Українського фронту. У тисяча дев'ятсот сорок четвертому. А за віщо... хіба це має значення?

Для лікаря все має значення. Кожна деталь. Та, видно, треба припинити цю марну розмову.

— Гарзд.— Вона хотіла всміхнутися, та дарма. Усмішка вийшла крива, нещира. Лікар з неї поганий, слідчий — ще гірший.— Я більше ніколи не питатиму вас про це. Я думала, поділитесь зі мною — вам буде легше. Та, виходить, помилилася. Пробачте.

Йому стало шкода її. Мила Юлька! Ну й причепилося це ненароком почуте ім'я. Вп'ялося в пам'ять. Дуже вже воно личить цій променистій жіночці. Та не можна зрештою своєю дурною поведінкою ображати її. Не Юльку, а Юлію Андріївну. Терапевта Пашко. Коли він прибув у санаторій, головлікар, похилого віку професор, спочатку кілька разів, на різні лади, проспівав слово «Багрич». Таку музичну маніпуляцію він проробляв з прізвищами всіх новоприбулих. А потім додав: «Лікуватиме вас, товаришу Багрич, Юлія Андріївна Пашко. Вона хоч і молодий, але перспективний терапевт-ендокринолог. Запевняю вас!» Така захоплена характеристика не могла бути безпідставною. А він почув необережно кинуте ймення — і поводитьсь з нею, мов з дівчам.

А може, є інша причина? Може, дивлячись на її золотаву завірюху над збуреними озерцями сірих очей, він прагне забути і про свій немолодий вік, і про осоружну хворобу, і про фортецю смутку — санаторій. А замість відповідей на запитання стандартної анкети хоче говорити їй про інше, зовсім-зовсім інакше. Про те, що насправді здатневилікувати його.

Юлія Андріївна помітила, як очі хворого зненацька блиснули надією — сильно й принадно. Наче вночі на лісовій дорозі освітлені вікна випадкової хати. І знову згасли.

Багрич подумав: «Пізно, либонь, Даниле, давати волю емоціям».

Все життя він був оптимістом і мрійником, але завжди вмів реально оцінювати обстановку. Мабуть, цьому вмінню й завдячує тим, що лишився живий. Правда, з підірваним здоров'ям.

Журитись йому тепер, нарікати на долю? Не варто. Коли б довелося вдруге починати життя, він, не вагаючись, обрав би той самий шлях.

Пишатись йому, вважати себе героєм? Теж нема підстав. Він — лише один з багатьох, яким випала така неспокійна доля.

А коли вже його ясночола рятівниця так наполягає, він розповість їй усе, як воно було. Все. Від початку до кінця.

Розділ 2

ЯК ВОНО БУЛО

— Перший день Великої Вітчизняної війни застав мене у Полтаві. Молодий інженер, нещодавно одружений, я відпочивав з дружиною у свого інститутського приятеля. Не знаєте Полтави? Шкода! Особливо гарна вона саме в червневі дні. Літо ще не встигло прив'ялити буйну зелень весни, але вже жбурнуло на луки понад Ворсклю повні жмені жовтогарячих королиць, ніжно-блакитних дзвоників, білого, з жовтими очима ромен-цвіту, пересипавши їх дрібними суцвіттями стрілолисту, частухи, житняка. Ми купалися, смагли на сонці, планували принадне майбутнє. Мій приятель теж був новоспеченим інженером. Ми разом закінчили Київський політехнічний інститут. І хоча я був родом з Чернігівщини, а моя дружина з Вінниці, ми полюбили Полтаву одразу ж.

Був незвично темний вечір, у місті вже ввели затемнення, коли дружина проводжала мене на фронт. Ми спинилися на високій кручі над Ворсклю. Того вечора Ольга здалася мені, як ніколи, вродливою. Ми стояли мовчки. Там, на тій кручі, і досі височить легка ажурна альтанка. Залізобетонні споруди не встояли проти вогню і криці, а вона якимось чудом збереглася. Мов пам'ятник нашій розлуці. Це недалеко від вулиці, на якій жив мій приятель. Мій колишній приятель.

Власне, Михайло Процак — так звали мого приятеля — не зробив нічого злочинного. Він просто не захотів відмовитись від пільги, яку надавали фахівцям. Він любив життя спокійне й безпечне. Згодом працював на Уралі, чесно й віддано, і зараз десь, певно, працює. Та в ті дні ми не могли спокійно зважувати всі «за» і «проти». Терези історії хиталися нервово, і нашими вчинка-

ми також керували більше нерви, ніж розум. Я згорячу посварився з Михайлом. Його наречена теж. Потім вона стала подругою Лялі Убийвовк і поділила з нею тяжку і славну долю.

А моя Ольга проводжала мене в Київ, звідки я мав податися далі, назустріч фронтові. Полуторки з мобілізованими вирушали здебільшого вночі. Вдень над нашими дорогами патрулювали ворожі літаки.

— Прощай...— нарешті тихо промовила Ольга.

— До побачення!— сказав я навмисне голосно, щоб підбадьорити її й себе.

Вона стояла на тлі темного вечора, наче фігура, вилита з бронзи. Я милувався нею не тільки як нестямно закоханий чоловік. У дні юності я довго вагався, в який інститут вступати — технічний чи художній. Рішення підказав здоровий глузд: навіть посередній інженер може принести людям користь. А посередній художник — тільки завдати шкоди.

Я дивився на Ольгу очима закоханого й художника.

Вона була прекрасна. Повірте мені!

За кілька годин я виїхав. Мабуть, у давнину перші ночі війни пахли солдатським та кінським потом. Ця ніч пропахла бензином. Почалася війна моторів. Але розплачуватись за неї повинна була людина. Потом, нервами, кров'ю, життям.

Війну я зустрів біля Проскурова. Перший бій: багато вогню, ще більше куряви... Подробиць не розповідаю: ви були на фронті, тож знаєте: і як серце борсається не в грудях, а в горлі, і як спрага гострим склом пронизує піднебіння, і як виснага вичавлює очі, розколює череп.

Відступ тисяча дев'ятсот сорок першого року...

Прощаючись з Ольгою, я певен був, що фронт ніколи не відійде за Дніпро. Тому я спокійно залишив її в Полтаві, у батьків Михайла. Хоч і посварився було з ним. «Принаймні,— міркував я,— якщо війна перекинеться й на Лівобережжя, я зможу заскочити на якусь часинку до Полтави, щоб забрати дружину. Все одно їй у Вінницю, до матері, вже дороги нема».

Михайло не винен у тім, що Ольга так і залишилася в Полтаві.

Та про це потім.

До Полтави я не дійшов. Чули про оточення наших військ у районі Пирятина? Отам був і я. Гітлерівці

форсували Дніпро десь аж у білоруських пушах. Захопили Чернігів раніше, ніж Київ, і довгою, гострою коосою різали наші тили з півночі на південь.

Мені вдалося уникнути полону. Я вже, здається, казав, що родом з Чернігівщини. Про це записано в історії хвороби. З групою бійців, переодягнуті в селянське вбрання, ми добрели до поліських лісів. Тут я вже був у себе вдома.

Тоді в тих місцях почав організовувати народний партизанський рух Микола Микитович Попудренко — один із секретарів Чернігівського обкому партії. Мені пощастило зв'язатися з ним. Почалося тривожне підпільне життя. Виконував різні доручення штабу партизанського з'єднання. Були успіхи. Були й провали.

Тричі за цей час ловили мене гестапівці й поліцаї.

Тричі за цей час заглядала мені в вічі смерть.

Перший раз взимку, в Козельці. Хотіли мене, раба божого, повісити на Базарній площі, біля собору. Врятував щасливий випадок. По шосе з Чернігова на Київ котились бронетанкові колони есесівської дивізії «Мертва голова». У Козельці зупинились ночувати. А вранці, коли мене вели, щоб почепити за шию, на шосе налетіли радянські бомбардувальники. Я був би дурнем, коли б не скористався з такої нагоди.

Вдруге, в Ічні, мене й кількох товаришів урятували наші ж таки партизани.

За третє врятування заплачено дорогою ціною — життям батька.

На вулиці Чернігова пізнав мене поліцаї. Зрадник був родом з мого села. Зчинив крик — утекти не пощастило. Поліцаям спало на думку повісити мене в рідних Березняках. На пострах іншим.

Звели шибеницю на тому вигоні, де я ще недавно ганяв у футбол. Зібрали все село. Всіх, хто залишився.

Вже настала весна. Полісся зазеленіло, але день видався холоднуватий. Дощ безперестанку лив другу чи третю добу. Я, як міг, готувався вмерти спокійно, щоб односельцям не соромно було за мене.

Та земляки не захотіли, щоб я помер.

Першим на поліцаїв кинувся батько. І в сімдесят років у старого коваля була міцна рука. За ним — інші. Все село. Всі, хто залишився в селі.

Поліцаї вчинили опір, знялась стрілянина. Якийсь мерзотник скошив мого батька чергою з автомата.

«Йди, сину. Мсти за нас!» — були його останні слова. Вони навіки закарбувалися в моїй пам'яті. І голо-
сіння матері. Сумне й вічне — розпанахані горем стру-
ни жіночої душі.

Я пішов. Я не тікав, а йшов, ведучи поповнення партизанському загоні. В дрімучі поліські бори. По дорозі, встеленій тисячолітнім мохом, на який так і не ступила нога загарбника.

Згодом мене викликали в Москву, в партизанський штаб. Нагородили орденом. Перекинули в Донбас, у розпорядження Військової ради Південного фронту. У Малій Вергунці — передмісті Луганська — мене прийняв бригадний комісар, який керував підривною роботою в тилу противника. Він розповів мені багато цікавого, а ще більше дізнався від мене. На той час я вільно говорив по-німецьки: теоретичні знання, здобуті в інституті, були ретельно перевірені під час чернігівської практики. Добре знав обстановку по той бік фронту: настрої народу, моральний стан ворожих військ, основні види німецької зброї та боеприпасів. В останньому питанні мені як інженерові орієнтуватись було неважко.

Може, саме тому я одержав завдання висадити в повітря великий склад боеприпасів ворога біля станції Ясинувата.

Дурманної червневої ночі вийшов на виконання бойового завдання. Ось-ось мав минути рік від такої ж тривожної і п'янкої ночі там, у недосяжній тепер Полтаві. Де зараз Ольга? Що з нею? Що з її матір'ю у сплюндрованій боями Вінниці? Як вони були далеко від мене! Мов на іншій планеті.

Через лінію фронту, біля містечка Красний Луч, перевів мене старий шахтар. Світанок застав нас у полі, біля скирти торішньої соломи. Довкола лежала безплідна, мертва краса. Вгорі, мов заведена іграшка, тріпотів крильцями жайворон. Заливався піснею, кликав день. Але марним був його заклик. Не виходили в поле ні орач з плугом, ні сіяч з зерном. Скільки оком сягнеш — буяли гірчак та пирій. Та ще, мов синці на тілі ниви, клаптики здичавілої конюшини. І дикі споконвічні маки, наче криваві плями війни.

А ми — законні господарі цієї виснаженої спекою, пропахлої вугіллям донецької землі — принесли на рідне поле не насіння пшениці, а руйнівну вибухівку —

тол і амонал. І змушені були цієї ясної, погожої днини ховатися в прілому ожереді. Як польові миші.

Увечері розійшлися: він — на зруйновану, затоплену водою шахту, я — в напрямі Ясинуватої.

Вам ще не набридла моя розповідь? Я розповідаю для того, щоб ви мене нарешті зрозуміли. Щоб ми краще зрозуміли одне одного. Щоб ви забули про історію хвороби. А пам'ятали про звичайне людське життя. Одне з безлічі інших.

Чимало довелось попрацювати, поки склад артилерійських боєприпасів злетів у повітря. Це був красивий фейерверк! Міни й снаряди різних калібрів вибухали то поодиночі, то цілими ящиками. Наче могутній землетрус, над яким повисло північне сяйво. Я лежав у борозні й захоплено дивився на цю симфонію полум'я і гуркоту, цей танець смертоносних тіней, цю по-справжньому пекельну вальпургієву ніч.

Даруйте за ці деталі й порівняння. Я вже вам казав, що в моїй душі так і не вмер художник. Поганий художник.

Що було потім? Мене розстріляли. Разом з групою співучасників. Я впав, поранений у груди й ногу. Знепритомнів. Коли очунав, гітлерівці ще були поблизу — перевіряли влучність своїх автоматних черг. Рудий довготелесий єфрейтор пильно дивився на мене. Гадаючи, що я мертвий, він мене роздяг і роззув. Пішов далі, я зрадив, але передчасно. Рудиголова вернувся. Видно, його взяв сумнів. Він впритул вистрелив у мене. Куля обпекла скроню. Ось тут. Шрам тепер ледве помітно. А тоді я не витримаю болю, поворухнувся. Єфрейтор почав бити прикладом по голові. Підбіг опецькуватий, кривоногий есесівець, вихопив з піхов сталевий тесак і вдарив сюди, між ребра. Я знову втратив свідомість.

Збудила мене місячна росяна ніч. Я лежав серед мертвих товаришів. Нас навіть не прикидали землею. Певно, вважали, що така робота принизить їхню арійську гідність.

Чи варто описувати мое самопочуття? Ви були санитаркою, ви — лікар...

Я сказав собі: «Треба підвестися, Даниле!» І підвівся.

Я сказав собі: «Треба йти, Даниле!» І пішов. Вірніше, поплазував. На двох руках і одній нозі. А між ними була пекуча вогняна яма. Я волік її з собою.

Доповз до шахтарської хатини, постукав у вікно. Ніхто не відповів: хатка стояла пустою. Та воно й добре. Адже за мною, мов розсипані з козуба вишні, тягся по тугому, як дріт, споришу кривавий слід.

Я помітив під стіною діжку з дощівкою. Спраглими вустами припав до неї. Жадібно пив неприємну затхлу воду, заливав палаючу вогняну яму. Набравшись трохи сил, поплазував далі.

За необробленим, забур'янілим городом ховався берег невеличкої річки. Через неї перекинута була кладка. Я зіпхнув дошку на воду, ліг на неї ницьма, міцно обійняв руками і, правуючи здоровою ногою, поплив за течією. Ковтав каламутну, гірку від вугілля та заліза воду. Плив до світанку. За ці години я пережив злигодні всіх мореплавців, які першими завоювали океан. Я прямував до жаданої, заповітної гавані, ім'я якій — Життя.

Вдосвіта мене підібрали шахтарчуки-рибалки. Три брати-підлітки з сусіднього селища. Примітивна рибальська снасть служила їм у ті голодні дні засобом до прожиття. Смаковитою і цілющою здалася мені ложка рибальської юшки, якою почастивала мене в убогій землянці їхня привітна мати.

Щоб замести сліди, мою рятівну дошку кмітливі шахтарчуки пустили далі за водою. До землянки привели жінку, яка зналася на старосвітській народній медицині. Довго кипів казанок з водою та зіллям, довго промивала вона мої рани. За кілька днів мене відшукали товариші, яким вдалося уникнути арешту. Вони принесли сумну звістку: фронт знову відступив. Я опинився в глибокому фашистському тилу.

Переховували мене спочатку на зруйнованій шахті, потім передали в партизанський лазарет, у лісі над Дінцем. Там пролежав три місяці. А пізньої осені у формі німецького офіцера перейшов лінію фронту аж біля Владикавказу.

Настали дні великого історичного зламу. Наші війська вели наступальні бої, наближаючись до української землі.

Командування дізналося, що гітлерівці готують рішучий контрнаступ. Треба було уточнити наміри ворога, в'яснити, які сили він перекидає з інших ділянок фронту, куди саме націлює удар. Тоді я одержав своє

найвідповідальніше завдання: вилетіти для зв'язку з нашими людьми у Вінницю, біля якої була польова ставка Гітлера.

Знову лягла на землю терпка червнева ніч. Наш літак приземлився на партизанському «аеродромі». У формі обергрупенфюрера військ СС, з трьома залізничними хрестами на грудях я пересів у німецьку штабну машину. У Вінницю прибули серед білого дня. Колись мальовниче подільське місто нагадувало тепер спустошений сад, обліплений ненаситною брудно-зеленою гущиною.

Зв'язок вдалося встановити, потрібні дані передано було по радіо в Москву, я мав повертатися назад. Завтра вночі, в умовленому місці, мене чекатимуть товариші.

І тут я зрадив самого себе.

Я дізнався, що Ольга у Вінниці. Вона відмовилася виїхати на Урал з Процаками. Діждавшись окупантів, вирушила сюди, до матері. Її мати, уявіть собі, була німецького походження. Вони обидві й вирішили скористатися з цього. Оголосили себе фольксдойчiami і переїхали в чепурний будиночок на правому березі Бугу. Особняк належав відомому професорові, місцевому медичному світилу, який з родиною евакуювався в радянський тил.

Спочатку я не хотів вірити, та докази були безсумнівні. Згадував наше коротке спільне життя, епізод за епізодом... Не знаю, чи ви, лікарі, психологи, збагнете мій стан. Це були тяжкі для мене дні. Що й казати.

Мною оволоділа жадова помсти. Вірніше — кари! Справедливої й нещадної, як мій гнів. Ольга Багрич не повинна більше жити. Не має права. Мій вирок остаточної, оскарженню не підлягає.

Гнів, лютя, ненависть... Так, все це було. Але було й інше. Кажуть, коли ампутують ногу, вона, відрізана, ще нестерпно болить. Тобто таке відчуття. Отак було і з моєю дурною любов'ю. Я ненавидів Ольгу. Але ще більше — себе. А про все інше забув. Підстеріг і... Не буду про це говорити. Не можу. Словом, підвів товаришів. Літак повернувся без мене.

От за це й судив мене військовий трибунал.

Ждати смерті від своїх, звісно, особливо тяжко. Та що поробиш!

На цей раз врятували товариші по підпіллю. Смертну кару замінено штрафним батальйоном. Відзначився у битві під Бродами, спокутував провину. Одержав ще одну нагороду. Служив у танковій армії Павла Семеновича Рибалка. Під Сандомиром форсували Віслу, — будь-що треба було закріпитися на лівобережному плацдармі. Я поїхав навпростець, щоб зекономити час. Один, на автомашині ГАЗ-67. Фугаска вибухнула під правим переднім скатом. Якби вибухнула під лівим, я не мав би щастя сьогодні розмовляти з вами. Підбрали мене мінометники, відвезли в медсанбат. Через тиждень я звідти втік, хоч кров з вуха і носа слизотіла ще довго. Хотів наздогнати свою частину. Та мене, як інженера, призначили командиром окремого саперного батальйону. Виривав із землі полишені окупантами жала смерті. Набув деякого досвіду в цій премудрості.

Оце й усе.

Після війни... Про це записано в історії хвороби. Брав участь у розмінуванні визволених районів. Працював на оборонних заводах, де також мав справу з боеприпасами. Потім остаточно демобілізувався. Працюю в Києві, в якому провів половину свого життя, на заводі електроприладів.

І от якось вночі, коли нидів над кресленнями... я задумав одну річ. Словом, коли я сидів над схемою електровентиляційного приладу, у мене раптом усе попливло перед очима... Не те, щоб я знепритомнів. А так, якесь запаморочення, очманів, чи що... От я й опинився в санаторії. І, треба признатися, не жалкую.

Що вам ще розповісти?

Вдруге не одружився. Коли журба міцно брала за серце, пив. Горілку, коньяк... Зараз п'ю тільки мінеральну воду, та й то за вказівкою лікаря. Почуваю себе вже зовсім здоровим. А тому — більше жодного аналізу й жодної процедури! Вони дратують мене. Ні-ні, пробачте, я не закінчив. Дратують і принижують. Що далі? Ходитиму на етюди. Гляньте у вікно: яка краса! Малюватиму здаля Ельбрус. А хочете, вас, зблизька. Тільки, будь ласка, частіше приймайте мене. Щодня, гаразд? Замість аналізів і процедур — тепле, привітне слово. Якщо не хочете позувати, не треба, зроблю портрет по пам'яті. Хоча я художник негодящий, та пам'ять

у мене — як глибокий колодязь... Домовились? От і чудово!

А за те, що вихвалявся, пробачте. Просто постало перед очима минуле. Та й самі ви цього добивалися. Що ж, тепер задоволені?

Розділ 3

ЛИСТ ЮЛІ ПАШКО

«Здрастуй, Владиславе!

Здрастуй і прощай!

Зовсім-зовсім. Назавжди. Навіки.

Ні-ні, мій старий друже, це не жарт, не оте знамените трале-вале! Пам'ятаєш цей популярний фронтовий словотвір? Ми його часто вживали. А що він означає, досі не знаю. Але ти добре розумієш його безжурне значення.

Наше спільне життя, наше сліпе, наївне, хороше й незабутнє трале-вале давно скінчилося.

Навіщо ти знову написав мені? Навіщо розшукав мою адресу, хоч я так старанно заховалася в цьому курортному закапелку? Адже я просила тебе не писати. Адже я досі не відповіла на жоден твій лист.

Минуло вже багато-багато років, як ми розлучилися. Як ми одне без одного. Ти — з родиною, я — сама з собою.

Скільки за ці роки передумано-перегадано, час чималий! Набагато більший за той, який ми прожили разом. Адже вдвох ми не були й п'яти років. З весни сорок третього по осінь сорок сьомого. Здається, так?

А зараз уже відлунали п'ятдесяті рєки. Линуть, мчить життя, та не на вороних, як у тій стародавній українській пісні, яку співала колись моя закатована мати, а на реактивних літаках, на балістичних ракетах!

От тобі й трале-вале! Страшно, Владиславе!

Вже потроху стираються в пам'яті риси твого обличчя. Забувається твій голос. А я... Ти не пізнав би мене. Я не та, яку ти носиш у серці (якщо вірити твоїм листам), не та, якій пишеш листи (не пиши їх, благаю!). Нема більше на світі безжурної, зухвалої Юльки, давно нема! Нема тієї дівчини, побачивши яку на операційному столі, ти захоплено вигукнув: «Антична краса!» Потім щось говорив своїм помічникам про

стародавніх греків, які боготворили жіночу вроду, про те, що ми не маємо права кидати в м'ясорубку війни таких дівчат, бо після війни потрібні будуть вродливі дружини, чарівні коханки, віддані матері. Я добре запам'ятала ці баламутні твої слова! А далі не пам'ятаю — почав діяти наркоз.

Я так ніколи й не розповіла тобі, яким несподіваним і дурним було оте моє поранення!

Не тямлячи себе від радості, я йшла по Моздоку. Перше радянське місто, визволене від окупантів. Визволене з моєю маленькою участю, бо ж я добре попрацювала на полі бою, коли наш полк прогризав фашистську оборону під Малгабеком. Полкова санрота завалена була пораненими. Вибуховою хвилею (поблизу впала ворожа міна) зірвало з мене плащ-палатку. Шинель на спині сочилася кров'ю, що витекла з чужих ран. А потім я сама була присипана землею і вже почала задихатися, коли мене руками відгребла моя найвірніша подруга Настя Лагожина. Вона привела мене до пам'яті, і ми знову взялися за роботу, хоч я кілька днів після того нічого не чула. А перед очима ще довго вибухали міни й стрибали по мерзлій ріллі кулеметні черги, мов перелякані миші. Набився в ніздрі гострий запах йодоформу, і здавалося, що вся земля навкруги корчиться й стогне, оперезана скривавленими бинтами.

Тому я так раділа першому визволеному місту!

Мені було радісно, може, більше, ніж іншим, ще й тому, що для мене Моздок був ключем від рідного дому. Сьогодні — Моздок, завтра — Армавір, Краснодар, а там і моя Тамань, остання точка благословенного кубанського краю, мій мис Доброї Надії, як я називала в думках рідну станицю.

При нашій першій, такій незвичайній, зустрічі ти добре бачив моє тіло, але не знав, абсолютно нічого не знав про те, що діялось у мене на душі. Сьогодні я згадую про всі ці обставини тому, що це наша остання розмова. І хочеться так багато згадати, збагнути...

Я шукала свій полк і свою санроту, розглядаючи свіжовистругані дощечки-дороговкази, понабивані на темних, подряпаних кулями стінах. Ось і знайома — медсанбатівська, з червоним хрестиком. У медсанбаті я можу дізнатися про мою роту. Придивляюсь уважніше. На закуреній димом стіні, де прибито дороговказ,

ясно видно напис німецькою мовою: «Козакеншвадрон». Козацький ескадрон.

Мене кинуло в жар!

...Коли я пишу ці рядки, за моїм вікном — рання весна. Підбитий вітром дощ ступає по землі мляво й криво, мов кульгавий інвалід. Давно відшуміли грози війни. Ой, як давно! Але є речі, яких не забудеш. Наприклад, почуття гордошів за наших радянських людей. За Людей з великої літери. Я їх знала ще дома, в Таманській станиці. В цьому зеленому острівцеві, закинутому між двох пустель — піску й води. Ти так ніколи й не побував у моїй станиці! Піски й плавні — ген аж до гирла Кубані, а з другого боку — кипучі хвилі Керченської протоки. А за неспокійною протокою далекі, мов мрія, вогні кримського берега, куди так повільно перепливав пором і так блискавично швидко шугали думки.

Маленький людський острівець... А скільки золотої, як сонце, слави опромінює цей клаптик землі! Квітуча еллінська колонія, староруська твердиня Тмутаракань, неприступна суворовська фортеця, форпост слов'янської цивілізації на великій споконвічній межі...

Можє, в цьому заслуга вчителя історії Кіндрата Марковича Щукіна, який розповідав нам про все це, наче читав поему. Ми полюбили Кіндрата Марковича, а завдяки йому — й історію краю. Ми пишалися єдиним на все узбережжя історичним монументом. Він і досі прикрашає нашу станицю. На високому гранітному п'єдесталі — чавунний козарлюга з прапором у руці, другою притис шаблюку. Майстерно зроблений козак — на ньому і шапка, і пояс, і сорочка гаптована, і шаровари, як Чорне море. І написано, що це пам'ятник першим запорожцям, які висадилися в Тамані (всього півтораєста років тому!) під командуванням Сави Білого. А з другого боку — вірш. Дотепний! Вже решту рядків забула, але оці запам'ятала: «Та вже можна й женитися, і хліба робити, а хто прийде із невірних, то як врага бити!» Сильно, правда? Так і вчинили наші таманці, коли ступила на рідну землю нова орда.

Але, виходить, знайшлися й найманці для «козакеншвадрону». Я певна, що вони не з Таманської, та все ж... До таких, мабуть, ставилися з презирством самі фашисти.

Я замислилась над цим. Було боляче й прикро. Мені тоді ледве минуло вісімнадцять. Для філософських аналізів я була мало підготовлена, але всі ми в те лихоліття передчасно ставали й дорослими, й старими.

Згадувала, як з групою школярів-комсомольців покидала станицю, коли німці заходили нам у спину: це був їхній коронний номер — оті зловісні кліщі! Мій батько, колгоспний бригадир, тонкий знавець виноградних ліз, залишався дома. Такий був наказ, мені про це не говорили, та я здогадалась. Мати, зрозуміло, з ним. А я спочатку — в Краснодар до дядька, згодом — в Армавір до тітки і, зрештою, до тітчиної родички аж у Махачкалу. Там познайомилася з Настею, яка замінила мені рідну сестру.

Як ми з нею мріяли піти на фронт! Ми щодня оббивали пороги у військкоматі. Настирливо, доки не набридли. І нас записали. Просились у розвідниці — потрапили в санітарки, і за це спасибі!

Аж тут раптом — «козакеншвадрон»... Тьху, проклятущі!

А ти хоч пригадуєш той холодний, продірваний кулями, захаращений машинами й людьми триумфуючий Моздок? Чи в твоїй пам'яті збереглися тільки обшарпані стіни школи із затемненими вікнами, де наспіх розташувався армійський госпіталь? І тяжкий біль, невимовні страждання, похапцем кинуті на примітивний операційний стіл? Мабуть, тільки це. Така була твоя війна. І за це тобі честь і слава. Скільки ж бо людей ти вирвав з пазурів смерті!

Якби й зараз упала біля мене бомба, я й тепер нічого не почула б. Коли голова сповнена отаких спогадів і думок! А тоді... Звідкіля він узявся, той недолугий «фоке-вульф»!.. Пригадуєш, бійці звали їх «рамами». За порожній, чотирикутний, схожий на раму фюзеляж. І страшенно не любили. У всіх стерв'ятників була підла манера: всі вони намагалися зайти від сонця, вдарити зненацька. Але ті («юнкерси», «хейнкелі», «месершміти») здебільшого налітали зграями, їх легше було почути. «Рама» — проклятуща небесна гадина — випвзала несподівано й жалила там, де її ніхто не чекав. Так було й цього разу. Виринула з-за хмари, скинула одну чи дві невеличкі осколкові бомби... Може, то були й не бомби, а звичайні протипіхотні гранати. У гітлерівців тоді вже бракувало бомб, кидали все,

що потрапляло під руку: борону або порожню бочку, щоб хоч наробити гуркоту, хоч налякати. Кінчилося їхнє трале-вале, починалось тяжке похмілля. І з отакої бомби чи гранати аж вісім осколків засіло у мене в боці!

Сьогодні вранці, приймаючи душ, я намагалася відшукати шрами. Та ти так повидряпував ті осколки, що й сліду не лишилося. Майстерна робота! Згадався мені той далекий день у Моздоку, і ти... і все інше... Як я, мабуть, змінилася! Єдине, що збереглося,— постава. В цьому, правда, не моя заслуга. Жінка, яка не народжує, надовго збереже фігуру, та зате ніколи не зазнає щастя.

Ну й безтолкова я, знову відхилилася від теми! А тема ж цього листа — прощання. Прощання з минулим в ім'я майбутнього.

Так, у мене, здається, буде майбутнє. Я, здається, покохала. Про це ніхто, крім мене самої, ще нічого не знає, але це, либонь, так. Правда, тут виникає теоретичне питання: чи можна покохати вдруге? Не знаю. Філософ з мене і зараз ніякий. Знаю одне: мені радісно й лячно. Так, лячно. Як тоді, коли ти почав відвідувати мене в госпітальній палаті і коли я збагнула, що не байдужа тобі, а найголовніше — ти не байдужий мені. Пам'ятаєш, що я тоді зробила? Втекла з госпіталю. Наздогнала свій полк аж під Таманню. Там чекала на мене страшна звістка: мої батьки загинули в концтаборі. Ошаліла від горя, біжу в санроту до своєї посестри Насті, та ще одна жахлива новина обухом б'є мене по голові: Настусю тяжко поранено. Стриб'ю в першу-ліпшу машину, яка йде на командний пункт дивізії, знаходжу медсанбат і бачу: з операційного намету виносять чиясь мертве тіло. Відхилию простирadlo: вона! Кілька днів я ходила, мов у чаду. Наш полк перекинули під Єйськ. Я попросилась у першу ж розвідку. Потім у другу, в третю... На моєму особистому рахунку вже було близько десятка фашистів. І от на одному з ериків біля Батайська мене підстрелив німецький снайпер. У плече. Виникла загроза, що я ніколи не володітиму правою рукою. Потрібна була складна операція, мене знову відправили до армійського госпіталю. Операцію зробив ти — сміливу, по-справжньому новаторську, на досвіді пересадок, які практикував Філатов. Тоді вся наша хірургія охоче користа-

лася з цінних знахідок одеського чародія. Словом, ти врятував мені руку. Ту саму, яка потім стільки разів обіймала тебе. Ту, яка зараз пише цього листа.

Я навмисне розповідаю тобі про своє нове почуття. Це жорстоко, розумію, але іншого виходу не бачу. Слухай мене спокійно. Ти повинен збагнути дуже просту істину: вороття нема!

Коли закінчилася війна й постало питання, як бути далі, я твердо сказала: повертайся до дружини і дітей. А сама зникла. Ти знаходив мене, я зникала знову. Це триває вже понад дванадцять років.

Чому я вчинила так, а не інакше? (Хоч і нелегко було мені!..)

Я знала, що в тієї жінки більше прав на тебе. У неї двоє дітей — дівчинка й хлопчик (я не раз пильно вдивлялася в їхні фотографії), яким війна подарувала голодне й холодне дитинство. Я не хотіла, щоб розлучниця-війна забрала в них батька. Та ще й таким ганебним способом. Не як героя, а як негідника (в цьому переконала б їх мати, та зрештою хіба вона не мала б рації?).

Правда, і в нас з тобою теж могли бути діти. Правда, і я, як і вона, віддала тобі всю свою дівочу долю. Та що зробиш — першість належала їй.

Отже, це був єдиний чесний вихід.

І ось тепер, коли я сама покинула тебе і коли після дванадцяти років самотності й туги мені раптом блимнув вогник нового почуття, ти маєш всі підстави сказати, що я ніколи тебе не кохала, що я брехала тобі.

Ні, Владиславе, не брехала. Жодним словом, жодного дня, ніколи! Та мої почуття, мабуть, чимось відрізнялися від твоїх. Ти був зрілою, досвідченою, навченою життям людиною. Я — зеленим дівчам. Ти діяв розумно, продумано. Я — наосліп, навмання. Єдине, що було у нас спільне, — ми жили сучасним, не заглядаючи в майбутнє. Признаюся щиро: я не вірила, що доживу до кінця війни. Я була певна, що мене жде доля Насті Лагожиної. Я не боюся цього визнання. Той, хто був там, той зрозуміє мене. І першим зрозуміти повинен ти.

Коли народилося моє почуття до тебе, я втекла. Втекла, боячись банального фронтового роману. Тепер у мене на душі не краще. Курортний роман... це не тільки банально, це гидко!

Тікати?

Уяви собі, не хочеться. Я ж людина, жінка, а не безпритульне перекотиполе! Мені теж хочеться перед полярним холодом старості (адже мені вже в цьому році тридцять п'ять) крихітку сонячного тепла.

Чи матиму його?

Покаже час.

І ще хочу дитину!

Від тебе не хотіла: ти маєш своїх. Чи приємно було б мені дивитися, як крається батьківське серце? Ти, мабуть, сам не розумієш, яка світла гордість виражена в скупих рядках твого листа: «Світлана вчиться в медичному, буде хірургом, як і я, а Ігор в армії, в саперній частині».

Хочу дитину, в якій буде нерозділений батько. І яка одна буде в батька. І я теж буду в нього одна-єдина.

Та замість всього цього, мабуть, втечу.

«У мене пам'ять — мов глибокий колодязь», — сказав мій новий знайомий. Хто він? Людина-загадка!

...Оглядаючись назад, я бачу колодязь наших з тобою почуттів. Він дуже глибокий. Але потроху заріс бур'яном. Так склалися обставини. Така наша доля. І ніхто з нас не винен.

Тобі я повного щастя не дам ніколи. Між нами завжди буде стара стіна — твій обов'язок перед сім'єю. Йому ж я ще можу дати щастя і навіть врятувати життя. Він має рацію: такі хвороби не лікують ні порошками, ні санаторними процедурами. Єдині можливі ліки — звичайне людське щастя. А він його ой як заслужив!

Порви, пошматуй, Владиславе, цього листа, а разом обірви й останню нитку, яка ще з'єднує нас.

Про це дуже і дуже просить тебе

колишня Юлька.

*Санаторій «Гірське повітря»,
10 березня 1960 р.»*

Розділ 4

НАДЗВИЧАЙНА ПОДІЯ

Перед тим як кинути лист у поштову скриньку, Юлія ще раз перевірила адресу: «Ростов-на-Дону, міська лікарня, Владиславу Павловичу Гаркуші».

У пам'яті виникли обриси знайомого міста. Визволений Ростов багато чим нагадував Моздок. Тільки все тут — і радість, і горе, і юрби, й руїни — було в більших розмірах, більших масштабах.

Радість і тривога водночас увійшли в дім старої Гаркушихи. Владиславова мати жила над самим Доном, де незабрукована, по-сільському курна й тиха; з міською назвою — Нижньобульварна — вулиця губилася в прибережних бур'янах. Там і стояла хата, що, наче, хвора на ноги бабуся, припала низько до землі, лутками вікон, мов ліктями, обіпершись об твердий, солончаковий ґрунт.

Гаркушиха була стара й крихкотіла, як і її хата. Жила одною думкою: діждатися з походу молодшого сина. Двох старших уже не чекала: пішли в сорок першому рядовими, і два сумні папірці, загорнуті в хусточку, лежали на самому дні кованої прабатьківської скрині. Колись оті старші — Борис та Григорій, неперевершені майстри чоловічого та жіночого взуття, — були надійною підпорою для неї і Владислава, який стільки років усе вчився та вчився...

Зростали хлопці без батька. Старий Павло Гаркуша — сортувальник Донської тютюнової фабрики — помер від тифу ще в роки розрухи. Певне, й старші сини пішли б на тютюнову, та фабрика в ті роки стояла пустою, а жити якось треба було.

Всі дбали про Владислава, про його освіту. Всі бачили в його успіхах винагороду за невтомну працю, за зречення від життєвих успіхів. Борис і Григорій так і залишилися шевцями та парубками. В цій родині, де матері замолоду довелося замінити батька, панував своєрідний матриархат. Мати всім керувала, старші сини заробляли, а меншенький був пестуном долі й надією сім'ї. Владислав одружився ще зовсім юним, коли був на другому курсі інституту. Взяв однокурсницю Марину Маркелову. Їхніх дітей — Світлану та Ігоря — виростила Гаркушиха та її старші сини. Владислав і Марина спочатку вчились, а згодом почали працювати в новочеркаській лікарні.

Коли спалахнула війна, Марина з дітьми подалася до своїх батьків у станицю Морозовську. Там залишила дітей, сама пішла в армію. На фронт не потрапила, працювала в тиловому госпіталі, в Ташкенті. Про це

вже на фронті дізнався Владислав і вряди-годи листувався з дружиною. Стара Гаркушиха під час окупації не раз не два з мішком за плечима мандрувала в Морозовську. В мішку були хатні речі для обміну на харчі та скромні гостинці для внука й онучки.

Лист уже давно лежав у скриньці, а збуджені спогади не залишали Юлію. Наче вчора була та непроглядна лютнева ніч тисяча дев'ятсот сорок третього року, коли вони з Владиславом бігли вниз, до Нижньобульварної, по крутому Кріпосному провулку. У неї підломлювалися ноги, вона раз у раз спотикалася...

Нарешті добігли. І тут сталося те, чого слід було чекати. Владислав немов одділився від неї, їхня неподільна духовна єдність, до якої вона вже звикла, перестала існувати. Він знову належав матері, своїй сім'ї, своєму минулому, а вона зробилася сторонньою, зайвою, чужою.

Коли б Гаркушиха зустріла її неприязно, було б ще півбіді. Владислава мати просто не помічала її, наче ніякої Юлії на світі не існує й існувати не може. Владислав був розгублений, зняксований. Юлія зрозуміла: настає розплата. І твердо вирішила: не стояти на заваді нікому. Краще розбити власне серце, ніж чужу сім'ю.

Потім, протягом багатьох місяців, Юлія то зустрічалася з Владиславом, то розходилася, поки врешті не поклала край цій сумній історії.

Останньою крапкою в літописі їхніх багатолітніх взаємин має бути її сьогоднішній лист. Той, що зараз лежить у поштовій скриньці. Що завтра буде в Ростові... Та думка бентежить: чи не зайвий він? Чи потрібні Владиславу, їй, взагалі будь-кому оті клаптики паперу?

Власне, листа не було б, коли б не Владислава впертість. Чого він стільки років переслідує її? Наполегливо, безрозсудно. Не може забути? Що ж, можливо. Адже те, що було між ними, справді забути важко...

Починаються спогади про інтимне, хвилююче, соромливе. Стає і солодко, і гірко, і млосно.

По широкому тротуару бистрими потоками плывуть люди. Одні обганяють Юлію Андріївну, кваплячись у грязелікарню, інші простують у протилежний бік — до мінеральних джерел. Дехто вітається з нею. Вона ме-

ханічно відповідає. Її внутрішній зір спрямований кудись в інші місця, інші часи. В образи й картини, які вона несе в собі. І нестиме, мабуть, довіку. Юлія бачить місячні ночі, спалахи зенітних снарядів у небі, Владиславові дикі, несамовиті очі. У ніздрі б'є запах степового чебрецю. Загострений слух ловить змовницький шелест яблуневих віт. І знову Владислав: його очі, його губи, його металеві м'язи.

Юлія відчуває, як тіло наливається жагою. Вуста сохнуть, дух перехоплює. Їй би закинути назад голову, виставити вперед налиті жадобою життя груди, розпростерти руки, мов дужі крила, й бігти, нестямно бігти все далі й далі, в принадну березневу далечінь. Упасти в тяжкій знеможі на степовий переліг... Упасти, а там... хай би ніколи й не встати!

— Юліє Андріївно, що з вами?

Знайомий жіночий голос б'є по нервах. Юлія виривається з полону спогадів і мрій. Довкола неї реальний світ — вулиця курортного міста, потоки хворих чоловіків і жінок, блакитний обрій, пробитий рожевими вершинами гір. Нарешті погляд Юлії спиняється на заклопотаному обличчі Матильди Георгіївни, старшої сестри санаторію. Нецікавої й невиразної, як санаторні будні.

— У вас такий вигляд... Юліє Андріївно, вам би слід порадитися з невропатологом. Я вам не раз уже натякала...

З Матильдою Георгіївною треба поводитись обережно, це знають усі. Вона завжди сумирна й тиха. Але зовсім здорову людину може зв'язати й силоміць відіслати в психіатричну лікарню, хай-но тільки ця людина чим-небудь відхилилася від норм поведінки, які старша медична сестра вважає єдино правильними. Матильді Георгіївни якихось двадцять сім років, але її моральний кодекс древній, як людські забобони, і безкомпромісний, як віра сектантів.

Юлія здавна не любить старшу медсестру. І зараз, здається, трапляється нагода подратувати молоду ханжу. До чорта обачність!

— Признаюся вам, Матильдо Георгіївно, сама не знаю, що зі мною. Приснився мені знову Михайло Йосипович...

Удар націлено влучно. Бліде від малокрів'я й пудри Матильдине обличчя блідне ще більше. Михайло

Йосипович Тарганець — її чоловік. Працює в санаторії культурником. Його завдання в поті чола розважати хворих. Завдання нелегке. Михайло Йосипович сумлінно ставиться до своїх обов'язків — грає щовечора на акордеоні, навчає бальних танців, затіває різні забави. В особистому житті він скупий, недоброзичливий, безмежно нудний, ні на крок не відходить від своєї ортодоксальної дружини. Вірнішого та безбарвнішого подружжя нема, либонь, у цілому світі.

Єдине, що вносило розлад у родинну гармонію Тарганців, — безглузді й безпідставні ревності Матильди Георгіївни. Слепе й дике почуття цілком вкладалося в її моральні постулати: в атмосфері життя повинна стояти вічна задуха. Найменший повів вітерця викликав у медсестри лютий гнів.

Щоб міцніше прив'язати до себе Михайла, Матильда трохи не щороку народжувала дітей. У них уже було їх четверо, та, на лихо, — всі дочки. Це теж турбувало жінку: ану ж чоловікові заманеться сина! І він спробує розірвати ланцюги...

На думку Матильди, чоловіків усе життя треба тримати зв'язаними по руках і ногах. Інакше від них добра не жди! Так вона жила сама, так радила чинити всім заміжнім жінкам. Що ж до жінок незаміжніх, то вона їх ненавиділа, вбачаючи в них приховану, чи, як кажуть лікарі, латентну інфекцію страшних моральних епідемій.

Матильда Георгіївна хотіла щось відповісти, але в неї нічого не вийшло, крім болісної гримаси. І добре серце кирпатої Юльки не витримало. Їй стало шкода дурної, самовпевненої жінки. «Ненавидиш мене? Ну й дідько з тобою! Піду своєю дорогою».

Юлія зайшла в курортний парк, припорошений свіжим снігом, наче вкритий стерильними простирадлами. Кришталева паморозь нависла на гілках, і вони, здавалось, дзвеніли. Та Юлія не помічала навколишньої краси. Щось наче підмінило й природу, і її саму. Зникли спогади й мрії. Покинуло відчуття жаги. Згасло передчуття нового, жаданого.

Отже, завтра Владислав одержить її листа. Що розумного він вичитає з її писанини? Запізнілі спогади й визнання? Вони йому не потрібні. Її нове (котрий уже раз!) відречення від нього? Не повірять! Знову писатиме їй. Видно, Марина не може прибрати чоловіка до рук.

Йому б Матильду Георгіївну! Ця переконала б, перемогла. А ні — висушила б, зв'ялила і його, й себе.

Не треба було натякати в листі на отого загадкового Багрича. Тим більше, що ніяких взаємин між ними, власне кажучи, нема. Вони — вигадка, фантазія!

Навіщо ж вона писала? Щоб остаточно позбутися Владислава? А що, коли вона ще більше його роздратує? Владислав здатний на необдумані вчинки. Замість писати відповідь, може приїхати сам. Що тоді? Нова сварка, нові сльози. А перспектив ніяких.

Думка полинула в далеку юність, у сонячну Тамань. Скільки світлих надій носила в своєму маленькому серці жвава, допитлива школярка! Де вони ділися, куди розбрелися? Хіба тільки вона в цьому винна, вона одна?

Добре тобі, Матильдо, що ти на сім чи вісім років молодша. В твоє дівочтво — в оту короткочасну казку — не вривався вогонь і метал. Війна — не тільки кров і смерть. Війна — руйнування. І не лише стін і дахів. А й сподівань, і надій. Руйнування болісне, нещадне.

Цього зазнали вони з Владиславом. Цього ще більшою мірою зазнав Багрич. І мільйони таких, як вони.

От саме про це й треба було написати в листі. Чесно й відверто. А вона, з дурного розуму, вдарилася в лірику... Владислав оцінить її натяки як чергове захоплення легковажної жінки. І скоріше всього пришле листа, в якому вилає й образить. І гірке почуття образи залишиться в її серці як останній спогад про нього.

Мабуть, краще забрати листа назад. Але як? Не ламати ж поштову скриньку. Чудернацьке правило: кинутий у скриньку лист уже не належить тобі, ти не маєш на нього прав. Безглуздя! Може, зрештою вона пошле цього листа, але бажає ще раз його перечитати, перевірити. Писала ж бо похапцем і зараз навіть не може до ладу пригадати його зміст.

Юлія згадує, що на пошті працює її знайома — симпатична дівчина Рая Фіалка. Рідкісне прізвище дуже личить цій вродливій, привітній поштарці. Юлія познайомилася з нею випадково, в міській бібліотеці. Дівчина чемно вітається з нею, старанно обслуговує її. Юлія Андріївна певна, що Рая не відмовить і допоможе видобути з поштового лабіринту того невдалого листа.

Юлія йде на пошту. Сонце вже припікає по-літньому. Лікарка скидає плетену вовняну жакетку, хоч і знає, що з погляду медицини робить крок необережний. Підступне

й зрадливе це надміру пекуче сонце, ця неврівноважена й примхлива березнева пора! Ще вчора ввечері температура впала нижче нуля і над долиною пронісся сніговий буран. З гір було чути гуркотіння звалюваного в прірву каміння, стогін вирваних з корінням дерев.

А ранок видався мінливим, як її настрої.

Ось і пошта. Присадкуватий будинок простяг назустріч Юлії тонку металеву руку, в якій тримає круглий електричний годинник. Наче неблаганне око часу, цей байдужий на вигляд циферблат контролює й спрямовує темп життя всього курорту. Одного перехожого він підганяє, другому дає змогу притишити ходу, а третього заспокоює, що його власний годинник іде вірно, отже, можна не змінювати швидкості. На одних це око вічності дивиться з докором, інших підбадьорює. На Юлію воно глянуло з підозрою й нагадало, що вже за кілька хвилин дев'ята ранку. На курорті — час досить пізній.

На порозі пошти Юлія зупинилась. А може, не варто? Що вона зрештою таке написала? Та в тім-то й лихо, що зараз уже не могла відновити в пам'яті жодного слова. Глянула крізь прочинені двері й зраділа, побачивши Раю Фіалку. Вже попрямувала було до неї, як хтось раптом схопив за лікоть. Глянула: несподіваний порятунок. Це ж бо Галина Назарівна Калмикова, старший терапевт санаторію. Її порадишня ще з днів фронтової юності.

— Юлька? На пошту?

— Так. А ви чого тут?

Немолоде й некрасиве обличчя Калмикової засяло радістю:

— Листа послала. Авіапоштою.— І, як найдорожче слово, вимовила:— Шурикові.

Тепло почуття, яке було в її голосі, передалося Юльці. Бог з ним, з листом! Добре, що вона зустріла саме ту людину, яка їй зараз найбільше потрібна.

— Ви додому, Галино Назарівно?

— Додому. У мене сьогодні прийом після обіду. Ти теж з листом?

— Ні. Хотіла, але... передумала.

Чорні вуглики допитливих очей Калмикової блиснули, як жарини:

— Ох, Юлько, Юлько!.. Знов якість трале-вале!

— Кінчилося мое трале-вале!

Йшли по залитій сонцем вулиці. Від вечірнього бурану

залишилися де-не-де снігові замети. Вони парували й осідали під промінням південного сонця.

Обидві жінки добре розуміли одна одну. Протягом вісімнадцяти років знали вони одна про одну все.

Вперше зустрілися в санроті. Калмикова була лікарем, її чоловік — полковник Орлов — командиром дивізії. На Волзі, в Саратові, у матері Орлова виховувався п'ятнадцятирічний їхній син Шурик. Полковник Орлов загинув під час боїв на Курській дузі. Калмикова залишилася вдовою, живучи й далі під дівочим прізвищем, як було прийнято в роки її заміжжя. Сумне вдовине життя опромінював радістю син — тепер видатний учений, спеціаліст у галузі кібернетики. Галина Назарівна часто бачилася з сином, влітку він приїжджав до неї на курорт, взимку мати їздила до нього в Москву, у відпустку. Решту часу активно листувались. Шурикова дружина була його співробітницею по інституту. Коли син і невістка вели між собою розмову, їхня термінологія скидалася на мову марсіян.

Юлія стала для Калмикової майже рідною дочкою. Досвідчена лікарка відразу полюбила хоробру санітарку Юльку і назавжди зберегла за нею це просте наймення. А Пашко прихилилася до старшої товаришки, як розгублена школярка, зненацька застукана на шкоді.

Байдужий циферблат дивився їм услід, точний, але позбавлений живої думки — сумна доля всіх механізмів. Він уміє фіксувати, але не вміє спостерігати, а тим більше — передбачати. Це може робити лише чарівна, майже фантастична галузь людських знань — кібернетика.

Галина Назарівна любила розповідати про заманливі перспективи кібернетичної науки. Видно, цим питанням приділяв чимало уваги в листах до матері професор Олександр Орлов. Та воно й не дивно: про родинні справи в листах говорилося небагато — дітей поки що в Орлових не було. Невблаганна кібернетика вимагала жертв...

Юлія із задоволенням слухала захоплену мову щасливої матері. Ще буде час розповісти старій історію з листом до Владислава, поділитися почуттям, попросити поради там, у затишній кімнаті Калмикової, де тихо поскрипують старосвітські меблі, де пахне фруктовими наливками та настоями трав.

Так дійшли до території санаторію. Тут, у флігельному корпусі, мешкали лікарі, тут була й квартира Калмикової. Юлія Андріївна жила в місті, в п'ятиповерховому комунальному будинку.

Галина Назарівна не хотіла переселятися в новий будинок. Під вікнами в неї бринів верховіттям садок, у якому ось-ось зацвітуть абрикоси, черешні, ткемалі. Серце раділо, коли наливалися соком виноградні грона, до пізньої осені грали барвами райдужні квітники. В цей куточок не дуже щедрої підгірної землі стара лікарка вклала чимало праці. Розлучитися з цією красою несила. До того ж тут після гомінкої Москви Шурик з дружиною почували себе справді на відпочинку.

Бурхливі радощі виявила клишонога Нера, кинувшись назустріч господарці й мало не збивши з ніг гостю. Ось і кімната, й затягнені в парусинові чохла меблі, й сотні сулій та пляшок з настоями калгану, деревію, алое, з вишневою, агрусовою, дереженою та хтозна-якими паливками, з рідкісною колекцією задержуватих, колючих кактусів.

— Сідайте, Юлю.

Юлія завжди, від першого знайомства, називала Калмикову на «ви», а Галина Назарівна її колись тільки на «ти», а останніми роками — як на думку спаде.

— Я й не сподівалася сьогодні тебе зустріти.

Знову «ти». Та це на краще. Інтимніше.

— От тому я й рада, Галино Назарівно. Я всі ці дні страшенно занепокоєна. Ці санаторні клопоти...

Калмикова дружньо взяла її за плече:

— Знову своєї? Сідай. Все ремствуєш, що підмовила тебе працювати в санаторії? Все гадаєш, що десь за Полярним колом чи на цілині було б цікавіше?

— Може, й не цікавіше, але корисніше. І для мене, й для інших.

— Наша професія така, що поки що ми потрібні й корисні всюди.

— Гадаю, це «поки що» триватиме довго.

— Мабуть, так. Навіть коли б ми подолали (якщо це взагалі можливо) геть усі захворювання, залишиться боротьба зі старістю, смертю. На наш вік цієї турбації вистачить. — Галина Назарівна налила дві мензурочки дереженої наливки. — Вип'ємо за майбутнє. Минулого

не вернеш, сучасне не спиниш, а майбутнього завжди ждеш. Цим воно найпринадніше.

Вона сіла навпроти Юлії — старенька, зів'яла, з обличчям, схожим на м'яч, з якого випустили повітря. Молодими й незгасними на цьому зморщеному обличчі були живі, смолисто-чорні очі. А над ними такі ж чорні, нев'янучі брови. Колір очей та брів не скорявся законам часу. Волосся ж було біле, підстрижене, схоже на стародавню перуку.

— Медицина житиме доти, доки її не поглине кібернетика. Це універсальна наука майбутнього.

Калмикова здогадувалась, що Юлька має до неї справу, але гадала, що це чергове санаторне питання. Тому й не поспішала вислухати молодшу подругу. Лист до сина, який писала кілька днів, — Галина Назарівна все робила ґрунтовно й розважливо, — залишив у її свідомості багато недодуманих думок, невисловлених спостережень. Вона відчувала потребу завершити цей процес мислення.

— Може, я не зовсім правильно сказала. Не поглине, а розширить, неказанно розширить можливості медицини. Мабуть, що так. Скільки ще жде нас несподіванок, відкриттів! Візьміть проблему штучного серця! Вже й зараз ми можемо замінювати живі серцеві клапани капроновими. А що буде в майбутньому? А які блискучі перспективи відкриває застосування електронних обчислювальних машин для діагностики!

Юлія про все це читала. Та вона не встигала нічого сказати: енергійна Калмикова не зупинялася ні на хвилину.

— Скільки ще буває трагічних випадків, коли хворий вмирає тому, що ми, лікарі, помиляємось... Не вміємо правильно визначити хворобу, знайти метод її лікування. І не тому, що даний лікар поганий, а тому, що людська пам'ять, на жаль, не автомат. Лікар просто цієї хвилини забув симптоми даної хвороби, хоча за кілька днів, може, й згадає їх. Та тоді буде пізно. Особливо часто таке трапляється з молодими, недосвідченими фахівцями.

Ось для чого, виявляється, ця лекція. Так-так, для Галини Назарівни вона, лікарка Пашко, назавжди залишиться німичним початківцем, жовторотим дівчам. І нехай! Зараз не це турбує Юлію.

Калмикова ж спокійно резюмувала:

— А електронна машина не «забуває» нічого!

Галина Назарівна помітила, що Юлія нудьгує. Вона по-своєму зрозуміла настрої молоді лікарки.

— Ну, ти вже й затужила. Боїшся революції в медицині? На жаль, це буде не скоро. Є чимало професій, які відмирають або міняють профіль уже зараз, на наших очах. Он глянь, як тепер будують...

Вона підійшла до вікна, відхилила фіранку. Садок був по той бік флігеля. З вікна видно горішню частину міста з новими будівельними майданчиками. Це добре знала Юлія, їй не треба було дивитися у вікно.

— Так-так, — підтвердила власні думки Галина Назарівна. — Незабаром усіх мулярів замінять монтажники. Та й з архітекторами ціла історія. Більшість будинків монтують за типовими проектами. І заводи, й школи, й кінотеатри, й санаторії. Уявляєш? Проектують одиниці, а решта так... «прив'язують» до місцевості. Ти про це думала?

Юлії не хотілося зараз сушити голову над перспективами розвитку архітектури. Але разом з тим вона відчула, що балаканина старої впливає на неї заспокоїливо. Справді, чого варті її дрібні турботи й переживання! Одержить Владислав листа — то й добре! Прочитає — тим краще. Вирішила спалити за собою мости, то навщо ж вагання?..

Саме цієї миті Нера, гавкаючи, кинулась до дверей. Хтось постукав. Господарка хати заспокоїла чотириноного сторожа і впустила в захарашений суліями й пляшками коридор старшу медичну сестру санаторію. Побачивши Юлію, Матильда неприємно скривилась. Потім з виглядом герольда, який сповіщає найважливішу королівську новину, сказала:

— У нас надзвичайна подія!

Калмикова й Пашко добре знали, що Матильда Георгіївна до жартів не схильна. Тим більше при виконанні службових обов'язків. Обидві лікарки, нічого не питаючи, чекали. Нарешті Тарганець вичавила:

— Хворий Багрич не ночував у палаті!

Її злорадно глянула на Юлію. Вона знала, що Багрич — «її хворий». А може, здогадувалася про щось більше?

— Гаразд, я йду, — якомога спокійніше сказала Пашко. І пішла за старшою медсестрою в головний корпус.

Розділ 5
БУРЯНА НІЧ

Коли Юлія зайшла в палату, Багрич спав. Матильда Георгіївна спинилася перед дверима, не бажаючи переступати поріг, за яким поселився підозрілий, недисциплінований, аморальний пожилець.

Лікарка постояла мить і тихо, навшпиньки подалася назад. Коли заходила сюди, певна була, що в палаті нема нікого. Інакше без попередження не зайшла б. З докором глянула на старшу медсестру. Та знітилась, але відповіла поглядом, сповненим презирства. Важко було здогадатися — стосувався цей погляд Багрича чи самої лікарки.

Юлію це не цікавило. Вона була збентежена вчинком свого пацієнта. Йй аж ніяк не хотілося знову вести з ним розмову, яка нагадувала б допит. А доведеться.

Де цей безпутний Багрич пропадав цілу ніч? Пиячив? У кого? З ким? У цьому добродійному місті? А може, втрапив у легковажну курортну пригуду?

Неприємна історія! Кругом неприємна.

Коли б хоч не Матильда. А ця роздзвонить. Вже, мабуть, побігла до головлікаря.

Юлія міряла кроками від стіни до стіни кабінет терапії. Згадалося, як тут ще вчора сидів Данило Денисович. Розповідав, здавалося, щиро. В її серце навіть закралася мрія... І от раптом маєш!

Найкраще, либонь, не чекаючи виклику, самій піти до головлікаря. І визнати своє повне фіаско. Не може ж вона бути і лікарем, і слідчим, і педагогом, і нянькою. Це понад її сили!

Та Юлія не встигла піти до професора, бо на порозі з'явилася Матильда. Голос бринів улесливо:

— Юліє Андріївно, вас викликає...

Пашко не дала старшій медсестрі закінчити фразу.

— Іду! — кинула поривчасто й вийшла з кімнати.

Розмашистою ходою зміряла коридор. Увійшла до кабінету професора.

Ілля Макарович Ярославцев, головний лікар, схилився над паперами. Мовчав і сопів. Це означало, що в професора поганий настрій. Коли на душі в нього більш-менш сонячно, Ілля Макарович неодмінно співає. Або принаймні мугиче. А зараз барометр професорового

серця, безперечно, показував на «хмарно». В таких випадках краще не суперечити. Погоджуватися з усім. Навіть з нісенітницею. Професор сам отямиться й розсміється. Тоді стрілка барометра підскочить на «перемінно».

Ілля Макарович підвівся. Він сьогодні виглядав старшим, ніж був насправді. А ряс топтав уже понад сім десятиліть.

Пальцями лівої руки чесав білу бороду, трохи пожовклу від старості й тютюну. В правій тримав аркуш паперу.

«Репорт Матильди», — подумала Пашко.

— Юліє Андріївно, — почав Ярославцев. Голос лунав, як завжди, молодо. Глянув сумно їй у вічі й повторив: — Юліє Андріївно...

Юлія знітилась, чекаючи удару.

Професор не сказав більше нічого. Простяг аркуш паперу, який тримав у руці. Зміст написаного на папері не стосувався ні хворого Багрича, ні його лікарки. Це було повідомлення про науково-медичну конференцію з питань курортології, яка мала відбутися в Москві у квітні, перед розгортанням курортного сезону. На конференцію запрошували головних лікарів санаторіїв. Юлія вже хотіла поздоровити Іллю Макаровича з цієї нагоди, та старий невдоволено пробурмотів:

— Клята старість! Ні, пора, мабуть, на пенсію...

— Ви не можете поїхати? — співчутливо спитала.

— Куди вже мені! — І Ярославцев з відчаєм смикнув жовтувату бороду. — Серце... Живу на нітрогліцерині. От поки працюю — співаю. А вийду на пенсію — помру. Першого ж дня!.. — Йї несподівано засміявся: — Подумайте, який оригінал! Померти на восьмому десятку, переживши чотири війни... а він ще огинається!

Юлія в думках підраховувала: перша імперіалістична, громадянська, Вітчизняна... Яка ж четверта? Фінська? А може, російсько-японська? Старий тоді вже був парубком...

А Ярославцев, неначе їй у відповідь, затяг стародавньої солдатської: «Взвейтесь, соколи, орлами...»

І Юлія подумала: «Справді, таким людям не слід виходити на пенсію. І вмирати не можна. Адже з ними піде в небуття стільки життєвої мудрості, задушевності... Осиротіє наш санаторій без Іллі Макаровича. Всі ми осиротіємо...»

Підбадьорившись піснею, бородатий дідуган рішуче сказав:

— Поїдете ви, Юліє Андріївно. Ні-ні, не заперечуйте, моє слово — скеля! — І повторив речитативом: — Поїдете, поїдете, поїдете!.. — Весело примруживши очі, спитав: — Невже не згодні?

— Згодна, — випалила Юлія. — Але... чому саме я? Чому не Галина Назарівна?

Та Ярославцев не дав їй говорити. Затяг гримучим басом:

— Чому, чому, чому-у-у?.. А тому, — додав серйозно, — що й лікар Калмикова, на превеликий жаль, вже теж немолода. А нам треба дбати про день завтрашній. Ось матеріали... — Він подав папери. — Готуйтесь.

Юлія зважилась і розповіла професорові про надзвичайну подію в її корпусі: хворий Багрич не ночував у палаті.

— Знаю, — коротко відповів Ярославцев. — Я вже з ним говорив.

— Вже?!

— Вас не було, а він приплентався вранці. Втомлений і трохи, здається, напідпитку. Я поклав його в ліжко, — хай спить. Важкуватий у вас пацієнт.

— Ой! — мимоволі вирвалось у Юлії.

— Стогнати не треба. Така у нас з вами професія. Благородна, гуманна, але копітка, важка. Не завжди досить бути лікарем, навіть чуйним, уважним. Інколи треба перетворитись і на вихователя, педагога, а бува, й на няню. От і в даному разі...

Ілля Макарович наче вгадав її думки, її сумніви.

— У даному випадку особливо, — підкреслив професор. — Багрич — рідкісний екземпляр. Ви знаєте, що він збирається покинути нас?

В очах у Юлії — здивування й тривога.

— Не дивуйтесь, — вів далі головлікар. — Він з тих, що під час війни тікали з госпіталів, тільки-но ставши на ноги. Такі не вміють лікуватися. Такі не можуть просто жити. Вони мусять діяти, боротись... Інакше зайдуть, зів'януть.

Нарешті Юлія змогла заговорити:

— Але ж ми не маємо права відпустити його! У нього стан загрозливий...

— Спробуйте поговорити з ним, переконати.

Юлія вийшла від професора з оберемком паперів. Отже, доведеться їхати в Москву. Все склалося не так, як вона передбачала. Ох, цей Багрич!..

Зайшла до терапевтичного кабінету, почала розглядати матеріали. Ого, навіть про кібернетику є! Безперечно, вплив Калмикової. Та з голови не виходив Багрич. Є щось таке, що відразу пролягло між ними і владно притягає її до нього. Що це? Подібність біографій? Схожість долі?

Навіщо він приїхав сюди, цей Багрич!

...Данило прокинувся. Перевернувся з боку на бік. Металева сітка хруснула під ним, немов суглоби. Він був учора напідпитку, але ледь-ледь. Ніяк не міг відмовитись і випив якийсь наперсток. Просто так, про людське око. Щоб не образився той геолог. Чи то пак геофізик. Він так назвав себе. Геофізик Сандро Алієв. Ентузіаст-фанатик.

Тепло було в бараці альпіністів. Тріщали в печі дрова. Миготів на столі каганець. Підігрівав душу спирт. Точилася жвава, дружня розмова. А за стінами гула метелиця, товклася в міжгір'ях буряна ніч.

Почалося все з тривожного кінського іржання.

Ні, ще раніше.

Відразу ж після тихої години Багрич пішов узгір'ям шукати мальовниче місце для етюдів. Треба ж довести, що він господар слова. Адже похвалився Юлії Андріївні! Юльці!..

Думки пливли легкі й невловимі, мов кільця диму. Ішов усе далі й далі. Незчувся, коли налетів буран. То скаженіла зима, відстоюючи останні рубежі.

Місце було незнайоме. Коли б не сніговій, зорієнтувався б легше. Буран бив у лице, наче шмагав колючим дротом. Температура різко падала.

Багрич сміявся. От, далєбі, візьме й замерзне в передвесняну ніч, за два-три кілометри від санаторію!

Марно блукати — передчасно знесилити себе. Сидіти на місці — замерзнеш. У нього ж поверх незмінної піжами лише легеньке демісезонне пальтєчко.

Присів на обледенілий камінь. Думати не хотілося. Сміх, та й годі! Старий розвідник заблудився в чагарнику...

Раптом почув іржання коня. Нестямився, як відповів таким самим — дзвінким і протяжним — звуком. Цієї

премудрості навчився в дитинстві, у батьковій кузні. Дуже він любив тоді коней. Їхні розумні й дикуваті очі. Стрункі й грайливі ноги. Закличне, мов сурма, іржання. Навіть запах кінського поту. Навіть солодкуватий сморід обпечених копит, коли батько прикладав до них гарячу підкову.

З непроглядної темряви колючої завірюхи це несподіване іржання пролунало для Багрича, мов братній клич.

У мерехтливому мереживі хуртовини з'явилась рухома пляма. Кінь! Невисокий гірський кінь з міцними й цупкими ногами. Кінь осідланий, — чути, як бряжчать стремена. Все ближче, ближче. Раптом зупинився й невдоволено форкнув м'якими, як оксамит, ніздрями. Позадкував. Та Данило уже міцно тримав його за повід.

— Тюльпане, де ти? — гукнув з темряви розгніваний хлоп'ячий голос.

Тюльпаном, очевидно, звали коня.

Кінь глухо заіржав і рвучко смикнув повіддя. В ту ж мить Багрич скочив у сідло. Спрямував коня на голос невидимого хлопця.

Це був не хлопець. Невисокий на зріст, вік у темряві не визначиш; але не хлопець.

— Хто ви? — спитав у Багрича.

— Санаторний, — коротко відповів Данило. І, зіскочивши з коня, пояснив: — Заблудився.

— Ходіте зі мною, — запропонував незнайомий, приймаючи з рук Багрича повід. — Тут недалеко є альпіністський табір. Певне, його засипало снігом, та якось проберемось.

Він засвітив ручний ліхтарик і підняв із землі важкий, припорошений снігом рюкзак.

Незабаром в одному з бараків табору весело гуло в печі полум'я. На столі чадів каганець: буран порвав проводи електромережі. У затишку, по той бік вікна, зануривши м'які й рухливі ніздрі в овес, апетитно хрумтів Тюльпан.

Багрич приглядався до незнайомця. Так, це не хлопчик. Йому буде, мабуть, за тридцять. Не людина — заведений мотор. Згусток м'язів, нервів, енергії. З його слів Багрич уже знав, що він геофізик, пробирається в глибочінь гір.

— Я міг би йти і вночі,— бадьоро запевняв Сандро Алієв, спритно ріжучи металеву банку з консервованим судаком.— Мені що! Тюльпана шкода, стомився. А мені ніч не страшна. Навіть з бураном. Я виріс недалечко звідси, в Північній Осетії.

Багрич не лише чув про Північну Осетію. Він крадькома мандрував у тисяча дев'ятсот сорок другому році через її села й хутори в район Владикавказу. Там перейшов лінію фронту.

Давно це діялось! Мабуть, за життя іншого Багрича. Його далекого предка. Тоді теж були такі буряні ночі. такі несподівані зустрічі, такі скупі харчами, але багаті людською щедрістю вечері.

За дерев'яними стінами барака буря не вщухала. Вона крилами біла об землю, пазурами рвала віконниці, зубами гризла дах. Інколи здавалося, що притьмом схопить в обійми скрипучий барак і жбурне на вершину Ельбрусу.

Консерви відкрито, концентрат пшоняної каші зварився, спирт розведено водою. Відмовляйтесь від чарки було б нерозумно й нечемно.

А Сандро завзято говорив.

У Адигейській долині будують гідроелектростанцію. Справа добра, її слід вітати. Та ті, хто проектував електростанцію, не так досконало знають місцевість, як він, Алієв. Уже шість років, одразу після закінчення Тбіліського університету, він старанно вивчає саме ці місця. Прочитав усю спеціальну літературу; зібрав величезну геологічну колекцію району; щодня розмовляє із сивобородими дідами, розпитує їх, виявляє знахідки їхні та їхніх дідів і прадідів. І прийшов до непохитного висновку: створ греблі вибрано невдало. Якщо проект не переглянуть, вода затопить величезну площу багатих покладів. Це неважко довести. Ось, ось, ось!..

Сандро, мов чародій, вихоплював з рюкзака зразки порід. Залізо, мідь, свинець... Він доведе, він переконає!..

Багрич вірив Алієву. Так, цей справді доведе, переконає, доб'ється правди. Він перегризе горло, відстоюючи — не своє, особисте, а інтереси народу, держави.

Довго й палко говорив Сандро Алієв. Потім, вкрай потомлені, вони заснули. Удвох на одному ліжку, міцно обійнявшись, мов давні друзі, мов рідні брати.

Данило прокинувся, коли ще було темно. Хуртовина, здається, затихла. Алієва обіч не було...

Засвітив каганець — ні Алієва, ні рюкзака з мінералами. І Тюльпан більше не хрумтить під вікном. На столі записка: «Не гнівайся, друже, що не поснідаємо разом. Залишаю хліб і консерви. А сам — у путь. Бажаю тобі здоров'я! *Сандро*».

Багрич залишив хліб і консерви на столі. І коробку сірників. Ще будуть хурделиці, і якийсь мандрівник, може, знайде притулок у альпіністському таборі.

А сам довго блукав і думав. До санаторію повернувся з твердим наміром: тікати. З ватяного затишку в світ боротьби і дії!

Сказав про це головному лікареві, той, здається, не повірив. Гадав, що п'яний, поклав у ліжку. Гаразд, він скаже про це їй, Юлії Андріївні. Вона зрозуміє, вибачить, допоможе.

Пашко хотіла допомогти Багричеві. Це зрештою її обов'язок. Саме тому вона зайшла в палату.

— Покидаєте нас?— спитала байдуже й недбало. Принаймні так їй здавалося. А Багрич, навпаки, відчув у її запитанні тривогу.

— Я лікуватимусь життям,— відповів спокійно.— Так. Тільки воно спроможне перемогти й хворобу, й смерть. А не цей могильний затишок!

Юлія побачила в його очах непохитну, навіть більше — люту рішучість. Згадалися слова професора: «Спробуйте поговорити, переконати». Збагнула: нічогосінько не вийде. Стало невимовно гірко. Вже не могла опанувати себе: невдача лікарки, невиправдані надії жінки, холодна туга самотності — все це вилилося в несподіваних, непередбачених, невчасних сльозах. Щільно притисла до очей тонкі й гнучкі пальці, та вони не могли стримати сліз, приховати її розпач, її ганьбу.

Данило зрозумів усе. Він силоміць узяв її руки, цілував мокрі й солоні пальці.

...Так зблизились два серця — втомлені, розчаровані, але не змертвілі. Зблизилися, щоб з'єднатися навіки. Це зрозуміли обое — і Данило, і Юлія — без слів, без освідчень, без вагань. Чи справді існує на світі закон ущільненого часу? Навряд. Та все ж буває так, що за день у житті людини відбувається більше змін, ніж за цілі роки. Для них настали саме такі дні.

Над сніговою шапкою Ельбрусу сходило й заходило сонце. На зміну ясним і теплим дням приходили розлючені буряні ночі. Проте цих змін не помічали ні Юлія, ні Данило. Вони жили іншим календарем. Тим, який не відрізняє дня від ночі та буднів від свят. Календарем щасливих.

Розділ 6

ОСКОЛОК У СЕРЦІ

З коридора донеслось пронизливе скавучання.

«Що за чорт? — подумав Владислав. — Собака? Біля операційної?..»

Він хотів гукнути чергову сестру, та вона сама з'явилася в марлевих сутінках операційної. Нечутно наблизилась до нього.

— Що сталося, Женю? — спитав доцент Гаркуша, закінчуючи витирати сухим рушником еластичні, напружені за операційний день руки. — В нас уже собаки розгулюють? Але ж тут клініка, а не віварій. Яке неподобство!

— Собака до вас, — спокійно відповіла Женя. — На операцію.

Гаркуша перестав орудувати рушником і з докором глянув на вродливу козачку:

— У вас вічно — як не сміх, то жарти! Дізнайтесь, хто впустив собаку. Адже це бруд, інфекція...

— Я не жартую, — ображено сказала Женя, але привітна, ледь-ледь іронічна усмішка світилася в її банькуватих, фіалкових на колір, до біса спокусливих очах. Ці очі завжди бентежили Владислава. Він міг гримати на всіх, тільки не на Арсакову.

Собака знову заскавулів, а Женя, мовби глузуючи, спитала:

— То ви будете оперувати чи ні?

На цей раз доцент визвірився і на лукаву Женю:

— Я?! Собаку?! З яких це пір у нас ветеринарна лікарня, а я собачий лікар?

Женині очі дивилися з ледь помітним викликом:

— То скажіть йому про це самі.

— Собаці?

— Власникові собаки.

У двері палати хтось тихо, але наполегливо постукав.

Не встиг Владислав відповісти, як двері відчинилися. До операційної увійшов сліпий. Що відвідувач незрячий, Гаркуша збагнув миттю, ще навіть не побачивши його очей. І по особливих рухах рук, і по настороженому, витягнутому вперед обличчю.

— Пробачте,— сказав той, що увійшов.

Тепер Гаркуша помітив, що обличчя сліпого було обпечене, очевидно фаустпатроном,— саме після нього залишаються такі глибокі сліди. Либонь, колишній танкіст. Знівечене лице не дає змоги точно визначити вік, та людина вже немолода, це видно з усього. Обважнілі плечі, зів'ялі м'язи... А сердега, дивлячись невидючими зіницями, благав когось весильного, кого не знав, не бачив:

— Товаришу, ждати не можна. Жодної хвилини! Рекс потрапив під машину, рятуючи мене. Він стікає кров'ю...

У голосі чувся розпач.

Вже потім Гаркуша дізнався про історію цієї міцної, багаторічної дружби людини й собаки.

Потім, коли життя вівчарки було врятовано.

Історія була проста: Рекс замінив скаліченому танкістові очі. Розумний, навчений собака водив свого господаря спочатку на лекції в університет, безпомилково пам'ятаючи дорогу, згодом — на роботу в середню школу. Тут сліпий учитель так захоплено проводив уроки з історії, що учні забували про його спотворене обличчя.

Цей несподіваний випадок затримав Владислава в клініці довше, ніж він передбачав. А сьогодні йому, як ніколи, хотілося чимскоріш виїхати за місто, на батайські ерики, побути одному, на самотині. В портфелі вже кілька годин лежав нерозпечатаний конверт. Лист від Юлії. Як довго Владислав чекав звістки від неї! Прочитати лист у клініці, та ще й в операційний день,— марна надія. Дома ще гірше. На ерики, тільки на ерики! Туди, де він любив відпочивати. Де простір та безгоміння. Де нема свідків ні радості, ні журби.

Та от затримався, а тепер надто пізно. Марина й Світлана ждатимуть, він, здається, пообіцяв кудись піти з ними. В театр, чи в гості... А на ериках зараз темрява, під зорями листа не прочитаєш...

І все ж поїхав. Старенький «Москвич» завівся не зразу,— давно пора замінити акумулятор. Нарешті ма-

шина незграбно застрибала незаасфальтованими провулками горішнього Ростова. Вискочив на широку магістраль Будьоннівського проспекту і вже впевненіше попрямував униз, до мосту через Дон.

Гаркуша думав про чотириноного пацієнта, якого йому довелося оперувати. Вівчарка стара, ногу краще було ампутувати. А він зробив експериментальну операцію з розрахунком на регенерацію кістки. Шкода стало нещасного вчителя. Дуже це було б сумне видовище: сліпий перехожий і кульгавий поводир.

Сліпий сказав, що в нього нікого нема, крім старенької матері, яка веде хатні справи. Рекс — його єдиний помічник. «Розумію тебе, друже, — в думках продовжував розмову із сліпим. — Добре розумію. Знайшлася б, мабуть, не одна щира жіноча душа, яка зігріла б твою самотність. Варто тільки побажати. Та ти, певно, не схотів зав'язати світ нікому. І величний у своїй самопожертві. Не те, що я...»

Міцно тримаючи в руках кермо «Москвича», Владислав Павлович притьмом зирнув на сидіння, де лежав його портфель, набитий паперами. Хитаючись на пружинах, портфель, здавалося, дихав, нагадуючи гладкого сома, вихопленого з води. Там лист від Юльки. А що в тому листі?

Гаркуша давно звик до думки про катастрофу, яка спіткала його на шляху до родинного щастя. Одружився надто рано. Вже потім, будучи людиною освіченою і досвідченою, Владислав дізнався, що в деяких країнах існує закон, за яким юнакові не дозволяють узяти шлюб, коли йому не вийшло двадцяти чотирьох років. Розумний закон! Так думав Гаркуша зараз, а не тоді, коли йому ледве минув двадцять перший. Тоді наосліп кинувся в обійми. Його не бентежило ні те, що Марина була кількома роками старша за нього, ні те, що в Морозовській залишився у неї чоловік, з яким вона шлюбу не реєструвала.

Чи він кохав Марину? Очевидно, так. Бо ж заради неї відрікся від світлого образу дівчини-чарівниці, який жив у його мріях з перших днів юнацтва. Образ цнотливої, незайманої красуні, виплеканий уявою під впливом казок і пісень, пушкінської Тат'яни, тургеневської Асі. Не зупинили Владислава ні осуд матері, ні невдоволення братів. Сказав, що все одно не відступить, і сім'я капітулювала перед волею улюбленця.

Одного чудового дня Марина прийшла до нього. Прийшла в чому була. Згодом народилася Світлана, а ще через два роки — Ігор...

Завірюха війни розкидала їх по роздоріжжях країни. Спочатку від Марини не було звісток. Потім вони скупю й ліниво листувалися. Що було з нею, він не знав, а в нього почалися фронтові пригоди — любов на день, на годину. Але мрія про героїню юності, про чарівну дівчину з пісні не залишала Владислава. Аж поки не зустрів Юлька.

З тих пір, якими б не були їхні взаємини, він незмінно носить її образ в серці. Осколок війни, який засів так глибоко, що операція неможлива. Бо хто може вирвати з серця недоспівану пісню юності?

«Москвич» вихопився на Батайське шосе. Вогні міста лишилися позаду. Вечірній морок щільно облягав машину, поглинаючи бліде, німічне світло фар.

Спинити машину, схопити портфель, розірвати конверт?.. Коли б він знав, що в цьому несподіваному Юльчиному листі!

Тепер його життя могло б скластися, як сам бажає. Світлана — в інституті, Ігор — в армії. Марина розумна, добра жінка, ніколи не вважала за велике щастя бути тягарем для іншого. Її можна переконати, вблагати. Легше, ніж уперту Юлька. Ох, коли б то Юлія здатна була на компроміси!..

Вирішив з'їхати на узбіччя і, не вагаючись більше, тут, при світлі автомобільних фар, прочитати довгожданого листа.

Та, мов навмисне, посипав густий мокрий сніг, машину почало водити з боку на бік. Найрозумніше — негайно повертатися до міста. Прогулянка явно не вдалася.

Гаркуша став прикидати, куди б заїхати в місті. Додому не хотілося. Листа й дома, звісно, прочитати можна. Важче приховати враження, яке він справить. Адже в конверті — або радість, або безнадія...

Три роки тому він поїхав би просто на Нижньобульварну, у ветху, присадкувату хату, до суворої, але справедливої матері. Та стара Гаркушиха — на цвинтарі, а на місці старосвітської хати — цегляний будинок школи-інтернату.

Попереду вогні. Проглядають крізь завісу метелиці. Либонь, Батайськ. А чому б не поїхати в це гомінке,

жваве місто біля великого битого шляху? Якраз при в'їзді до нього є чайна чи буфет, Гаркуша влітку не раз завертав туди на холодне бочкове пиво...

Вогні наближалися з блискавичною швидкістю. Ні, це не Батайськ. Це колона вантажних автомашин. Проміння їхніх могутніх фар переборювало мерехтливий хаос мокрих сніжинок, гнало й переслідувало мертву непроглядність ночі.

Зустрічні фари засліпили Владислава, притисли його маленький автомобіль до крайньої межі узбіччя, насувалися на нього грізно, як неминучість.

Щось символічне було в цьому невпинному русі ревучих машин. Що вони символізували — шал молодості, силу життя, неблаганність долі? Торжество людського розуму чи сліпе безумство осатанілої стихії моторів?.. Гаркуші важко було відповісти на ці запитання. Він зосередив усі сили, всю увагу на кермі машини-ліліпута. Найменший прорахунок — і ночуватимеш у кюветі...

Нарешті вирішив зупинитися, заглушив мотор. Знітись, наче намагаючись стати меншим і зробити ще меншою свою безпорадну машину. А велетенські гурзовики мчали й мчали на повну потужність. Вони мали багатозначні номерні знаки на довгастих чорних табличках. Мабуть, переганяли в Ростов-на-Дону автороту ліквідованої військової частини. Відбувалося чергове скорочення Збройних Сил.

Найстрашніша з людських емоцій — відчуття власної немічності. Щось подібне відчував зараз Владислав Гаркуша. І машини, які мчали, не боячись ні темряви, ні негоди, і люди, які давали машинам рух і напрямок, твердо знали своє завдання, свій маршрут, свою мету. Дорога покійно стелилася перед ними.

У свідомості спалахнула холодна блискавка: «Листа читати не варто. Не знайшли спільної мови і не знайдемо. Юлія — вся в могутньому леті вперед. А я опинився осторонь, на узбіччі. І мілкий кювет для мене, мов прірва...»

Гаркуша почекав, доки не прогула колона. Повернувши їй услід. Їхав поволі. Не їхав, а плентався — поспішати було нікуди. Опинившись на правому березі ріки, завернув праворуч, на освітлену неоновими ліхтарями нову набережну.

Привітно вабив до себе свіжопофарбований, білий, мов лікарня, будинок річкового вокзалу. У буфеті в цей пізній час не було відвідувачів. На це й розраховував Гаркуша. Попросив меткого офіціанта принести пляшку мінеральної води, вийняв з портфеля лист, розірвав конверт. Юльчина розмашиста рука...

Спраглі очі, мов чутливий апарат, в одну мить відбили в собі весь лист. Це було не читання, а рентгенограма.

Все, як передбачав. Навіть гірше, набагато гірше: натяк на захоплення, почуття...

Офіціант поставив пляшку нарзану й, вичікуючи, стовбичив біля стола. Гаркуші нестерпно захотілося випити чого-небудь міцного, заспокійливого. Зринула думка про автоінспекцію, шоферські права, але він відігнав її...

Потім знову їхав по набережній, по Будьоннівському, по широкій, ошатній вулиці Енгельса. Світлофори, ліхтарі, мов у чужому місті, набігали на нього, чигали на найменшу необережність. На щастя, перехожих уже майже не було. Довів-таки машину до гаража. Останнім зусиллям волі довів.

А наступного ранку куняв у поїзді.

Марині сказав, що їде в службових справах. Вона зробила вигляд, що вірить. Легковажна в юності, Марина добре розуміла, що тепер, на порозі старості (а їй торік минуло п'ятдесят), пізно вишукувати, хто з них винуватий у тих невеселих взаємчинах, які між ними склалися. Тим більше, що був і третій винуватець — війна. Доки діти підростали, і вона, й Владислав робили все, щоб зберегти сім'ю. Заслугу Юлії в цій справі вона визнати не могла. Та тепер діти вирости. Марина поринула в лікарську роботу, керуючи одним з відділів дитячої лікарні. Нещодавно поважний медичний журнал надрукував її працю з питань педіатрії. Вона спокійно й тверезо розпрощалася з молодими роками. А Владислав обіруч хапався за звички й спогади молодості, не хотів здатися, капітулювати.

Експрес Москва — Баку, вискочивши за Батайськ і Криловську, ненаситно пожирав кілометри рівного степового шляху. Надвечір були в Тихорецькій, увечері — в Кавказькій, уночі — в Мінводах, на світанку — в курортному місті, де жила Юлія Андріївна.

Гаркуша не хотів брати машину й пішов з вокзалу

пішки. Опромінений Ельбрус височів на обрії, наче велетенський рожевий фламінго. Перші промені сонця впали на дахи санаторіїв, житлових кварталів. Було душно, значно тепліше, ніж у Ростові, а він, собі на лихо, дивав у зимовому пальті. Набитий паперами портфель обтяжував руку. До готелю далеко — тим краще. Є час подумати, поміркувати.

Досі Юлія йому ніколи нічого подібного не писала. Відрікалася, просила забути, це було. Але натякати на почуття до іншого!..

Саме це підхопило його з місця, хоча за післявоєнні роки він значно обважнів і тілом, і душею, й примчало сюди, в тихий курортний закуток. Багато почуттів оволоділо ним: образа, біль, туга за минулим, страх перед майбутнім. Та найтяжчим, найтемнішим почуттям були, мабуть, старосвітські ревності, так несподівано й гостро відчуті. Все інше поступилося перед ними.

Гаркуша не мав якогось продуманого плану дії. Та й коли йому було як слід подумати? Дома спав рівно стільки, скільки мозок перебував під впливом алкоголю. Протверезився — і сон мов рукою зняло. У поїзді заважало радіо, пасажири, гомін на станціях, стукіт коліс, биття власного серця. Яких заходів йому вжити? Благати? Загрожувати? Він це робив і раніше. Сказати, що залишиться з нею назавжди? Здається, пізно...

У готелі дали йому невеличкий, дешевий номер з балконом, який виходив на глухе й темне подвір'я. Чистота в номері була відносна, не дай боже таку в його клініці — добре перепало б на горіхи всім. Навіть незворушній Жені з її неймовірно фіалковими очима.

Упав на ліжко й лежав у знеможі. Не стільки фізичний, як духовний. Не встиг зібрати думок, як над головою затріщало, захрипіло — почав працювати радіовузол курорту. Висмикнув провід, довго лежав, але ні сон, ні відпочинок так і не завітали до нього. Замість них з'явився непрошений гість — голод. Підкрався обережно, поволі, стаючи щодалі сміливішим, настирливішим, брутальнішим. Учора, протягом усього дня, Владиславу гидко було й глянути на їжу. Тепер організм вимагав необхідних для існування калорій.

Хотів поснідати в ресторані, але єдиний у місті ресторан «Кавказ» починав працювати мало не в полу-

день. Довелося скористатися з їдальні при ресторані, яка гостинно відчинила двері о восьмій ранку.

Вільних місць ще було чимало. Вибрав собі до вподоби столик, який стояв осторонь, за пофарбованою в зелений колір діжею. У діжі росла миршава кімнатна пальма.

Основою харчового раціону доцента Гаркуші було парне молоко. За день він випивав його два-три літри. В їдальні солодкого молока не знайшлося, довелося взяти пляшку кефіру з булочкою. Та зголоднілий шлунок цим не вдовольнився. Він поглинув ще яечню з шинкою, порцію сулугуні, готувався поласувати ще й тарілчиною грузинської квасолі — лобіо.

З гучномовця линули звуки піонерського маршу. Сонячний ранок, смачна їжа, веселий марш збудьорили Владислава. Він обдумував майбутню розмову з непокірливою Юлькою.

Підійшов офіціант й фамільярно спитав:

— Давно приїхали? — Не дочекавшись відповіді, уточнив: — Сьогодні?

Владислав Павлович пильніше глянув на нього: чи не знайомий? За своє тривале лікарське життя він оглядав або й оперував безліч людей. Однак зовнішність офіціанта йому нікого не нагадувала. Це був жвавий лисий чоловічок, який, либонь, не одне десятиріччя крутиться між ресторанными столиками із серветкою в руці та вдаваною люб'язністю на обличчі.

— Можу порекомендувати чудову кімнатку.

Ах, ось що! У жвавого лисуна є підробіток.

— Ні, спасибі,— відмовив Гаркуша, підсовуючи ближче до себе коричневу, як шоколад, квасолю, що різко пахла перцем, кінзою, барбарисом та часником.— Я вже влаштувався в готелі.

Розчарований офіціант відійшов, але через хвилину наблизився знову. Змовницьки прошепотів:

— У приватної кімнати є значні переваги...

Гаркуша заперечливо захитав головою. Він не любив зупинятися на приватних квартирах, навіть у знайомих та родичів. Це завжди зв'язує, зобов'язує. Інша річ готель: заплатив за номер — і не знаєш ніяких церемоній.

Та офіціант атакував методично й вперто.

— Кімната з окремим ходом,— додав багатозначно.

— А навіщо мені окремий хід?— здивувався Гаркуша.

Лисун самовпевнено всміхнувся:

— Окремий хід завжди потрібний. Менше очей, менше шелесту. Ключ не в черговій по коридору, а у власній кишені. Хіба ж не так? Але це, звісно, для молодих.

І відійшов убік з байдужим, незалежним виглядом.

А Владислав Павлович з прикрістю подумав: «Шельма!»

А «шельма» вже біг назустріч новим клієнтам. Гаркуша глянув і похолов: до їдальні зайшла Юлія. У темно-сірому костюмі, білій мереживній блузці, така ж молода й вродлива, якою жила в його спогадах. Мало не схопився, не гукнув. Та помітив за нею високу чоловічу постать. Із смугастим, від передчасної сивини, волоссям. Відразу здогадався: він. «Людина-загадка», як писала Юлька.

Владислав припав обличчям до столу. Тільки б його не впізнали! Краєм ока стежив за ними. Юлія блукала очима по залу, шукаючи вільного столика. Офіціант допоміг, і вони вже сиділи по той бік пальми. Гаркуші поталанило: Юля сіла спиною до нього. Зате він змушений був дивитися на осоружне обличчя суперника.

Офіціант подав знайомій лікарці та її другові меню. Нахилився й довірливо щось їм радив. Певне, які страви краще замовити. Та Гаркуші здалося, що він пропонує їм кімнату з окремим ходом. Лють здавила горло. О, їх лисун, безперечно, не вважає старими. Як же! Молода закохана пара!

Гостра, наперчена, вогниста квасоля здалася йому раптом прісною й несмачною. На хребті виступив піт, і сорочка неприємно прилипла до тіла. Всі надії зникли остаточно. Поїздка здавалась наївно-безглуздою.

Єдине розумне, що він міг зробити,— непомітно зникнути. Жестом запросив офіціанта, заплатив за сніданок і швидко, дивлячись у протилежний бік, попрямував до дверей.

«Фініта ля комедія,— пошепки повторював тривіальну фразу.— Кінець!.. Сумний, некрасивий, бездарний...»

У номері йому бракувало повітря. Вийшов на балкон, глянув униз. Бачив тісний, похмурий світ готельного подвір'я — брудного, захарашеного викинутими іржавими ліжками, розбитими фанерними ящиками. Посередині двору стовбичила колонка водогону, земля довкола неї ніколи не висихала. По краях болота

бруківка густо заросла бур'яном. За межами подвір'я вирувало життя, відгомін якого бився об паркан, як морська хвиля об мол. Над усім, здавалося, нависла безвихідь.

Та ось до колонки з дзвінким цинковим відром у руці підійшла... Юлька. Не та — чужа, стороння, неприступна, яка сиділа зараз у їдальні під очамрілою від нудьги пальмою, а колишня. Юна, неповторна. Натисла ручку, бистрий струмінь срібної води ущерть сповнив відро. Владним рухом перекрыла водогін, глянула в бік готельних вікон, привітно замахала тонкою, гучною рукою. Владислав радісно відповів їй помахом руки. Юлька, залишивши відро, йшла через подвір'я, наближаючись до готелю. Позад неї, мов збита з неба райдуга, впала на подвір'я смуга сонячного сяйва. Опромінена сонцем, вона підіймалася вгору до Гаркуші, до його балкона. А він перехилився через бильце й простяг їй назустріч руки. Йому здалося, що сонячне проміння підхопило її, і їхні руки ось-ось зустрінуться. Та сталося несподіване. Дівчина заклала в рот два пальці й пронизливо свиснула. Такий самий гучний і пронизливий свист почувся із сусіднього балкона. Сонячне проміння згасло. Владиславові руки безпорадно повисли в повітрі. А дівчина із золотоавої Юльки перетворилася на чорняву смагляву незнайомку. Голосно загукала до чоловіка, що стояв на сусідньому балконі. Він відповів їй гаряче, із запалом і, мабуть, з любов'ю.

Гаркуша не став прислухатися до їхньої розмови. Він картав себе пошепки: «Поздоровляю, старий блазню! Докотився до галюцинацій!»

Спересердя грюкнув балконними дверима, наче намагаючись зачинити браму минулого. Геть солодкі й гіркі, дорогі й ненависні спогади! Геть пусті хлоп'ячі мрії! Геть марні ілюзії! Треба повертатися до реально-го життя. Час і пора! Хай ілюзії залишаються тим, хто свистить з балкона, перегукуючись із струнками дівчатами. Незабаром вийде заміж Світлана, одружиться Ігор. З'являться онуки. А він... Кандидат у науку. Кандидат у життя...

Поїзд на Ростов відходить о сьомій з хвилинами вчора, він довідався про це на вокзалі. А скільки зараз? Глянув на ручний годинник — невеличкий ромб у золотій оправі, Маринин подарунок у день двадцятиріччя

їхнього співжиття. Годинник стояв. Його господар забув підкрутити пружину. Котра ж тепер? Можна дізнатися по радіо. Увімкнув гучномовець, слухав. Москва передавала останні вісті. Інститут хірургії Академії медичних наук випустив науковий збірник, присвячений питанню регенерації кісток. Численні досліді на тваринах довели, що кістки можуть регенерувати, тобто відроджуватись. Були випадки, коли ампутувана, а потім пришията кінцівка приживалась і згодом нормально діяла.

Для доцента Гаркуші це була болюча, хвилююча тема. Саме виходячи з невичерпних можливостей регенерації, він позавчора зробив операцію чотириноному другові сліпого вчителя. Та це було не те, до чого він прагнув уже багато років. І його власні спроби, і весь досвід сучасної хірургії давали підстави перейти від експериментів до практики. Траплялися випадки, коли в безвихідному становищі Гаркуша вже йшов на такий ризик. Так було, наприклад, з санітаркою Пашко. Саме подібним способом він урятував їй руку. Згадка про це завдала болю, але мозок гарячково думав про інше. Думки не хотіли вертатися назад. Їх кликала вперед давня мета, яку дехто з колег дражливо звав ідеєю-фікс.

Проте мета була далекосяжна, варта праці, ризику, боротьби, безсонних ночей, неспокійних днів. Коли експерименти, які він спроквола проводив уже майже два десятиріччя, повести наполегливо, широким фронтом, згуртувавши ентузіастів цієї справи, результати можуть бути фантастичними.

Нема сумніву, що в найближчому майбутньому можна буде прирощувати руки й ноги, випрямляти згорблені хребти. Цей час не за горами! Треба наближати його кожною новою спробою, кожним трудовим днем, недоспаною годиною. Треба!

Яке міцне й вольове це коротке слово «треба»!

Не захотів чекати поїзда. Автобусом добрався до Мінеральних Вод, а звідти літаком вилетів додому.

З собою віз непохитну віру в те, що скальпель в його руці ще створить не одне чудо. Він, хірург-експериментатор, робитиме незрячих видючими, горбатих струнками, потворних вродливими. Так, він доб'ється цього! Єдине, чого він, мабуть, не зможе зробити ніколи,— витягти з власного серця малесенький болісний осколок.

Розділ 7

ПІД ВЕСНЯНИМИ ЗОРЯМИ

Раніше у вікні Юлії Андріївни світло гасло пізно. Повернувшись з чергування по санаторію, або з кіно-театру, або від Галини Назарівни, вона ще довго читала й конспектувала медичну літературу. Готувалася до семінару санітарії та гігієни, який вела в місцевому клубі будівельників, а останнім часом — до конференції в Москві. Писала листи Владиславу. Не такі, як той, останній, який відіслала, а інші, адресовані йому, але писані для себе. Листи, яким ніколи не судилося дійти до адресата. Ці листи були своєрідним лікувальним засобом проти туги, яка визирала з усіх кутків самотньої кімнати. В листах писалося про події минулого дня, не лише важливі, але й дріб'язкові, все те, що звичайно розповідає чоловікові жінка, повернувшись з роботи додому. Юлія інтуїтивно вгадувала Владиславові відповіді й заперечення і тут же спростовувала або розвивала його думки. Ця сповідь жила одну ніч. Вранці вона перечитувала її й розривала на дрібні клапті.

Опівночі або й пізніше Юлія Андріївна лягала в ліжку. Та світло у вікні не гасло, лише зменшувалось. Наставала черга книжок і журналів. Читала ще годину чи й більше. Знала, що це шкідливо для нервової системи, збуджує мозок перед сном, але позбутися звички не могла. Нелегко жінці в її літах одній лягати в холодну постіль. Сотні ночей підряд.

Лише коли книжка чи журнал падали з рук, вона гасила світло.

Та одного вечора світло погасло значно раніше. Ще не було й одинадцятої. І відтоді так було щодня.

Юлія в накинутому наопашки квітчастому халаті підійшла до вікна. Ненароком торкнулася підвіконня гарячими грудьми, відчувши крізь сорочку приємний заспокійливий холод. Дивилася вгору, на зорі.

— Зачини вікно, застудишся,— застеріг її Данило.

— Ні,— вперто крутнула головою Юлька.— Сьогодні ніч тиха й тепла. І зоряна. Ти помітив, що навесні зорі якісь особливі... Повніше налиті сяйвом... і мовби на колір сині...

— І мерехтять, і сміються, й кличуть...

— Так, кличуть. Туди, вгору, до себе. Ти полетів би?

— Ні,— сумно пожартував Данило.— Не пустять лікарі.

— Так, і перша з них я. Жалкуєш?

— Якщо зважити тверезо, не дуже. Не можна бути зажерливим. Ми починали з першого трактора, а зараз маємо штучних супутників Землі і Сонця. Це не так мало. Решту залишимо іншим. Наступним поколінням, як прийнято казати.

— Два чи три роки тому я бачила серед білих зір,— це було влітку, коли зорі стають білими,— сіру хвостату комету. Вона мерехтіла дуже тихо й дуже спокійно. Наче боялася порушити супокій зоряної безодні. Я згадала, що кількадесят років тому поява комети викликала серед людей переляк, розпач, паніку. Люди божеволіли від жаху, пиячили, влаштовували оргії, словом, щось на зразок бенкету під час чуми. Вони боялися, що комета зачепить хвостом Землю і зіб'є з орбіти. Як усе змінилося за цей короткий час!

— Любий філософе, ти не підсумуєш усіх змін, які сталися в свідомості людства за кілька десятиріч, але напевне піймаєш нежить. Ходи, будь ласка, під ковдру!

Юлія зачинила вікно, змахнула з себе халат і опинилася в ліжку, біля нього. Її тіло було туге й холодне.

— Ти наче вернулася з космосу,— пожартував Данило.

— Я справді була там.

Вона притисла чоло до його щоки. Він голився щодня, їй подобалась ця чоловіча охайність. Але до вечора вперта борода знову пробивалася на кістлявих квадратних вилицях. Він знайшов її губи. Вона радісно відчувала, як уся наливається його теплом і його любов'ю.

— Ти кохаєш мене? — спитала, як питають усі жінки в таку хвилину.

— Ти знаєш... ти все знаєш...

— Я знаю, добре знаю, що це безумство. Те, що ми робимо. Тобі не можна, ти хворий. Я цілий день товмачу собі, що це треба припинити, що тобі потрібно лікуватись. А коли настає вечір, мене вабить до тебе. І цей потяг сильніший за мою волю. Я нічого не можу вдіяти. Хоч це не лише безумство, а й злочин.

— Злочин думати про це й говорити. Та ще й у таку мить. Твоя любов — найкращі ліки. Я ніколи в житті нічого подібного не знав. Мені ніколи не було

так божевільно-хороше. Ніколи. Ні з ким. Чуєш? А тобі?

Запитання зірвалося з Данилових уст і зникло в тиші. Розтануло. Його вже нема, не існує. Та й чи було воно? Чи не почулося Юлії?

Вона відсахнулася від нього. Він це помітив.

— Чого ти сполохалась, люба?

— Не став мені ніколи таких запитань.

— Яких?

— Егоїстичних, немилосердних, жорстоких. Ніколи!

— Пробач, це яюсь мимохіть. Та чому ти така збен-тежена?

— Облишмо це!

— Гаразд, облишмо. Та все ж згодься: ти знаєш про мене абсолютно все. Я розповів тобі тоді, на медично-му допиті. А про тебе не знаю нічого.

— І не треба тобі знати. Навіщо? Хіба можна щонебудь змінити? Уяви собі, що я дошка. Чорна шкільна таблиця. На ній мокрою ганчіркою стерто геть-чисто все, до останньої літери. А потім білосніжною крейдою написано твоє ім'я. Чого тобі ще треба?

Це питання пролунало як зойк. «Йй боляче,— подумав Багрич.— Я зробив їй боляче. Дурний, егоїстичний телепень!»

Запанувала тиша. За вікном переморгувалися зорі. Місячне сяйво падало на закоханих.

Запитання Багрича не було для Юлії несподіваним. Чекала на нього. Чекала й боялася. Коли б знала багато чоловіків — випадкових, нелюбих, позабутих,— вона або промовчала б, або відповіла жартом. Та Владислав був у неї один. І теж любий, до болю, до сліз. І зовсім не забутий. Сьогодні вранці вона бачила його спину, коли він поквапливо прямував до дверей їдальні. Де він зараз? Що з ним? Вона вже зробила непоправну дурницю, натякнувши в листі до Владислава про своє нове почуття. Чи ж тепер припуститися їй другій помилки й розповісти про своє старе почуття? Навіщо? Адже воно спопеліло. Хоч правда, в попелі ще тліють іскри. Печуть серце. Чому вона там, у їдальні, не гукнула Владислава, не познайомила їх і не пояснила їм обом усього, що сталося? Значить, не могла. Й говорити про це не може. Хіба що колись, а зараз — ні.

Ніхто з них не порушував настовбурченої тиші.

Багрич шкодував, що задав безтактне запитання. Хоч на думці й не мав нічого поганого. Його щиро цікавило минуле Юлії, яка не була для нього випадковою коханкою, а чимсь великим, довгожданим, а від сьогодні вже й незамінним. І він мовчав. Боявся необережним словом ще більше образити й сполохати свою щасливу долю.

Біг часу відбивали два ручні годинники на нічному столику — жіночий і чоловічий. І двоє сердець — схвилювані й тривожні. Місяць сховався за горою, в кімнаті спохмурніло. Юлії зробилося прикро, що між ними раптом залягла незлагодка, й вона зважилась:

— Хочеш, я розповім тобі все.

— Ні-ні,— заперечив Багрич.— Забудь про мою безтактність. Я більше ніколи не питатиму про це. Забудь.

Він цілував її, наче навмисне, щоб не дати говорити.

— Е, ні, послухай! Я не розповідатиму нічого такого. Я тільки хочу сказати, що кохання — це творчість. Розумієш?

— Знову філософія?

— Мовчи. Не перебивай. У мене раз було вже кохання. Тільки раз. Але якесь зовсім інше. Тоді я була матеріалом. З мене творили людину, жінку. Хто творив, не має значення. Адаже так?

— А тепер матеріал я?

— А я творець. Тому моє почуття глибше, змістовніше. Це не спалах дівочого серця, а щастя й мука жінки. Чому ти всміхнувся?

— Я не всміхнувся.

— Всміхнувся! Я бачу. Це нічого, що капосний місяць сховався за Бештау.

— Він зайшов за хмару.

— Я ліпше знаю: я тут живу.

— Ти жінка, отже, ти знаєш усе на світі...

— Так, усе. Я й поночі вгадую твою лукаву посмішку. Та я тебе все одно люблю.

— Тому, що ти творець?

— Тому, що я творець. Я виліпила твій образ із тисячі безсонних ночей, з мільйонів мрій і розчарувань. Лежи спокійно, слухай!

— Коли говорить творець...

— Атож!

— І чудотворець...

— Можливо.

— Чудотворець, який узяв розбите серце, знеможене тіло, отруєну кров і найкращими, цілющими ліками — жагою серця й полум'ям душі — перетворив здохляку на Геркулеса. Заради всього святого не думай, що я кепкую.

— А ти не вірив у санаторне лікування.

— У таке вірю.

— Я й досі гніваюсь на тебе.

— Хай живе такий гнів!

— Ні, серйозно. Навіщо нас, курортних лікарів, несправедливо лають? Санаторій не рятівна станція для тих, хто зазнав катастрофи. Ми не зцілюємо, ми ремонтуємо.

— Коли вийде з ремонту Данило Багрич?

— Коли у нас з тобою минеться перший шал цього божевілля.

— Це станеться тоді, коли ми надолужимо прогаяні роки. Чому ти не зустрілася мені раніше?

— Ти знову про минуле?

— Пробач.

— Не знаю. Хай буде так, як є. Місяць знову виповз із-за гори.

— Місяць виринув з-за хмари.

— Хіба не все одно? Справа не в тому. Я тебе знову ясно бачу, ось у чому справа. Коханий!

— Кохана!

Потім вони, подолані знемогою, заснули. Весняні сузір'я пливли над ними, мов космічні кораблі з срібними щоглами.

Перед світанком Багрич, як завжди, почав кричати.

Щось невиразне й страшне. Так було ніч у ніч. Йому снилися Чернігівські ліси, партизанські рейди, бої на Віслі — незабутні події, навіки відбиті в клітинах мозку.

Юлія притисла його спітніле обличчя до грудей, і він вгамувався. Спав тихо й спокійно, як мале хлоп'я. А її сон відлинув. Встала, накинула квітчастий халат, відчинила вікно. Місто спало, видихаючи густий серпанок туману. Сузір'я пливли на безмежному екрані вічності. Одні наблизились до її вікна, інші віддалилися. Серед сріблясто-синіх зір самотньо багрянів Марс. «Привіт вам, марсіяни! — пошепки сказала Юлія. — Де ж ваші довгождані посланці? Либонь, ми до вас перши-

ми завітаємо в гості!» Вона махнула Марсові, як старому знайомому.

А в серце непомітно закрався страх. Може, й там, на сусідній планеті, теж існували живі істоти, кохалися, раділи, страждали? Може, й вони створили науки, розщепили атом, тримали в руках могутню, страхітливую силу, з якої не зуміли розумно скористатися? І залишилися від їхнього життя, праці, надій тільки спустошені мідно-жовті пустелі...

Хмарка на обрії, вузька, довга й біла, мов лебедине крило, почала рожевіти. Ще мить — і вся земля стала схожою на неосяжний яблуневий сад у цвіту. Зоряні кораблі в небі зникали. Падала на яблуневий сад життєдайна роса.

— Благословляю тебе, мирне безгоміння неба! — урочисто вимовила Юлія.

Йй згадалися багрові світанки під Малгабеком, ревіння бомб і квіління мін, пошматоване металом і залите кров'ю немилосердне небо війни. Рішучим рухом щільно зачинила вікно, наче могла відгородити жаданий спокій кімнати від жорстоких несподіванок зовнішнього світу.

— Спи, коханий!..

І стала біля нього, мов непохитний вартовий короткочасного, щербатого щастя.

Розділ 8

У ДОРОЗІ

Хутко промчали дні, відведені Багричеві долею й путівкою на лікування. В особистому листі до директора заводу, не вдаючись до подробиць, просив, якщо є можливість, продовжити відпустку за власний рахунок. Директор телеграфував згоду лише на півмісяця.

Настав квітень. Припинилися в природі березневі примхи й несподіванки. Дні і ночі стали схожі між собою, мов близнята. Дні — залиті сонцем, завітчані скромною підгірською весною, ночі — теплі й лагідні, сповнені пахоців, зітхань і театральної декоративності. Багрич нізачо не хотів повертатися до Києва один, без Юлії. Він боявся втратити її. Намовляв кинути роботу, їхати з ним. Юлія вагалася. Звикла до праці, до колективу. Розв'язка прийшла несподівано: з Москви прибуло повідомлення про день скликання конферен-

ції з питань курортології. Данило розумів, що Юлії треба їхати до Москви. Вона не може підвести ні курорт, від імені якого мала виступати, ні професора Ярославцева, якого мала замінити. Ілля Макарович затратив чимало зусиль на листування, поки добився, щоб реферат Пашко включили до порядку денного.

Двох днів не догуляв Багрич із числа дозволених йому директором. Залишатися тут без Юлії — безглуздо, податися з нею до Москви — бракувало часу. Після довгих дискусій вирішили вдвох їхати до Харкова, а там поки що розпрощатися: вона поїде далі, тим самим поїздом, у Москву, він літаком або іншим способом добереться до Києва.

Галина Назарівна Калмикова влаштувала їм прощальну вечірку. Крім господині та від'їжджаючих, на вечірці був присутній лише головний лікар — професор Ярославцев. Ніхто з працівників санаторію не знав Багрича, а Юлія виїжджала поки що на кілька днів. Отже, прощатися з колективом було б передчасно.

Наливки Галини Назарівни, як завжди, користувалися успіхом. Від них, а ще більше від компліментів на адресу господині, некрасиве обличчя Калмикової пашіло радістю. Гості ж, хоч і хвалили напої, пили мало. Юлія ще сяк-так, вона підтримувала господиню й не проносила чарки мимо уст, а чоловіки виявилися до питва слабкими. Ілля Макарович боронився похилим віком та кволим серцем, а Данило кивав на заборону дружини. Так він з гордістю називав Юлію.

Галина Назарівна запротестувала. Їй самотньо жилось у схожому на хімічну лабораторію помешканні, де довгими місяцями дожидалася невістки й сина. Вона рада була гостям, тішилася тим, що в її тихій хаті вирують сміх, галас, музика — старенький патефон крутився безнастанно. Їй здавалося, що навіть клишонога відлюдкувата Нера задоволено вищить в унісон загальному настроєві. Калмикова заперечувала аргументи обох чоловіків. Для професорової старості найкращий засіб — калганівка, яка обновляє кров і сприяє обмінові речовин, а для Багричевої хвороби — деренівка, найвітамінозніший напій у світі.

Виникла вічна суперечка всіх питущих і непитущих — про користь і шкоду від алкоголю. Данило не хотів завдавати прикросців Юлії. Але, по-перше, йому кортіло хильнути, а по-друге, в найтяжчі моменти життя він

переконався, що чарка цілющої рідини не тільки не шкодить, а інколи просто рятує. Цього не заперечувала Юлія, яка виросла в сім'ї таманського виноградаря. Все ж доводила, що в даному разі для Данила пити шкідливо. Запитала ради в професора. Ілля Макарович закістенилими від старості пальцями смикнув жовтувату куделю бороди й щиросердо признався:

— Все життя потроху п'ю, а пацієнтам кажу: «Боронь боже!» — Доскочу посміявшись, додав: — Та це зрештою не горілка, а ліки. Фармакологія Галини Назарівни. Вип'ємо ж за неї!

— За фармакологію?

— За чародійницю Галину Назарівну!

Випили. Галина Назарівна навмисне поставила на патефон спокусливу українську, жіночу: «Сім з перцем, сім без перцю, а сім так, аж тоді я розпізнала, який смак!» Багрич залюбки підхопив знайому з дитинства пісню. Її не раз співала його мати. Його небіжчиця мати.

Данилові зробилося сумно. На патефоні змінилася пластинка — зазвучав голос Шаляпіна. Голос великого співця лунав як живий і нетлінний. Заговорили про життя, смерть, безсмертя. Про релігію, яка збіднювала людський розум, але заспокоювала душу. Про науку, яка збагачує розум, але нічого не дає для душі. Галина Назарівна авторитетно заявила, що на всі карколомні питання людського буття вичерпну відповідь дасть кібернетика. В найближчому майбутньому. Цьому ніхто не повірив, але з чемності не заперечували. Ілля Макарович почав нашіптувати Юлії поради щодо виступу в Москві. Він, на прохання молодої лікарки, ознайомився з текстом доповіді. Її написано було останніми днями в кімнаті п'ятиповерхового будинку, вікно якої виходило в парк санаторію імені Павлова. Юлія Андріївна писала виступ, а Данило Денисович малював її портрет. Олійними фарбами. Від них у кімнаті стояв терпкий запах, вікно доводилося цілий день тримати відчиненим. Добре, що квітнула весна...

Поки професор і Юлія обмірковували свої наукові справи, Галина Назарівна вибрала момент і покликала Багрича в сусідню кімнату. Кімната була невеличка, схожа на комірчину, заставлена горшками з кактусами. Багрич ніколи й гадки не мав, що колючі, потворні рослини можуть мати стільки різновидностей. Тут росли кактуси-велетні, що сягали від підлоги до стелі,

й кактуси-карлики, заввишки в кілька сантиметрів. Одні мали гострі, довжелезні шпильки, листя інших було покрите рудим колючим мохом. Серед цієї оранжереї сама Калмикова скидалася на замшілий, покручений кактус.

Та ось вона заговорила, й обличчя її засвітилося, в чорних, як степова ніч, очах зажеврїли вогники приязні й довір'я. Вона зовсім не хотїла, щоб склалося таке враження, але вийшло саме так, коли ж вона це збагнула, похопилася, розмова вже почалася. І хоч в очах у неї мигнув неспокій, а може, й каяття, повертати назад було пізно. Зрештою, нічого неприродного в цьому не було. Вона знала Юлію ще дївчам, з того часу пролинуло гай-гай скільки років! А в Юлії ж нема ні батька, ні матері. То нічого дивного, що вона промовила ті слова, які, напевне, сказала б Юльчина мати, якби дожила до цієї хвилини. Про те, яка Юля хороша, як досі їй не таланило, як вона безтямно кохає Багрича і яким треба бути мерзотником (це чулося не в словах, а в підтексті), щоб не виправдати і Юльчиних, і її, Галини Назарівни, сподівань. А Багрича її наївна настирливість аж ніяк не дратувала. Навпаки, йому подобалось, що все це, хоч віддалік, нагадує справжні заручини, що його люблять, йому довіряють, що він і хоче, і може це довір'я виправдати. Данило по-синївськи поцілував Калмиковій руку, а вона його по-материнськи в лоб.

Потім Данило і Юлія попрощалися з Галиною Назарівною та головним лікарем, який мешкав тут же, на території санаторію...

Щойно прошумїла весняна злива. Каламутні струмки, ревучі й пїняві, високо стрибали через каміння. Інколи хвиля перевертала камінь і з гуркотом котила вниз. Розмивала асфальт, вириваючи чорні, шорсткі шматки. Ті краплини дощу, які не змогли відразу долетїти до землі, бо зачепилися за густі парасолі абрикосових та черешневих крон, шелестїли в листї й повагом падали на перехожих. У цьому шелестї серед вологої вечірньої тиші вгадувався відгомін грози, що пройшла в горах.

А ранок був сонячний й доброзичливий, мов немовля. Швидкий поїзд Кисловодськ — Москва застав їх на пероні. Всїх чотирьох: двох від'їжджаючих, Галину

Назарівну й професора. Прощання було блискавичним, поїзд стояв лише три хвилини.

І ось вони в купе м'якого вагона — Юлія й Багрич. Все ще разом, але в передчутті близької розлуки. Дві останні ночі доведеться провести як чужим, — у купе було ще двоє пасажирів. Опецькуватий старий з трьома орденськими планками на піджаку виявився пенсіонером, полковником у відставці. Він поспішав до Ростова на футбольний матч місцевої армійської команди з динамівцями Москви. Після війни старий працював у Ростові-на-Дону міським військовим комісаром, команда армійців формувалася на його очах і за його участю. Зараз живе на пенсії, в Кисловодську, де син керує будівельно-монтажним управлінням. Але улюблену команду не забуває і вряди-годи відвідує її змагання. Другий пасажир — ставний лейтенант, у якого ледве засіялися біляві пухнасті вуса. Він нещодавно закінчив військову школу в Краснодарі. Їздив у Кисловодськ провідати наречену, а тепер мандрував до Москви за призначенням. Коли Данило і Юлія зайшли до купе, пасажир з Кисловодська вже познайомилися й завели розмову на популярну тему: саме починався футбольний сезон. Юний лейтенант теж уболівав за армійців, але не Ростова, а Москви. Багрич радо підхопив тему: він належав до давніх болільників київського «Динамо». Пенсіонер вважав, що з усіх футбольних команд світу найкраще грають ростовчани. Багрич такої самої думки був про киян. Лейтенант про москвичів. Отже, Юлії не важко було переконати їх, що сперечатися не варто.

Потім всі вчотирьох снідали. У пенсіонера знайшлася фронтова баклага — алюмінієва, обшита шорстким зеленим сукном. У ній булькотіло. Розлили рідину нарівно — вона виявилася рудим вогняним «рашпільм». Так на фронті називали спирт ректифікат, настояний на червоному перці. Пити таку скаженину міг тільки пенсіонер — болільник ростовського армійського клубу. Більше ніхто. Багрич, признатись, міг би, та не хотів смутити Юлю. Лейтенант метнувся до провідниці, приніс переварену воду. «Рашпіль» розвели й випили. Пенсіонер пив у натуральній концентрації. Запевняв, що це найліпша дезинфекція для шлунка. Юлія погоджувалася, але з однією умовою: якщо шлунок алюмінієвий і обшитий солдатським сукном. Говорячи це, во-

на сміялася. Лунко та безжурно. А поїзд котився, стукотів по рейках. Іли круті яйця, солоні огірки, сир, ковбасу, холодні котлети. Багрич признався, що над усе любить холодні домашні котлети. Ковбасу ніколи не ріже на кружечки, а кусає з цілого шматка. Огірки також. Вважає, що горілку не смачно пити з чарки. Тільки склянкою. Гранованою. І при цьому співати: «Ой там сидить мій миленький за столом, п'є горілку кришталевим стаканом...» Раптом подумав: навіщо ці деталі? Юлію вони, певне, збентежать. Мабуть, чимало ще буде такого, що бентежитиме їх обох. У кожного давно виробилися звички, сформувався характер. Багато різного в них. Але більше спільного. Він переконаний у цьому. А вона?..

Юлія думала про інше. Незабаром Ростов. Йї буде боляче. Треба цей біль приховати. Адже це тільки відгомін давнього. Тож навіщо робити прикрість Данялові? Він такий хороший, милий. Інтелігентна людина, висококваліфікований інженер, а живе в ньому й житиме вічно солдат. Не солдафон, а солдат. Воїн. Це виявляється у його поведінці. Навіть у його манері їсти й пити. Хай буде завжди таким, як є. Бо він їй любий, бо іншого вона не покохала б.

Річка Кубань, станція Кавказька. Рідні місця Юлії. Поряд із станцією, в Кропоткіно, жила колись одна з її тіток. Чи жива вона? Пройшло багато часу, відбулося багато подій...

Минула ніч. Простугонів міст через Дон. За вікном вагона — кучеряві кручі Наддоння.

У Ростові зійшов полковник у відставці — болільник футболу. У вагоні звільнилося ще кілька місць. Молодий лейтенант, з дозволу провідниці, добровільно перейшов у сусіднє купе.

Юлія поводилася стримано, спокійно. Лише коли поїзд відходив з гамірливого ростовського вокзалу, в її очах з'явилися сльози. Вони заблискотіли на зблідлих щочках, задерикуватому носі. Юлія ніяково всміхалася й чомусь заперечливо хитала головою. Наче хотіла сказати: не зважай, милий, це вже, мабуть, востаннє.

Багрич здогадався:

— Ти була тут щасливою?

Вона безперестанку, мов іграшковий китайський божок, хитала головою:

— І нещасною. Не треба про це.

— Заспокойся, кохана!

Він обійняв її. Вони знову лишилися вдвох. У них ще є півдня й ціла ніч. А потім — роки життя. Багато років. Обое вірили в це.

Поїзд котився назустріч розставанню.

Коли під'їжджали до Харкова, у вікна вагона бризнув ярий багрянець — сходило сонце.

— Три літери запам'ятай, як мій наказ, — без кінця нагадувала Юлія. — Наказ лікаря й дружини.

— Я пам'ятатиму три літери, — жартував Багрич. — Це Ю, А, П. Юлія Андріївна Пашко. Так?

— Ні, — наполягала вона. — Це С, С, Д. Спокій, сон, дієта. Запорука твого здоров'я й нашого щастя.

— Не буде С, С, Д, поки не буде біля мене Ю, А, П. Так і знай.

— Благаю тебе: постався серйозно до моїх слів. Дотримуйся режиму, приймай ліки...

— Я знайшов ліки для себе. Ці ліки — ти. Нічого іншого мені не треба.

Вони домовилися, що Юлія подзвонить йому в Київ, тільки-но влаштується в Москві в готелі.

На цьому розсталися.

Данило ще довго стояв на пероні й дивився услід поїздові, який віддалявся і врешті зник у хаосі рейок, паровозів, сигнальних ліхтарів.

Ось і все.

Тепер хоч кинься навздогін — не здоженеш.

А чи була вона, райдужна Юлія Пашко? Чи не пришився тобі, бідолахо, примарливий сон?

Спокій, сон, дієта... Веселеньке життя!

Ні, Юлія Пашко не лише була. Вона є й зараз. Не відступно. Сповнює всю його істоту. Володіє всіма думками. Він чує її голос, бачить очі, що нагадують рідні польські озерця. Частка його, Багрича, помандрувала з нею до Москви. Частка її залишилася з ним тут, у Харкові.

У нього ще було два вільні дні, але до Києва хотілося зараз, негайно. З Юлією він забув про все на світі. Тепер згадалися заводські справи. Недаром Степан Гаврилович Середа, директор заводу, продовжив йому відпустку лише на два тижні. Квартальний план завод виконав з великим напруженням. Трудовий фронт мобілізує сили, а інженер Багрич другий місяць блукає в глибокому тилу.

Поїзд на Київ ішов аж увечері. Перший літак уже вилетів, на другий всі квитки продано. Залишився єдиний вихід — маршрутне таксі.

Посірілий від дорожньої пилюги, колись чорний ЗІМ із шаховими стрічками на боках аж близько полудня перемахнув через Холодну Гору, поминув Люботин і подався на Валки й Київ.

З далечини вплив архіпелаг київських круч. За Києвом заходило сонце, й місто здавалося силуетним, не-реальним, вигаданим. Та Багрич знав, що це Київ, що незабаром прибуде додому. В Харкові сонце сходило, а тут заходить. Цілий день у дорозі. Та хіба лише день? Зрештою, людина все життя у дорозі...

Розділ 9 МОЛОДІСТЬ СВІТУ

Спочатку банкет розгортався ліниво, як морська хвиля, коли залягає штиль. Згодом темп його почав зростати: промови наздоганяли одна одну, розмови жвавішали, гомін голоснішав, сміх вибухав то в тому, то в іншому кінці залу. Столи розташовано так, що вони склали б замкнутий чотирикутник, якби не залишено було проходи для гостей та офіціантів.

Юлія сиділа боком до чільного столу, за яким, наче в президії зборів, засідали медичні світила. Їхні ймення не раз згадувалися в спеціальній літературі. Професори, члени-кореспонденти Академії медичних наук, академіки з кожною хвилиною, з кожною вихиленою чаркою поводитися вільніше. Стриманість і ніяковість, які панували напочатку, геть зникли. Настрій верхівки з блискавичною швидкістю передався всім учасникам банкету — їх було чимало. Банкетний зал московського готелю «Советский» заповнено вщерть.

Святкову вечерю давала президія Академії медичних наук на честь зарубіжних гостей, які приїхали до Москви з сімнадцяти країн Азії, Африки та Америки на міжнародний семінар Всесвітньої ліги охорони здоров'я Організації Об'єднаних Націй. Крім організаторів вечері та гостей з-за кордону, за столами сиділи також відомі московські та периферійні лікарі, в тому числі ті, які брали участь у різних конференціях та нарадах. Так потрапила сюди Юлія Пашко. Її доповідь на науково-медичній конференції з питань курортології, завдяки

цікавим фактам і спостереженням, була вислухана з увагою.

Юлія перед виступом чимало нахвилювалась, але доповідь виголосила спокійно. Відразу якось відчула контакт з аудиторією, і це надало їй сміливості. Взагалі конференція для молодої лікарки виявилася дуже корисною. За успішний виступ Юлія одержала вітальні телеграми від Галини Назарівни та Іллі Макаровича із санаторію «Гірське повітря» та від Данила — з Києва.

Вона щовечора розмовляла з ним по телефону. І сьогодні в них повинна відбутися розмова. Дуже важлива.

Вже шість днів живе Юлія в готелі «Москва», в самому серці велетенського міста. І от сьогодні остання ніч. Квиток на поїзд у сумочці. Назад, у «Гірське повітря».

Сусід Юлії за банкетним столом — директор Інституту хірургії професор Черьомухін. У нього череп лисий, мов карта Сахари, маленькі жваві очі сховані за масивними окулярами, які він часто знімає й витирає шматочком замші. Черьомухін — видатний хірург, то-рік йому присуджено Ленінську премію за операції на серці. Юлії подобається його виняткова гречність. Він наливає їй у келих янтарне грузинське твіші, водночас і кисле, й солодке, ніжне на смак і приємне на запах. Це професор Черьомухін, забракувавши інші напої, які пропонував офіціант, вибрав пляшку твіші й порекомендував своїй чарівній сусідці. Юлія подякувала за увагу й дозволила налити келих. Так між ними встановилися добросусідські стосунки. Пляшка з вином уже була напівпорожня. Зараз професор знову долив свій і Юлін келихи. Виголошував тост зарубіжний гість — височенний, баскетбольного зросту негр. Він говорив про наукові контакти між народами, про мир — заперуку життя й здоров'я на планеті.

— Приготуйтеся, — неголосно порадив професор Черьомухін. — Доведеться випити. Промова варта того.

— Хто це? — запитала Пашко.

— Лікар Арчібальд Сміт, з Ліберії.

Випалені сонцем піски, загорнуті у волосяні кожухи пальми, ажурні парасолі жовтих акацій. Таким уявився їй далекий африканський краєвид. І каравани верблюдів, шорстких та кривобоких, наче велетенські будяки пустелі. І непроглядні джунглі — первісне цар-

ство рослин і тварин. І на обрії неосяжна блакить океану. І стародавня культура. І тисячолітня відсталість. І могутнє пробудження.

Білий смокінг ще різкіше відтіняв оливково-чорний колір шкіри. Голос гортанний, густий, з вигуками, що йдуть від серця, наче це не тост, а заклинання. Арчібальд Сміт говорив по-англійськи, й перекладачка, молоденька, білява, як весняний первоцвіт, швидко перекладала кожне його слово. Юлія заздрила їй. Сама не раз бралася за підручник англійської мови, щоб відновити здобуті в інституті знання, але від цього мало користі. Потрібна повсякденна практика, навик. От як у цієї дівчини.

Після ліберійця говорили представники Ірану, Цейлону.

Із словом-відповіддю виступив академік Голубничий. Кременезний дід, з обличчям старим, як земля. Він підняв келих за молодість світу.

— За вашу молодість! — шепнув Юлії її сусід. Вона всміхнулася. Все на світі відносне.

Дзвеніли чарки, бокали, гості перегукувалися. Юлія ще й ще раз оглядала зал. Біла з сухозліткою стеля підіймалася вгору, невидимими руками тримаючи ланцюги, на яких звисали залиті сяйвом люстри. Вони дрібно задзвеніли, коли під склепінням стелі зринули звуки танцювальної музики. На естрадній галереї заграв оркестр. Танці почались традиційним вальсом. Черьомухін запросив Юлію. Вони попливли серед інших пар — веселих і привітних. Юлії було б дуже хороше, коли б не думка про наступну телефонну розмову.

Знову сіли за столи, знову тривали тости. Юлія все частіше позирала на годинник. О десятій вона піде звідси. Вона не може запізнитися. Данило дзвонитиме з Києва в її номер рівно об одинадцятій.

Промовляла лікарка з Індії. Дуже вродлива, дуже смаглява, дуже молода. Волосся довге, ще чорніше, ніж шкіра в ліберійця. На чолі, над переніссям, невеличка темна пляма. Професор Черьомухін пояснював Юлії, що означає ця пляма, та Юлія не второпала: її захопила впевнена, спокійна промова індійської жінки. Їй дуже подобався національний одяг індіанки — рожевий і ліловий шовк, обкручений довкола гнучкого стану. Мова англійська, перекладає той самий білявий первоцвіт. Та в індіанки чітка вимова, й Пашко

майже все розуміє без перекладу. Це підбадьорює її. В двох чи трьох місцях вона навіть тихцем поправляє перекладачку. Це помічає сусід-професор, в його очах захоплення, він знімає окуляри й цілує їй руку. Потім довго тре окуляри замшею.

Наступний танець — аргентинське танго. Вона знову танцює з хірургом Черьомухіним. Тільки тепер згадує, чому це прізвисько їй дуже знайоме. Про нього часто згадував Владислав. Може, спитати професора, чи пам'ятає він свого учня Владислава Гаркушу? Либонь, не треба. З цим покінчено. Є на світі Данило Багрич — більше нікого.

Гамір стояв такий, що Юлія не почула, як гігантський годинник у кутку пробив десяту. Глянула — вже було сім хвилин на одинадцятую. Перевірила на своєму, ручному, — помилки нема.

— До побачення, — винувато всміхнулася сусідові. — Мені треба йти.

На карті Сахари з'явилося мереживо голубих ліній. Від несподіванки у професора набрякли вени.

— Та заждіть ще хвилину.

Юлії не хотілося робити цій чемній людині прикрість, але що вдієш:

— Не можу.

Встала й пішла повз стіну, тихцем, щоб ніхто не помітив. Здається, в Англії існує такий звичай — гість може зникнути непомітно, не прощаючись, на нього ніхто не образиться. Коли вийшла у вестибюль, помітила, що Черьомухін іде за нею. Стурбовано питає:

— Куди ви раптом? Що сталося?

Юлія щиро пояснила йому всю правду.

— Машина у вас є?

— Візьму таксі. Та й станція метро тут, здається, близько.

— Одну хвилиночку. Я, на жаль, мушу залишитися, мені зникати незручно, але вас так не відпущу.

Він забрав у гардеробника Юлін і свій макінтоші, допоміг їй одягтись. Вийшов з нею на площу, що пролягла між готелем та стадіоном «Динамо». Взяв під руку й повів між рядами машин. Довів до чорної «Волги», що сяяла відблисками навколишніх ліхтарів.

— Савочко! — гукнув шофера. Той вискочив із сусідньої машини, в якій гриміло радіо. — Відвези товаришку, куди вона звелить, і повертайся сюди.

Знову поцілував руку Юлії. Вона подякувала за дружню послугу. Сіла в машину й сказала адресу. Авто виїхало на Ленінградський проспект.

Юлія Андріївна примостилася позаду, в кутку, біля багажника. Це звільнило її від потреби вести вимушену розмову з шофером. Шофер увімкнув радіо. Передавали музику Шостаковича. В мужніх звуках лунала героїка неповторного часу, ритм титанічних звершень народу. Мрія ставала дійсністю, дійсність була схожа на мрію. Людина владною рукою стукала в двері костюсу.

Повз вікна машини пливла вечірня Москва. Фабрика «Большевик», Білоруський вокзал, вулиця Горького, Пушкінська площа. В глибокій задумі — великий російський поет. Чепурний будинок Московської Ради. Рубінові зорі Кремля. Пурпурові віхи на шляху новітньої історії людства.

Готель «Москва», її номер на дванадцятому поверсі. Сходи закінчуються на десятому, сюди можна дістатися лише ліфтом. Спочатку це бентежило Юлію. Від незвички.

Зайшла в номер. Тепер чекати. Коли оцей маленький чорний апарат задеренчить, заговорить. Тоді все вирішиться.

Скинула вечірню сукню, в якій була на банкеті. Добре, що взяла її з собою. Галина Назарівна порадила. Сукня досить елегантна — білий набивний нейлон з чорною пелеринкою.

— Ви схожі на чайку, — сказав їй професор Черьомухін.

«Чайку при битій дорозі», — гірко подумала Юлія.

Залишилась лише в сорочці. Стояла перед дзеркальними дверцятами шифоньєрки. Груди безсоромно визирали з сорочки. Тугі, жадібні. Чого вони бажали? Чоловічої ласки чи ніжного дотику немовляти?

Не думати про це, не мучити себе, не карати. Це поки що не для неї. У неї обов'язок. Перед тими, хто послав її сюди, в це місто дійсності й фантастики. Прекрасне, як музика Шостаковича.

Телефон задзвонив несподівано й сполохав думки. Ледве встигла накинути старенький квітчастий халат. У сорочці було ніяково. Наче з телефонним дзвінком до кімнати увійшов хтось сторонній. У трубці — голос телефоністки: «Відповідайте Києву».

— Слухаю. Алло! Це ти, милий?

Він, він! Його голос! Спочатку приглушений відстанню, потім зміцнений підсилювачами. Такий далекий і такий близький. Рідний!

— Ні, любий, зараз приїхати до Києва не можу.

Як вона могла вимовити ці жорстокі слова? Звідки взялася сила?

Пауза. Він зацікавився від несподіванки. Від образи.

Скоріш пояснити. Та слова якісь черстві, дерев'яні. Вона говорить про те нове, що почула на конференції. Останні досягнення науки треба негайно запроваджувати в медичній практиці. Розгортається весняно-літній курортний сезон. Ні-ні, не можна гаяти жодного дня.

— Знаю, що ти мене ждеш. А я хіба не хочу до тебе? Повір, милий. На мою долю випало так мало жіночого щастя. Я рвуся до тебе. Та мене кличе робота. Відпустку за власний рахунок я вже брала. Пам'ятаєш? Коли наливалися весняні зорі. Там, біля Ельбрусу. Не треба відпустки, я зовсім приїду до тебе, зовсім. На все життя! Тільки не зараз. Я мушу розповісти про нараду Іллі Макаровичу, Галині Назарівні, всім. Навіщо ж я їздила? Поїхав би хтось інший...

Невимовно тяжка розмова. Цього треба було сподіватися. Нелегко завдавати болю дорогій людині.

— Бережи себе, любий! Пам'ятай наш девіз — С, С, Д: спокій, сон, дієта. Ти мусиш бути здоровим, а я неодмінно приїду! Незабаром! Точно не знаю коли, але дуже скоро. А ти вір. І я віритиму. Хай непохитна віра проляже між нами, як міст. Цілую тебе! Міцно цілую, коханий!

Поклала на важіль трубку. Трубка мокра, пальці також. Стомилася, наче бігла з банкету сюди пішки. Чи зрозумів Данило, що вона інакше не може? Якби ж то він знав, як їй хочеться до нього! А виходить, мовби вона винна...

Так, інакше не можна! Це ясно. Зрештою, він не мала дитина. Хай візьме себе в руки. Вона йому про це напише. Тимчасова розлука піде на користь. Ім. обом. Адже все сталося так зненацька — їхня зустріч, захоплення, любов. Кожне почуття вимагає перевірки. Кожне. Велике, дороге — тим паче. Хай ця розлука буде іспитом. Для них обох. Данило повинен зрозуміти.

Повинен боротися за своє здоров'я, щастя. Повинен заслужити її любов. І вона повинна. Обое вони повинні. На те людині дано розум, свідомість, силу волі.

Від вина трохи було захмеліла, але сп'яніння минулося. Спати? Ні, нема бажання. Розгулялися нерви. Яка чудова панорама з вікна на залиту вогнями Манежну площу. Юлія щовечора милується нею. І не милується. Колись тут був Охотний ряд. Вона бачила його в хронікальному фільмі. Вузькі провулки, опецькуваті ятки, рундуки, крамнички. Купецька жадоба, омана, бруд. Все відійшло в небуття, загуло, щоб існувати лише в спогадах старих людей. Та ще на стрічці кінофільму.

Манежна площа манить до себе. Світлом, рухом, галасом, життям. Піднесено святковим настроєм.

Юлія вдягається і спускається ліфтом у вестибюль. По діагоналі перетинає просторий хол. Послужливий швейцар широко відчиняє перед нею важкі масивні двері. Асфальт мокрий, дуже чорний,— нещодавно тут проїхала поливальна машина. Вже пізно, перехожих мало. Манежна площа зустрічає колишню польову санітарку гучною піснею. Міцно взявшись за руки, йде група молоді. Очевидно, студенти. Москвичі й гості Москви — білі, жовті, чорні. Могутніми крилами лопотить над ними «Гімн демократичної молоді»: «Песню дружбы запевает молодежь!..» Обличчя у юнаків і дівчат радісні, збуджені. «Эту песню не задушишь, не убьешь!» У негрів лица чорні, як мокрий асфальт. Ще чорніші, ніж волосся індійської лікарки. Це, мабуть, конголезці, камерунці, сенегальці. «Ось вона, молодість світу,— думає Юлія Андріївна,— що про неї там, на банкеті, говорив старий академік».

— Здрастуйте, юні друзі! — гукає Юлія.— Хай живе молодість світу!

Йй відповідають десятки голосів. Студенти беруть Юлію за руки, й вона рушає з ними. Молодість світу вступає на Красну площу — з піснею, правдою, вірою в майбутнє.

Тут Юлія спиняється. Молодь прямує далі. Юлія стоїть серед славетної площі на найвищій вершині світу. На тій, з якої промовляв Ленін. На якій він спочиває. Де гордо майорить його прапор.

Кремлівські куранти б'ють північ, сповіщаючи про народження нового дня. Дня праці й миру. І здається Юлії, що не годинник б'є на вежі, а гулко, на весь світ, відбиває ритм бурхливої епохи її маленьке, невтомне серце.

Розділ 10

НА СЬОМОМУ НЕБІ

Небо — як сад. Навесні зорі розквітають, викидаючи блакитні пелюстки, влітку половіють, визрівають, а ледь дихне осінь — починають падати, мов спілі плоди.

«Що це зі мною? — дивувався Данило Багрич. — Ще трохи — і я, далебі, почну писати вірші. Про зоряний сад і осінні зорепади.

Зорепад... Це звучить як ім'я. Ні, краще Зореслав. Шкода, що ми дискредитували революційні імена, які знаменують собою нову епоху. Дискредитували несмаком. Отими Кімами та Ревмирами. А з ними нахабно вдерлись у наш побут Жанни та Роберти. Вони так і залишилися дичками на чужому ґрунті. А є змістовні й енергійні нові імена — Майя, Юнка, Марат. Коли б у мене був син, я назвав би його Зореславом. Непогано! А дочку Зореславою».

Він сидів на камені край берега. Дніпро плюскотів біля ніг. Спокійний і ласкавий. І дуже широкий, якщо дивитися звідси, майже на рівні самого плеса. В Дніпрі відбивалися зорі. Ліворуч, за Андріївською церквою, на весь горизонт палала заграва — там сховалося сонце. Відблиск його довго палахкотів на кучерявих хмарках. Потім згас, коли хмарини зникли в атмосфері. Ні, хмарки не зникли, а набули іншої форми. Може, оце лягли на гіллясту вербу краплинами роси. Або полинули з вітерцем і десь випадуть рясним дощем. А потім проростуть материнкою чи любистком. Матерія не гине. Гинуть тільки людські надії.

Три місяці він радів і боявся. Три довгі місяці. Травень, червень, липень. Нестерпно пекуче літо. Проводив дні на заводі та на Дніпрі, а ночі — в невеликій двокімнатній квартирці в новозбудованому будинку на Першотравневому масиві. Господиня його холостяцької хати, двоюрідна сестра матері, що після війни переїхала з Березняків у Київ, була вже дуже стара.

Сама своїх років злічити не могла. Не вона готувала йому їжу, а він їй. А все ж легше було — не один. Тітка Фросина не тільки стерегла хату, а й співала вечорами пісень. Стародавніх, поліських. Вірніш, мугикала. Бо голос у неї, як сама скаржилась, давно заржавів. Інколи вона промивала його чарчиною з перцем.

Данило радів кожній звістці від Юлії. Кожному листу, телеграмі, телефонній розмові. Знав, що її до осені не відпустять. Ілля Макарович таки пішов на пенсію, з Ставрополя, з крайового управління охорони здоров'я, прислали нового головлікаря. Він на словах розумів Юлію, дуже їй співчував, а на ділі боявся залишитися в розпалі літа без кваліфікованого ендокринолога. Все це знав Багрич. Він вірив, що Юлія таки приїде до нього. Але не знав коли. А чекати завжди тяжко. Особливо людині, яка зазнала в житті багато розчарувань.

Тому радів і боявся. Радів, що вона існує на світі. Що зустрів її на шляху життя. Що вона його не забуває.

А боявся невідомості, несподіванок, лихої пригоди. Він, либонь, не пережив би, коли б його надії розтанули, як оті хмарки...

Та нарешті чеканню, здається, настає кінець. З учорашнього вечора Юлія в поїзді. Данило стежив за графіком цього винятково важливого рейсу. Спочатку по годиннику відзначав тільки великі станції — Кавказьку, Ростов, Ясинувату, Дніпропетровськ. Потім дрібніші — П'ятихатки, Шевченкове, Миронівку, Білу Церкву. Зараз поїзд біля Фастова. Пора їхати на вокзал.

Данило підвівся й тільки тепер помітив, що пола макінтоша намокла у воді. Зняв макінтош, — ніч була тепла. Струсив його. Краплини, важкі, мов ртуть, упали на посірілий від сонця й вітру асфальт. Доріжку було добре видно: вгорі гойдався ліхтар. Асфальт доріжки нерівний, покороблений, місцями продірявлений наскрізь. То проросло крізь асфальтову кору торішне насіння. Не тільки дубів і кленів, але й звичайних трав. Так прагнуло жити. Таким той потяг до життя був непоборним.

«От де нам, людям, наука», — подумав Багрич.

Йому приємно було, що й він не зігнувся під тяжкою недугою. Не схилив голови, не склав рук. Борвся.

Ціле літо. Щодня мандрував на веслах за Верхній міст, майже до Вишгорода. Не спиняли його ні бурі, ні гори-хвилі. Пнувся вгору, як оті пагінці з-під асфальту. А сьогодні його довго вистукував заводський ескулап, звіряв аналізи, продивлявся рентгени й нарешті виніс вирок: практично здоровий. «Санус!»

А все завдяки Юльці. Спокій, сон, дієта...

Справді, він не їв того, що могло завдати йому шкоди. Не пив понад дозволену норму. Акуратно приймав цілющі угорські препарати. А сон, після впертого веслування, був міцним і підбадьорюючим.

Данило йшов парком понад Дніпром. Ще кілька років тому тут був пустир, смітник. Не було й монументальної гранітної набережної. Все це зроблено руками киян, беззавітно закоханих у своє місто. Кущі бузку, жовтої акації, струнки тополі, плакучі верби, барвисті клумби, газони. Все було красиве, бо зроблене з любов'ю. Скільки краси й радості приносить людям нев'януче почуття любові!

Старенький, з пом'ятими дверцятами «опель-капітан» давно відслужив усі технічні й моральні строки. Багрич ставився до автомобіля, як спортсмен. Встановлювати нові рекорди, правда, було пізно і йому, й машині, але сам процес водіння був для нього не обов'язком, а спортом. Багрич любив рух. Завжди, в усьому.

Відпустив гальма й завів мотор. Машина плавно рушила. У кабіні стояв міцний запах осінньої грядки. Данило накупив квітів для Юлії. Чорнобривців, гвоздик, хризантем. Цілий оберемок. Все, що потрапило під руку на Бессарабському ринку.

Почав готуватися до зустрічі ще з учорашнього дня. Тільки-но одержав телеграму. Разом з тіткою Фросиною, вірніше, під її керівництвом, варив холодець, начиняв домашню ковбасу. Вночі коптив її на балконі. Мало не наробив пожежі — яке то вогнище з газет! Спав мало. Все перевіряв Юлин портрет, початий там, у її кімнаті, а закінчений тут по пам'яті. Здається, вдався. Особливо очі. Сірі, сполохані. І вся вона мовби от-от заговорить.

Потім поїхав на роботу. Добре, що сьогодні субота — короткий день. Юлія навмисно виїхала в п'ятницю, щоб завтра, в неділю, їм цілий день бути разом.

Залишив машину на привокзальній стоянці. З-поміж квітів вибрав пучок червоних гвоздик. Вийшов на

перон. Станція допитливо глянула на нього різнокольоровими очима. Зелені заспокоювали, червоні застерігали, а волошкові з краплинками червоних маків закликали в невідоме, в загадкову далечинь.

Данило був першим на пероні, до якого мав прибути кисловодський поїзд. Через кілька хвилин з'явився юнак з букетом білих троянд. Він ніс букет дуже обережно: троянди перезріли, й пелюстки швидко обсіпались, завдаючи юнакові жалю й прикрощів. Прийшов офіцер, очевидно, з дружиною, обоє в сірих незграбних військових плащах. Мов привид минулого, проплив гладкий піп, старанно підмітаючи перон обшарпаною рясою. Хтось кудись чогось нестямно біг, — так завжди буває на всіх вокзалах при відході та прибутті поїздів. Час тягнувся повільно. Здавалося, що стрілка на перонному годиннику паралізована. Нарешті по рейках побігла звивиста світляна змійка. Наближалися білі смуги паровозних рефлекторів. Гула земля. Дзвенів метал.

Данило нетерпляче вихопив з кишені Юлину телеграму, ще раз перевірів. Так, вагон п'ятий. Середина поїзда. Отут він і стоятиме.

П'ятий вагон виявився трохи далі. Данилові довелося таки пробігти кільканадцять кроків у ритмі поїзда, який несподівано зупинився, м'яко стукнувши буферами.

Вдерся до вагона, штовхаючи людей і переступаючи через чемодани. Це було нечемно, та він не міг подолати свого хвилювання. Проштовхався майже через увесь вагон, коли почув її сміх позад себе. Вернувся.

— Ось ти, нарешті. — Більше нічого сказати не міг.

Юлія, сміючись, прощалася із своїм супутником — молодим високим грузином. Ревнощі холодною рукою стисли Данилове серце. Та Юлія глянула на нього, всміхнулася, притислась обличчям до грудей... Більше йому не треба було нічого!

З вагона вийшли останніми. Вже згасали нічні вогні.

У кожної пори дня є не тільки свій колір, але й запах. Ранок пахне свіжістю, юністю, росою. Й не лише там, де квітують луки та шумлять гаї, але й у містах, де росяні перлини розбиваються об кам'яну байдужість. Розтрощені краплини живуть малесеньку мить і, висихаючи на асфальті, віддають міському повітрю тонкі, життєдайні пахощі надхмар'я.

Світало швидко. За містом, на задніпрянському небосхилі, на повен зріст зводився казковий велетень, зітканий з яскравих барв вогню й світла. Мабуть, вражені й захоплені сходом сонця, створили прадавні люди легенду про титана Прометея.

«Ще зовсім недавно сонце заходило, — подумав Багрич, — вже знову сходить. Шлях життя проходить через вечори й світанки, прощання й зустрічі. Шлях між двома брамами: Народженням і Смертю».

Данило вів машину, як ніколи, обережно. Це ж був дуже відповідальний для нього рейс. Їхати, правда, було легко: денний рух не розпочався. Регулювальники ще не вийшли на пости, світлофори не діяли. Багрич слухав жваве щебетання Юлії, яка розповідала про своє життя-буття в санаторії, про різні дрібні пригоди в дорозі. Спитала про його здоров'я. Багричеві приємно було, що це її цікавить і що він може похвалитися успіхом. Юлія зраділа, але сказала, що сама ще перевірить показники й уважно його огляне. Данило з вдячністю подивився на неї.

Будинок, у якому жив Багрич, височів у центральній, уже добре обжитій частині масиву. Цей район міста, мов живий організм, завжди перебував у русі, в зростанні. Квартали нових будинків наступали на яри й пагорби, вихопившись аж до залізничної магістралі, по якій щойно приїхала до Києва Юлія Андріївна Пашко.

— Оце моя резиденція, — сказав Багрич, спиняючи машину перед величезним будинком на розі двох вулиць. — Зайдемо в хату, ти відпочинеш з дороги, а я тим часом відведу машину в гараж. Тут недалечко.

Та Юлія несподівано запротестувала:

— Я не розстануся з тобою ні на мить.

— Тут заборонено ставити машини. Та я можу залишити її, поки з'являться автоінспектори. Вони виходять тільки о восьмій.

— Навіщо? Давай відведемо машину в гараж, а самі прогуляємось. Або ще краще — поїдемо на машині. Покажи мені місто. Я ж уперше в Києві. Сьогодні неділя. Ти на роботу не поспішаєш? Ну й чудово. А відпочивати не треба: я спала у вагоні.

Данилові сподобалась її пропозиція. Він закоханий у Київ, і показати його Юлії для нього велика приємність. Покликав двірника, що старанно підмітав перше зів'яле листя майбутньої осені. Дав йому Юлін

чемодан і попросив однести до тітки Фросини. Щоб потім поїхати прямо в гараж.

— А квіти? — нагадала Юлія.

Двірник узяв і квіти. Крім червоних гвоздик, які Юлія притулила до серця.

— Ну от, тепер ми вільні птахи. А ти не голодна?

— Не настільки, щоб відмовитись від такого чарівного ранку. Зрештою у мене в сумці є яблука й сир.

Він вів машину по широкому полотну Повітрофлотського проспекту, а вона годувала його запашним сулугуні та соковитими антонівками. Запах сиру й фруктів змішався із запахом чорнобривців, гвоздик та міського ранку.

Проскочили міст, звернули на площу Перемоги. Трофейний «опель-капітан» на всю потужність старенького мотора долав стрімкий підйом бульвару Шевченка.

Вже з цієї вулиці почалося замилювання Юлії Києвом. Вона захоплювалася усім — Хрещатиком, Печерською горою, наддніпрянськими кручами, Дніпром. Данило радів, що дороге йому місто припало їй до вподоби.

— Як багато парків! — здивовано вигукнула Юлія.

— Про Київ можна сказати, що тут не парки в місті, а місто в парках.

Все сьогодні виглядало радісно, святково. І не вірилося, що Хрещатик з бічними вулицями, колись являв собою хаос руїн. Наче після велетенського землетрусу.

З Володимирської гірки вони спостерігали ранішнє сонце. Воно виринуло з-за темної смуги. Важко було розгледіти, чи то ліс, чи хмара. Чавунний Володимир благословляв новий день заржавілим хрестом — тисячолітньою емблемою християнської смиренності й покори. Від хреста до космічних кораблів... Чого тільки не бачив вікодавній Київ!..

— Тобі подобається?

Він дорожив її думкою, цінував її слово.

— Я не уявляла собі такої краси.

Сонце, підіймаючись угору, вистрілювало промінням, завойовувало оперативний простір неба. Чинити опір йому не міг ніхто — місяць зник, зорі згасли, темрява відступила, поранені хмари сходили кров'ю. Радісна земля вітала переможця.

— Я хочу додому, — промовила Юля.

— Ти стомилася? Може, сядемо на лаву?

— Я хочу додому. З тобою, — прошепотіла Юлія.

Він вів машину на граничній швидкості, забуваючи про обережність. А місто вже прокинулось і вирувало.

«Я безнадійний дурень, навіщо я сказав їй про гараж? Хіба ж могла вона сама залишитися в незнайомій квартирі? Хоч це й моя квартира, а все ж... Навіщо я сказав про те, що машину треба відігнати в гараж? Чорт з нею, машиною! В такий великий, радісний ранок я віддав перевагу буденщині, прозі життя. Вона, певне, образилась. Вважає мене дурнем. І цілком правильно. По заслугі!»

«Мабуть, безтактно з мого боку, що я заговорила про це. Але він такий милий. Мене раптом так потягло до нього. Як невдало складений розклад руху поїздів! Треба, щоб поїзди із закоханими прибували до місця призначення увечері. А так — ні те ні се. Якою ж я стала безсоромною! Ех, Юлько, Юлько...»

«Яку вона має наді мною силу! От мовчить, а мені боязко заговорити. Невже справді образилась? Підкупила мене тим, ще захотіла подивитися місто. Київ — мое дошкульне місце. Ахіллесова п'ята. Мені б працювати екскурсоводом. Я, мабуть, утік би з власного весілля, щоб показати кому-небудь це місто. Місто моєї юності. Студентських років. Тяжких воєнних снів.»

«А Київ справді чудовий. Я багато чула про нього. Та такого уявити не могла. Він чимсь нагадує Ростов-на-Дону. Ні, мабуть, це у мене ідея-фікс. Отой Ростов. Звідки він виринув? Я ж усе забула. Я щаслива. Я буду жити в цьому місті. Які красиві ці нові квартали. Хоч, правда, їх архітектура дещо одноманітна. Про це говорила колись Галина Назарівна. Що вона казала про сучасних архітекторів? Ага, прив'язують типові проекти до місцевості. Треба буде написати їй листа. І Ярославцеву. Про Київ. І про свого Данила. Мого навіки!»

— Отут мій бокс, — сказав Багрич, завівши машину на подвір'я, де притулилося кілька приватних гаражів.

Замкнув бокс, і вони вийшли на вулицю. Їм обом хотілося бігти. Здавалося, що втрачено якісь дороги, неповторні хвилини. «З моєї вини», — докоряв собі Багрич. «Я винна», — думала Юлія. Він обійняв її за плечі, як це роблять закохані юнаки. І вона покійно схилила голову, як закохана дівчина.

Масив о цій порі схожий на велетенський мурашник. Висипала молодь з численних студентських гуртожитків. Учбовий рік ще не почався, але гуртожитки забиті були заочниками та слухачами різних короткочасних курсів. На зупинках тролейбусів і трамваїв утворились гомінкі черги. Службові пікапи розвозили з казарм постових міліціонерів та регулювальників у всі кінці міста.

Нарешті Юлія й Данило опинилися в під'їзді великого наріжного будинку. Круті кам'яні сходи вели на п'ятий поверх, де була квартира Багрича. Внизу, на площадці першого поверху, де ще збереглась сутінь, Данило взяв Юлію за тонкі пальці руки, і вона мовчки потяглася до нього вустами. Потім вони довго йшли по сходах. Зупинялися і знову йшли. На п'ятий поверх. На сьоме небо!

Розділ 11

НІЧНА ТРИВОГА

Телефон подзвонив о другій годині ночі. Першою схопилася Юлія.

— Тебе,— кинула Данилові. Сама вернулася в ліжко, під ковдру. З любов'ю дивилася на чоловіка. Так, вже тиждень, як вони стали чоловіком і жінкою, офіційно зареєструвавши шлюб. А в Києві Юлія уже понад три тижні. За цей час ще більше здружилися, ще міцніше покохали одне одного.

Данило стояв із трубкою в руці, одягнутий у тонку домашню піжаму. Раптом Юлії здалося, що він витягся по команді «струнко». Вона це не стільки побачила, скільки відчула. Інстинктом колишньої санітарки й розвідниці. Її дивувало, що Данило так довго й напружено слухає, не сказавши у відповідь ні слова.

За вікнами залягла тиша. В сусідній кімнаті голосно й хрипко кашляла тітка Фросина. Рівномірно відбивав секунди будильник. Пів на восьму Юлії та Данилові вставати на роботу. Вона позавчора влаштувалася в районній поліклініці. Довкола панував спокій мирної ночі, за якою мав розпочатися черговий мирний день.

— Слухаю,— нарешті відрепортував Багрич.— Буде виконано.

Поклав трубку й глянув на неї. Очі в нього були спокійні.

— Мене викликають по тривозі.

— По якій тривозі?

— По військовій.

— Військова тривога? Серед ночі... В мирний час... Що сталося?

— Нічого особливого. Треба вилетіти на кілька днів у Прибалтійськ. Спеціальним літаком.

— Де це Прибалтійськ?

— Колишній Кайзерберг. Східна Пруссія. Тепер — обласний центр Російської Федерації. Мирне радянське місто, в якому виявлено давній склад німецьких боєприпасів. Не знають, що з ним робити. Викликають мене для консультації.

— Чому саме тебе?

— Вважають, що я можу згодитись як експерт. Не хвилюйся, це звичайнісіньке відрядження. Зараз за мною заїде Степан Гаврилович.

— Яке відношення до цієї справи має ваш завод?

— Я фахівець по розмінуванні.

Відповідаючи їй, він швидко вдягався. Йому дуже личив військовий костюм, хромові чоботи. На костюмі не було погонів, це був робочий одяг демобілізованого офіцера. Юлія захоплено стежила за чоловіком. Невже їй доведеться бути без нього хоч один день?

— Я поїду з тобою.

— Якщо дозволять...

— Ти жартуєш?

— Я їду на виконання бойового завдання.

Він наблизився до неї. Вона була безмежно принадна. Очі ще більше сполохані, ніж завжди, — на лісові озерця впала тінь тривоги. Скочила на струнку, дужі ноги, накинула на себе святкове плаття, яке приготувала для першого виходу на нову роботу. Вона теж уміла одягатися по тривозі.

— До аеродрому, сподіваюся, можна.

— Якщо буде місце в машині.

Знизу, з вулиці, долинув сигнал автомобіля.

— Я готовий.

— І я готова.

— Благаю тебе, любя...

— Не хвилюватись? Це я раджу своїм пацієнтам.

Гаразд, не хвилюватимусь. Тільки не забувай про своє здоров'я.

— Це звичайне відрядження.

— Це тривога. Для тебе одного. Коли довкола тиша й мирно сплять мільйони людей.

— Я подзвоню з Прибалтійська.

Лівою рукою схопив чемодан, правою обійняв дружину.

— Не треба будити стареньку. Поясниш їй...

— Гаразд, не турбуйся.

Почувся хрипкий кашель.

— Вона не спить...

— Все одно не треба,— злякається.

Бігли вниз по сходах, як школярі. На тротуарі їх зустрів Середа. Відразу вскочили в машину, місце для Юлії знайшлося. Середа сів поруч із шофером, вона з Багричем — позаду. Юлія знала Середу: він був у них на весіллі. Минулої суботи. Й неділі. Тоді Середа соковитим баритоном співав пісень. У понеділок, як жартома казав Данило, «виходили із штопора».

Тепер Степан Гаврилович, не дуже радий з того, що сталося, розповідав:

— З Москви вперше подзвонили ще перед дванадцятю. Просили негайно відрядити вас. Я заперечував. Сказав, що ви потрібні на заводі та й здоров'я у вас...

— Ну, це ви даремно, Степане Гавриловичу... Я практично здоровий.

— Цікаво, що скаже на це Юлія Андріївна?

Данило стис Юлії руку. Мовби прохав підтримати його перед директором. Але лікарка Пашко (Юлія залишила собі дівоче прізвище) сказала те, що думала:

— Йому потрібен спокій. Спокій, сон, дієта... — І ласкаво до Багрича: — Не гнівайся, милий, але ж це так!

— О пів на другу подзвонили знову. Сказали, що просять вас лише на один-два дні. Там, бачте, виникла якась суперечка, потрібна людина з досвідом... Ну й таке інше. Я сказав: дзвоніть йому самі. А машину, на всякий випадок, викликав.

— Спасибі, Степане Гавриловичу.

— Нема за що. Співчуваю вам: через кілька днів після весілля, від такої дружини...

— А мені легко залишатися в Києві самій?

— Про це не турбуйтеся. Багричеві друзі — ваші друзі, а ми — завод, сила! Тільки як же з кресленнями вентиляційних приладів?

— Я ж за кілька днів повернуся. Здам креслення в строк.

В аеропорту кипіло життя й серед ночі. Навігаційні вогні визначали габарити літаків. Білі снопи прожекторів опромінювали бетоновані доріжки. На льотному полі ревли пропелери — льотчики перевіряли мотори.

Начальник відділу перевезень, теж спеціально викликаний у аеропорт, сказав, що позачерговий літак на Прибалтійськ чекає пасажира.

Прощання було скупе й нервове, Юлії здавалося, що їй усе це сниться. Данило квапився. Середа делікатно відійшов убік, щоб у цю прощальну мить залишити їх наодинці.

Нарешті прибрано трап. Останній помах руки, й дверцята літака зачинено. Заревіли мотори. ІЛ-14, схожий на кита, у якого раптом вирости крила, почав вирулювати на старт. За кілька хвилин літак узяв курс на Мінськ — Вільнюс — Прибалтійськ.

Багрич куняв у літаку. Він уявляв собі, як Юлія повертається нічними вулицями, так зненацька розбуджена, так несподівано розлучена з ним. Середа відвезе її додому. Та чи засне вона цієї ночі? Що ж, хай звикає. Спокійного життя у нього на цьому світі не буде. Така доля. Доля його покоління.

Під крилами пропливала ніч. Якби не окремі вогники внизу, могло б здатися, що літак вибрався на космічну трасу. Коли вогники щезали, зникала й планета. Єдині її ознаки.

Складалося враження, що літак посувається повільно. А тим часом він за годину ковтав сотні кілометрів земної поверхні. Сто років тому на подолання такої відстані потрібні були місяці. Не тільки піхотинцям, але й вершникам. Та й чи взагалі могла тоді людина мандрувати в цих місцях? Навіть довколишніх шляхів, либонь, не було. Ні в хащах Полісся, ні в багнах білоруських пуш.

Історія йшла, минаючи цей край. Битими дорогами, полями бойовищ, майданами торжищ. Вона будувала міста й фортеці з цегли, граніту на віки, на тисячоліття. Щоб через кілька років зруйнувати їх дотла. Жорстока, несправедлива історія, яка служила сильним.

За Литвою почалися колишні пруські землі.

А Багрич все думав про Юлію.

Зараз вона, мабуть, спить. Перед світанком завжди сон перемагає свідомість. Просто свідомість втомлюється. Дружина спить і бачить його уві сні. Або ж не спить і думає про нього. А може, ні те, ні друге. Цікаво було б на якусь мить перевтілитись у дорогу тобі істоту. Дізнатися, що вона думає, як відчуває. Не для того, щоб вивідати її таємниці, а щоб знати, як і чим догодити їй. Бо ж людина ніколи всього до кінця не скаже. Особливо жінка. А Юлія не просто жінка. Вона дитина, що відразу стала дорослою. Не знавши справжньої молодості. У її грудях ще б'ється крик юної душі. Він відбився у неї в очах.

Літак наближався до Прибалтійська. Світало. Колишній Кайзерберг — резиденція пруських феодалів, барліг тевтонських псів-рицарів, форпост імперської експансії на Схід, збіговисько фашистських пройди-світів і душогубів — зазнав під час другої світової війни разючого, нищівного удару. Його ганебне минуле поховано в руїнах. У страхітливих руїнах будинків, палаців, кірх, де загинуло й чимало невинних людей. Де кров перетворилася на іржу, сльози — на плісняву. Де від старого не залишилося нічого, навіть назви. Тільки тяжкі спогади. Та ненаситна смерть, якій мало зібраного врожаю. Вона розставила підступні капкани по закутках, підвалах, льохах, чекаючи слушної хвилини. Щоб ще раз перевернути місто догори дном. Щоб вирвати у життя нові жертви, нову здобич.

На цьому неспокійному ґрунті зростало нове, радянське місто Прибалтійськ. Жителі міста спали цієї ночі, як і всі попередні, спокійно. Вони ще нічого не знали. Правда, не всі. Були й такі, що цієї ночі не стулили очей. Особливо військові. Бійці саперного підрозділу майора Єфимова оточили квартал руїн, у якому виявлено приховану в підземеллях смерть. Вулиці й провулки довкола кварталу перекрито шлагбаумами. На них застережливі написи: «Стій! Проїзду й проходу нема!»

Сам майор Єфимов теж не спить. Він доповідає генерал-лейтенантові Корунову, що схилився над картою міста. Дія відбувається в одній з кімнат будинку для приїжджих обкому партії, де зупинився генерал. Василь Дмитрович Корунов щойно прилетів із Москви.

Він очолює комісію Міністерства оборони, якій доручено врятувати Прибалтійськ від смертельної небезпеки. Це вже третя комісія. Дві перші, створені на місці обкомом партії та командуванням військового округу, не зуміли прийняти твердої ухвали. Питання виявилось надзвичайно складним. Найдосвідченіші сапери вагалися. Найкваліфікованіші інженери розгубилися. А вибух міг статися кожної хвилини. Вибух, який загрожував новому місту, залізничному вузлові, десяткам тисяч дорослих і дітей.

Генерал Корунов вислухав висновки двох попередніх комісій. Думки були суперечливі. Потім генерал радився з першим секретарем обкому партії Кузьмою Гарасимовичем Щербатовим. Зараз він уважно слухав майора Єфимова.

— Ось тут... — грубим, схожим на обрубок пальцем тицьнув Єфимов у карту. — Порядок з вокзалом.

— Розкажіть усе по порядку.

Обидва — і генерал, і майор — звикли до неспокою та безсонних ночей. До небезпек і відповідальності. До бойових тривог. До ходіння по канату між життям і смертю.

Корунову вже за п'ятдесят. Під час Великої Вітчизняної війни він командував гаубичним полком корпусної артилерії. За плечима — бойове життя. Вісім урядових нагород. І тяжка особиста драма — смерть єдиного сина. Вже в післявоєнні роки.

Він уважно слухає майора.

Майор порівняно молодий. Йому тридцять два. Теж брав участь у війні — був зв'язковим у командира бригади. Закінчив саперне училище. Урядових нагород дві — медаль «За відвагу», одержана на війні, та орден Червоної Зірки за знешкодження мінних полів після війни.

Генерал Корунов виглядає молодшим, ніж майор. Він худий, ставний, чисто виголений. Завжди — вдень і вночі. Обличчя рум'яне, як у дівчини. Блакитні очі, русявий чуб.

Майор Єфимов колись простудив нирки в затопленому весняною повинню бліндажі. Обличчя в нього бліде, одутле. Волосся руде, хвилясте, тверде, як дріт. Губи надто великі, наче опухлі. Говорить поволі, ледь зачинаючись. Це дратує Корунова. Але генерал уміє тримати себе в руках.

— Двадцять сьомого серпня о десятій тридцять п'ять мені доповіли...

— Хто доповів?

— Командир відділення сержант Кваша.

— Що він вам доповів?

— Що в районі вокзалу, біля вулиці Пушкіна, бульдозер, який почав розчищати завали... тут будівельники приступили до спорудження житлового кварталу...

— Знаю.

— ...Вивернув із землі кілька німецьких мін.

Майор Єфимов із сержантом Квашею та групою саперів зразу ж прибули на вказане місце. Нові квартали міста нагадували армію велетнів, які наступали на рештки руїн. Поперед себе вони посилали розвідників — бульдозери й трактори. Але й руїн було ще чимало. Висаджені в повітря кірхи простягали до неба скелети веж, мов благальні руки. Хаос битої цегли й порваного бетону займав десятки гектарів землі. Тут, де за рік або два будуть квіти й дерева, росли колючі будяки. Де будуть кохати й страждати, сміятись і плакати люди, жили похмурі, безрадісні сичі й кажани.

Бульдозерист непорушно стояв біля своєї машини. Мов загіпнотизований, він дивився на мокру від недавнього дощу землю, яка мирно парувала, як і вчора, і позавчора, й тисячоліття тому. Довкола лежало мирне місто. З вокзалу чулися гудки паровозів. На Пушкінській та Жовтневій дрібно дзвеніли трамваї. А перед ним у ямі лежав кусок проржавілого заліза, в якому приховалася смерть. Не для того він приїхав сюди з рідної Естонії, щоб так безглуздо померти. Раз він уже не пішов у море, як його батьки й діди, що споконвіку рибалили у Фінській затоці, раз поклав собі жити й померти на суходолі, то не такою ранньою, несподіваною й дурною смертю! А тим часом він знав, що найменший рух, буквально один крок може коштувати йому життя. Тому стояв непорушно. Застережливим жестом зупинив майора Єфимова, який наближався до зловісного місця.

— Обережно! Ось вона.

Майор підійшов, нахилився. Перед ним лежала з'їдена часом та іржею, повністю обладнана всіма

підступними вибуховими засобами німецька артилерійська міна. Калібром сто дев'ятнадцять міліметрів. Викликало подив те, що вона не вибухнула.

— Пощастило ж вам.

— І я так думаю.

«Йому б мінером бути, — подумав Єфимов, зиркнувши на кремезну постать бульдозериста.— Таких людей береже сама доля».

Помалу почав розгрібати руками вологу землю. Суглинок з домішкою піску. Він знав ґрунти, як добрий геолог. Він навчився вгадувати погоду, як найкращий синоптик. Сапер може працювати й жити, коли він обережний. Обережність — це досвід. І знання. І вміння передбачати.

Мідний запальник міни від окислення зовсім позеленів. Подекуди його проїло паскрізь. Не лише поштовху, але й дотику досить, щоб міна розірвалась.

Майор окинув поглядом місцевість. Міношукачі тут не допоможуть. Довкола безліч металевого брухту.

— Перевірити місцевість вручну та щупами, — наказав солдатам.

Хотів додати про увагу, обережність, але стримався. Його молоді помічники вже зпешкодили не одну міну й не один снаряд.

Почалась гра зі смертю. Сапери розбили місцевість на ділянки. У землю встромили леза саперних лопаток, вістря щупів. Бульдозерист все ще стояв на місці, мов заворожений. Він чекав вибуху.

Ґрунт був покритий купами битої цегли, уламками бетону — руїнами якогось величезного будинку. Єфимов вийняв стару німецьку карту Кайзерберга. На цьому місці стояв авторемонтний завод фірми «Мерседес-Бенц». Руїни заважали пошукам, і вони тривалий час були безплідними. Сонце високо підбилося в zenit, земля підсохла. На міну налетіла зграйка горобців. Єфимов енергійно замахав картою. Для проржавілого запальника досить горобиного дотику. Бульдозерист бачив це, але поворухнутися не міг. Його очі від жаху втратили барву. В них, як у мертвому склі, відбилися хмарки та незруйнована стіна заводського корпусу.

Нарешті щуп сапера Юстина Варцаби, наштовхнувшись на якусь тверду річ, не зупинився, а сковзнув убік. Очевидно, ця тверда річ була круглою. Сержант

Семен Кваша прийшов на допомогу Варцабі. Зняли шар землі та битої цегли: міни. Одна, друга, третя, безліч. Пошуки зосередились на цьому місці. Очищені від землі, лежали рядами поржавілі зерна смерті. Міни, снаряди, фаустпатрони. Різних систем та калібрів. Видно лише верхній шар. А що під ними? Що довкола? Скільки таких шарів? Скільки таких знарядь смерті?

Ясно, що це не мінне поле, а склад. Величезний склад боеприпасів, залишений фашистами у підвалах авторемонтного заводу, очевидно, після того як завод зруйнувала британська авіація. Інакше разом з ним вилетіли б у повітря й боеприпаси.

За наказом Єфимова сапери підготували спеціальний майданчик, який старанно очистили від усього зайвого й щедро посипали піском. Було м'яко, як на подушці. Сюди переносили свої знахідки. Та знахідок виявилось надто багато. Не видно їм кінця-краю...

— Товаришу майор, тут щось не те! — тривожно гукнув сержант Кваша.

— Сам бачу, що не те.

Так, це був склад, але склад незвичайний. Чим пояснити те, що в одному місці зібрано найрізноманітніші боеприпаси — від крупнокаліберних артилерійських снарядів і хімічних балонів до піхотинських ручних гранат? Або те, що все приведено у бойовий стан: із запальників снарядів знято запобіжники, в гранати вставлено капсулі. Що це за склад, який навмисне підготували до вибуху?

Майор Єфимов наказав припинити роботу і всім відійти геть. На цей раз послухався й бульдозерист. Єфимов залишився на страшному місці сам. Він підіймав міну за міною, снаряд за снарядом. Ніжно обіймав лукаву смерть і тихо-тихо, крок за кроком, переносив на спецмайданчик. Так минула година або й дві. Нарешті офіцер побачив те, що шукав. Тонкий, гранично натягнутий провід спускався в глибочінь. Куди, навіщо? Сумніву не було: це не склад, а замінована пастка, смертельний капкан. Велетенська міна, підкладена під місто.

Минули ще години, які дорівнюють вічності. Не можна просто підняти ту чи іншу міну або снаряд. Треба раніше дізнатися, куди йде провід, де знаходиться годинниковий механізм, або хімічний запальник упо-

вільненої дії, або ще інший подарунок, залишений озвірілими людожерами.

Майор Єфимов зробив усе, що міг. Він дивився у вічі смерті до самого вечора. Потім зрозумів — одному цієї головоломки не розв'язати. Ризувати життям саперів — безглузда авантюра. Справа може закінчитися не лише загибеллю підрозділу, а й загибеллю міста чи принаймні довколишніх кварталів. Майор розставив вартових, а сам рапортував у вищий штаб.

Генерал-лейтенантові Корунову сподобалася солдатська мужність і розважливість майора. Хвилинка неприязнь до нього зникла. Генерал знав, що таке робота сапера. При виконанні службових обов'язків, при знешкодженні мінного поля загинув його син лейтенант Сергій Корунов. Чотири роки тому, далеко звідси, в Прикарпатському військовому окрузі.

«Скільки вогню й металу, — подумав генерал, — закопано в нашій багатостраждальній землі. Від Волги до Карпат, від Карпат до Прибалтійська. Смерть уперта й лукава. Не здає позицій без бою. Зненацька контратакує. То тут, то там».

Обидва мали за плечима величезний досвід — і генерал, і майор. Обидва знали, що є два виходи з подібного становища: або вивезти боеприпаси за місто, в чисте поле, і там знищити, або висадити склад у повітря на місці. Третього способу нема. Яким же з двох можливих скористатися?

От у цьому питанні й розійшлися висновки експертів.

Генерал Корунов схилився до думки, що в даному разі більш прийнятним є другий спосіб. За приблизним підрахунком, у заводському підземеллі зібрано кількаканадцять тисяч одиниць найрізноманітніших боеприпасів, готових вибухнути кожної миті. Вивезти їх неможливо. Треба евакуювати міське населення і...

Про це страшно було подумати. Язик не слухався, щоб це вимовити. А рішення треба прийняти негайно. Капкан міг розрядитися сам.

— Ваша остаточна пропозиція? — стомлено спитав майора.

— Розібрати й вивезти в поле цю западню не можна. Загинуть і сапери, й місто.

— І я так гадаю.

За вікнами прокидався трудовий радянський Прибалтійськ. Його будили срібним дзвоном перші трамваї, які виходили з парків на міські лінії і скреготіли на поворотах. Їхній скрегіт шматував нерви генерала Корунова, якому нелегко далася ця безсонна ніч. А тут ще ці спогади про сина. Вони ніколи, протягом чотирьох років, не покидали його. А сьогодні нахлинули ще з більшою силою. Сергій... Досі він уже був би досвідченим сапером. І, може, розв'язав би цей клятий ребус швидше й краще, ніж його стомлений батько.

«Невже я старію й боюся ризикувати? І тому вибираю спокійніший варіант? Ні, адже й майор такої ж думки. А все ж... Послухаємо, що скажуть інші. З Москви повідомили, що викликають якогось експерта з Києва. Інженера Багрича. Він начебто під час війни в тилу противника добре вивчив усі типи німецьких боеприпасів. Що ж, почекаємо Багрича. Недаром кажуть: одна голова добре, а дві — краще. Правда, є й інше прислів'я: сто баб — сто рад. А поки що варто б розпочати евакуацію міста. Хоч і не легка це справа! Залізничний вузол, житлові квартали, виробничі підприємства, лікарні, учбові заклади, склади... Ох, ці верескливі трамваї!.. Голова гуде, наче й вона ось-ось вибухне».

— Дозвольте йти? — спитав майор Єфимов.

Видно, він ледве тримався на ногах. Генералові зробилося прикро, що не здогадався й не відпустив офіцера сам. Адже після героїчної роботи по виявленню загадкового складу Єфимов ще не відпочивав. Він раз у раз особисто перевіряв караули довкола небезпечного місця, потерпаючи за долю своїх бійців і мешканців району. До того ж його замучили розпитуваннями всі три комісії.

— Спасибі,— промовив Корунов і потис майорові руку. — Так, спасибі. Ідіть.

Єфимов козирнув чітко, по-військовому, обернувся й вийшов.

Корунов залишився сам. Знову схилився над картою. Та нічого нового придумати не міг. У голові гуло.

«Ні, з цим треба кінчати якнайскоріше. Я не витримаю!»

Накинув плащ і вийшов з будинку. На вулиці його чекала штабна «Волга». Шофер спав на передньому сидінні, його ноги випирали з прочинених дверей.

Непорушна рука лежала на баранці. Та сон був заячий. Водій прокинувся, тільки-но генерал наблизився до машини.

— Куди накажете? — спитав бадьоро, протираючи руками очі, відганяючи сон.

— В аеропорт,— скомандував генерал-лейтенант.

Місто вже прокинулося. Воно також проганяло з очей сон. Вирувало. Квапилось. Виходило на трудову вахту.

Коли підїхали до аеродрому, там щойно приземлився ІЛ-14. Літак прибув з Києва. Він був схожий на кита, у якого раптом вирости крила.

Розділ 12

НЕСПОКІЙ МАТЕРІ

Юлія повернулася з аеродрому й лягла в ліжко. Але заснути не могла. Знову самотність. І так несподівано!

Дрібно, швидко цокає на столику будильник, а час іде так нестерпуче повільно.

Речі бувають мертвими й живими. Будильник — живий. Чути, як б'ється його неспокійне серце. А телефон прикидається мертвим. Нічим. Але він раптом може ожити. І перевернути догори ногами людське життя.

За вікнами сіріє. Повільно, поступово, непомітно. Ні, вже помітно. От ніяк не схопиш грані між темрявою й світлом. Мабуть, око людини — недостатньо чутливий прилад. Це як з годинником. У дитинстві Юлія не раз зірко стежила за ходиками у материній світлиці, щоб побачити рух великої та малої стрілок. Ні, не побачила. А стрілки тим часом пересувались.

Юлія знову, як у дитинстві, дивиться на циферблат — у світанковій імлі їй уже видно будильник. Стоять стрілки на місці. А турботне серце пульсує.

Світанок вихопив з темряви всю кімнату. Це його кімната, Данила. А тепер — і її. В кімнаті все на місці — столик з осоружним телефоном, невтомний будильник, забита книжками шафа, а на ній — згорнуті ролони креслень, стіл з рештками вчорашньої вечері, ліжко, де обіч Юлії, на подушці, ще зберігся відбиток Данилової голови. А його нема. А він уже десь за тридев'ять земель.

Юлія остаточно переконується, що їй не заснути. Згадує, як все це сталося. Розуміє, що особливо хвилю-

ватися нема підстав. А от хвилюється. І чим більше переконує себе, що нервувати не слід, тим гірше нервує. Очевидно, найбільший неспокій людини походить від того, що вона всіма силами намагається заспокоїти себе. Легше, звісно, заспокоювати інших.

Раптом Юлії страшенно захотілося курити. Нестерпно. Звідкіля це бажання, чому воно виникло саме цієї миті? Адже останній раз вона тримала цигарку в руках років із десять тому. А був час — курила. З тієї тривожної ночі в Донбасі. Коли служила в розвідроті. Їх вивели на відпочинок у другий ешелон. І там випадково від знайомого фельдшера вона дізналася, що госпіталь, у якому працював Владислав, розбомбила ворожа авіація. Військлікря Гаркушу поранено. Потім стало відомо, що не поранено, а злегка присипано уламками будинку. І він невдовзі зовсім очуняв. А тоді... Йй здавалося, що його вже нема серед живих. Не могла перенести такої втрати. Ладна була померти з туги. Так, вона, та сама Юлька, яка потім добровільно відмовилась від нього. Яка тепер так шалено, так глибоко кохає Данила. Яка справді вже не може жити без свого Данька. Як добре, що людське серце не мертвіє, не кам'яніє, а живе, страждає, перемагає біль, щоб знову любити й страждати.

Так от, тої ночі, у донецькій хаті над річкою Глибочою, коли вона, не зімкнувши повік, просиділа мало не до світанку, старий шахтар, господар хати, підвівся, скрутив козячу ніжку й простяг розвідниці: «Спробуй, ану ж допоможе. Мені допомагає». Вона випалила одну цигарку, другу, а там, гляди, й звикла. Крадькома випалювала свій цигарковий пайок, який раніш віддавала курцям. А потім Владислав кривився й казав, що не любить, коли від жінки пахне тютюном. Вона пересилила себе й кинула цю погану звичку. Гадала, що назавжди. Аж маеш!

Здавалося, якщо зараз не закурить — знепритомніє.

Встала, почала шукати по кишенях Данилового одягу, по шухлядах столів. Тютюну ніде не було, та й не могло бути. Данило розповідав їй, що покинув куріння після того, як підірвався на міні. На Сандомирському плацдармі. Тоді в нього довго сочилася сукровиця через носоглотку. Курити було неприємно. Отак і відвик.

У шухляді стола знайшла стару фотографію. Вирлока Гретхен дивилася на грішний світ з ледь прихованим

презирством. Ольга Багрич. Так, на звороті — автограф. «На добрий спогад...» Не буде про тебе доброї згадки, нерозумна й підла жінко! Не буде!

Та роздумами не наситишся. Й не накуришся.

Сьома година ранку. За стіною, в сусідній квартирі, вже чути гомін. Родина Ціпов'яза піднялася, глава її поспішає на завод. У під'їзді живуть здебільшого Данилові співробітники по заводу. На жаль, Юлія ще нікого з них не знає. І Ціпов'яза знає лише теоретично — на дверях, навпроти, на картонному квадраті виведено каліграфічно: «Аркадій Зосимович Ціпов'яз». Данило якості пояснив їй, що їхній сусід працює помічником головного бухгалтера. У Юлії зринула надія: мабуть, у Ціпов'яза є цигарки.

Вона одягла квітчастий халат і натиснула біленький гудзик дзвоника. Й відчинила немолода жінка з папільйотками у волоссі. На обличчі жінки подив.

— Пробачте, що так рано турбую вас. Але поблизу, здається, нема крамниці... Та й час такий... — Юлія відчуває незручність становища, але відступати пізно. — Скажіть, будь ласка, Аркадій Зосимович курить?

Жінка в папільйотках дивиться на Юлію підсліпуватими очима. З кухні пахне підгорілим молоком. У передпокої з'являється лиса голова Ціпов'яза. В зубах у нього жевріє цигарка.

— Ні,— рішуче відповідає сердита Ціпов'язиха.— Мій чоловік не курить, не п'є і з жінками в домашніх халатах не знайомиться!

Збентежена Юлія повертається додому ні з чим. Очевидно, вона знову, як це трапляється з нею, порушила якусь загальноприйнятну умовність. Мабуть, її вчинок недоречний і непристойний. Вона про це не подумала. Й просто дуже хочеться курити. Вона могла б перебороти це бажання, та не хоче. Тоді, в Донбасі, до неї прийшло запаморочливе заспокоєння, їй стало легше. І вона ще раз прагне такого заспокоєння й полегкості. Дідько з нею, з Ціпов'язихою. Видно, Матильда Георгіївна не одна на світі!

Що ж далі діяти? Де дістати цигарку? Говорити на цю тему з Даниловою тіткою — марна річ. Треба йти на Повітрофлотський проспект, у гастроном. Мабуть, він відкривається о восьмій.

Виявилось, що гастроном відчиняють о дев'ятій. Ждати треба більше години. Вона не може: о дев'ятій мусить

бути на роботі. Сьогодні — перший день... Не вийти на роботу? Ні! За день вона збожеволіє від нудьги й тривоги.

Назустріч іде юнак. Його тіло пружиниться м'язами. Очі сяють радістю. Чому не попросити в нього такої дрібниці, як цигарка?

— Пробачте,— майже мимоволі вирвалося у Юлії. Юнак спинився. А лікарка зрозуміла, що це ще безтактніше, ніж вранішній візит до Ціпов'язів. І вона випалила перше, що спало на гадку: — Скажіть, будь ласка, котра зараз година?

А в голові спалахнуло: «Це ще більша дурниця. Це вже зовсім, як вулична дівка...»

Але юнак нітрохи не збентежився. Відповів точно й чітко, як телефонний апарат, коли набрати потрібні цифри. І подався далі, вихиляючись і легко ступаючи, наче вів танок.

Юлія подивилась йому вслід, і в її душу закралася заздрість. Щаслива юність! Щасливе покоління! Хоч і не знала, хто цей юнак, та певна була: не зазнати йому тих тривог і страждань, які випали їй і її ровесникам. А, зрештою, життя й боротьба нерозлучні. Нові часи кличуть до нових битв.

Раптом Юлії зробилося млюсно. Вона ледве втрималася на ногах. Врятувала цинкова ринва, за яку міцно схопилася рукою.

«Мені зовсім не хочеться курити, це вигадка. Я просто голодна. Давно пора снідати. Я досі відчуваю в ніздрях запах підгорілого молока».

Зайшла в кафетерій із самообслуговуванням. На мрамуровому столику — кучугура легких пластмасових підносів. Взяла один, стала в чергу.

«Гарне в мене родинне життя,— подумала.— Чим же воно відрізняється від фронтового?.. А чому, власне, воно повинно відрізнятись?.. Змінилася лише обстановка, а фронт залишився. Фронт наступу на старе й віджило, за нове життя, новий світ. Тільки я зараз у другому ешелоні, відпочиваю... А Данько, як завжди, на передньому краї».

У вікнах кафетерію гуркотіли вентилятори, як мотори на аеродромі. Та вони, видно, мало допомагали,— в залі було душно. Данило показував Юлії креслення нових вентиляційних приладів, ця ідея його серйозно захопила. Він поклав собі сконструювати такий прилад, який безшумно всмоктував би з вулиці повітря, очищав його, охо-

лоджував і подавав у приміщення. Робота була близька до завершення.

Поснідала й знову вийшла на свіже повітря. Але й сніданок не допоміг Юлії. Під серцем млоїло. Вже не хотілося ні курива, ні їжі, а чогось зовсім іншого. Сама не знала чого. Тоді Юлія збагнула: он воно що! У неї з Багричем буде дитина.

Усвідомлення цього надало Юлії сил. Вона відчула себе знову здатною до праці, руху, дії. Млість як рукою зняло. Зробилося легко, весело.

По проспекту, з аеропорту, одна за одною поверталися машини із зеленими ліхтариками за лобовим склом. Юлія зупинила одну з них і назвала адресу районної поліклініки. Вона поспішала на роботу. Та й хотіла по-радитись з колегою — фахівцем у жіночих справах. Перша вагітність у такому віці — справа складна й небезпечна. Чи не рано вона радіє?

Головний лікар Юрій Никанорович Царенко зустрів її радо. Він сидів у своєму кабінеті, де на підлозі та підвіконні стояли розкішні кактуси. Це нагадало Юлії «Гірське повітря» й затишну квартиру Калмикової. «Напишу сьогодні Галині Назарівні», — майнула думка.

— Не палите? — головлікар простяг пачку «Верховини».

— Ні,— відповіла Юлія й усміхнулась. Як швидко їй відхотілося курити.

— Я теж вживаю лише в окремих випадках,— ніби виправдуючись, пояснив Юрій Никанорович. — Сьогодні у нас своєрідне свято. Зараз, у цю мить, професор Микола Овксентійович Коломієць... — прізвище знаменитого хірурга було добре знайоме Юлії,— робить свою тридцятитисячну операцію. Операція нескладна — видалення апендикса, але ж що не кажіть — ювілей! Хочемо його по-дружньому привітати. Візьміть і ви участь як новий член колективу.

Потім головлікар пояснив Пашко її обов'язки. В терапевтичному відділі їй доручали, за фахом, групу хворих на недуги внутрішньої секреції.

— Наш ендокринолог, теж жінка, пішла в декретну відпустку. Повернеться через чотири місяці. Та вона виявила бажання після відпустки піти на курси удосконалення. Отже, до роботи приступить не раніш як за півтора року. Час чималий. Коли вона повернеться, вам, очевидно, захочеться удосконалити знання.

«Мабуть, ще раніш і я піду в декретну відпустку», — подумала Юлія, але нічого не сказала.

Подзвонив телефон. Царенко довго пояснював якомусь обуреному хворому, що реєстратура поліклініки сумлінно всім відповідає, але телефонну лінію занадто перевантажено, а тому й бувають перебої.

— Гаразд, я цю справу перевірю, — закінчив головлікар. Тоді повернувся до перерваної розмови: — У нас так заведено, що наші лікарі систематично проходять курси удосконалення з відривом від виробництва.

До кабінету зайшов високий, дебелий чолов'яга у білому халаті. Вся його голова — обличчя, череп, потилиця — була так старанно виголена, наче на ній ніколи не росла жодна волосинка.

— А-а, професор! — кинувся йому назустріч Юрій Никанорович, і Юлія подумала, що це і є Коломієць.

— Здрастуйте, здрастуйте! — привітався професор чомусь дуже гучно. Так само голосно звертався до нього й головлікар. Вони обмінялися ще кількома незначними фразами, після чого Юрій Никанорович показав на Юлію й гукнув професору у саме вухо:

— Знайомтесь, наш новий колега.

І назвав Юлію. А їй — професора: Олександр Спиридонович Бондар. Це прізвище було Юлії також добре відоме. Вона здавна передплачувала київський журнал «Врачебное дело». Для неї новиною було тільки те, що видатний отоларинголог сам глухий. Іронія долі: швець ходить без чобіт.

Вони потисли одне одному руки. Професор запитав її про стаж, фах, де працювала. Юлія хотіла відповісти, але їй ніяково було так голосно кричати. За неї дав пояснення Царенко.

Юлія відразу знайшла спільну мову з іншим своїм колегою — Оленою Якимівною Самосват. Це була вродлива, але дуже повна жінка, вона ледве протиснулася крізь двері. В білому халаті й шапочці Самосват схожа була на величезну снігову бабу. Дізнавшись, що Олена Якимівна гінеколог, Юлія одвела її вбік — кабінет був чималий, а чоловіки розмовляли так голосно, що не могли їх почути, — й почала радитися з нею у своїх жіночих справах. Самосват уважно вислухала її, пообіцяла оглянути, але наперед запевнила, що й у такому віці вагітності й пологів боятися не треба. Вона навела

кілька прикладів із своєї недавньої практики, коли вперше народжували жінки, значно старші за Юлію.

До кабінету сходилися лікарі. Всі вони були в білих накрохмалених, старанно випрасуваних халатах. Відчувалося свято. Тільки Юлія відрізнялася буденним темно-синім костюмом. Святкове плаття не одягла — не хотіла. Виглядала в костюмі як стороння. Воно й справді — все довкола було ще для неї новим і стороннім.

Нарешті увійшов винуватець святковості. Микола Овксентійович Коломієць був ще молодий на вигляд, хоч верстав уже, мабуть, сьомий десяток. Ювілейна операція, увага з боку товаришів, преси — біля дверей операційної хірурга перехопили репортери з газет і радіо — викликали в його душі приємне збудження, яке поклато відблиск на мужне, нестаріюче обличчя. Ювіляра зустріли оплесками.

Царенко коротко привітав його від імені співробітників-колег і вручив подарунок: письмове приладдя, дерев'яне, інкрустоване міддю та перламутром, — майстерна робота гуцульських різьбярів. Це ще більше зворушило хірурга. Була приємно вражена й Юлія. Вона відразу відчула, що потрапила в дружний колектив.

Потім у невеличкому кабінеті на третьому поверсі приймала хворих. Тут був столик, три стільці, цератова кушетка, прилад для вимірювання тиску крові, портрет академіка Заболотного, кілька історій хвороби — словом, те, що звичайно буває в таких кабінетах. Хворі за діагнозом різноманітні, але за характерами, мабуть, однаково надокучливі, як усі хворі в цілому світі. Добра половина з них — пенсіонери. В минулому об'єднані чимсь єдиним, спільним — війною, мирним будівництвом, боротьбою за високі ідеали, — вони й зараз начебто становили один загін, одну когорту. Але насправді це було не так. Зійшовши з великої магістралі життя на узбіччя, багато з них знаходили в собі сили й по обочині простувати вперед, за тим безпомилковим дороговказом, який їх вів протягом усього життя. Декого збороли недуги. Інколи справжні — діабети, виразки шлунка, грижі, а то й невимолімі, злоякісні пухлини. А інколи й уявні. Декого ж почали навіть роз'яструвати рецидиви старих, давно забутих соціальних хвороб. З'явилася жадоба до дач, земельних ділянок, спекулятивних махінацій. Над радістю життя, високою метою, багаторічним воїнським гартом брали раптом гору темні приватновласницькі інстин-

кти. Це було страшніше, ніж гіпертонічна хвороба чи рак.

До цього висновку Юлія прийшла не зараз, у новому кабінеті. Екземпляри таких спантеличених людей їй доводилося спостерігати й під час праці на курорті. Сама медицина тут була безсила. Такі захворювання можна лікувати лише засобами широкого громадського впливу.

От і зараз у неї на прийомі хворий Ящук. У нього байдуже сумне обличчя. Юлія швиденько досвідченим оком перебігає історію хвороби: працював у Міністерстві комунального господарства, тепер на пенсії. Діагноз Ящукової хвороби ясний, ніяких сумнівів не викликає: гіпертонія. Юлія перевіряє кров'яний тиск. Він досить високий: верхній 210, нижній — 130. Прямої небезпеки життю нема, але загалом картина невесела. Щоб допомогти такому хворому, треба знати, як він живе, що йому заважає, непокоїть, які речі можуть його зацікавити, захопити. Чи його безрадісний вигляд спричинений тільки хворобою, чи й іншими життєвими турботами?

Між лікаркою і пацієнтом відбувається такий діалог:

— Чому у вас пригнічений вигляд? Мені здається, для цього немає жодних підстав.

— Ет, що ви знаєте, лікарю.

— Поки що я знаю про вас дуже мало. Але мені треба знати якнайбільше. У вас неприємності в родині?

— На жаль.

— Які саме?

-- Дочка не повернулася додому.

— Тобто?

— Прямо з лекцій... вона вчиться в університеті, на філологічному... пішла в студентський гуртожиток. Це тоді, коли в мене будинок ось тут, під боком, з восьми кімнат.

Він сказав це з неприхованою пихою. Його тон неприємно вразив Юлію Андріївну. Спитала:

— Садиба, мабуть, чимала?

— Де там! — замахав руками Ящук. — Тільки тридцять соток. Звісно, садок, город.

Ящук відвів очі, невдоволено сопів. Юлія Пашко продовжувала:

-- А дочці це не подобається?

— Як бачите. Виходить, я даремно старався?.. Єдина ж вона в мене...

— Залишилися вдвох з дружиною?

— Дружина загинула. Коли будували дім. Балкою придавило.

Так, добробут дістався дорогою ціною. Висловити співчуття? Не варто. Юлія питає напрямки:

— Вам не було де жити?

— Чому ж... Було. Окрема квартира з трьох кімнат. Віддав міськраді задаром.

— А міськрада вам хіба давала її за гроші?

Ящук підвівся. Він вирішив обороняти нарешті свою копійчану гідність:

— Слухайте, шановна...

— Мене звуть Юлія Андріївна...

— Не читайте мені, будь ласка, нотацій!

— Не маю наміру. Я тільки хочу вгадати, що казала вам дочка. Ваша єдина дочка. Перед тим, як піти з дому.

— Дурна вона, моя дочка. Свого щастя не розуміє.

— А може, навпаки, розуміє?

— Годі, наслухався. По горло ситий. Вам цього не второпати. Як і моїй дурній Ларисі!

— Ні, я цілком розумію. Я зрозуміла це давно. У мене теж були колись хата, сад, виноградник. Залишилися після батьків. Не балкою їх придавило, ні! Їх знищили фашисти. Далеко звідси, в станиці Таманській. Чули про таку?

— Звісно. А дозвольте спитати: виноградник великий?

— Не маленький.

— Прибуткова річ. Та ще при тамтешньому кліматі. Продали?

— Ні, віддала. Уявіть собі. Разом з хатою й садибою. У моїй хаті зараз дитячий садок.

Ящук деякий час мовчить і напружено думає. Навіщо люди прикидаються, лукавлять, обдурюють? Хіба ж він повірить, що ця лікарка, яка одержує мізерну зарплату, могла задарма віддати таке добро? Свое, власне, кровне...

— От що, Ящук,— суворо говорить Юлія Андріївна. Вона його щиро ненавидить у цю хвилину. Але Ящук її пацієнт, її хворий, і вона повинна дбати про його здоров'я. Біда тільки в тому, що в нього душа, свідомість більш хворі, ніж тіло. Щоб гіпертонія не прогресувала, потрібен спокій. А спокою він не знатиме, поки не повернеться дочка. А дочка ж не повернеться, доки не схаменеться батько. Юлія розмашистим почерком записує в блокноті: «Ящук Лариса, університет, філологічний факультет». Вона поговорить спочатку з Ларисою, а по-

тім з представниками громадськості. Ящука треба рятувати. Якщо не пізно.

Лікарка дає пацієнтові кілька незначних порад і виписує рецепт на снотворне. Хай поки що виспиться. Без порошків йому одному, в самотньому і тепер нікому не потрібному будинкові, не заснути.

Потім заходять інші хворі. Різні обличчя, різні хвороби, різні долі людей. Юлія потроху поринає в ритм нової роботи. Вона знає: так буде завтра, післязавтра, через рік...

Але тепер у неї в житті є не тільки робота. Є Данько. Сьогодні він дзвонитиме з Прибалтійська. Буде дитина. Через кілька місяців вона лежатиме в колисці, буде сміятись, плакати, вимагати свого. Смоктати грудь. Мабуть, це дуже приємне відчуття для матері. Його Юлія ще не звідала.

Тепер звідає! Тепер усе буде інакше!

Данько... Чи скоро повернеться він?

Вона знає: Данило бореться із смертю. Підступною, прихованою в землі. Старою, заржавілою. Робота дуже небезпечна, але й дуже-дуже потрібна.

Про це з гордістю думає Юлія Андріївна, повертаючись з поліклініки додому. Над нею мерехтять білі передосінні зорі. Вони дрібні, як просо. А навесні були голубі й великі, як сливи. А може, то тисячі ліхтарів і освітлених вікон, якими бризкає в темряву місто, заслоняють і затьмарюють небесні сузір'я? Не так, як там, біля підніжжя Ельбрусу.

Юлія бачить довкола себе — на тротуарах, у трамваях, тролейбусах, автомобілях — юрби людей. Вони рухаються у різних напрямках, гомонять, перегукуються. Веселі, збуджені, поспішають з роботи до своїх домівок. І Юлії заздро. Що нема з нею Данила. Що вона знову, як і багато вже років, сама.

«Це потрібно, — думає вона. — Адже директор заводу спочатку не хотів відпустити Данила. З Москви подзвонили знов. Значить, не могли обійтися без Багрича. Коли ж нарешті буде очищено землю від смертоносного засіву війни? Стільки років минуло, а й досі на людей чигають смертельні несподіванки. І війна досі існує не лише в спогадах і снах...»

Юлія виразно, як ще ніколи досі, починає думати про те, що страх війни не зникне й тоді, коли останню міну буде вийнято із землі. Адже людству загрожує війна —

у сто крат небезпечніша й страшніша. Про це не раз думала Юлія й раніше. Та з безтурботністю молодої здорової жінки вміла відганяти від себе прикрі думки. А цього вечора тривога з небувалою силою оволоділа нею. Юлія, для якої війна була не абстрактним поняттям, а конкретною реальністю, пополотніла від жаху. Мабуть, тому, що в ній народилося нове почуття, нове ставлення до світу: материнська радість і материнський неспокій.

Розділ 13

БРИТВА НА ГОРЛІ

Багрич голився щоранку. Як не дивно, але цю гігієнічну звичку він набув у ворожому підпіллі, в найтяжчі дні війни. Видаючи себе за гітлерівського офіцера, Багрич намагався виглядати франтом, підкреслюючи цим свою німецьку акуратність.

Та от сьогодні вранці поголитися не встиг. З аеродрому тільки на хвилину заїхав до готелю, де залишив чемодан, а звідти подався прямо на об'єкт — заміновані руїни заводу «Мерседес-Бенц». Генерал Корунов хоч і не показав цього, але в душі образився на зарозумілого княнина. Багрич недовго й неухважно слухав його, заявивши, що йому хочеться глянути на біду власними очима. Данило ще відчував тепло Юлиних обіймів і прагнув чимскоріш виконати свою місію, щоб повернутися до дружини.

Огляд зловісних руїн забрав у нього набагато більше часу, ніж він передбачав. Разом з майором Єфимовим вони уважно вивчали поле майбутнього бою. Лише надвечір, до краю змучений і голодний, Данило нашвидку перекусив у ресторані і зібрався йти до генерала, щоб доповісти про свої враження й висновки. Та, вийшовши з дверей ресторану, побачив заманливу вивіску перукарні й відразу відчув на вилицях осоружну щетину, що непокоїла й дратувала його. Було відчуття, наче увесь день ходив невмиваним.

Повітря невеличкої комунальної перукарні пахло густою сумішшю людського поту, туалетного мила та дешевих парфумів. З трьох крісел тільки одно було зайняте. За ним працював молодий парубійко, старанно виголюючи лисуватий чоловічий череп. Біля сусіднього порожнього крісла огрядна жінка у білому халаті водила лезом бритви по шкіряному паску. Вона стояла спиною до дверей і на нового клієнта не звернула уваги.

— Сідайте! — покликала Багрича до свого крісла зовсім молода дівчина. Висока, гнучка, з великими карими очима.

«Учениця,— подумав Багрич і пожалкував, що не сів до огрядної молодиці.— Ще, чого доброго, поріже...»

Та посоромився тікати, а головне — не хотів образити карооку. Сів у крісло. Будь що буде!

Молоденька перукарка намочила помазок в окропі й моторно намилювала йому щоки. Багрич від невдоволення поморщив носа. Він не любив голитися з гарячою водою: на фронті звик до холодної. Гаряча вода дратувала його, холодна заспокоювала. Чим холодніша, тим краще. Хай навіть зовсім крижана. Та забув попередити про це, то й годі нарікати. Хай милить. Він забіжить звідси в готель і помие обличчя якнайхолоднішою водою. Це заспокоїть збуджені нерви.

Дівчина працювала швидко, уважно, як справжній майстер. Вона вже вдруге, начисто, голила йому підборіддя. Багрич, розуміючи, що далі мовчати нечемно, збирався сказати кароокій комплімент — її врода, уважність і майстерність цілком заслуговували на це. Та раптом заговорила огрядна сусідка. Вона все ще поралася коло своєї бритви.

— Ти була вчора в кіно? — спитала дівчину.

— Ні,— відповіла та, виголюючи Багричеву шию.— Вчора заняття були на курсах іноземних мов. Контрольна з англійської.

— А Толя був,— багатозначно кинула жінка.— Гляди, щоб через ті курси...

— Толя? Сам? — сполохано спитала кароока. Вістря бритви спинилося на Даниловому горлі. Видно, той Толя не був їй байдужий.

— Якби ж то сам! З Оксаною! — випалила жінка коротко, як постріл.

— Не може бути! — зойкнула дівчина.

— Я їх і позавчора бачив,— не без злорадності додав парубійко, щедро поливаючи одеколоном безплідну лисину клієнта.

Рука кароокої затремтіла, вістря спинилося на кадику. Багричеві стало лячно. Здавалося, ще мить — і бритва вп'ється йому в горло. Та дівчина опанувала себе. А Данило у думках вже кепкував із своєї полохливості. От тобі й раз! Гарна хоробрість...

Він не чув, що саме відповіла дівчина своїм колегам. Думав про інше. Про те, що найстрашнішою є небезпека, яка захоплює зненацька. Наприклад, бритва на горлі...

Його думки розвіяв струмінь одеколону, який бризнув на нього з цівки пульверизатора. Обличчя дівчини помітно зблідло, в очах з'явилася тривога. Але руки перестали тремтіти. Міцно стиснуті вуста свідчили про боротьбу в душі, про рішучість висновків, які вона робила з неприємної звістки.

— Не зважайте,— співчутливо сказав Багрич. Він хотів порадити дівчині не довіряти подібним новинам. Але вона перебила:

— А я й не зважаю.— Голос бринів спокійно, навіть байдуже.— Я певна, що це помилка. Певна! Це був не Толя. Це не міг бути Толя!

Данило попросився й вийшов на вулицю. На землю впали сизі сутінки осіннього вечора. Місто вирувало, сповнене життя, й, здавалося, було чути, як б'ється його пульс. «Воно ще не знає,— подумав Багрич,— що в нього на горлі бритва. З тисяччю вогняних лез».

Він, ідучи, зважував обстановку.

Що скаже молодецькому генералові з Москви, секретареві місцевого обкому партії, тутешнім людям, цьому містові? Що скаже самому собі на запитання, яке ставить вимоглива совість? Що скаже стривоженій Юлії, яка чекає на його повернення?

Юлія... Вона жде його зараз у Києві, як тисячі років тому Пенелопа ждала Одиссея, Ізольда — Трістана, а сотні років тому Ярославна — Ігоря. Вічна тема — чекання вірної нареченої чи дружини. Вал у Путивлі, на якому зигзицею квилула Ярославна, лишився навіки в цупкій та неспокійній людській пам'яті. Як символ. Як святиня.

Юлія ждатиме, скільки треба, й не скаже йому за це гіркого слова. Він певен. Так, певен! А коли б навіть ні, він все одно зробить те, що велить йому совість. Оце загадкове поняття, яке ми носимо в собі. В серці. В душі. В найпотаємніших клітинах мозку. Совість, яка наказує й мобілізує, як найвищий воєначальник. Яка веде в атаку. Підносить на подвиг.

Адже йдеться про обов'язок. А почуття обов'язку — основний закон солдата. Моральна конституція його совісті.

А Багрич — солдат. Як і Юлія. Як безліч інших. Солдат обов'язку. Солдат миру. Солдат життя.

Та зрештою подумав: «Не варто забігати вперед. Підтримкою майора Єфимова я вже заручився. А тепер послухаємо, що скажуть інші учасники наради».

Нарада відбувалася в залі засідань обкому партії. Це було спільне засідання бюро обкому та виконкому обласної Ради депутатів трудящих. Людей зібралось чимало. Данило таки побував у готелі, де встиг не тільки охолодити водою обличчя, але й прийняти холоднуватий душ. Це збадьорило його. Він уважно слухав секретаря обкому Щербатова. Кузьма Гарасимович мав кругле й пласке, щедро подзьобане віспою обличчя з широким і приплюснутим носом. Волосся безбарвне, здалеку важко розпізнати — секретар білявий зроду чи передчасно посивілий. Говорив стоячи, а стояв півбоком — звичка одноруких людей. Лівицю Кузьми Гарасимовича ампутували в госпіталі на Курській дузі. Він був тоді членом Військової ради армії.

Досвід людини, що носила військовий одяг, відчувався в словах Щербатова. Він коротко поінформував про заходи, яких вжито в зв'язку з надзвичайною подією. Зовсім припинено міський рух по вулицях, які межують з оточеним саперами кварталом. Оголошено, що ці вулиці закрито на ремонт. Мешканці з близьких будинків переселяються в інші райони міста. Вимушеним переселенцям пояснено, що будинки нібито аварійні. Однак населення, безперечно, здогадується, що цих заходів ужито неспроста. В місті ширяться різні чутки. Людям треба сказати правду. Але це може викликати паніку, яка за даних обставин більш ніж небажана. Найкращий засіб уникнути паніки — ліквідувати вогнище небезпеки. Треба знайти спосіб, як його ліквідувати. Для цього й скликано нараду.

Щербатов сів за стіл і кілька разів запитав, хто хоче висловитись. Та охочих не знайшлося. В залі довго панувала гнітюча тиша. Люди думали про місто, яке вони зводили з руїн. Про свої родини — жінок, дітей, стариків, — які ще нічого не знали й спокійно працювали, вчилися, відпочивали, займалися хатніми справами.

Тоді Щербатов сам надав слово представникові військового гарнізону генерал-майорові Пряхіну. Генерал підвівся, але його погано було видно. Невисокий на зріст, широкоплечий. Його тулуб мав чотирикутну форму. Присутні попросили Пряхіна вийти на трибуну. Щербатов підтримав це прохання. Генерал бадьоро рушив уперед

на коротких, немолодих, але ще пружинистих, як у спортсмена, ногах.

З-за трибуни виглядала його велика, масивна, із шпильками їжакуватого волосся голова, міцно посаджена на дебелий короткій шиї.

Генерал-майор доповів нараді, що виявлені в підземеллі боеприпаси, або, як їх умовно названо, «вироби», в дуже загрозливому стані. Корпуси запальників зовсім проржавіли, й вибух може статися від найменшого поштовху.

— А до чого це призведе, — схвильовано говорив Пряхін, — не важко здогадатися. Ось...

Він підійшов до стіни, на якій висіла велика карта тієї частини міста, де виявлено лиховісне підземелля. Фатальне місце було обведене червоним кільцем. Зовсім близько біля нього вузлом чорних ліній виділявся головний пасажирський вокзал, блакитними лініями позначено міський водогін, зеленими — зв'язок, жовтими — електромережу. Вибух завдав би величезної шкоди. Та не це головне. І навіть не будинок середньої школи та новозбудовані житлові квартали. Головне — неминучі людські жертви.

Щербатов персбив генерал-майора й запитав голову міської Ради, чи всіх мешканців з сусідніх кварталів уже переселено. Голова міськради підвівся і з місця відповів, що він не знає, де межа небезпечної зони, з якої треба проводити евакуацію. Це було слушне зауваження. Секретар обкому сумно похитав головою — досвідчена і мужня людина, він чи не вперше в житті був у такому майже безвихідному становищі. А тим часом у нього в кабінеті зараз, мабуть, не вмовкають телефонні апарати, коли ще не паніка, то принаймні сильне занепокоєння вже охопило місто. Люди цілком закономірно турбуються про свої родини. А хіба його власній сім'ї не загрожує те ж саме? Та дзвонять не тільки з приводу надзвичайної події. Тисячі невідкладних справ області чекають розв'язання, а його час і енергію вже протягом двох днів забирає ця несподівана халепа. Хто знає, скільки ще таких днів попереду?

Кивком голови він попросив Пряхіна доповідати далі.

Генерал-майор знову почав офіційно. Тут же, біля карти:

— Товариші! — Й запнувся. Видно, він мав повідомити особливо тяжку новину. Зрештою зважився: — Ще

одна, так би мовити, деталь. Згадані вище «вироби» один раз уже вибухали. Очевидно, десь у тисяча дев'ятсот сорок п'ятому році — приблизно п'ятнадцять років тому — прийшов у дію один з детонаторів. Але тоді чомусь він не викликав вибуху всіх «виробів». Та удар, який вони відчули, зробив свою справу. Він привів запальники артилерійських мін у бойову готовність. Тепер вибух може статися навіть мимоволі, без будь-якого втручання.

Учасники наради опустили голови ще нижче.

— Звідки це вам відомо? — стомлено спитав Щербатов.

— Ми дослідили ті міни, які вилучив майор Єфимов. Я доповів про це генерал-лейтенантові Корунову.

Корунов підтвердив неприємну звістку багатозначним жестом. Вузол не тільки не розплутувався, а ще тугіше затягався.

— Яка ваша пропозиція? — тим же рівним і до краю стомленим голосом запитав секретар обкому Пряхіна.

— Пропозиція одна... — Генерал знову замовк, мабуть, нелегко було вимовити цю єдину пропозицію. Потім відійшов від стіни й повернувся назад на трибуну. Очевидно, щоб надати своїм словам більш офіційного й серйозного значення. Нарешті вимовив: — Евакуювати все місто... все, цілком. Якщо треба, то за допомогою армії. Я маю на увазі транспорт і, так би мовити, будь-яку іншу допомогу. А тоді...

Він не сказав, а змахнув догори короткими, м'язистими руками. Це мало означати вибух.

— На евакуацію міста... з виробничими підприємствами потрібен час, — дуже тихо зауважив Щербатов, але його почули всі. — А ви самі щойно сказали, що вибух може статися кожну мить. — І згодом ще тихше: — Я вже не кажу про колосальний матеріальний збиток.

Його слова чули всі, мабуть, не лише тому, що в залі стояла цілковита тиша. Просто він висловлював їхні власні думки. А Кузьма Гарасимович підвівся, вийшов з-за столу і за звичкою, боком наперед почав ходити від стіни до стіни. Раз у раз поглядав на осоружну карту, наче хотів зірвати її з стіни й розтоптати ногами.

Звиклий до команди, Пряхін стояв, не знаючи, що діяти.

-- Сідайте, — тихо кинув йому Корунов. Щербатову було не до Пряхіна. Думки облягли його, як осіння негода.

Пряхін, мовби в чомусь винуватий, швидко пішов на місце. Його пружинисті ноги, здавалося, скрипіли, як протези.

Минали болісні хвилини. Крізь відчинені вікна з вулиці долітав шум автомобільних моторів, деренчання трамваїв. Інколи, як сонячний промінь, спалахував дзвінкий дитячий сміх.

Щербатов підійшов до вікна й глянув униз. На тротуарі дівчатка стрибали на одній нозі по накреслених крейдою квадратах, граючи в «рай» і «пекло». Вони й гадки не мали, яке пекло чигає на них. Що ж робити? Що?! Припустимо, на потрібній відстані від міста можна збудувати бараки й переселити ту частину мешканців, яких не вдасться розмістити в безпечних районах. Вересень у цьому році теплий. Хай навіть Держплан відпустить кошти та будівельні матеріали на відбудову зруйнованих кварталів. Він учора дзвонив у Москву й заручився такою обіцянкою. Але хто може передбачити силу вибуху, масштаб його руїницьких дій?

З цим запитанням секретар обкому звернувся до експертів. Вони нічого певного сказати не могли. Ні майор Єфимов, ні генерал-майор Пряхін, ні генерал-лейтенант Корунов, ні члени попередніх комісій. Всі сходились на тому, що вибух буде велетенським.

Корунов нахилився до Кузьми Гарасимовича і щось сказав йому на вухо.

Багрич відчув на собі погляд стомлених очей Щербатова. Так само допитливо глянув на нього Корунов. Данило опинився під схрещеними поглядами, наче під перехресним артилерійським вогнем.

Треба було говорити. Він знав, що має сказати. Не боявся небезпеки, яка загрожувала йому особисто, якщо його пропозицію буде прийнято. Боявся того, що йому не повірять, не послухають. Саме тому так довго вагався.

А тепер, не чекаючи, поки йому офіційно нададуть слово, закликаний поглядом чотирьох бляклих від перетому очей, він підвівся й твердо рушив до трибуни.

— Інженер Багрич. Експерт з Києва,— оголосив Щербатов.

Хоч прізвище київського інженера нікому нічого не говорило, присутні в залі сприйняли повідомлення Щер-

батова зацікавлено. Нотка надії, яка бриніла в голосі секретаря обкому партії, передалася всім. По залу пройшов ледь помітний шелест. Та відразу й вщух.

— Ви вже знаєте,— розпочав свою не стільки промову, скільки розмову Багрич,— що йдеться про склад особливий, залишений гітлерівцями навмисне, із злочинною метою. Адже всі без винятку боеприпаси, або, як тут казали, «вироби», остаточно споряджено: вкладено порохові заряди, вгвинчено запальники, фаустпатрони теж наготові. Серед звичайних осколкових та шрапнельних снарядів покладено багато реактивних. Так, це страшна вибухова сила!

Він зробив паузу, збираючись з думками. На нього дивилися хто з запитанням, хто з докором. Навіщо повторювати відоме? Навіщо ще раз бити людей по нервах? Адже вони все це знають!

Багрич відповів на німе запитання присутніх:

— Я повторюю це для того, щоб переконати вас. Переконати в тому, що я цілком, до кінця, розумію масштаб загрози. Що я реально зважую обстановку.

Його пояснення сподобалось. Увага й напруження збільшилися. Тоді він відкрив їм те, чого вони ще не знали.

— Скажу вам більше: всіх «виробів» на складі не кільканадцять тисяч, як ви вважаєте. За моїм підрахунком, їх понад тридцять тисяч штук. Не менше!

Знову шелест зринув у залі і миттю вщух.

Тепер пора сказати головне.

— Тут питали: чи можна вичислити силу вибуху? Іншими словами: чи можна встановити кордон небезпеки? Заявляю: на це запитання не дасть відповіді не тільки людський мозок, але й найдовершеніша обчислювальна машина. На жаль, це так. «Вироби» лежать щільними рядами. Підірвати їх всі водночас неможливо. Вибух наростатиме поступово, хвиля за хвилею, захоплюючи все нові й нові ряди. Вибухові хвилі будуть такими могутніми, що багато «виробів» не встигне вибухнути на місці. Їх відкине на кілька кілометрів, і тільки там вони почнуть рватися, сіючи довкола себе полум'я, осколки, смерть. Утвориться страхотливе велетенське віяло. Ураган вогню й смерті. Хто може визначити його міць і межу? Ще раз стверджую: ніхто! Смертоносний ураган охопить не лише все місто, але й найдальші околиці, а можливо, й приміські села.

Щербатов, який сів був за стіл, знову підвівся й ходив уздовж стіни, на якій висіла карта. Йому подобався Багрич. І тим, що з аеродрому відразу помчав у пашу небезпеки, і тим, що на цю невеселу нараду прийшов спокійний, охайно вдягнутий, чисто виголений. Кузьма Гарасимович мимоволі провів долонею по своїй щоці, де дрібними кушчками, між слідів віспи, кололися голочки триденної бороди. А цей і сьогодні знайшов час поголитися. Це добра ознака.

Багрич, якусь мить помовчавши, звернувся прямо до генерал-майора Пряхіна:

— Тому ваша пропозиція, товаришу генерал-майор, не може бути прийнята.

— Іншого виходу нема! — ображено гукнув з місця Пряхін.

Багрич знав, що буде битва. І знав, що її треба виграти. Будь-що виграти! В ім'я врятування міста і його населення. В ім'я врятування тих людей, які зараз чинитимуть йому опір. Данило згадав коротеньку мить, яку нещодавно пережив у перукарні, несподівано всміхнувся. А потім сказав:

— Найкращий спосіб врятувати хворого від хвороби — перерізати йому горло. Тоді людина напевне позбудеться хвороби. Та, на жаль, і життя теж. Так рятувати місто безглуздо. Але й жити з бритвою на горлі не можна!

Пряхін, підкинутий пружкими ногами, підскаочив, як тенісний м'яч. Хотів ще щось гукнути, але Щербатов спинив його застерезливим поглядом. Звиклий беззаперечно підкорятися старшим, генерал-майор притьмом упав на стілець.

— У вас є інша пропозиція? — спитав Щербатов Багрича.

— Є! — напрямки відповів Данило. — Вона дуже проста: вивозити «вироби» далеко за місто, в безпечне місце... такі місця є всюди... й там поступово знищувати.

На цей раз не шелест, а вихор пронісся по залу. Вихор розчарування. Новий експерт не сказав нічого нового. Він пропонував проект, над яким думали і який відхилили. Щербатов угамував шум владним помахом єдиної руки.

— Ви все-таки вважаєте, що це можливо?

У його запитанні Багрич відчув аванс на підтримку. Відповів рішуче:

— Так, вважаю.

Генерал-майор Пряхін, забувши про субординацію, не лише зіскочив з місця, але й самовільно вибіг на трибуну:

— Убивати мінерів не дам. Не маю права. Ви ж самі доповіли нам, у якому стані цей, будь він тричі проклятий, склад! Хто вестиме розмінування? Хто піде на вірну загибель?

На це запитання Багрич давно заготував відповідь:

— Якщо бюро обкому доручить мені...

Він навмисне адресувався до Щербатова.

Щербатов мовчав. З його мовчанки скористався Пряхін:

— Вам що, неодмінно хочеться вмерти? Для цього можна знайти інший спосіб!

— Спокійніше! — охолодив розлюченого Пряхіна Корунов. Для нього, як і для Щербатова, проект розмінування був найспокусливішим. На жаль, не знаходилося досі людини, яка могла б отак сміливо й безапеляційно висловити його. А можливо, й реалізувати.

— Я зовсім не хочу вмирати, — спокійно відповів Багрич. — І зараз більше, ніж будь-коли.

Він згадав про Юлію. Що було б, коли б вона була тут, у цьому залі? З ким вона була б: з ним чи з опонентами? Не сумнівався: з ним!

— Я не дам на безвідповідальну смерть жодного солдата! — верескливо гукнув Пряхін. Він не був ні особливим консерватором, ні боягузом. Багричева пропозиція для нього особисто була безпечнішою, ніж його власна. Та він любив своїх солдатів, вкладав душу в їх навчання і виховання, а стан «виробів» гарантував стопроцентну смерть. Тому він вирішив на своїй позиції стояти непохитно.

— Ідіть на місце, — тихо, але твердо промовив Щербатов. У його голосі всі відчували рішучість колишнього фронтовика, члена Військової ради. Пряхін змушений був скоритися. На цей раз його ноги мовби не згиналися в колінах. Він раптом змарнів і постарів. Доплентавшись до свого місця, жадібно проковтнув пілюлю валідолу. Старе серце давало себе знати.

— Хто вам потрібен для допомоги? — запитав Багрича Щербатов.

Багрич ішов напролом:

— Потрібні хороші люди. Перш за все майор Єфи-

мов. А з ним досвідчені мінери. Чоловік десять, не більше.

— Ваша думка? — звернувся секретар обкому до Корунова.

— Хто ж усе-таки відповідатиме за життя воїнів? — у свою чергу запитав генерал-лейтенант.

— Ми з Єфимовим візьмемо з собою тільки добровольців, — запевнив Багрич. — Тільки тих, що зважаться самі, без будь-якого примусу. Вони дадуть розписки, що йдуть добровільно, що їм відомо про небезпеку.

— Хіба що так, — згодився Корунов. — Що ж... Принаймні загинуть тільки одиниці... — Щоб заспокоїти й себе, й інших, додав: — Війна є війна. А зараз ми з вами справді мов на війні...

Він згадав сина Сергія. Йому безмірно шкода стало тих кількох солдатів, які підуть на цю операцію. Зрештою вони можуть не йти. Їх ніхто не силуватиме. Іншого ж виходу таки нема!

Пряхіну було тяжче дати згоду. Для нього ці десять юнаків не були абстрактними одиницями. Кожного з них знав у лице. Але й він розумів, що краще ризикнути життям кількох солдатів, ніж долею дітей, жінок, стариків — усього міста. На запитання Щербатова про його згоду генерал-майор дав ствердну відповідь.

...Була ніч, коли Багрич вийшов з обкому. Після наради його покликав до себе Щербатов і мав з ним докладну розмову. На розмові були присутні генерали Корунов і Пряхін та майор Єфимов. Перекоаний доводами Багрича й спираючись на думку начальства, Пряхін остаточно капітулював і обіцяв всебічну допомогу.

Тепер усі розійшлися. Місто спало. Вкриті рясними зорями небо нагадало Багричу далеке курортне містечко, Юлине вікно, перші дні їхнього життя під одним дахом. Він тамував хвилюючі спогади. Щоб не пекли серце. Не спалахнули вогнем. Не спопелили волю. Незламну волю солдата.

Розділ 14

ПРАВО НА ПОДВИГ

Ранок був по-літньому теплий, сонячно-прозорий. Лише прив'язаний моріжок, по якому бігли піщані стежки від казарми до умивальників, спортмайданчика й їдаль-

ні, та присохле листя платана, та пурпурові, тверді, мов із пластмаси, трилисники дикого винограду, та найжачені кошики з плодами неїстівних кінських каштанів, та такі ж непридатні для вжитку чорні, наче вкриті сонячною смагою, стручки акацій, та розкуйовджені нитки з куделі бабиного літа нагадували про початок осені. Спокійної, патріархальної осені, яка пахне медовими стільниками, сушеними грибами та гарячою картоплею, спеченою в полі в багатті з бадилля.

Осінь завжди й скрізь з особливою силою нагадувала Данилові рідну Чернігівщину. Так і сьогодні... Хоч і мало тут було ознак справжньої поліської осені. З її лісовими джунглями. З безліччю водоростей, мохів та лісових плодів, у яких чародійниці бабусі вгадували цілющі лікувальні якості. З журливим гомоном гаїв та узлісь. Звісно, не тут, у колишніх володіннях пруських магнатів, де в місті вулиці вузькі, як вхід у лютеранський рай, а за містом усі дерева пронумеровані й проштемпельовані лісними інкасаторами, шукати запахів поліської рослинності, гомону й щебетання поліського птаства. Та все ж сьогоднішній ранок — ще по-літньому веселий, але вже й по-осінньому сумний — нагадав синові поліського коваля рідні місця. В ту благословенну пору, коли природа-мати сама, без втручання людини, святкує, співає, радіє, журиться, сміється, плаче.

Було в Прибалтійську й дещо таке, що нагадувало осінь у Києві. Перш за все — кручі. Високі, стрімкі, глиняні, порослі попелясто-сизою дерезою. Хоч кручі стояли не над Дніпром, а над морською затокою, були вони по-київськи мальовничі, багаті не тільки на дерезу, але й горобину, шипшину та закоханих молодят.

Багрич не міг збагнути, чому Корунов повіз його з готелю в казарму через усе місто повз дерезові кручі. Можна було проїхати коротшою дорогою — Данило добре вивчив оперативну карту міста. Він і зараз тримав її в польовому планшеті, а потрібний аркуш лежав розгорнутий у нього на колінах.

Багрич знову відчув себе військовим. Та воно, по суті, так і було. Адже їхав на виконання оперативного завдання. Яке, правда, сам узяв на себе. Так не раз бувало й у дні війни.

Радів, що дома одягнув військовий костюм і чоботи. Гарний вигляд мав би в піджаку та при галстусі, схиляючись над поржавілими мінами! І подумати смішно!

Коли штабна «Волга» проминула мальовничі кручі й опишилася в глибоченному яру, Багрич зрозумів, куди віз його генерал-лейтенант. Перед їхніми очима відкрилося ідеальне місце для знищення вилучених з пастки підземелля «виробів». Багрич звирив місцевість з картою: так, це було тридцятиметрове глиняне провалля, яке завершувало лабіринт круч, ярів і вибалків. Звалося воно Чортовою ямою. Довкола ями бовваніли ковпаки гітлерівських дотів, які кільцем охоплювали Кайзерберг. Тепер доти поросли бур'янами. Де-не-де чорніли порожні зіниці амбразур.

— Підходить? — спитав генерал.

— Якщо довкола встановити заборонену зону... А рвати «вироби» найкраще в дотах. Невеличкими партіями.

— Само собою,— погодився Корунов.— Гарненька місцина! Я нагледів її ще позавчора. Платонов показав мені, він тутешній.

— Я туляк,— пояснив шофер,— але живу тут після війни. Вже довгенько. На надстрокову залишився. А місце тут підходяще. Кажуть, у цій ямі сам чорт шию зламав. Звідси й назва її походить.

— Жевріла в серці надія,— признався генерал,— що таки знайдеться єдино розумний вихід. Дуже вже не хотілося висаджувати в повітря цілі квартали. Гляньте, яка краса!

Здалеку видно було місто. Засипане сухозліткою вересневого ранку — дарунком землі й неба. Оповите димами заводів, паровозів, пекарень — свідченням невтомної людської праці.

— Ідьмо! — скомандував Корунов, мовби боячись, що прекрасна й приваблива картина життя може розчулити й збентежити і його, й цього залізного інженера.

— Коли б ви приїхали на день пізніше, замість міста тут, можливо, були б руїни,— сказав Василь Дмитрович, сідаючи в машину. — Не віряться, але факт!.. В казарми саперів! — звелів Платонову. Машина рушила.

— Я не вірю, що це могло б статися,— відповів Багрич, дивлячись на краєвид міста через автомобільне віконце.— В останню хвилину майор Єфимов або хтось інший пішов би на цей ризик.

— Вам подобається майор Єфимов?

— Це та людина, яка мені зараз найпотрібніша. Невтомний армійський трудівник.

...На прив'ялому моріжку просторого подвір'я вишикувався підрозділ майора Єфимова. Окремий саперний батальйон. Якраз такий, яким наприкінці війни командував інженер-майор Багрич.

Побачивши штабну «Волгу», генерал-майор Пряхін спочатку пішов їй назустріч, але роздумав і спинився. Сповнений достоїнства й самоповаги. Наступний крок він зробив лише тоді, коли генерал-лейтенант Корунов, легко вискочивши з машини, попрямував до нього. Багрич пішов за Коруновим. Генерали привіталися. Пряхін потис руку Багричу, помацавши його настороженими очима. Розум генерал-майора капітулював ще вчора, але серце щеміло від ураженого самолюбства.

Втрюх вони подалися до шеренги саперів. До них підійшов жвавий, на зріст ще нижчий за Пряхіна, капітан. Він енергійно козирнув генералам. Простяг руку Багричеві й відрекомендувався:

— Капітан Глаголев, замполіт.

— Струнко-о! — скомандував Єфимов солдатам.

Майор хотів рапортувати старшому начальникові, але Корунов зупинив його.

— Здрастуйте, товариші! — привітався до солдатів.

— Здрастуйте, товаришу генерал-лейтенант! — відповіли бійці злагодженим хором.

— Вільно! — подав команду Корунов. І, підійшовши впритул до шеренги, додав: — Давайте поговоримо по ширості. Ви на складі з «виробами» були, небезпеку знаєте.— І голосніше перепитав: — Знаєте?

— Знаємо! — відповів гармонійний хор.

А низенький білявий лівофланговий бадьоро додав:

— Знаємо, товаришу генерал-лейтенант, що там веселеньке місце. Хоч танцплощадку влаштувай. Фокстрот із смертю!

Це був ротний жартівник Сашко Потіха. Ніколи не можна було сказати з певністю — говорить Потіха серйозно чи жартує. Зараз ясно було, що, жартуючи, він висловлює побоювання багатьох.

— Що ви скажете на це? — звернувся Корунов до Багрича.

Багрич вирішив одразу заперечити подібні думки:

— Не такий чорт страшний, як його малюють! Танцювати не будемо, але вийти звідти живими можна й треба!

— І я так думаю,— спокійно кинув Потіха.— Гукнемо: «Розступися, нечиста сило!» — от смерть і злякається!

По шерензі покотився густий смачний сміх.

Знову невідомо було — говорить Потіха щиро чи іро-нізує. Знав це тільки майор Єфимов. Догадувався генерал-майор Пряхін. Їм було відомо, що веселун Потіха — не боягуз. Минулого місяця саперів викликали в сусідній ліс, де було виявлено кілька давніх мін. Коли прибули на місце, побачили вогнище, яке хтось запалив біля купи проржавілих боеприпасів. Раптом майор Єфимов помітив, що одна міна лежить у самому вогнищі. Її вибух міг спричинити вибух усєї купи. А поблизу — піонерський табір. Мабуть, діти й розклали багаття. Становище було загрозливим. Майор наказав усім залягти. Раптом почув голос: «Дозвольте, я витягну». Це був Потіха. «Тільки зі мною!» — відповів Єфимов і кинувся до вогню. Та Сашко випередив його. В блискавичну мить вихоплену з полум'я міну віднесено було в безпечне місце. Майор Єфимов на власні очі бачив самовідданий вчинок жартівника солдата. Генерал-майор Пряхін знав про цей факт з політдонесення. Та й Корунов з Багричем догадувалися, що Потіха намагається не залякати, а розвеселити бійців.

Все ж Потісі треба було відповісти. Цю місію взяв на себе Багрич:

— Сама нечиста сила не розступиться й не розвіється. Ми її розвіємо! Перевеземо в Чортову яму, і там їй капут! Тільки на допомогу мені та майорові Єфимову потрібно десять хлопців-молодців, що в огні не горять і у воді не тонуть. Словом, людей із вмілими руками й міцними нервами. Що самі підуть, добровільно. Подумайте, хто на це здатний!

А капітан Глаголев додав:

— Тільки ж подумайте добре. Щоб не було потім осічки!

Думали бійці. Всі до одного. Від правого до лівого флангу.

Думав сержант Семен Кваша. Син, або небіж, або просто однофамілець того легендарного Кваші, який незабутньої весни 1945 року на бойових роздоріжжях між Одером і Шпре ставив дороговкази своєї частини, на яких внизу розгонистим почерком дописував: «Кваша пішов на Берлін!» Кваша Семен не знав ні батька, ні дядька, ні брата, ні свата. Зростав, сердега, сиротою. В ди-

тячому будинку. Потім працював у радгоспі, біля коней, на рідній Кіровоградщині. Коли призвали до армії, просився в кавалерію. Та кіннота вже своє відслужила. Раз і назавжди. Зачислили хлопця в сапери.

Семен полюбив армію, пишався своїм родом військ. Сапер і в мирний час мов на передовій. На території казарм, біля цегляної огорожі, притулилося невеличке, зразково впорядковане кладовище, де поховано чотирьох мінерів з їхнього батальйону. Вони загинули, добуваючи із землі англійську тисячокілограмову бомбу. Свого часу, коли були тут гітлерівці, вона не розірвалася, впавши в м'який торф'яний ґрунт. Прізвища чотирьох героїв довічно записані в список особового складу підрозділу...

Думав рядовий Юстин Варцаба, похмурий юнак із Закарпаття. Невесело склалося Юстинове життя. Той маленький клаптик української землі, на якому він народився й виріс, не раз переходив із рук у руки. Не раз ставав ареною боротьби різних соціальних, національних і релігійних сил. Хто тільки не панував на чарівних берегах бурхливої Латориці! Австрійські феодали, угорські магнати, чехословацькі капіталісти. А потім — фашисти. Усякі: угорські, німецькі, італійські та свої, місцеві. Прапрадід Варцаби ходив на бій за правду з «чорними хлопцями» Олекси Довбуша. Його повісили на площі аж у Коломиї. Прадід Варцаби був мирним вівчарем. Захищаючи свою вбогу отару на високій полонині, не раз ішов на двобій з хижим звіром. Вовків давив голіруч. З ведмедем бився барткою. Так і загинув дець у горах. А з ним пропала роздERTA хижакми отара. Дід Варцаби шукав заробітків у далекій Бельгії. Там його навіки засипало у вугільній шахті. Батько Варцаби, замучений і заляканий злигоднями, остаточно зневірився в щасті на землі. Спрямував думки й прагнення до німого неба. Попав у лабети до бузувірів-сектантів. Після його смерті спадщину перейняв старший син — Кирило. Намагався зробити з меншого брата покiрного раба секти. В цьому його підтримувала й старенька мати, теж завзята сектантка. Юстин не підкорявся їм, тягся до світла, до нового життя, яке з кожним днем укорінювалося в їхньому Розточчі. А коли привів у хату комсомолку Марічку, сироту, робітницю сусіднього тартака, родом аж з Рахівщини,— жити стало зовсім неможливо. Пекло тоді з того світу переселилося у Варцабину хату. Юстин,

як міг, відстоював свої права, захищав свою любов, свою дружину. Марічка завагітніла, Юстин серйозно побоювався за майбутнє їхньої дитини. Аж тут його покликано до війська. Вже без нього народився син, якого Марічка теж назвала Юстином. Вона вела там, у тісному закарпатському міжгір'ї, запеклу, повсякденну боротьбу за себе, за маленького Юстинка, за нове життя. І ось строк служби Варцабі скінчився. Завтра чи післязавтра мали відпустити додому...

Дунав донецький парубчак Віктор Андрущенко, колишній помічник машиніста вугільного комбайна з шахти «Маяк революції». Батько його, Іван, прийшов на шахту з голодного волинського села в перші роки після громадянської війни. Був Іван Андрущенко спочатку лампоносом, потім коногоном і, нарешті, врубмашиністом. Віктор на все життя запам'ятав тяжке воєнне дитинство. І досі в животі холодно, як згадає. Та все ж вижили! Повернувся з війни батько, почали відбудовувати зруйновану шахту. Першими спустилися під землю бійці-мінери. Їх написи крейдою «мін немає» відкрили шахтарям дорогу в майбутнє. Сподобалися маленькому Вікторові ті безстрашні мінери! А тепер він сам воїн-сапер. Відмінник навчання, душа підрозділу, організатор дозвілля, заспівувач художньої самодіяльності гарнізону, гроза місцевих дівчат. І до всього ще й молодший командир — ефрейтор.

Дунав стрункий, засмаглий від сонця й вітру Ігор Гаркуша. Він, як і Варцаба, цими днями закінчує службу. Спочатку хлопець лічив місяці, потім тижні, а наприкінці — дні. Сьогодні зранку почав рахувати години.

Ніхто на світі не знав, чому так вабить хлопця в рідний Ростов. Причиною була дівчина, фотографія якої захована на самому дні солдатського чемодана. Старанно й ревниво оберігав маленьке фото від зайвих людських очей. А хто випадком побачить, питає, запевняв: сестра. Та це була не сестра, не Світлана. За сестру він так не тремтів би, як за русяву Ірину...

Дунав Руслан Скоробогатов, син партійного працівника з Саратовської області, чемпіон армійської спартакіади з п'ятиборства. У Руслана була кохана дівчина тут, у Прибалтійську. Через рік у нього закінчувався строк служби, й вони твердо поклали собі одружитися. Сьогодні увечері в нього побачення з нею. Чи відпустять його на побачення, якщо він піде добровольцем?..

Думав Костянтин Мухін, молодий колгоспник з Орловщини.

Думали Георгій Аршинов, Кіндрат Курбатов, Ахмет Ахметов, Станіслав Прокопчак, Оникій Петренко, Іраклій Манвеладзе, Андрій Калач, Павло Сваюля та багато інших.

Думав лівофланговий Олександр Потіха, якому батьки, разом з промовистим прізвиськом, передали щире серце та гострий язик. Невисокий на зріст і невиразний з лиця, Сашко, завдяки веселій вдачі, став улюбленцем усього підрозділу. Користувався успіхом і в дівчат. Одного часу ронив Сашко то в кіно, то в міський парк, то на прибалтійські кручі таку синьооку кралю, що від її погляду зупинялися серця навіть у тих, хто голіруч витяг із землі не одну небезпечну міну. Та оце з тиждень тому пережив Потіха серйозну душевну драму. Синьоока краля, касирка з центрального гастроному, і далі ходила в кіно, в парк, на кручі, але вже не з ним, а з Віктором Андрущенком, отим донбасівським донжуаном...

— Подумали? — з хвилюванням спитав Єфимов.

— Подумали! — відповіли солдати неголосно й досить безладно.

В цю мить хвилювалися всі. Қорунов за Пряхіна, якого в душі розумів і якому бажав удачі. Знав, що хоч генерал-майор і заперечував пропозицію Багрича, йому все ж дуже хочеться, щоб сапери з честю склали моральний іспит. Пряхін уболівав душею за Єфимова, який командував батальйоном і відповідав за бойовий дух солдатів. Єфимов — за бійців, яких любив, яким бажав добра, яких хотів би оберекти від небезпеки, але не пережив би їхнього боягузтва й ганьби. Такі ж почуття охопили і його вірного друга — капітана Глаголева.

Переживання Багрича були ширшими. Загальнішими. Фронтвик, підпільник, комуніст, він уперше в післявоєнні роки перебував у військовій частині. Віч-на-віч стояв з воїнами нового покоління. Тими, які не брали участі у війні, а лише бачили її віддалік переляканими дитячими очима. А зараз вийшли на передній край оборони країни. Що вони скажуть? На що здатні? Які в них душі? Які серця?

Почулась команда майора Єфимова:

— Струнко-о! Добровольці, три кроки вперед кроком ру-уш!

Що буде зараз?.. Не конче треба всім солдатам іти добровольцями. Адже все одно в операції візьме участь

лише невеличка жменька. Хто не почуває себе духовно й фізично підготовленим, той неодмінно повинен утриматись. А все ж... Ану ж раптом ніхто не вийде вперед? Тоді полетить шкереберть не тільки його план, але і його віра. Багрич заплющив очі, щоб не бачити облич боягузів. Їхнього приниження й ганьби. Та серцем почув три карбовані кроки. Могутні, рішучі кроки. Від яких, здавалося, задрижала земля.

Глянув і завважив несподівану сльозу на щоці Пряхіна. Обличчя Єфимова було радісне й заклопотане. Перед ним — господарем підрозділу — виринуло питання: що діяти далі? Корунов задоволено всміхався. Його примружені очі саме про це питали: що буде тепер?

Раптом капітан Глаголев розстібнув планшет і витяг з нього пачку фотографій. Що це, навіщо? Замполіт сам не був певен, чи робить вірно. А фотографії вже були в руках бійців.

— Це фотознімки вбитих мінерів,— пояснив Глаголев солдатам, а разом з ними Багричу, Єфимову, генералам. — Мінерів, які лежать біля огорожі. Їх порвало на клапти, подивіться на них уважно.

В ньому говорив зараз не тільки політпрацівник, а й чулий друг. Це було явне й зовсім недоречне порушення дисциплінарного порядку. Єфимов ще більше зблід. Обидва генерали відвернулися, вдаючи, що нічого не бачать. Багрич узяв одну фотокарточку: на снігу, серед чорних плям крові, лежав пошматований воїн...

— Подивіться й ще раз подумайте! — застерігав капітан Глаголев.— Всіх, у кого слабкі нерви, попереджаю: ви підведете й себе, й командирів, і товаришів. Показна хоробрість нам не потрібна. Підемо на працю. Тяжку, виснажливу, смертельно небезпечну. Ви показали свою відданість, спасибі вам за це. Велике спасибі! А тепер по-дружньому раджу: ще раз подумайте.— І, звертаючись до старших командирів, признався: — Я мусив це зробити. Серед них є зовсім молоді, які недавно прийшли в батальйон. Хай знають усе, до кінця.

Майор Єфимов знову гукнув:

— Струнко-о! Слухати мою команду: хто передумав іти добровольцем, три кроки назад. Кроком руш!

Весь батальйон залишився на місці.

Тоді командир батальйону подав команду:

— Розійди-ись!

Солдати почали повільно розходитись. Гомоніли, сперечалися, явно невдоволені. Ті, хто сумнівався у своїх силах, не хотіли признатися навіть самим собі. Кожен бажав бути в тій завітній десятці.

— Молодці, синочки! — похвалив солдатів Пряхін. І наказав комбату Єфимову: — Візьміть ротні списки, відберіть разом з капітаном Глаголевым та товаришем Багричем потрібних людей. Про результат відбору повідомте мене телефоном.

На цьому розпрощалися. Генерали з шофером Платоновим поїхали в штаб, а Багрич залишився в батальйоні.

Після уважного перегляду списків та тривалих розмов з людьми відібрали: сержанта Семена Квашу, ефрейтора Віктора Андрущенко, рядових Юстина Варцабу, Олександра Потіху, Ігоря Гаркушу, Руслана Скоробогатова, Костянтина Мухіна, Ахмета Ахметова, Іраклія Манвеладзе та Павла Сваволю.

Обидва молодші командири пройшли без ускладнень. Сержант Кваша був сміливим і дисциплінованим воїном, ефрейтор Андрущенко теж зарекомендував себе якнайкраще. Проти Юстина Варцаби майор Єфимов категорично заперечував. Саме тому, що він своє відслужив і що в нього виняткові родинні обставини. Та Юстин вперся, мов букова колода. Відмову від операції розцінював як втечу з поля бою. А він хотів повернутися в Розточчя повноцінним бійцем за нове життя. Варцаба був добрим сапером. І тепер скористався з цієї переваги.

З іншими теж було багато мороки. Відмову включити до десятки найхоробріших розцінювали як образу. Нагадування про небезпеку відкидали як знак недовір'я. До хрипоти відстоювали право на подвиг.

Охрипли в цей день і майор Єфимов, і його заступник по політичній роботі капітан Глаголев, і секретар комсомольської організації Кваша, і майже всі бійці.

Нарешті десятьох відібрано. З коротким словом до них звернувся капітан Глаголев.

Рядові Варцаба, Гаркуша, Сваволя та Потіха подали заяви про вступ до комсомолу. Комсомольці Кваша, Андрущенко, Мухін, Ахметов, Скоробогатов та Манвеладзе просили прийняти їх у кандидати партії.

«Як перед боем», — подумав Багрич.

Отак минув той сонячний день на околиці Прибалтійська. Залягла рання осіння ніч. Ніч перед боем.

Розділ 15

СПАСИБІ, СЕСТРИ!

Тривожно було в ці дні у Прибалтійську. Населення міста вже знало всю правду. Багрич і Корунов виступали по радіо. В міському театрі проведено збори активу трудящих, на яких промовляли Щербатов і Пряхін. Людей запевнили, що підстав для хвилювання нема. Вибухи, які могли статися при транспортуванні боеприпасів, мали б локальний характер. Адже смертоносні вантажі перевозитимуть безлюдними вулицями, через евакуйовані квартири.

Та все ж місто жило, мов на вулкані.

Штаб операції розробив детальну інструкцію проведення робіт. Сформовано п'ять бойових груп: група по вилученню боеприпасів, до якої увійшли десять добровольців на чолі з майором Єфимовим; група транспортування, складена з найкваліфікованіших водіїв; група знищення, яку очолив капітан Глаголев, і дві найчисленніші — оточення та підсобних робіт. Начальником всієї операції командування гарнізону призначило генерал-майора Пряхіна. Консультантом — інженера Багрича.

Багрич та Єфимов провели з бійцями першої групи бесіди про заходи безпеки. Кілька днів тривали підготовчі заняття. Безліч разів переносили сапери з місця на місце порожню болванку міни, добиваючись, щоб рухи були чіткими, плавними, спокійними.

Транспортна група готувала бронетранспортери. Водії уважно перевіряли мотори, тренувалися водити машини на найменших швидкостях, суворо дотримуючись заданих дистанцій. Бронетранспортери спеціально обладнувались для транспортування «виробів». Кузови машин обкладали мішками з піском, особливо з боку шоферської кабіни. Щоб, на випадок нещастя, врятувати життя водія. На дно кузова стелили товстий шар тирси для кращої амортизації. З тією ж метою регулювався тиск на скати, залежно від твердості тієї чи іншої ділянки шляху.

Будівельники старанно ремонтували шлях, по якому мали йти бронетранспортери. Усували ями та вибоїни.

Окрім металевих корпусів, вага яких становить шістьдесят або сімдесят відсотків «виробу», кожен бронетранспортер мав перевозити по п'ятсот кілограмів замкнутої

в них вибухівки. Це сила сама по собі грізна. Але в порівнянні з вибуховими ресурсами всього складу мізерна. Місту вона не загрозувала.

Дрібні міни та гранати можна було брати голіруч, великі артилерійські снаряди доводилося підіймати кранами. А перед тим підводити під них спеціальні хомути, щоб дізнатися, чи немає троса, який з'єднує снаряд з підривною системою. На кожному снаряді й протипіхотній міні потрібно спускати запальник. Безнастанно пам'ятати, що всі штабелі заміновано.

Крім бронетранспортерів, у розпорядженні мінерів були стрічкові транспортери, які полегшували перенесення великих «виробів». Командний пункт групи розмінування обслуговували зв'язківці — телефоністи та радіотехніки. Організовано медичні пункти коло складу та біля Чортової ями.

Група підсобних робіт за допомогою найновішої техніки насипала довкола складу велетенський земляний вал. Він мав послабити вибухову хвилю, якщо станеться раптовий вибух. Потім бійці підсобної групи почали земляні роботи на самому складі. Знімали шурф до глибини метра й відходили в безпечне місце. До роботи приступали мінери.

Стояла сонячна година. Робота розгорталася нормально. Мешканці Прибалтійська потроху звикали до приглушених вибухів, які долинали з покинутих фашистських дотів.

Данило досі не подзвонив Юлії,— не міг. Боявся почути її голос.

Обмежився короткою телеграмою: «Живий, здоровий, затримуюсь кілька днів, не хвилюйся, ніякої небезпеки».

А потім настали дні, коли для міжміських телефонних розмов не було вже ні часу, ні змоги.

Сонячна погода змінилася негодою. З Балтійського моря повіяв холодний вологий вітер. Місто облягли низькі дощові хмари. Грунт розкис, працювати стало важче. Доводилося ходити з пекельною ношею в руках по мокрій і слизькій землі.

Зрештою хмари розвіялися. Група працювала, як чіткий механізм. Небезпека, воля до перемоги, подвиг здружили людей. Багрич уже добре знав кожного мінера-добровольця, наче знайомі вони були здавна. Семен Кваша — степовик, звик ходити з високо піднятою головою, ловити зором далечінь. Трохи самовпевнений. Йому

треба нагадувати: дивись під ноги. Не спіткнись, не поскоковзнісь! Юстин Варцаба, навпаки, завжди похилений. До цієї пози привчили його гірські стежки. До того ж він надто похмурий і злий. Несучи міну, може замислитись про щось далеке, стороннє. Його теж треба вчасно застерегти. Андрущенко — ідеальний мінер для розбирання штабелів. Це нелегка робота: штабелі мають до трьох з половиною метрів висоти, кожен складається з дванадцяти рядів різноманітних «виробів». У Віктора міцні, вмілі й рішучі руки. Одна біда: вже на другий день робіт по той бік земляного валу почала блукати синьоока красуня. Касирка з гастроному. Її відганяли, але вона настирливо домагалася права бачити свого коханого. Під час чергового «перекуру» Віктор зійшов на вал і помітив дівчину. Після цього її зовсім прогнали. Та неспокій увійшов у хоробре серце ефрейтора.

А в серце рядового Олександра Потіхи увійшли ревності. Він теж бачив синьооку. В ньому з новою силою спалахнуло знехтуване кохання. Всю силу гумору, все красномовство, всю дотепність він обрушив на суперника. Довелося серйозно поговорити з кожним наодинці.

Віртуозно працював Руслан Скоробогатов. Йому знадобилися спортивні навички — точність рухів, витримка, витривалість. Павла Сваволю, тракториста з Полтавщини, та Іраклія Манвеладзе, вантажника з Батумі, виручала велетенська фізична сила. Вони вдвох легко могли замінити підйомний кран.

У Ігоря Гаркуші раптом розгулялися нерви. На другий день роботи він одержав листа з Ростова від Ірини. Лист був плутаний і малозрозумілий. Незаслужені докори, багатозначні натяки... Мабуть, сталося те, чого так боявся Ігор: Ірина віддалялася від нього. Хлопець ходив сам не свій. Цього, може, й не помітив би Багрич, але майор Єфимов спостеріг відразу. Він таки з'їв з цими хлоп'ятами добрий пуд солі! Спочатку важко було знайти спільну мову з Ігорем — хлопець замкнувся, смуток зламав його волю. Довелося пригрозити, що відчислять з групи. Це вплинуло. Гаркуша стрепенувся. Його байдужість зникла. Зате почав працювати з надмірним азартом. Це могло призвести до необережності.

Відмінно, з академічним спокоєм трудилися Костянтин Мухін та його друг — уфимський нафтовик Ахмет Ахметов.

Ця група бійців створила єдиний, цільний організм, який жив одними турботами, заради одної мети, на основі одного закону. Мінери були відокремлені від усього світу високим обов'язком, що його добровільно взяли на себе.

Багрич досі жив у готелі. Зранку неодмінно голився, снідав і машиною виїжджав на роботу. В полудень їх усіх возили автобусом у казарму обідати. Після обіду знову робота. Вірніше, битва. Із смертю, що причаїлася. Після робочого дня ледве знаходив сили, щоб повечеряти в готельному буфеті. І, мов непритомний, падав у ліжко.

...Був сльотавий, по-осінньому непривітний день. Зранку — туман, який згодом перейшов у мжичку. Грунт знову став слизьким.

На місце робіт автомашиною приїхали Щербатов та Корунов. Мінери розбирали штабель мін калібром у вісімдесят один міліметр. Робота зайняла багато часу. Кожну міну довелось перевіряти, знешкоджувати запальник. Побачивши гостей, Багрич пішов їм назустріч. Хотів попередити, щоб не підходили занадто близько до небезпечного місця. Гості зрозуміли його маневр і навмисно не зупинилися. Прояв обережності тут, де люди щохвилини ризикували життям, принизив би їх у власних очах.

— Не бійтеся, ми застраховані,— пожартував Кузьма Гарасимович.— Дайте їй нам глянути на цю епопею. Бо такого їй у кіно не побачиш.

Признався, що працівники кінохроніки не дають спокою: просять дозволити провести знімання. Він категорично заборонив. І газетярам заборонив швендяти. Дозволь їм, то завтра півміста буде тут. Заважатимуть. Та їй навіщо збільшувати кількість можливих жертв?

Щербатов хотів іти до самого штабеля, та Багрич вдався до хитрощів. Заявив, що присутність керівника області та генерала нервуватиме бійців. А їм потрібен винятковий спокій.

З цим погодилися. Щербатов розпитував про хід робіт, потреби групи. Ніяких потреб не було. Операція проходила за планом. Хіба що хтось з обкому подзвонив би в Київ директорові заводу, пояснив обстановку й попросив подбати про спокій Юлії Андріївни. Кузьма Гарасимович пообіцяв. Василь Дмитрович Корунов сказав, що сьогодні прямо з Прибалтійська летить у Польщу. Виявлено склад німецьких боеприпасів у Вроцлаві.

Перед очима Багрича постало оповите димами Бреслау. Вже капітулював Берлін, а тут ще йшли кровопролитні вуличні бої. В них брав участь саперний батальйон Багрича. Битва точилася на землі і під нею. За кожен будинок, кожен поверх, кожную кімнату. Сапери проклали підземні ходи. Висаджували в повітря будинки з гітлерівськими залогоми. Знешкоджували мінні капкани. У теперішньому польському Вроцлаві є сумне кладовище. І дуже врочисте. На ньому спочиває не один сапер з колишнього батальйону Багрича. Не всі вони підірвалися на мінах. Багатьох підстрелили фашистські снайпери. З вікон будинків. Коли сапери з'являлися на поверхні землі. Особливо запам'яталася смерть Миколи Ксенофонта. Старшого лейтенанта, начальника штабу батальйону. Сапери два дні пробивалися під землею. Зайшли у безвихідь. У глухий кут. Далі дороги не було. Треба вибиратися наверх. Вибралися. Їх засліпило веселе травневе сонце. Кілька секунд нічого не бачили. Раптом Ксенофонт упав. Фашистський снайпер влучив йому прямо в чоло. Над переніссям. Розривною кулею.

Тоді ще не було цього скорботного вроцлавського кладовища. З алеями й клумбами. Обелісками й монументами. Тишею й журбою. Це потім їх, мертвих, але не забутих, зібрали докупи. А тоді, в травні тисяча дев'ятсот сорок п'ятого, Ксенофонта ховали без квітів і промов. Біля висадженої в повітря кірхи. На березі скаламученого бомбами Одеру. Тільки проказали: «Прощай!» І поклали лейтенанта в землю. У плащ-палатці. Домовин не було.

Смерть не лякала, а гартувала їх. Вони навчилися з презирством дивитися їй у вічі. Всі вони — ті, що загинули, і ті, що лишилися живими. І він, Багрич. І Корунов. І Пряхін. І Єфимов. І колишній член Військової ради Щербатов.

А як же оці юнаки, що стрічаються із смертю вперше? Кваша? Варцаба? Андрущенко? Потіха? Інші? Звідкіля в них це почуття обов'язку, ця мужність?

Він з гордістю розповідав про скромний подвиг мінерів. Подвиг, який творився зараз, отут, на очах.

До них підійшов Єфимов. Привітався й доповів: щойно дзвонив генерал-майор Пряхін. Він у районі Чортової ями. Там успішно знищено чергову партію «виробів».

Пряхін виїхав сюди, буде за півгодини. Та в них труднощі — попався розбитий штабель. Ким і як розбитий — невідомо. Треба порадитись.

Пішли гуртом. Побачили: серед акуратно складених рядів снарядів і мін — незрозумілий хаос. Окремі боеприпаси зрушені з місця. Посередині вирва, частина «виробів» прийшла було в дію: запальники вивільнені. Коли це сталося, чому? Багрич уважно оглянув вирву.

— Ясно,— сказав він.— Сюди попала авіабомба або артилерійський снаряд. Очевидно, при наступі наших військ. У тисяча дев'ясот сорок п'ятому. Тоді й сталося незрозуміле: вибух був приглушений, локалізований, він не поширився на решту боеприпасів. Це і є той випадок, про який говорив на нараді генерал-майор.

— Але чому ж ця бомба чи снаряд не викликали загального вибуху? — поцікавився Щербатов.

— Не знаю,— відповів Багрич.— Дивна річ. Дуже дивна.

— Одна з головоломок, які часто постають перед саперами,— пояснив Корунів.

Багрич попросив усіх відійти в безпечне місце. Абсолютно всіх. І Щербатова, і Корунова, і мінерів-добровольців. З ним залишився тільки Єфимов. Удвох вони поволі розмонтовували розбитий штабель. Тут вибух неодмінно мусив відбутися. Якщо він чомусь не стався п'ятнадцять років тому, то станеться зараз.

Багрич думав про Юлію. Про любов. Про дружбу. Найміцнішу й найдорожчу — солдатську дружбу. Саме вона поєднала його й Юлію. Саме вона залишила навіки в його серці пам'ять про Колю Ксенофонтова, хоча зналися вони в Бреслау всього два-три тижні. Так і з Коруновим. Ще кілька днів тому він був для Багрича тільки генералом, високим воєнним чином, дещо самопевненим і зарозумілим. А сьогодні сказав, що летить у Польщу. Ну й що з того? А в Багрича защеміло серце. Не хочеться розставатися. Наче друзі з дитинства.

Так само й майор Єфимов... Данило дивився на одутле, некрасиве, з одвислими губами обличчя нового друга. Чудового друга. Найщирішого. З яким ідеш в огонь не вагаючись.

Обличчя Єфимова до краю зосереджене. На верхній товстій губі виступив рясний піт. Багрич знає, що у Єфимова тут же, в Прибалтійську, дружина й трое дітей.

Хлопчик і двоє дівчаток-близнят. Як їм зараз без нього? Як йому зараз без них? Армія... Високе й вимогливе слово. Солдат... Суворе й відповідальне звання.

Вдалося благополучно відділити від штабеля верхній ящик з мінами. Ці міни дістали відчутний струс, вони найнебезпечніші, їх треба негайно відправити в доти для знищення. Щоб вийняти з них заряди — не може бути й мови. Багрич та Єфимов, мов гримучу ртуть, підіймають ящик і несуть до бронетранспортера. Ящик важкий. Руки терпнуть. Під ногами слизько. На губі Єфимова окремі росинки перетворилися на суцільний потік. Це піт чи мжичка? А на рудому, хвилястому, дротяному чубі, з якого злетів кашкет,— мільйони росинок. Мільйони малесеньких перлин дощу.

Вже пройдено півдороги. Подолано підйом з підземелля. На вал, за яким стоять бронетранспортери. Тепер легше. Тепер небезпека позаду. Багрич бачив, як Єфимов задоволено киває йому. Мовляв, справу зроблено. Ще тільки кільканадцять кроків...

Раптом відчув, що мліє. Жовта каламуть піднялася з глибини шлунка, застряла в горлі. Ніг під ним наче й не було. Зникли. Перед очима попливли чорні кола, як тоді, в Києві, серед ночі, над кресленням вентилятора. Хотів гукнути, попередити Єфимова, але вже не встиг.

Єфимов помітив, що Багрич падає. Потяг ящик з мінами на себе, щоб утримати рівновагу. Але посковзнувся й упав навznak. Ящик гепнув на землю між ним і непритомним Багричем.

Цю картину бачили Щербатов, Корунов і мінери. Всі чекали вибуху. Всі знали, що врятувати двох друзів не може вже ніяка сила. Та така сила знайшлась.

...Восени тисяча дев'ятсот сорок другого року великий гурт дівчат-полонянок з України та Білорусії стояв вишикуваний у кілька рядів на подвір'ї збройного заводу біля містечка Зегніц у Саксонії. За двадцять кілометрів від Дрездена. На дівчатах ще був домашній одяг — кофти, хустки, плаття, які пахли рідною хатою. В очах — скорбота й гнів, привезені з рідної землі.

Полонянки слухали промову групенфюрера військ СС Отто Макса Гофрінгера. Куций, опецькуватий жевжик верещав, змахуючи рукою точнісінько, як це робив Адольф Гітлер. Принаймні Отто Максові так здавалося. Він переконував скорботних дівчат, що їм нема чого

сумувати. На їхню долю випала висока честь допомогти своєю працею славетним військам фюрера, які вийшли на Волгу й ведуть переможні бої в Сталінграді. Ось-ось вони захоплять і Сталінград, і Ленінград, і Москву. Червоній Армії капут! Всім, хто не скориться, капут! А дівчатам фюрер скаже спасибі! Вони робитимуть боеприпаси для Східного фронту.

Полонянки слухали й мовчали. Згадували рідні села, сплюндровані війною. Чули розпачливий лемент матерів. Групенфюрерові Гофрінгеру не сподобалася їхня мовчанка.

— Співайт! — наказав він ламаною мовою.

Полонянки мовчали.

— Співайт!!

Есесівці навели на дівчат карабіни.

Тоді росла, дуже вродлива дівчина, яка стояла посередині першого ряду, заспівала. Це була сумна пісня, складена полонянками в ешелоні:

Мати, моя мати,
Чи тебе побачу?
Більш не засміюся,
А гірко заплачу.

Отто Макс звернув увагу на вродливу дівчину.

— Хто вона? — запитав у свого помічника Вільгельма Штріка.

— Тетяна Кравчук, Житомирська область, Україна, — відрепортував Штрік, заглянувши в список.

Тетяна доспівувала другий куплет примітивної, але щирої пісні:

Де садок вишневий,
Ой там моя хата.
А тепер немає
Ні мамі, ні тата...

На цьому місці одна з дівчат заридала. За нею — інші. Ридання перейшло в голосіння. Тужили, як над небіжчиком. Ховали свою юність, свої надії.

Гофрінгер розлютився. Кричав, тупав ногами. Не допомогло. Дівчата голосили. Наказав загнати їх у бараки, зачинити й три дні не годувати. Хай виплачуться вволю!

Та вже другого дня бараки відчинили й дівчатам дали по скибці ерзац-хліба та кухлику води. Східний фронт вимагав боеприпасів.

Вони почали працювати в цехах величезного заводу. Жили в бараках, обгороджених колючим дротом. Тужили. Плакали. Співали.

Крім радянських дівчат, на заводі працювало багато полонянок з Франції, Бельгії, Чехословаччини, Польщі. Навчали їх інструкторки-німкені. На роботу гнали під конвоєм, з роботи — теж. Розмовляти між собою — суворо заборонено. І на роботі, і в бараках. За порушення наказу — карцер. В ямі, яку звали шахтою.

У Тетяни Кравчук була подруга Катерина Адамович з Вітебська. Познайомилися в ешелоні. Спали у вагоні і в бараці поруч. Тетяна вирішила діяти. Зуміла про це шепнути Катерині. Адамович погодилась і, в свою чергу, залучила ще одну дівчину. А та ще одну.

Змовившись, дівчата закладали в заряди мін не весь порох. Порушували герметичність заряду. Щоб проникло повітря, а з ним — волога. Це неважко було робити, бо ящики забивали похапцем тут же, в цеху. Та відправляли чимскоріш на фронт. Дівчата з гордістю думали про те, що їхні міни не розірвуться. Не вбиватимуть батьків, братів, коханих... Серед упакованих зарядів клали записки. Звістку на Схід. На рідну землю. До своїх.

Коли фронт докотився до Кайзерберга, осатанілі гітлерівці, готуючи пастку, поклали сюди і ящик мін з містечка Зегніц. У міни вклали заряди. Вони не знали, що ці заряди холості. Як їх біснуватий фюрер.

Багрич миттю опритомнів. Могутня концентрація волі пододала млість і рецидив хвороби. «Міни не вибухнули!» Радісна думка додала сил. Розплющив очі й побачив над собою схилене широке, подзьобане обличчя Щербатова. Бачив, як губи Кузьми Гарасимовича ворухнуться, але слів не чув. Нарешті долинуло, наче дуже здалеку, банальне, як завжди в подібних випадках, запитання:

— Що з вами сталося?

Рвонувся й встав. Організм уже мобілізувався. Багрич відповів твердо, рішуче:

— Нічого не сталося. Посковзнувся. Так, посковзнувся, більше нічого! Клята мжичка!..

Глянув на перекинутий ящик, над яким схилилися Єфімов і Корунів. Біля них скупчилися мінери.

Щоб змінити тему розмови, вигукнув:

— Мене цікавить, чому ці міни не вибухнули, чорт заberi!

Прямо до штабеля на штабній «Волзі» під'їхав Пряхін. Йому доповіли про незвичайний випадок.

— Ось розгадка таємниці,— промовив, підводячись, Єфимов.

У нього в руках був малесенький клаптик сірого обгорткового паперу. Всі нахилилися над папірцем. На ньому ледве можна було розібрати надряпані шпилькою трое коротесеньких слів: «Ми з вами».

— Полонянки із Зегніца,— пояснив Корунов.— Ми знаємо про них. Ящики з такими записками трапляються не вперше. Ми розшукали живих учасниць цього подвигу. Тетяни Кравчук, на жаль, серед них нема. Її вистежили гестапівці. На допиті вона не виказала нікого.

Уважно слухали його розповідь юні герої-мінери. Міцна, невидима струна пролягла між полонянками і ними.

— Спасибі, сестри! — промовив Єфимов, тримаючи в руках міну із холостим зарядом.

— Спасибі, сестри! — повторив Багрич.

«Спасибі, сестри!» — говорили серця секретаря обкому партії Щербатова, генералів Корунова й Пряхіна, сержанта Кваші, ефрейтора Андрущенко, рядових Варцаби, Гаркуші, Скоробогатова, Мухіна, Ахметова, Манвеладзе, Саволі й Потіхи.

Записка полонянок у руках Єфимова здавалася естафетою, переданою від покоління до покоління.

Розділ 16

КРІЗЬ НАШІ СЕРЦЯ

— Владиславе Павловичу, вам дзвонили з дому.— Женя Арсакова хитро глянула банькуватими фіалковими очима.— Здається, Марина Олексіївна.

Медсестра в курсі складного родинного життя головно-го хірурга. Шила в мішку не втаїш.

— Гаразд, спасибі, подзвоню,— пообіцяв Гаркуша. Йї тут же забув обіцянку. Знову заглибив погляд у папери.

Владислав був у доброму настрої. Нога собаки-поводиря Рекса, яку він оперував, виявляє цілком певні ознаки регенерації. Сліпий учитель надіслав сердечного листа-подяку. Вдався також експеримент з пересадженням

нирки піддослідному собаці Циклону. Ще рік, два, десять — і можна буде розширити спроби. Заповітна мрія — ліквідувати каліцтво — стає реальністю.

— Пробачте, але просили, щоб ви подзвонили зараз же. Це знову Женя. Вперта козачка!

Гаркуша відірвався від лабораторних записів.

— Подзвоніть, будь ласка, й дізнайтеся, чого вона хоче.

У нього не було бажання кидати цікаву справу і йти в адміністративний корпус, де був міський телефон.

Женя зникла за дверима, майнувши полою халата, мов білим хвостом.

«Може, звістка від Ігоря?» — подумав Гаркуша й пошкодував, що не пішов до телефону.

Від Ігоря давно не було листів. Це непокоїло Владислава і Марину.

Останні місяці їхнє життя пішло рівніше. Юлія зникла з горизонту. Він навіть не знав, де її шукати. Та й не міг шукати після всього, що сталося.

Женя подзвонила по домофону:

— Марина Олексіївна просить передати, що надійшов лист від Ігоря.

Владислав Павлович одразу відклав усі справи. Побіг у канцелярію. Похапцем набрав домашній номер.

Марина... її голос!

— Ну, що Ігор? Живий? Чому не писав? Важлива причина? Яка? Бойова операція? Міни?! Вигадуєш!..

Не хотів більше слухати. Сказав, що зараз приїде.

Завів «Москвича», набрав швидкість.

Осінь прийшла вже й на пониззя Дону. Щедра осінь. Лагідна осінь. Осінь-мати. З повними руками плодів. Вони згодяться людям і тепер, і незабаром. Коли з астраханських та калмицьких степів білоперим хижакom налетить зима-мачуха...

«Прийшла й до мене осінь, — міркував Гаркуша. — Неждано-нег адано. Пора й мені збирати плоди. Шукань, знахідок, втрат. Не збереш тепер — взимку пожалкуєш. А весни більше не буде. Юлія... Це вона дала мені відчуття жагучої весни. Дала й забрала. Безповоротно. Зате зберегла оце право — мчати стрімголов, щоб прочитати лист від сина. І не ховати погляду від своїх дітей».

Владислав раз і вдруге перечитав листа від Ігоря. Син пояснював тривалу мовчанку тим, що дуже зайнятий по службі. Бере участь у невідкладній бойовій опе-

рації. Доцент хірургії добре знав, яка то є служба саперів. І які в них операції. Та дружину заспокоював. Адже Ігор прослужив уже стільки часу, й нічого з ним не скоїлось.

Знав, що аргумент малопереконливий. Та що зробиш? Нічого переконливішого сказати не міг. А в самого гадки: «Може, поїхати? Чи написати командуванню? Чи викликати через міжміську телефонну станцію?»

Ні-ні, безглуздя. Неврастенія. Адже сам був солдатом. Хоч, правда, не в мирний час.

Замислився:

«А чи мирний це час? Осколки в серці. Міни й снаряди в землі. Шпигунські літаки в повітрі... Нарешті, Ігор — на волосинці від смерті... Допоможи тобі ласкава доля, сину!»

Підійшов до відчиненого вікна. За вікном багряніла осінь. Земля красувалася в рум'яних яблуках, янтарних динях, пурпурових помідорах. Хіба це не свідчення, не ствердження, не торжество миру?!

Стала поряд Марина. Сперлася ліктем на руку. Тверду руку хірурга. Війна, яка звела між ними стіну, потроху відходила в небуття. З лихом, бідую, ранами — тілесними й душевними. А оце раптом нагадала про себе. Скупим листом від сина. Холодним подихом смерті...

— Глянь,— показала Марина за вікно.— Яка гарна пара!

Внизу, під вогняним шатром клена, стояла їхня дочка Світлана, студентка медичного інституту, з високим, сухорлявим парубком, очевидно, теж студентом. Він тримав її портфель, не віддавав. Вона намагалася відняти. Обое голосно сміялися. Парубок смикнув до себе, Світлана втратила рівновагу, впала в його обійми. Лише на малесеньку мить. Вирвалась, вихопила з рук розгубленого хлопця портфель і, піднявши вгору, понесла, мов трофей.

Юнак ще хвилинку постояв, глянув боязко на відчинене вікно й зник за рогом будинку.

— Отак щодня,— промовила Марина. І додала: — Щастя їм!

Звичайне побажання. Та краще б вона його не висловлювала. Надто багато болю й муки почулося в її словах. А може, йому так здалося?.. Може, в них тільки бриніла надія?..

...Старший терапевт санаторію «Гірське повітря» Галина Назарівна Калмикова приймала дорогих гостей — сина й невістку. Професор Олександр Олександрович Орлов та його дружина й асистент Валентина Артемівна хоча й мали під Москвою дачу, ще жодного року не пропустили літнього сезону на Півкавказзі. Бо ж у Підмосков'ї нема ні такого м'якого клімату, ні таких цілющих вод, ні щирсердого материнського піклування.

Правда, цього року прибули з деяким запізненням. Та все ж прибули!

І на півдні починалась осінь. Блаженна пора, коли Галина Назарівна ґрунтовно поповнює невичерпні запаси своїх настоянок та наливок; коли в її маленькому садку бракує хіба що пташиного молока.

Хоч Шурик приїхав із запізненням, зате з новісіньким орденом. Він золотом блищав на його грудях. Матері здавалося, що то саме Шурикове серце добром і ласкою світиться крізь груди. І в серці — дорогий образ Леніна.

— Такий орден був у твого батька, Шурику.

Так, був. Професор Орлов пам'ятає, як підлітком благоговійно вивчав колекцію дорогих реліквій. Орден з профілем Леніна. Два — з бойовим, овіяним славою Червоним Прапором. Орден Вітчизняної війни першого ступеня... Його батько добре потрудився на ратному полі. У кривавій битві виборював мир.

Професор Орлов продовжував справу полковника Орлова. В інший час, іншими засобами. Він брав участь у титанічному подвигу, результатом якого була фотографія невідомої півкулі Місяця. Цей подвиг наблизив політ людини в космос. І віддалив можливість нової війни.

Тепер кібернетик Орлов мав можливість відпочити. Йї за столом своєї матері згадати добрим словом командира дивізії Орлова.

Мати поставила на стіл тарілку з яблуками. Стіл був дощаний, вкопаний у землю під розлогою чинарою. Старий стіл, не раз окроплений вином, залитий борщем, вмиваний дощами. Зараз вискоблений кухонним ножом, ошпарений окропом, накритий білосніжною скатертиною.

— Хімія,— сказав професор Орлов, мацаючи край скатертини білими чутливими пальцями. — Синтетика...

— Не відстаємо від моди,— пишалася Галина Назарівна, сприйнявши синове зауваження як похвалу.

Олександр Олександрович не хотів її розчарувати. Бо сам, хоч і був завзятим поборником науки й техніки, залюбки посидів би за столом, вкритим старосвітською, чисто випраною й добре випрасуваною скатеркою.

Зате яблука похвалив щиро.

— Вперше зародила,— з гордістю промовила мати, показуючи на молоденьку яблуню. У стрункому стовбурі яблуньки ще буяла весна, хоч листя вже прив'ялила осінь.

— Спробуй,— запропонував Орлов дружині.

Валентина Артемівна чемно відмовилась. Вона щойно пила мінеральну воду прямо з джерела. Тепер сиділа з грілкою. В шезлонзі. Валентина Артемівна скаржилась на печінку. Дуже вірила в цілющі якості мінеральних вод. Мабуть, тому вона, ще більшою мірою, ніж сам Шурик, була ентузіастом щорічних поїздок до «Гірського повітря».

Орлов із задоволенням кусав невеличке, дуже соковите яблуко. Зелене на колір, але м'яке й пахуче. А його сік, і солодкий, і кислий водночас, був винятково тонким на смак.

— Боже мій!..— вихопився з уст кібернетика архаїчний вигук. — Чого тільки не вигідає природа!

Галина Назарівна щасливо всміхнулась. Йй дуже радісно було, що саме ці яблука так сподобалися синові. Йй маленькому Шурикові. Так, оцей височенний чоловік в окулярах, з густою сивиною на скронях — її Шурик. Для неї завжди маленький. Йй єдина дитина. Вона гордо поправила його:

— Не тільки природа, Шурику.

Тепер всміхнувся син. Він знав, що мати любить пишатися своїми мічурінсько-селекційними здібностями. Запитав:

— Природа у співавторстві з тобою?

Галина Назарівна посерйознішала. Адже це її улюблена тема.

— Перш за все у співавторстві з одним великим ученим. Українцем. Могутній талант якого не міг розвинутися за тих далеких і сумних часів. Про які ти знаєш лише з історії.

— Хто ж він, цей геній? — спитав, смакуючи соковитий плід, Орлов. — Яблуко справді чудове.

— Так, чудове. Коли б ти знав, з якими труднощами я роздобула прищепу. Після тривалих розпитувань нарешті пообіцяв прислати один пацієнт, кримчак,

директор радгоспу. Пообіцяв і забув. А мені соромно було писати, нагадувати. Аж раптом телеграма: згадав. І вислав. А я прищепила, виростила. І ось, як бачиш...

— Який же це сорт? — втрутилася в розмову схильна до точних наукових визначень Валентина Артемівна.

— Ранет Симиренка. Чародія Льва Платоновича Симиренка. Який хотів бачити нашу землю суцільним квітучим садом. Та не побачив. Не дожив.

Валентина Артемівна знизала плечима. Вона не чула про Симиренка. Її більше цікавила рослинність на Марсі, ніж на Землі. Олександр Олександрович про Симиренка щось колись чув. Мабуть, від матері, яка давно мріяла мати цей сорт яблук.

Скрипнула хвіртка. Почувся знайомий бас, який мугикав арію Грьоміна з опери «Євгеній Онегін». Клишонога Нера, що спочатку було люто загавкала, враз привітно заскавуліла й радісно застрибала. Увійшов Ілля Макарович Ярославцев. Тепер він остаточно зрозумів, що простував у житті не тією дорогою. Певен був, що з нього міг вийти першокласний співак. Яких мало в світі. А професорів — хоч греблю гати. Отже, намагався надолужити прогаяне. Регулярно відвідував заняття хорового гуртка. Брав активну участь у концертах художньої самодіяльності. Співав завжди, всюди, на кожному кроці.

Привітався, сів за стіл, надкусив яблуко. На руду від тютюну бороду грайливими струмочками бризнув пахучий сік.

Похвалив:

— Грандіозно! Це саме те яблуко, яким у раю вражий змії спокусив праматір Єву! — І, надкусивши вдруге, резюмував: — Природа!

— Людина! — вперто заперечила Галина Назарівна.

— Не кажіть! — наполягав Ілля Макарович. — Людина може створити оце! — Він зневажливо змикнув синтетичну скатерку. — Або тюбики... Не їли? Мені один пацієнт подарував. Харчовик з Москви. Форшмак, паштет, солодкий крем — у тюбиках. Як зубна паста. Уявляю собі трапезу майбутнього — кладуть перед гостем серію тюбиків: вибирай! І несмачно, й неприємно. Тьху! А хай людина створить отаке яблуко. Без землі, без повітря, без сонця. В лабораторії. Маючи перед очима хімічну формулу та всі потрібні елементи. Створить? Дідька лисого!

— Хай так,— згоджувалась Қалмикова,— без ґрунту, повітря, сонця, дощу, роси — ні. Але й природа без людини давно здичавіла б. І родила б хіба що кислиці. Та й ті гусинь поїла б.

— Людина здатна тільки руйнувати. Все. В тому числі й власне здоров'я,— не відступав від свого старий професор.

— А хто ж тоді будує? — саркастично спитала з шезлонґа Валентина Артемівна, міцніше притискаючи ґрілку.

— От бачите: маленьке яблуко, а викликало цілу дискусію,— весело зауважив Олександр Олександрович. — Справжнє яблуко розбрату. — Він підвівся, підійшов до молодесенької яблуні, зняв окуляри й уважно розглядав її. Вернувшись до столу, нап'яв окуляри й зауважив: — Усе лихо в тому, що, говорячи про людину й природу, ми чомусь відриваємо їх одне від одного. А це невірнo. Хіба ж людина не є часткою природи? Хіба ж людина не живе в природі? А природа в людині? Елементарний закон діалектики.

— Людина живе для того, щоб нищити! — не вґавав Ярославцев.

— Людина живе для того, щоб творити! — знову втрутилась у розмову Валентина Артемівна.

— Людина живе для того, щоб діяти! — відповів їм обом Олександр Олександрович.

ґалина Назарівна перестала брати участь у дискусії. Вона цілком передовірила свою роль синові, на якого дивилася, як на месію.

— Інше питання: в якому напрямі діяти,— розвивав думку син.— Творити чи руйнувати? Пам'ятаєш, мамо, ти мені розповідала, як фашисти вирубували сади. Я не хочу сказати, що серед членів ґітлерівської партії не було садівників чи виноґрадарів. Але це не головне. Головне — яка сила визначає свідомість мас: любов чи зненависть? Коли зненависть — людина руйнує. Коли любов — творить. І захищає створене іншими. В цьому питання питань. Спасибі, мамо. Це яблуко відкрило мені закон духовного тяжіння людей. Як те, що луснуло по тім'ю Ньютонa й відкрило йому тяжіння фізичне. Ви зрозуміли мене, професоре?

Ілля Макарович мугикав арію Ґрьоміна. Це допомагало йому думати. Раптом спитав:

— Невже все це: пахучі яблука й мудрі машини, природа і її незліченні багатства, вірші Пушкіна й музика Чайковського,— зникне, спопелиться від кількох водневих бомб? — І задириливо спитав: — Ви зрозуміли мене, професоре?

Орлов задумався. Він хотів відповісти не лише Ярославцеву, матері, дружині, але й самому собі. Важко було відразу дати таку відповідь. Він більше, ніж будь-хто з присутніх, знав, якими страхотливо-руїнницькими силами володіє сучасна людина.

За нього відповіла Галина Назарівна. Її устами говорила любов матері, досвід старої людини, мудрість лікарки:

— Завжди, на всіх етапах людської історії життя перемагало смерть.

— Це вірно,— підтвердив Орлов.— Але...

— Треба вірити... Давайте вірити! — переконував себе й інших Ілля Макарович. — Бо інакше... інакше й мені, старому, стане гидко жити.

— Ось чому я не хочу мати дітей! — випалила Валентина Артемівна.

— Це дурниці,— різко заперечив Орлов.— У тебе просто хвора печінка. І нерви...

Всі замовкли. В саду бриніла осінь. На яблуні. На чинарі. На виноградних лозах. На щедрій, багатій, прекрасній землі.

...Юлія жила всі ці дні роздвоєним життям. Роздвоєним і запамороченим. Вона регулярно ходила на роботу, оглядала й вислуховувала хворих, брала участь у засіданнях та нарадах, виконувала дрібну хатню роботу. В цьому їй, як могла, допомагала старезна Данилова тітка Фросина Кирилівна. Але тут, у Києві, жила лише частка Юлії. Всі її думки та прагнення були там, у Прибалтійську.

Щодня, з незмінною пунктуальністю, Юлія одержувала звістки про Багрича. Точніше, привіти від нього. Йшли вони таким шляхом: з Прибалтійського обкому партії дзвонили в Київ, на завод, а директор заводу Степан Гаврилович Середа — їй. Тим самим способом Юлія запитала, чи не варто їй поїхати в Прибалтійськ? Одержала відповідь: ні в якому разі. Данило категорично заперечує. Він почуває себе добре, ось-ось повернеться.

Так і минуло тих кілька неспокійних днів.

Сьогодні Пашко затрималася в своєму кабінетику з портретом академіка Заболотного на стіні на цілих сорок п'ять хвилин. Записалося багато пацієнтів, та ще й здебільшого жінки. Їхнім скаргам та претензіям, здавалося, не буде кінця. Нарешті настав кінець. Ще два-три записи в щоденнику — і можна йти. Незабаром їй додому дзвонитиме Середа.

Та ось ще хтось стукає в двері. Ну й днина. «Увійдіть!» Зайшла дівчина в недорогому сіренькому костюмі. Каштанова коса, пишна, викохана, спадає на плечі. На лацкані жакетика — комсомольський значок. Обличчя рум'яне, пашисть здоров'ям. Ні, це не пацієнтка. Та й обличчя знайоме...

Дівчина спокійно дивилася на Юлію сірими, як її костюм, очима. Пояснила:

— Я — Лариса... Лариса Ящук. Ви дзвонили в університет...

Ах, он що! Дочка гіпертоніка Ящука. Так-так, в їх обличчях є якась схожість. Губи, підборіддя... Тільки очі сталеві, певне, від матері. Та й погляд інший. У нього — розгублений, запобігливий. У неї — відвертий, спокійний.

— Сідайте, Ларисо. Я дзвонила в справі вашого батька Сіла. Крутнула головою:

— У мене нема батька.

— Ні, так казати не слід. Не гарячкуйте!

— Я не гарячкую.

Так, вона спокійна. Зовні. Вірніше, вдає спокійну.

— Невже вам байдуже, що ваш батько хворий, самотній...

— А хто йому винен?

О, ця принциповість, ця безкомпромісність юності!

— Ларисо, повірте, я розумію вас. Більше того, я ваш спільник. Розум, правда, справедливість на вашому боці. Та неville ваш батько такий безнадійний?

— Абсолютно.

— Ви надто жорстокі, Ларисо.

— А він?

— Але ж він батько!

— А я дочка!

Справді. Не ті слова. Не ті поняття. От завжди їй не вдаються ці клятві вмовляння. Ну як розчулити ці сталеві-спокійні очі? Лікарка Пашко робить ще одну спробу:

— Хай так. Ясно, що він помиляється. Пішов не тією дорогою. Але ж він вас любить.

У відповідь різке й категоричне:

— Ні! — І суворе, сухе: — Коли б любив, не ганьбив би.

Ні, так не доб'єшся нічого. І нічим не допоможеш ні батькові, ні дочці. Лариса сховалася в своєму навмисному спокої, як черепаха в панцирі.

Тоді Юлія вдалася до обхідного маневру:

— Скажіть, Ларисо, тільки одверто... Я лікарка та й старша за вас. Мені це конче треба знати. Ви когось кохаєте?

Сталеві очі насторожились. Уста скривились. Спочатку Лариса хотіла гукнути: «Яке вам діло!» Але в неї мимоволі вирвалось:

— Кохала. Тепер ні.

— Ви порвали з ним через батьківську пожадливість?

— Ні. Через його пожадливість.— Маску вдаваного спокою зірвано. Дівчина заговорила: — З його листа до приятеля... цей лист потрапив мені на очі цілком випадково, повірте... Геннадій... так звать його... писав, що кохає іншу. А зі мною хоче одружитися тільки тому, що в мене будинок... на вісім кімнат... Мерзотник! — Нервово встала із стільця.— Годі! Навіщо це я!

Юлія взяла її за руку, знову посадила:

— Говоріть, Ларисо. Це треба. Дуже треба!

Та спалах дівчини минув. Стомлено кинула:

— Оце й усе.— Та раптом, забувши про свій вдаваний спокій, мовчанку, неприязнь, схопила Юлію за руку, просила: — Врятуйте батька... верніть... Заради мене...

Тепер мовчала Юлія. Вона не знала, що порадити. Вона не могла нічого обіцяти. Ось який він, її пацієнт Ящук. Довго доведеться його лікувати...

...Коли Варцабина Марічка дізналася, що Юстин залишиться у тому війську ще принаймні на кільканадцять днів, терпець їй геть увірвався. Побігла до самого директора тартака, чи, по-новому, лісопильного заводу. Стукнула маленьким, але міцним, як молоточок, кулачком по директорському столу, вкритому зеленою матерією, забризканою синім чорнилом. І ось дали їй кімнатку в заводському будинку. Той будинок, правда, більше

схожий на барак, та не біда. Є нарешті свій куточок. Ось і ключ у кишені.

Зараз вона йде у Розточчя. Візьме маленького Юстинка та найнеобхідніше з речей. Решту хай уже Юстин, як повернеться, бере чи по добрій волі, чи силоміць. А з неї досить, насварилася з ними!

Марічка дріботить вузьким плаєм понад рвучким, шаленим ручаєм. Ручай б'ється, дзвенить по нерівному кам'яному жолобу, стрімко спадає вниз, до красуні Латориці. Латорицю звідси не видно — вона в глибокій долині. Та Марічка бачила її один лише раз, коли їздила з чоловіком аж у Мукачів, Машиною. На Перше травня. Красно тоді було. Весна! А зараз осінь. Та і Юстина нема...

Пише, що їхній розлуці таки хутко кінець. Ой, нема вже снаги чекати!

Марічка покидає плай, що веде кудись далеко, може, аж в Ужгород, і спускається вниз вузькою, як її стан, стежкою. Колись тут був густий ліс, он який зруб довкола. А тепер все пні та пні. А між ними ожина. Смачна! Марічка рве чорні терпкі ягоди, ласує ними. З дитинства любить вона ожину. То дарма, що її галуззя таке колоче. І там, над Тисою, де виросла Марічка, теж повно ожини. Тільки, либонь, тота більша та солодша, ніж оця.

Марічка глянула на свої пальці й йойкнула. Наче вимазані темно-червоною фарбою. Бридка ожина! То-то ж і губи, певне, такі?.. Вийняла з кептарика маленьке люстерко, заглянула в нього. Ні, губи не замазані. Зате зуби — чорно-сині. Язик теж. А на носі — капосне ластовиння. Висипало, мов зорі на небі, коли ото виношувала сина, так і лишилося. Трохи, правда, щезає. Та дуже помалу.

Рушила далі. Під старим, підгнилим пнем притулилися перші опеньки. Осінь! Незабаром стане зимою. Маленькому Юстинку треба теплу одежину — й на ручки, й на ніжки... Та то вже, певне, буде татів клопіт. Ачей повернеться той тато до зими!

На половині дороги між тартаком і Розточчям — шанці. Неглибокі рови, вже геть зарослі хоптою, лободою, вовчими ягодами. Шрами на лиці землі, пороблені війною. Ой, тота ненажерлива війна! Вона забрала в Марічки все, що в неї було дорогого. Неньо загинув на фронті, мати — в хаті. Від бомби. А старшій сестрі Павлинці відшматувало руки. Обидві. До ліктів. Кажуть,

дуже мучилась, поки вмерла. Марічка вже слабо все це пам'ятає. Непритомну, її забрали сусіди Грицаї. Грицаїв бомбою не зачепило. Бо ж біля Говерли хіба так живуть, як тут? Тут села — як міста. А там — одна хата в долині, а друга — під самим небом.

Марічка сіла відпочити на горбок, який уже прошили цупким корінням молоді дубки. Тут був бруствер окопу. Марічка про це не відала. Горбок як горбок. А десь, на незнаній землі, за таким горбком віддав душу її батько. Її небачений неньо. Бо ж вона не пам'ятає його аніні.

Як то було давно! І як недавно. Аж не віриться, що вона вже не дівчинка. І не дівчина. А жінка. Молодиця. Мати... Хоч і не знає ласки милого, не бачить його любих очей...

Не помітила, як зірвала травинку, згризла її. В роті гірко. А на серці ще гіркіш. І нема ні ради, ні поради... А настануть же часи, коли не буде ні воєн, ні війська. Настануть! Це кожному комсомольцеві відомо. Лише тоді почнеться на землі справжнє життя. Як не вона, то маленький Юстинко доживе до тих жаданих днів!

Від цієї гадки на душі в неї стало веселіше.

Підвелася, поправила прим'яту спідничку й рішуче пішла далі. І вже не так дуже боялася зустрічі з ненависними родичами чоловіка. Адже настануть часи, коли й сектантів не буде. І інших темних та злих почвар. А будуть матері, батьки, діти.

Праця, любов, щастя. Як писав Тарас Шевченко...

Марічка відчула себе сильною й сміливою.

...Колись, було, не розпізнаєш в Донбасі: весна чи осінь? Однаково куриться порода на териконах, блищить-іскриться виданий на-гора антрацит, палають ночами заграви. Однаково йдуть дощі. Однаково гуляють вітри. І тільки той, хто виріс поміж колосистих нив, міг відрізнити, чим пахне степовий вітер-заброда: весняним квітом чи мокрою стернею.

Змінилося. Навесні квітують тут свої, донбасівські, вишні. Восени палахкотять загравами донбасівські клеми. Сади й парки, ставки й озера на Донеччині — тепер не дивина.

Все це зробили люди. Шахтарі, металурги — господарі донецького краю. В тому числі знатний врубмаши-

ніст шахти «Маяк революції» Іван Онисимович Андрущенко.

Був біля шахти миршавий, гниловодий струмок, який ніс свою іржаву рідину — серед бур'яну та лопухів — у каламутний Айдар. Взимку перемерзав, улітку дуже смердів. Завжди в ньому щось гнило й розкладалося — то здохла кішка, то вбитий собака.

— Глянь, яке дзеркальце! — показав рукою на плес ставка Іван Онисимович. Він прийшов сюди з вудочкою та привів з собою гостя — двоюрідного брата. Теж Андрущенка й теж Івана. Тільки Свиридовича. Їхні батьки-волиняки Онисим та Свирид були братами. Трапилося так, що Онисим одружився й залишився жити в рідному Підліссі, а Свирид пішов у прийма в сусіднє Залісся. Не минуло й року, як брати опинилися в різних державах: Онисим — у Радянському Союзі, Свирид — у панській Польщі. Онисим загинув у бою з білополяками. Свирид жив довго, тягнув селянську біду. Та дітей прогудувати не міг. Тому старший син, Іван Свиридович, тільки посіявся йому під носом вуса, подався за океан, аж в Аргентину. Шукати щастя. А сирота Іван Онисимович з голодної Волині чкурнув у Донбас. Шукати долі. Аж тільки вчора два близькі родичі зустрілися. Свиридович репатріювався на Волинь, де сторожував у колгоспі. І оце приїхав у гості до Онисимовича...

— Нічогенький ставок! — визнав Іван Свиридович. — Та побачив би ти ріку Ла-Плата в Буенос-Айресі. Чорт їй не брат і не сват. Присягаю! Двісті двадцять кілометрів ширини, не віриш?

— Те-те-те, — махнув рукою Іван Онисимович, який підготувався до зустрічі гостя. Він взагалі любив читати про заморські дива, а перед приїздом брата простудіював товстенську книгу про Південну Америку. — Так то ж, хочеш знати, твоя Ла-Плата така широка в гирлі біля океану. — Він закинув гачок з наживкою в непорушне плесо ставка. — А риба в стій Ла-Платі є?

— У Ла-Платі не ловив. Треба бути членом рибальського клубу. На внески багато песо потрібно. А в Парані є.

— Як звати ту рибу?

— Пехерей. Отакенна. А на смак — мов куряче м'ясо...

Якийсь час Іван Онисимович уважно дивився на поплавок. Не клює. А жаль! Хотілося б витягти окунця

чи хоч краснопірку. На зло приїжджому хвалькові. Та поплавок і не хитнеться. Тоді Андрущенко перевів погляд на брата. Той стояв як свічка. Трава росяна — боявся забруднити заокеанські штани. Костюм на ньому старенький, потертий, але випрасуваний, мов щойно від кравця. Комірець сорочки наскрізь пропрілий, але випраний і теж заправований. Черевики латані, проте наваксовані, блищать, як місяць у повні. Культура!

— Сідай,— навмисне запросив Іван Онисимович.

— Постой. Звик.

Він не викручувався. Адже недаром чотири роки працював ліфтером у готелі. Стояти справді звик.

Врубмашиніст повернувся до початку розмови:

— Оце море, хочеш знати, не те, що Ла-Плата чи Парана. Зробив його я з нікчемного струмочка. Я та мої сини: Богдан, Панас і Віктор. Та ще дочка Олеся. Та їхня мати, а моя жінка — Дарина. Та наші сусіди. І тепер воно наше. І риба в ньому наша. Не пехерей, звісно, а наша, українська. І шахта «Маяк революції», хочеш знати, наша!

Він чомусь розсердився на пихатого брата в латаних черевиках. Не здогадався, що й сироті не хотілося пасти задніх. Тож, не подумавши, бовкнув:

— А в тебе, хочеш знати, й дітей катма!

— Це правда,— сумно погодився Іван з Аргентини.

— У мене ж,— із запалом вів далі донбасівець,— хочеш знати, всі діти в люди вийшли: Богдан — потомствений шахтар, з дошки Пошани фото його не сходить, Панас, правда, ледащо, клубом завідує, зате Віктор — сапер і офіцерське звання має — ефрейтор. А Олеся ще вчиться у дев'ятому класі. По-вашому це гімназія. Хочеш знати, у Богдана троє дітей. Мої внуки... А що в тебе?

Помітив, що брат скис, і збагнув, що наговорив зайвого. Розсердився сам на себе. А тут ще, хоч плач, не клює.

— Годі! Пора снідати.

Висмикнув з води вудку й побачив, що на гачку нема наживки. Прогавив здобич. Сам винен: ораторствував!

Взяв баул, захований у тіні, під вербою. Баул старенький, гнутий фанерний корпус потріскався, ремінець на дверцятах ледве тримається. Зневажливо глянув на цей музейний експонат родич з-за океану. Який контраст проти шкіряних та фібрових саквожів, що їх він возив у

готельному ліфті! Ліфтерові невтямки, що покороблений баульчик — випробуваний друг і амулет знатного вруб-машиніста. Що він приніс йому не один успіх у завязаному рибальстві.

Іван Онисимович вийняв з баула газету, постелив на траві, ще раз кинув гостеві:

— Сідай!

Той підкорився.

Чиста брезентова ганчірка має замінити стіл. На неї врубмашиніст ставить чверточку горілки, хліб, огірки, сало. Сонце вибилося з-за терикона, припікає. Верба — ненадійний захист.

Чверточку переполовинено. Цокнулися пластмасовими чарками. Це не пиття, а скоріш ліки, на похмілля. Зустріч відбулася вчора. А сьогодні голова таки тріщить.

Приємно хрумтять на зубах огірки. Дарина солила.

З вишневим листям, укріпчиком. В обох на душі стало легше.

Іван Онисимович запитав:

— Огірки там солять?

— Може, хто й солив, тільки не я,— зітхнувши, признався Іван Свиридович.

— Значить, таки тяжко було?

— Сі!

— Що це ще за «сі»?

— Тобто так. Вкоренилося це слово. Чи тяжко, питаєш? Сам зміркуй: голодний, голий, та ще й самотній. Добре, коли є робота. А нема — ковдру та бляшанку від консервів, щоб води в дорозі напиться, в мішок — і гайда мандрувати. Від Санта-Фе до Мендоси, від Мендоси до Санта-Фе. Далі на південь не пускався — холодно. Останні роки блиснуло щастя: працював у ліфті, аж у Росаріо, та вже вік вийшов. Як сорок літ мине, то з роботи геть. Знов безробіття. А бродити вже не було сил.

— Сім'ю чому не завів?

— З моїми гараздами?

Замовкли. Іван Онисимович різав біле, з рожевим відблиском сало. Несміливо спитав:

— Як же ти... стільки літ... без жінки?

— А так. Маєш п'ять песо, то й жінку маєш. На цілу ніч.

— Собаче, хочеш знати, життя.

— Це ще півбіді.— Горілка зігнала з нього пиху, розв'язала язик. — Найгірше — туга. Повіриш, горобців

ловив. Соловейків там нема. Забув, як вони й щебечуть.

— А горобці навіщо? Смажив і їв?

— Який з них наїдок! Та й серце не дозволило б. Нагадували батьківську стріху. Такі ж самісінькі, як у нас на Волині. Тільки живуть у пальмах. У кошлатих стовбурах. Піймаю й цілую. Бавлюся, як дитя. А потім пускаю на волю...

Обох полонила журба. Іван Онисимович з жалем подивився на порожню пляшечку.

— Хочеш знати — мало горілки.

— Горілки завжди мало.

Лягли горілиць. Колишній аргентінець забув про свої напрасовані штани. Вдивлявся в незнайоме небо. Воно й удень не таке, як там, на Південній півкулі. І сонце з іншого боку світить.

А вночі й поготів. Скільки ж то років він не бачив над собою ні Великого Воза, ні Косарів, ні Волосожару. А тепер не побачить більше Південного Хреста. І Парани. І Ла-Плати. Радіти б йому, а він сумує. Бо ж і там залишився неабиякий шмат життя!..

А донбасівець думав: «Візьму в шахткомі путівку, не пошкодую грошей. Поїду й подивлюсь на білий світ. Правда, і я, хочеш знати, світу побачив: Кишинів і Ясси, Бухарест і Будапешт, Прага й Мукден. У солдатській шинелі, з автоматом у руках. .»

Підвівся на лікоть. Глянув на вересневий ранок, на відкриту ряскою гладінь води, на шахту по той бік ставка. Гордість господаря сповнила серце. Поїхати можна. Але ніде не може бути краще, як вдома!

— А було в тебе на душі так,— запитав вимушеного мандрівника, — що гірше вже бути не може? Було?

— Всяке бувало.

— Е, ні, не те! А в мене було. Бодай не згадувати. Знаєш коли?

— Хіба на війні?

— Коли рідну шахту висаджували в повітря. В тисяча дев'яност сорок першому. Сам вибухівку возив... Тому, мабуть, живим лишився — не брали потім ні бомби, ні кулі. Дуже велику зненависть у серці ніс.

Підняв пляшину, повертів у руках, наче сумнівався, що вона таки порожня. Хотів жбурнути в кущі верболозу, але роздумав. Поклав у баул — згодиться. Згорнув

брзентову підстилку. Зиркнув на застав'я — могутній копер над шахтою звеселив серце. Сказав братові:

— Всяке бувало, кажеш? Ні, такого, хочеш знати, ти не звідав. Щоб свою шахту своїми руками... Ні, не звідав! Даруй і не гнівайся.

Знову закинув вудку, обережно водив поплавком. Долинув до нього голос гостя:

— Я багато чув про тую війну. Про кров, про руїни. А оце проїхав від Волині сюди й очам своїм не повірив: невже по цій землі пройшла війна?

— Вона пройшла, брате, крізь наші серця. Тьху, триклята! Хай і згадка про неї згине!

Розділ 17

СОНЦЕ НАД МОРЕМ

Пряхін викликав підполковника медичної служби Соловейчика. Генерала серйозно непокоїв стан здоров'я інженера Багрича. Власне, нічого мовби не сталося: людина посковзнулась, упала. Пряхін особисто не бачив, як це трапилося, він приїхав на кілька хвилин пізніше. Йому доповіли, що Багрич упав випадково. Пряхін вдав, що повірив. Та від його зору не сховалася надмірна збудженість Багрича, не властива йому нервозність. Педантизм кадрового офіцера та відповідальність за благополучний кінець операції вимагали від Пряхіна найуважнішого ставлення до кожної події на розмінуванні. Тому генерал спочатку мав докладну розмову з майором Єфимовим. Командир батальйону заявив, що Багрич — витриманий, досвідчений, загартований мінер, надійний товариш. Саме тому, вирішив Пряхін, такий мінер навряд чи міг упасти випадково. Та ще й на рівному місці, на не дуже слизькому ґрунті. Отже, у генерала були всі підстави порадитися з лікарем.

Розмова відбулася в командному пункті операції по розмінуванню складу — в квартирі сусіднього будинку, з якого переселено мешканців. Квартира була малогабаритна. Кімната, яку зайняв Пряхін, мала вісім квадратних метрів. Розігнатись було ніде. А генерал-майор дуже любив під час розмови з підлеглими ходити по кабінету. Тим більше йому хотілося ходити тоді, коли душу бентежив неспокій. Як, наприклад, сьогодні.

Пряхін намагався кружляти й тут, по малогабаритній кімнаті. Та це виглядало смішно. Він раз у раз натикався то на стіл, то на стільці, то, нарешті, на підполковника Соловейчика, теж, як і Пряхін, невисокого на зріст, але вдвоє за нього гладкішого.

Стоячи біля дверей, Борис Йосипович займав значну частину кімнатки. При наближенні генерала лікар шоразу сахався то в один, то в другий бік, бажаючи полегшити генералові променад. Збоку це здавалося схожим на якусь дивовижну й кумедну гру. Пряхін розумів це й ще більше дратувався.

— Що ж будемо робити? — спитав Соловейчика після того, як той підтвердив його сумніви щодо здоров'я Багрича.

— Щоб відповісти вам, товаришу генерал, мені треба детально оглянути хворого, знати результат аналізів...

— От-от,— саркастично зауважив Пряхін, збиваючи ногою стільця, який зустрівся йому на дорозі. — Аналізи, рентгени, консилиуми... Вас тільки зачепи!.. Слово честі, більших бюрократів, ніж лікарі, нема на світі! Та звідки я візьму час ждати ваших аналізів і рентгенів? До того ж Багрич ніколи не піде на це. Адже він свою хворобу приховує.

— Це ясно.— Соловейчик відповів на останні генералові слова, залишивши без уваги всі попередні.

Борис Йосипович ніколи не йшов на конфлікт у розмові, знаючи, якої шкоди завдають людині зайві хвилювання. У свої п'ятдесят вісім років лікар уже сам не міг згадати, чи його феноменальна витримка народилася разом з ним, чи є результатом багаторічного наполегливого тренування. Він з олімпійським спокоєм чекав дальших запитань або розпоряджень Пряхіна. Мов маятник, вихилявся з боку на бік, уникаючи фізичного зіткнення з особою генерала.

— Зрозумійте мене,— бідкався, стрибаючи по кімнатці, Пряхін, — я зовсім не зацікавлений у тому, щоб Багрич захворів. Аж ніяк! Зараз нам без нього не обійтися. Роботи не можна припинити ні на один день, ця історія й так неприпустимо затяглася. Ми тримаємо все місто в напруженні. Тому я й питаю вас, що робити?

— Мені треба бодай поговорити з ним...

— Гаразд, я викличу Багрича.

Він зняв телефонну трубку й назвав позивну першої групи мінерів.

...Після того випадку, коли впав з ящиком мін, Багрич дуже змінився. Може, вперше в житті по-справжньому відчув страх. Страх за себе. За товаришів. За Юлію. За доручену йому справу.

Це було гидке й принизливе почуття. Та Багрич нічого не міг вдіяти з собою. І найгірше, що мимоволі доводилося хитрувати, говорити неправду близьким, дорогим людям. Хоч би й Єфимову. Багрич наполегливо запевняв його, що спіткнувся випадково, що почуває себе цілком добре, що щось подібне з ним ніколи не повториться. Переконаував, Єфимов ніби вірив, а обом було прикро. Тим більше, що йшлося про довіру чи недовіру не в теоретичному плані. Впадеш іще раз — кінець не тобі одному...

Хвороба й страх прийшли разом. Хвороба підсилювала страх, страх стимулював хворобу. Наче вони маківими зернятками лежали десь у найпотаємніших закутках мозку, а це раптом буйно проросли, пронизали наскрізь тіло й душу, розквітли згубним ядучим квітом.

Мабуть, так воно було справді. Все потроху відкладалося на дні душі: гіркота першого року війни, тривоги партизанських ночей, неблаганність смертних вироків, біль за себе, муки за народ. А тепер наближався фініш...

Багрич шкодував, що, збираючись похапцем у дорогу, не взяв з дому потрібних таблеток. Юлія роздобула для нього найновіший угорський препарат букарбан, який усуває з крові зайву глюкозу. В Києві останнім часом Багрич уже не вживав ліків. Обмежувався дієтою. А зараз цей препарат згодився б. Його, правда, можна дістати й тут. Треба лише звернутися до підполковника Соловейчика, який стежить за здоров'ям мінерів-добровольців. Але тоді досвідчений лікар відразу дізнається, що Багрич хворий... А лишилося ж усього кілька днів. Невже не вистачить сил? Невже звалить хвороба? Невже зламає страх?..

Починався найважчий етап роботи. Фаустпатрони. Готові до вибуху. Завалені фундаментом зруйнованого заводу.

Вправно працювали мінери маленькими саперними лопатками, а де й руками. Робота тонка, ювелірна. А погода гіршала. Скандінавські норд-ости навіяли густі, аж чорні, хмари. На їхньому тлі велетенські чайки мартини шугали, мов білі німі блискавиці. Здавалося, от-от посипле сніг.

Добровольці співали. Вірніш, мугикали. Тихо, обережно, щоб вібрація звуку не розбудила заснулу у фаустпатронах смерть. Хитра ця штучка — фаустпатрон! Найновіше озброєння фашистів, запроваджене наприкінці війни.

Єфимов давно зненавидів фаустпатрони. Він пам'ятав, як палали від них наші танки вже на останньому рубежі війни — вулицях і площах Берліна. Підступне й згубне полум'я фаустів спалахувало у вікнах будинків, люках підвалів — ліворуч, праворуч, попереду й позаду.

Майор не хотів спиняти бійців — хай співають. Вони досвідчені мінери, самі знають межу можливого. Цей спів, чи пак мугикання, заспокоювало і їх, і його. І, очевидно, Багрича, який сьогодні явно не в формі. Блідий, знеможений, нервує.

Безперервно облизує потріскані губи сухим, шорстким язиком. Щохвилини п'є воду. Та вона, либонь, не гасить спраги.

Подзвонив польовий телефон, проведений на місце роботи. Сержант Кваша передав майорові наказ генерала Пряхіна: «Інженера Багрича на командний пункт!»

— Єсть, на командний пункт! — по-військовому відповів Багрич і квапливо пішов до стандартного п'ятиповерхового будинку, схожого на комунальний будинок курортного міста. Той, у якому він і Юлія зазнали стільки світлої радості й п'яного щастя.

Коли увійшов Багрич, Пряхін перестав тупцювати по кімнаті. Сів за стіл. Намагався бути якомога коректнішим:

— Пробачте, що потурбував. Сідайте. Ми от порадилися з військліккерем... Чи не потрібна вам, бува, медична допомога? Хоч би, скажімо, профілактично.

— Чому ви так гадаєте? — сполохався Данило.— У військліккера є для цього підстави?

— У нас обох є підстави,— відказав генерал.— Правда ж, товаришу підполковник?

Борис Йосипович був радий, що нарешті сидить. Він звалився на стілець, як тільки сів старший за званням

Пряхін. Тепер би ще зняти тіснуватий кітель та одягти тонкий білий халат, як це він робив у себе на медпункті. А тут таки жаркувато. Цупким поглядом лікар вп'явся в обличчя Багрича. Явні сліди безсоння — раз. Явні ознаки порушення обміну речовин — два. Стан депресії — три. Все це можна було розгледіти неозброєним оком. Відповів генералові:

— На жаль, так.— Ще раз глянув на Багрича і звично звелів: — Роздягайтесь!

Він бачив перед собою пацієнта. Решта його не цікавила.

«Оце так! — подумав Багрич.— Знову мати справу з лікарями?.. Ні-ні, тільки не зараз!..»

— Я прилетів сюди не на курорт. Ви це добре знаєте.

— Але ж ви хворі? — наблизившись впритул, запитав лікар.

— Стара історія! — із вдаваною безтурботністю відмахнувся Багрич.— Колись розповім. Іншим разом. А зараз, самі знаєте. Товаришу генерал-майор, дозвольте піти!

Пряхін підвівся з-за столу. Хотів щось сказати. Та в цю мить неголосно, але твердо його намір перебив Багрич:

— Так, я справді хворий. Дуже хворий. Але якщо ви гадаєте усунути мене звідси, — марна річ. Я все життя нехтував небезпекою. Зневажав страх. Я впораюся з цим і зараз. Чуєте?.. Інакше... я не простив би собі! Я роздобуду таблетки... Я ковтатиму їх жменями... Я вводитиму шприцом камфору, інсулін, чорта-біса, все, що скажете ви, лікарю. Але з бойової захти не зійду!

І, не питаючи дозволу в генерала, подався з кімнати. Пряхін зрозумів: такого не втримаєш силоміць.

— Стежте за ним,— звелів лікареві.— Дайте йому потрібні ліки. Про найменше ускладнення інформуйте мене. Ви особисто відповідаєте за нього. Ясно?

Замість того щоб відповісти «Слухаю!» або «Буде виконано!», Соловейчик спокійно дивився на море. Це розгнівало генерала:

— Чому ви мовчите?

Лікар ще деякий час мовчав, а потім зовсім не за статутом відповів:

— Давати накази легше, ніж їх виконувати.

Пряхін скипів, але Борис Йосипович випередив його:

— Це важкий пацієнт.

Таку характеристику давали Багричеві всі лікарі.

А мінери знову заспівали. Ще тихіше, ніж раніш. Не голосом, а подихом. Не устами, а серцем. Про могутню й прекрасну Вітчизну. Над тілом якої схилилися, мов дбайливі хірурги.

Розділ 18

ЛИСТ ДАНИЛА БАГРИЧА

«Дорога Юліє!

Вітер з Балтійського моря колише фіранку на моєму вікні. Жене хмари. Настала осінь. Перша наша спільна осінь. Сумно тобі? Знаю. І не даю дурних порад: «Хай на серці квітне весна». У нас з тобою була весна. Там, на Прикавказзі. Де не домальований мною Ельбрус. Де мила Галина Назарівна із своєю алхімією. Де старенький професор, дивакуватий, як усі старенькі професори. І де ти... Хоч зараз ти й не там, увяйти собі ту місцевість без тебе не можу.

Де б ти не була — ти зі мною. Хоч це зрештою теж з асортименту дурних утіх. Нема тебе зі мною. І в цьому найбільше випробування для мене.

Я не маю права писати тобі цього листа. Я дав собі слово не писати нічого до кінця операції. Як бачиш, не витримав. Не дотримав слова. Капітулював.

Це тому, що ти й так добре знаєш, де я і чим зайнятий. Знаєш і те, що наша операція безбожно затяглася. Ми вже знешкодили понад двадцять тисяч смертоносних «виробів». Звичайно в таких випадках додають; а кінця не видно. Ні, кінець видно. Але роботи ще чимало.

Пишу похапцем. Всі дні — в цейтноті. Та й що писати?

Коли зустрінемося, розповім тобі. Багато-багато. Про нових друзів. Про чарівну дівчину Тетяну Кравчук. І її подруг. Тетяни, цієї мужньої душі, вже давно на світі нема. Та живе й житиме пам'ять про неї. Залишилися живими деякі з її подруг-полонянок. Ростять дітей, працюють. Думаю, що вони дуже схожі на тебе. А ти — на них.

Уявляю собі, якою ти була тоді, в те лихоліття. У шинельці, чобітках... Кіт у чоботях, правда? Юна, майже дитина... Чоловічу хоробрість я завжди сприймав як річ

нормальну, закономірну, буденну. Але завжди дивувала, вражала, захоплювала мене хоробрість жіноча. Мужність тихих, ніжних, ласкавих, милих дівчат. Шкода, що я не зустрів тебе на фронті. Шкода, що я не знав Тетяни Кравчук. Я згадав іншу дівчину. Тої миті, коли мені раптом стало моторошно. Навіть страшно. Так-так, страшно. Отоді й стала перед моїми очима дівчина з-під Проскурова. Схожа на Тетяну Кравчук, на тебе. Вона не зробила великого подвигу, ні! Її ім'я не вписане на скрижалі історії. Я навіть прізвище її чи тоді не спитав, чи згодом забув...

Було у мене з нею три зустрічі. Перша на околиці села, під Проскуровом. Село стояло над Бугом, фашисти настирливо бомбили міст через ріку. Їм заважали наші зенітки. Тому стерв'ятники скидали свій вантаж будь-де. Здебільшого на село.

Черговий наліт застав нас біля хати, на дверях якої, мов печатка самотності, висів замок. «Юнкерс» несподівано виринув з-за хмар, і разом з хижим гуркотом на леваді вирости важкі стовпи полум'я, диму, осколків і чорнозему.

Незабаром до хати підбігла дуже бліда дебела дівчина. Перелякана була так, що не могла говорити. З її безладного лементу можна було розібрати хіба що окремі слова. Ці слова, так само як і нестямні очі дівчини, виражали лише одне: страх. Є такий вислів: нелюдський страх. Ні, це був людський страх. Безумний і осмислений, німий і кричущий.

Ми заспокоювали, запевняли, що вона просто ще не обстріляна, але переконати дівчину не могли. Дізналися лише, що звать її Марусею, що вона трактористка, що її починає бити пропасниця, як тільки зачує гуркіт літака. На всі наші докази відповідала:

— Ні-ні, боюся... Боюсь, і годі!

Так ми з нею й розсталися.

Друга зустріч була так само несподіваною.

Корпусна артилерія займала вогневі позиції в якомусь селі на Вінниччині. У вишневому садку зібралися водії тягачів. Чути було розмову, сміх, тиху пісню. Її співала дівчина в комбінезоні. Приємним низьким голо-сом.

Хоч залягли вже вечірні сутінки, я відразу пізнав у співачці Марусю з-під Проскурова. Вона помітила мене й теж упізнала. Привітно всміхнулася.

— Що ви тут робите, Марусю? — запитав я.

— А я з трактором,— спокійно відповіла.— Вожу гармату.

— Давно?

— Та відразу після того бомбардування. Добровільно пішла.

— Як це так? — здивувався я.— Адже ви тоді...

— Боялася? — перебила мене Маруся.— Справді, боялася! Навіть дуже. А потім подумала, і злість мене взяла. На отих зайд проклятущих. Люта злість!

— Маруся в нас — бойовий водій,— встрияв у розмову хтось з присутніх.

— Обстріляна! — задержувато похвалилася Маруся. І знову заспівала низьким упевненим голосом.

А незабаром мені довелося побачити, яким бійцем стала ця дівчина.

Це було вночі. На вогневих позиціях артполку всі уважно дивлялися в бік ворога, де біля грейдерного шляху раз у раз вибухали німецькі міни. Шляхом торохтів трактор — то був трактор Марусин. Він тягнув за собою величезне тіло підбитої гармати. Фашистські міномети відкрили по трактору вогонь.

— Молодець, Марусю! — хвалили бійці.— Знайшла-таки, притягла...

Всі кинулись назустріч хоробрій трактористці.

— Притягла! — гордо відповіла Маруся.— Ану, хлопці, за ремонт! Полагодимо, завтра воюватиме!

Так Маруся врятувала пошкоджену гармату, залишену полком при відході на новий рубіж. Хтось спитав:

— І не страшно було?

За неї відповіло кілька голосів:

— А хіба Маруся чого-небудь боїться?

Сама ж Маруся, жартуючи, додала:

— Боялася. Та терпець увірвався!

Оце і все. Нічого особливого. Заслуга Марусі-трактористки лише в тому, що вона перемогла страх. Але згадка про неї повернула мені віру в свої сили.

Отакі ви — дівчата нашої країни!..

Пояснювати тобі, чому я залишився тут? Гадаю, нема потреби. На моєму місці ти зробила б те саме.

Щойно передали по радіо: радянський ракетний підрозділ збив ворожого літака-розвідника. Триває битва за мир. Хіба ж можна стояти осторонь? А найперше нам...

Ми витягаємо з землі іржаві залишки фашистського розбою. Складна, ювелірна робота. Трохи, звісно, небезпечна. Та ми твердо знаємо: ще кілька днів — і гітлерівська западня під Прибалтійськом стане сумною згадкою; ще кілька років — і на нашій землі зникнуть усі подібні «дарунки» минулої війни.

Чи означає це, що з усіма наслідками буде покінчено?

Цими днями потрапив мені до рук останній номер міжнародного молодіжного журналу. Цікавий журнал! Видається одинадцятьма мовами. Що ж хвилює сьогодні молодь світу? Гортаю сторінки часопису: «Страшна звістка з Нагасакі. Дитина народилася без ніг». Так, це ще один наслідок радіоактивного опромінення. Через добу дитина померла. Уявляєш собі горе матері?

За даними журналу, майже кожна шоста дитина з тих, які народилися в районі радіації, несе на собі ознаки ненормальності. Проте бомба, скинута американцями в Нагасакі, була лише дитячою іграшкою в порівнянні з бомбами наших днів.

Схиляючись над заржавілою міною, я думаю про людоджерів, які поклали її тут. Мені здається, я чую серцем, душею чую їхнє злісне виття з Західного Берліна, з берегів Рейну... Вбивці Тетяни Кравчук готують нові злочини. Ковані чоботи бундесверу топчуть французьку землю. Танкодроми для бундесверу будуються на Британських островах. Одного з найкривавіших підручних Адольфа Гітлера — генерала Хойзінгера — нагороджено американським легіонерським орденом. Орден зветься «За заслуги». А я цього Хойзінгера бачив колись у Вінниці. Знаю, які його «заслуги»: кров, смерть, попелища...

А за мене, люба, не хвилюйся. Пишу тобі — значить, живий. Працюю — значить, здоровий. Люблю тебе — значить, щасливий!

Твердо пам'ятаю твій наказ: спокій, сон, дієта. І, їй-богу, в міру можливостей виконую його.

Тут до мене прикріпили військового ескулапа. Це, скажу тобі, сила. Дихнути мені не дає!

А наша робота для здоров'я дуже корисна: цілі дні на свіжому повітрі.

Рідна Юлько! Героїчна санітарко й розвіднице! Лишилося ще кілька днів, не більше. А там... Ох, коли б я був поетом! Та я не поет. Але я знаю, що таке любов.

І туга. І самопожертва. Вір мені. Чекай мене. Не гнівайся на мене. І пробач, що цей лист такий сумбурний. Як моє життя.

Міцно цілую. *Данило.*

*Прибалтійськ,
вересень 1960 р.»*

Розділ 19

КЛИЧ СУРМИ

У Юлії випадково виявилось двадцятихвилинне «вікно» в її прийомному часі. Певне, хтось із хворих не зміг прийти. Звичайно вона використовувала таку паузу для записів у журналі, приведення в порядок історій хвороб. Сьогодні ця буденщина не вабила її. Не те щоб її опанувала апатія. Просто Юлія полинула думками в Прибалтійськ. І навіть прикро їй стало, що записаний пацієнт вчасно не прийшов. Ану ж раптом прийде з запізненням і затримає її на роботі! А дома, можливо, є нова звістка від Данила.

Широкою ходою пройшлась по кабінетику. Глянула за вікно. Осінь. Погода зіпсувалась. Ні дощ, ні туман — мжичка. Сіра, набридлива. Без кінця й краю. Як її чекання.

Минулої ночі знову погано спала, в результаті болить голова. Треба прийняти пірамідон. Підійшла до столика, налила з графина в склянку теплої жовтуватої води. Спробувала — переварена, прісна, несмачна. Вилила, націдила з крана холодної. Запила нею крихітну білу грудочку. Сіла за стіл, взяла газету. За дверима мовби щось шкрябало. Гукнула: «Увійдіть!» Але ніхто не входив. Заглибилась у газету. Помітила телеграму з Греції: «Волю героям-антифашистам!» У пам'яті виринула вбога, змордована посухою земля. Кремінь і пісок. Граніт і мармур. Колючі оливкові гаї. Чорні від злигоднів люди. Техніка, заснована на тягловій силі віслюків і мулів.

Позаторік по туристській путівці Юлія об'їздила Грецію. В пам'яті залишилося багато згадок. Особливо про Афіни й Акрополь. Храм Зевса й театр Діоніса. Сиві віки людської культури дихали їй в обличчя. Як вітер з Егейського моря.

Залитий нещадним палючим промінням, білий, мов сонце, пагорб Акрополя. Пропілеї. Парфенон. Слава

тисячоліть. І нова слава, свіжа, вчорашня, не менш героїчна й велична. Енергійний, високий і стрункий, мов Еней, гід — Еней з посрібленим волоссям — розповідав про сьогоднішню мужність прадавньої Еллади. Про полум'яних синів Греції, які зірвали з Акрополя прапор із свастикою і підняли над священним пагорбом національний грецький стяг.

Гітлерівці не розстріляли героїчних юнаків — не встигли. А тепер колишні гітлерівські посіпаки з грецькими прізвищами чинять над ними розправу.

Юлія ще раз прочитала замітку. Доля далеких, незнаних борців схвилювала її. Викликала протест. Бажання відстояти їх, боротися за кожного, наче мова йшла про брата. Або про коханого.

Думки знову полинули в Прибалтійськ. Вона згадала складне, буремне життя Багрича. Чи не схожі вони між собою — Багрич, герої Опору Греції, Європи? Мабуть, схожі. Бо в тих самих обставинах кожен з них вчинив би те саме. Багрич на Акрополі, в Афінах. Вони у партизанському загоні або перед лицем небезпеки, яка загрожувала мирному місту.

Такі, очевидно, непорушні закони мужності.

Юлька саме вступила в піонерський загін, коли пролинула над світом, докотившись до станиці Таманської, звістка про суд у Лейпцігу. Вразлива дівчинка слухала розмови старших, і в її уяві вимальовувався образ Георгія Димитрова — живе втілення мужності й правдолюбства.

Відтоді їй належали всі великі герої і всі великі події на земній кулі. Перед війною, під час війни, після неї. Тому так вразила серце доля хоробрих греків. Тому так уважно слухала по радіо тривожні звістки з Конго. Вони непокоїли її не менше, ніж власна доля.

Перед очима постала вечірня Москва. Шерега чорних і білих юнаків і дівчат, які міцно трималися за руки. Їхня пісня — гімн майбутньому.

За дверима знову зашаруділо. Знову попросила увійти. На порозі — Ящук.

Юлія знала від Лариси про нові неприємності її батька. В погоні за грішми він вдався до злочинних махінацій. Брав підряди на будівництво дач. Давав хабарі в будівельних конторах. Обкрадав і обдурював «клієнтів». Партийна організація виключила Ящука з лав Комуністичної партії. Прокуратура вела слідство.

Лікарка глянула на пацієнта. Їй здалося, що він змарнів.

— П'єте? — спитала.

— Алкоголь? — перепитав здивовано. — Ні крапельки. Ні росинки. Звідки мені на це гроші брати?

— Роздягніться! — скомандувала, щоб припинити недоречно почату розмову.

Тремтячими руками Ящук стягав через голову сорочку. Сорочка була заяложена, брудна. Бідна Лариса! Вона знає про це. Але не може піти на компроміс із власним сумлінням.

На столі задзвонив телефон. Юлія поспішно схопила трубку. Говорив Середа. На завод прибула авіапошта. В ній — лист Юлії Андріївни від Данила Денисовича. З Прибалтійська. Надіслати листа додому чи на роботу?

— Додому! — вигукнула схвильована жінка, злякавшись, що лист може заблудитися в численних кабінетах поліклініки. — Додому! Тільки, будь ласка, зараз же! Ні-ні, не затримаюсь, уже біжу!

Не тямлячись від радості, зірвала із себе халат, збрала дрібні речі в сумку. Пальто й плащ — у гардеробі, при виході. Здається, все. Бігти! Лише тоді помітила напівроздягненого Ящука, про якого зовсім забула.

— Одягайтесь! — кинула йому. — Швидше! Мені ніколи.

— Тобто як це — одягатись? Як ніколи? А пульс? А серце? А кров'яний тиск?

— Нікуди не дінеться ваш кров'яний тиск! — відповіла задрливо, зухвало. Все презирство до Ящука вилилося в цих необережних словах. Цієї миті Юлія забула про все на світі, крім листа від чоловіка. Навіть про те, що вона — лікарка, а перед нею — хворий.

— Я жалітимусь! — енергійно запротестував Ящук. — Не маєте права!

— Маю! — твердо відповіла зухвала Юлька. — Приходьте іншим разом, нічого з вами не станеться. До побачення!

Вибігла, грюкнувши дверима. В коридорі побачила санітарку, попросила випровадити надокучливого пацієнта й замкнути кабінет.

На щастя, впіймала таксі. Таксист трапився цікавий, говіркий. З великими вусами. Типовий чумак, що пе-

ресів з круторогих волів на мотор. І витискав з нього всі соки. Згорблена, старенька «Победа» стрибала на перехожих, мов розлючений цап. Чудом залишалися непошкодженими перехожі й машина. А водій все говорив і говорив.

Юлія приготувала гроші, поклала на сидіння й вискочила раніш, ніж шофер загальмував машину. Він щось гукнув їй навздогін, але вона не чула. Вже бігла по сходах. Вже відчиняла ключем двері. Вже тримала в руках довгожданого листа.

Читала раз, удруге, втретє. Спочатку галопом, п'яте через десяте. Знати б тільки, що живий. Не думала про те, що мертвий уже не написав би їй. Чи ж могла вона логічно мислити в таку хвилину!

Цілувала листа й знову читала. Трохи спокійніше. Сердилась за сторонні рядки про Тетяну Кравчук, звістку з Нагасакі. Лише згодом почала розуміти їхній страшний зміст. Лише через кілька годин, коли вже знала всього листа напам'ять, задумалася над долею своєї дитини. Але й ця думка відступила на другий план перед головною: їхати в Прибалтійськ чи ні? Пише: «Чекай мене». Пише: «Лишилося ще кілька днів». Заспокоює. Хитрий! Любий! Дорогий! Ні, либонь, треба їхати, треба! Нема більше змоги чекати. Вичерпалося все терпіння до дна. Пише: «Вір мені». Вона вірить. Кожному слову. Але не поїхати не може. Ні-ні! Ніяк! Більше жодного дня! Жодної ночі! Цей лист відібрав у неї останні сили!

Немилосердно болять ноги. Присіла на диван. Виявляється, вона весь час ходила. Весь вечір. І частину ночі. Бо вже — за північ.

Сидячи на дивані, заснула. Нероздягнута, наче п'яна. В розпаленому мозку ще довго жевріли уривки сновидінь.

Перед світанком прокинулась. Під серцем нудило. Істи! Це просило воно, майбутнє дитинча. Ота туга зав'язь життя. Ота сама прийдешність, ще німа й невідома. Але вже відчутна й вимоглива.

На кухні знайшла хліб, сіль, холодні котлети. Колись Данило казав, що любить домашні котлети, коли вони холодні. Іла й думала про нього. Тишу кухні пронизувало одноманітне цокання будильника. Механічний пульс часу. Кухня була невеличка, біла, у передсвітанковій імлі нагадувала кабінку космонавта. Здавалося, що кабінка-

кухня летить у міжпланетному просторі. А невтомний будильник відмірює тисячі годин і мільйони кілометрів.

Космічну ілюзію порушив несподіваний півнячий спів. Хтось, видно, придбав півня й випустив на ніч на балкон. Півень був майстром своєї справи. Кукурікав сумлінно, довго, захоплено. Таке, мовляв, моє діло, півняче. Проспівав, а там хоч і не розвидняйся!

Але надворі розвиднювалось. Правда, повільно. Заважали густі осінні хмари.

Юлія думала про нові для неї обов'язки дружини й матері. Ще кілька місяців тому вона гадки про них не мала. Зв'язок з Владиславом відійшов у небуття. Вона стала майже вільною. Крім пацієнтів, Галини Назарівни, професора Ярославцева, тобто крім служби й дружби, більше нічого й нікого. Тепер усе змінилося. Та вона не шкодувала, раділа.

Буває гірка воля й солодка неволя.

У народі кажуть: «Лиха то воля, коли циганська доля».

Справді!

Колись, ще підлітком, вона не раз з гострою цікавістю придивлялася до життя циган, які табором ставали біля станиці. Їхнє життя і вабило, й лякало. Злидешиє життя. Голодне, холодне, брудне. Але як завзято цигани трималися за нього! Пеклися на сонці. Мокли під зливами. Гибіли на морозі. А жити в оселях не хотіли.

Одного дня вона зрозуміла, що приковує циганські душі до вбогих кибиток.

Кінець липня, спека, полудень. Вона несла батькам у поле обід. Скільки їй тоді було, вже не пам'ятає. Молодий колгосп тільки-но зводився на ноги: ще, здається, не артіль, а ТСОЗ — Товариство спільного обробітку землі. Тюпає вона босими ногами по розпеченій кубанській землі, тягне вузол з борщем та кашею. Хліб і воду косарі й жінці взяли з собою.

Вибилась із сил, але шкандибала, бо мусила.

А назустріч повільно посувався парокінний віз. Коні баскі, вгодовані. На возі, по самі драбини, накидано м'якого лахміття, а на ньому, горілиць, — молодий циган-богатир. Крізь форкання коней та торохтіння коліс чути було, як він хропе. «Оце життя,— подума-

ла Юлька.— Ніякого тобі клопоту, ніяких турбот. Воля!»

Вона дуже заздрила тому циганові. Майже цілий рік.

А потім побачила його мертвим, із синім розпухлим обличчям. Помстилися вночі розлючені козаки за вкрадених коней. Облудною виявилася циганська воля.

Ні, її теперішня неволя у сто крат дорожча за колишню сирітську волю!

Так думала, чи марила, чи снила Юлія.

Аж задеренчав годинник. Видно, його звечора поставила Фросина Кирилівна. Не знала стара, що по сусідству завівся інший, горлатий будій.

Будильник геть прогнав сон. Юлія, ще не вирішивши остаточно, чи їхати, почала збиратися в дорогу. Розум ще вагався, а серце вже діяло. Знало: поїдеш. Туди, де милий. Де небезпека. Куди кличе тебе бойова сурма!

Треба попередити Фросину Кирилівну. Заглянула до маленької кімнатки, але там Данилової тітки не було. Двері з кімнатки на балкон прочинені. З балкона чувся шепіт і кахикання старої. Юлія вийшла на балкон.

Бабуня, зодягнута в полотняну сорочку, стояла навколішки на холодному вологому бетоні. Поривчастий вітер розігнав хмари. На небозводі з'явилися прогалини. Обрій на сході багрянів, зір майже не було видно. Тільки в одному з просвітів ще зоріла сліпучо-біла Венера.

Фросина Кирилівна молилася:

— Всесильний боже, пречиста діво, зоре віфліємська! Змилуйся над нечестивим світом, зглянься на мене, грішну! Забери мене, боженько, бо нудно мені жити на цій землі, де нема вже нікого, з ким я росла. Ні батька, ні матері, ні сестри, ні брата, ні куми, ні свата. Забери до себе, бо вже й кості болять, і серце мліє. Заклинаю тебе, господи милосердний, оцією зорею віфліємською, світовою зірницею ясною. Дай мені зустрітися з батьком-ненькою, погомоніти з ними...

Юлія обережно смикнула бабусю:

— Вставайте, годі, простудитесь!

Бабуся, незважаючи на те смикання, біла поклони:

— Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!..

З трудом вдалося відірвати стару від молитви, відвести в ліжку. Поклала її Юлія, накрила теплою ковдрою, напоїла гарячим чаєм.

— Навіщо ви? — дорікала. — Це ж неминуча простуда.

— Ні, дочко, — скаржилась стара, — забув бог про мене. Щодня так молюся. Не бере! Видно, місця для мене ще не наготував.

Юлії стало прикро. Невже не вгодила старій?.. Запитала про це. Бабуся заперечливо похитала головою:

— Добре мені тут. І з Даньком, і з тобою. Тепло, ситно. Та не гнівайся, нудно. І не ваша в цьому провина. Нема моїх людей, розумієш, моїх. Які знали те, що я знаю. Думали так, як я думаю. — Безнадійно махнула зчорнілою рукою. — Нема!

«Як її залишити саму? — гарячково думала Юлія. — Не маю права їхати, не можу!»

Стара наче відповідала на її думки:

— Не турбуйся за мене, дочко. Іди на роботу. А то поїдь. До нього. До Данилечка. Забарнвся чомусь. А ти зовсім перевелася. Нанівець. Ідь, їдь!..

— Як же ви, тіточко? — вирвалось у Юлії.

— О, я ще довго житиму. Сьогодні зоря віфліємська знак мені подала. Моргнула. Еге ж!

І засміялася. Дрібно, безтурботно. Не вгадаєш: серйозно каже баба чи жартує?

— Ні, не залишу я вас!

А серце стугоніло, било в груди: їдь!

— Залишай, не бійся. Про одне лише попрошу тебе, дочко: купи мені півня. Як у сусідів, чула? Боже воно створіння. Недаром чує, коли на світ займатися пора. Не те, що той бездушний будильник. Купиш?

— Гаразд, куплю, — пообіцяла збентежена Юлія.

— Все життя я низько на землі прожила, а тепер, перед смертю, живу в повітрі. Наче та птаха на гіллі. Купи мені півника, еге ж, співучого...

Здається, заснула. Юлія довго дивилася на її задоволене, добре обличчя. Перед нею лежав старий, тихий світ патріархальних уявлень. Світ минулих віків, що заглянув у двадцяте століття, мов за браму іншої планети...

Двадцятье століття заговорило дзвінким голосом телефонного апарата. Дзвонив Середя. Він зараз їде на кілька хвилин на завод, а звідти, може, й на цілий день, у раднаргосп. Справи! Просить пробачення, але йому дуже хочеться знати, що пише Данило Денисович.

Юлія розповіла про зміст листа. Про своє непоборне бажання їхати в Прибалтійськ. Про стан Фросини Кирилівни.

Середя порадив протягом дня розв'язати питання про відпустку в поліклініці. Решту він бере на себе.

Юлія подумала: «Обов'язок — це тягар. Одну тебе він може роздавити. Але тягар легшає, коли під нього підкладають плечі друзі. Які теж відчувають обов'язок».

Перед тим як іти в поліклініку, вона ще раз заглянула до тітчиної кімнати. Фросина Кирилівна спала. Обличчя світилося радістю.

Як і щодня, на тротуарі зустріла двірника. Попросила навідуватися до старої. Двірник пообіцяв. Робив цю послугу охоче — по суботах йому за це перепало на півлітра.

Сходило сонце. Квапитись було нікуди. Пішла пішки.

Згадався ранок, коли вперше приїхала до Києва, зустріч з Данилом після тривалої розлуки...

Ранкова прогулянка корисна й для Юлії, й для майбутньої дочки чи сина. Треба тільки менше хвилюватися. І глибше дихати. Щоб захопити в легені більше кисню.

Що вона скаже головлікареві Юрію Никаноровичу? Скаже правду. Попросить відпустку на три.. ні, на п'ять днів. За п'ять діб повернеться. Тільки побачити б Данила. Йі Данила. Який не пошкодує життя за те, щоб діти не народжувалися каліками. Щоб у жилах людей не загнивала немічна біла кров.

П'ять діб для поліклініки — шкода невелика. Це тільки два прийомні дні, вона ж приймає через день. А на п'ятий якраз припадає вихідний. Неділя. Пацієнти втратять небагато. Зрештою, вона повернеться — надолужить.

Вийшла на міст через залізничні колії. Шкода, що нема прямого поїзда до Прибалтійська. Доведеться

літаком. Грохи побоювалась. Знову ж таки не за себе. За дитя.

Небо очистилося від хмар. У ньому, в карколомній височині, кружляли літаки. За ними лишалися в небі довжелезні білі смуги. Колишня санітарка й розвідниця підняла голову й жартома благала: «Гуси, гуси, гусенята, візьміть мене на крилята!» Літаки її не чули. Вони творили нову казку. Щедру на дію. Скупу на слова. Гучну. Металеву.

Реактивні гуси-лебеді не брали Юлію на крила, й вона мандрувала пішки. Шлях стелився перед нею далеко-далеко.

Розділ 20

ТОРЖЕСТВО ЖИТТЯ

Багрич стояв один на дні котлована, який утворився після розмінування складу. Довкола здіймався високий, притоптаний солдатськими підшвами земляний вал. На його схилах де-не-де вже поросла трава.

Це дно схоже було на кратер вулкана. Уламки фундаменту, рвані ями, вузькі траншеї, входи в підземелля, сліди кованих чобіт, тріски з дерев'яних ящиків, купи картону й паперу.

Багрич стояв і дивився на місце, яке могло стати його могилою. Могилою його товаришів. Могилою сотень людей.

У котлован зазирнуло сонце. Його проміння звеселило похмурий краєвид. Чітко вималювалася картина безславного банкрутства смерті. Сонце сміялося. Сонце співало. Про безсилля смерті. Про торжество життя.

Із східної околиці міста долинув гуркіт, схожий на канонаду. В старих гітлерівських дотах рвали останні екземпляри проржавілих «виробів».

Ні, то не канонада. Не загроза смерті. Потрясали повітря гучні салюти життю.

Знов безтурботно шуміло місто. Веселилася молодь. Галасували діти. Гомін міста вривався в котлован. У перервах між відгомоном вибухів. Вдарявся об земляний вал і відгукувався глухою луною. Здавалося, що говорить земля. Втомленим, але щасливим голосом. Про безсилля смерті. Про торжество життя.

Багрич відчував, як б'ється в грудях серце. Маленьке втомлене серце. Воно витримало ще один іспит. Складо ще один екзамен. Пройшло ще раз крізь пекло.

Смерть не раз простягала до нього холодні руки. Загребуща всемогутня смерть. До маленького людського серця. Та кожен раз ганебно відступала. Бо серце було гартоване. Полум'ям запеклої душі.

Тому воно жило. Пульсувало. Творило легенду. Про безсилля смерті. Про торжество життя.

Вибухи в дотах давно затихли. А Багрич стояв і слухав. Сонце. Землю. Серце.

Почув воїнську команду. Голос комбата Єфимова:

— Струнко-о! Направо рівняйся!

Обернувся. Побачив бойових соратників: майора Єфимова, капітана Глаголева, сержанта Квашу, ефрейтора Андрущенко, рядових Варцабу, Потіху, Гаркушу, Скоробогатова, Мухіна, Ахметова, Манвеладзе, Сваволю.

Мабуть, вони давно стояли тут. А він їх не бачив, не чув.

На штабній машині під'їжджали секретар обкому партії Щербатов та генерал-майор Пряхін. Шофер Платонов спрямував «Волгу» прямо в котлован.

Єфимов рапортував Пряхіну:

— Товаришу генерал-майор! Завдання по розмінуванню об'єкта виконано!

Пряхін доповів Щербатову:

— Товаришу секретар обкому! Завдання по врятуванню міста виконано!

Щербатов з батьківською ласкою глянув на мінерів. Сказав, зворушений:

— Спасибі, друзі!

Всі влад і кожен зокрема вигукнули:

— Служу Радянському Союзу!

Ці слова вимовив і Данило Багрич. Він вимовляв їх не раз за своє многотрудне життя. Вони були найглибшим виявом його почуттів. А право вимовити їх — найвищою нагородою.

Щербатов обняв його. І Пряхін. І Єфимов. І всі інші.

Глаголев дав на підпис Пряхіну та Єфимову бойовий рапорт у Москву, в Міністерство оборони, генерал-лейтенантові Коруну. Зараз його буде передано по радію.

Настала хвилина прощання. Багрич знав, що побачить ще їх усіх до від'їзду в Київ. Пряхін бачитиме

Щербатова, Єфимов і Глаголев — Пряхіга, мінери — комбата та замполіта. Але це буде в іншому житті. За межами цього котлована. А сюди завтра повернуться бульдозеристи. Тут знову почнеться нормальна мирна пррця.

Попрощалися по-солдатськи. Зовні скупю. Без ефектних жестів і зайвих слів. Так прощалися воїни, закінчивши багаторічний ратний труд. Під мурами берлінського рейхстагу. На задимлених руїнах Бреслау. На страдницьких площах Праги.

Чи будуть листи й привіти, чи залишаться тільки спогади — не знав ніхто. Але що спогади будуть дорогими — знали всі.

Багрич знову був сам. Він чекав. Він знав, що вона прилине. Незважаючи на його просьби й застереження. Прилине й відразу прийде сюди. Сюди, де місце колишньої санітарці й розвідниці.

Підвів голову й побачив її, Юлію! Юльку!! Вона стояла на валу, як Ярославна в Путівлі. Тільки не ламала рук. Не квила зигзицею. А пішла йому назустріч. Розмашистою ходою. Всміхаючись.

Вона побачила, що він уже зовсім сивий.

Він помітив, що вона дуже змарніла.

Але не сказали про це одне одному. Наче нічого не сталося. Наче вчора тільки розлучилися.

Взялися за руки й пішли навмання. Вулицею, що вела в невідоме. Далі від цього страшного місця. Туди, де будуть тільки вони самі. Та ще земля і небо.

На стовпах гриміли гучномовці. Про подвиг саперів. Про життя планети. Про світ, що жив у напруженні, в чеканні, в боротьбі.

Та вони не чули нічого.

Вулиця вивела на край міста. За містом починалося поле. За полем — ліс. Він вабив здалеку барвами щедрої і марнотратної палітри осені. Всі відтінки зеленого, жовтого, янтарного, золотого, багряного та пурпурового, безліч кольорових гам і сполучень творили буйну, строкату, неповторну симфонію. В душі Багрича знову пробудився художник.

Дійшли до узлісся. Оглянулися. Перед ними лежала вузька смуга поля, вкритого прив'ялим бадиллям. Подекуди видно було людей. Вони вибирали з землі картоплю. Здаля їхні рухи нагадували роботу саперів.

За полем міцно вросло в землю мирне, трудове місто. В ньому кипіла буденна праця. Небезпека минула. Пожилці евакуйованих районів поверталися до своїх домівок.

За містом — море. Підіймалося над суходолом, як високий синій мур. Як велетенське полотно художника-мариніста.

А довкола стояла санаторна тиша. І мир. І спокій. І відпочинок.

Можна було дихати на повні груди. Не боячись, що розбудиш смерть.

Тихо, по-осінньому, перемовлялися птахи. Частина з них уже була в далекій дорозі. Частина збиралася у вирій. Решта збентежено готувалася зустріти недобру зиму. Тільки дятел байдуже стукав по корі. Він нікуди не квапився. Теплі краї не манили його. Зима не лякала. Він був надто зайнятий. І заклопотаний. Пташиний сапер!

Юлія стала на пеньок. Так вона зрівнялася на зріст з Данилом. Так їй легше було обіймати його за шию. Шепотіти йому на вухо жагуче-гарячі слова. Такі ж гарячі, як її губи.

— Як ми назвемо нашого сина?

— Зореславом.

— Коли буде дочка?

— Зореславою.

Їй не дуже сподобалося вишукане ім'я, та вона боялася протестувати. Щоб не образити його. Кілька разів повторила: «Зореслав, Зореслава». І почала зникати. Через кілька хвилин ці ймення здавалися їй не лише звичними, але і єдино можливими. Хай буде їм зоряна доля — дочці чи синові їхнім. Їх Зореславам!

— Вони полетять до зір,— розвивав і Юліні, й свої думки Данило.— Вони житимуть у зоряну епоху. Вони будуть такими, як ми. Отакими, бачиш?

Багрич показав на дерева, що росли на узліссі. Це була сторожа лісу — його вартові, його солдати. Міцні, як залізо, дуби. Тверді, як граніт, граби. Цупкі, як життя, клени. Ці дерева не хизувалися яскравими кольорами. Їхнє листя було обшарпане, гілля поламане, стовбури розчахнуті. Деякі з них схилилися на плече товариша. Деякі полягли в нерівній боротьбі з ворогами. Та за ними, за їх бойовими порядками, зростав і розвивався ліс. Пускав угору нові паростки. Заганяв

углиб животрепетне коріння. Давав землі красу й вологу. Людині — смачні ягоди, цілющі трави, величні будівлі, домашнє тепло. Птахам і звірам — притулок і затишок.

— Бачиш ці дерева? — перепитав Багрич.— Вони, як ми, завжди на сторожі.

— Бачу,— відповіла Юлія.— Вони справді як ми. В них обпечені руки. А груди в шрамах.

Здала долинула пісня. Стара, знайома. Вона славила мир і творчу працю. Та в ній були нестаріючі слова:

Грими, грими, могутня пісне,
Немов громи весняних бур,
Хай знає панство ненависне,
Що наша армія — як мур!
Ми стали волі на сторожі,
Ї не зрадимо ніде...

Це йшли на чергове навчання сапери. А може, піхотинці або зв'язківці. Давня пісня лунала в їхніх устах спокійно, але застережливо.

— Чуєш? — запитав Багрич.

— Чую! — відказала Юлія.

Згодом пісня згасла. Данило і Юлія слухали тишу довколишніх полів. Милувалися кострубатими, непокірними деревами.

А дерева вклонялись їм, людям. Овіяним грозами. Обпаленим грозами.

Частина друга

ПЛАНЕТА В ТЕПЛИХ ДОЛОНЯХ

Розділ 1

НОВА ЛЮДИНА

На світанку народилась людина. Це була дещо завелика, як для новонародженої, дівчинка вагою близько п'яти кілограмів, через те пологи склалися не зовсім вдало. Життя дитини й матері врятували спокій і майстерність гінеколога Самосват — вродливої, огрядної, з міцною рукою жінки, з якою породілля працювала в одній поліклініці.

Юлія поволі визволялася з-під влади наркозу. Дійсність, сновидіння, забуття переплелися в її свідомості в клубок неясних вражень, яким завтра судилося стати хвилюючими спогадами.

Біла палата, чийсь розмірений, мов биття здорового пульсу, стогін. І раптом, як вибух,— одчайдушний крик. Це вона кричить? Здається. Ще й ще раз. Метушня в коридорі, кроки в палаті — не до неї. Значить, не вона.

І тепер Юлія ясно розуміє, що коли б навіть хотіла крикнути, не може. Бо вона — вже не вона. У неї нема ні легепів, ні серця, ні нутрощів. Абсолютно нічого. Є лише голова з болюче-розпеченим мозком і довгий, безмежно довгий мішок з теплої, м'якої шкіри. З якого витягли все, до останньої жилочки.

Знову вереск, та зовсім інший. У порожнечі грудей прокидається й тріпоче серце. Вібрує, мов чутлива антена, вловивши споріднену радіохвилю. Б'є на сполох, кличе. Знайома медсестра (Юлія забула, як звати її, наче бачилися багато років тому) обережно подає загорнутий у білосніжні пелюшки малесенький згусток життя.

Юлія миттю, інстинктом матері, все розуміє. Тремтячими руками бере той теплий, живий згусточок...

— Іж, доню, їж,— примовляє молода мати, як до неї й після неї примовляли й примовлятимуть мільйони матерів.

Раптом біль і острах проймають всю істоту Юлії. На крихітних скронях дитини, біля обох оченят, — потворні садна й синці. Під тонесенькою, ще майже прозорою шкірою запеклася кров. Юлії хочеться гукнути, кликати на поміч, наче дитині загрожує смертельна небезпека.

До ліжка підходить у хрусткому білому халаті дебели Олена Якимівна. Її антрацитово-чорні очі, немов вуглики на лиці снігової баби, привітно й задоволено всміхаються.

— Поздоровляю вас, люба! — І, приязно глянувши на дитину, додає: — Що скажете — чиста робота! Чи не так?

Схиляється й уважно дивиться на синці — перші синці на тілі нової людини.

На благальний німий запит Юлії пояснює:

— Щипці. Ледве витягла. Скажіть спасибі, що обійшлося без кесаревого розтину.

Юлії здається, що вона міцніше притисла дитину до грудей. Та раптом злякалася й відпустила — не роздавити б! Так-так, щипці, дивно, що вона відразу не догадалась. Адже ж сама лікарка...

— Ну, та тепер все лихе минулось. Он яка...

Біль зникає. Серце наливається кров'ю. А грудям — свято. Солодкий тріумф.

— ...красуня!

Юлія дивиться на дочку. Це ще тільки шматочок живого м'яса. Ні, навіть не віриться, що це її дитина. На тім'ячку ледь помітно засіялося чорняве волосся — буде схожа на батька. Значить, щаслива!

— Як назвемо її?.. — Це голос Олени Якимівни.

— Зореславою, — шепоче Юлія. — Це вже вирішено.

Їй згадується узлісся біля далекого прибалтійського міста, обпалені громами дерева. А потім приходять інші спогади. Їх безліч. Спогади, спогади, спогади...

У неї забирають дитину.

Вона засинає.

Коли ці дні існували, вони тяглися безмежно довго. Просто-таки нескінченно. Коли ж минули, Багричеві здалося, що пролинули вони, як ластівка у вечірньому небі. Пролежала Юлія в лікарні майже місяць. Нарешті настала остання ніч. Завтра йому забирати додому Юлію та Зореславу.

Фросина Кирилівна останнім часом цілими днями молилась. Виходити на балкон було їй уже не під силу, молилась лежачи або навсидячки на ліжку, якого майже не залишала. Данило, як міг, піклувався про стару. Викликав до неї лікарів, але вони лише безнадійно хитали головами. Віджила свій вік баба, та й годі! Життя відмовилось від неї, а смерть про неї забула.

У немічному старезному тілі навдивовижу чітко трималася ясна, не скаламучена літами свідомість. Звістку про народження внучатої племінниці зустріла радісно, як знамення долі.

— Мабуть, господь і про мене згадає. Час місце очистити. Тісно людям стало, ой, як тісно. Живемо ж не на землі, в повітрі. Мов птахи.

І далі щось шепотіла, вже не розібрати, чи то була жива мова, чи мертва молитва.

Ідучи з роботи додому, Данило зайшов по дорозі в гастроном і взяв пляшку доброго вірменського коньяку. Адже завтра в нього велике свято. Поставив пляшку в холодильник, заглянув до старої, яка, дрімаючи, молилась. Запалив на кухні газ, поставив чайник з водою. Заварив чай, порізав на скибочки лимон, пішов частувати вечерєю бабусю. Вона вдячно всміхнулася, присіла на ліжку. Ковтала чай, обпікаючи бліді порепані губи. Несподівано попросила:

— А чогось гарячішого нема? — І, хитро підморгнувши, додала: — Така ж бо okazія!

Данило радо відкоркував пляшку з коньяком. Залишиться й на завтра, а зрештою, хіба й сьогодні не свято? Усі ці дні для нього святкові.

Налив дві чарки — старій і собі.

— За нову людину!

Після першої ж чарки бабуся задрімала. Данило вийшов на балкон. Глянув на небо. Вже не пригадає відколи, чи з дитячих років, чи з отих чернігівських партизанських ночей, ставився до неба, як до давнього приятеля. Ось і зараз привітно всміхнувся улюбленим сузір'ям, які мовчки атакували південний небосхил, посуваючись із сходу на захід. Вперед прорвалася розвідувально-диверсійна група Волосожару, за нею вели методичний бій двома вогняними шерегами Великі і Малі Косарі, мовби торуючи тріумфальний шлях справжньому богові зимового неба — мерехтливому зеленому Сіріусу. Бунтівлива зірка, одна з найближчих сестер

Сонця, мов сяче яблуко, палала в безмежжях всесвіту. Данило годинами міг дивитися на цю фантастичну красу.

Десь у лісових дебрях берези й клени прокидалися від тяжкого сну. Відчували, що незабаром завирують у їхніх білих жилах п'янкi й солодкі соки. В кам'яні брами міста рвучко били грудьми вітри провесни.

Данило розповідав космічним друзям про своє щастя, яке так несподівано почалося в курортному закапелку біля Ельбрусу рівно рік тому. Під такими самими повесняному збентеженими зорями.

Так цієї ночі Данило й не заснув.

О восьмій ранку вже був у санпропускнику лікарні. Спеціальної клінічної лікарні, до якої клали тільки тих породіль, що або мали хронічні недуги серця, печінки, нирок, або ж, як Юлія, вперше народжували в не зовсім молодому віці. Санпропускник являв собою невеличку кімнату в напівпідвальному приміщенні — привітну, чепурну, чисту. Крім Багрича, тут сиділи ще два чоловіки, коротаючи час тихою розмовою. Вони, очевидно, щойно познайомились. Один з них, присадкуватий, гладкий, з борідкою і елейною усмішкою, більше мовчав. Другий — молодий красень з кучмою чорного волосся і волошковими очима — був, як видно, говіркиший. А може, почуття його було міцнішим або душа одвертішою. Багрич, заявивши про себе черговій медсестрі, став чекати, мимоволі слухаючи їхню розмову.

— Ніколи й не сподівався, що моя Галочка так легко народить, — говорив чубатий красень, а в його волошкових очах світилося сонячне сяйво. — Та ще й сина! — Він радісно крутнув головою. — Крихітна вона в мене... У вас теж син?

— Еге ж, — коротко відповів гладун.

— Я, признатися, хотів би дочку, — несподівано заявив чубатий. — Щоб схожою була на Галочку. Хороша вона в мене!

Борідка мовчала. А в синьоокого слова лилися з душі:

— Познайомився я з нею років із три тому, коли їхали на цілину. В дорозі її обікрали, — знайшовся такий гад, — залишилася в сарафанчику й тапочках, повірите — навіть без панчіх. Вдень у вагоні було жарко... А вночі приморозило, діло було під осінь. Сидить вона й плаче, мов дитина. Заопікувався я нею. Дуже вже шкода стало.

На вузловій станції збігав у привокзальну крамничку, роздобув пару панчіх. Зраділа, наче весь чемодан їй повернули. А потім... Чудо, та й годі! — Він ще раз, радісно сміючись, крутнув головою.

— Знову вкрали? — поцікавився співбесідник.

— Ба ні, слухайте. Приїхали ми на місце, в цілнинний радгосп, пізно ввечері. Гуртожитки ще не були готові. Розквартирували нас на ночівлю кого куди. Галочка почувала в якоїсь удовиці. А вранці дивлюсь — вона знову без панчіх. «Куди поділись?» — питаю. «Та, — каже, — у хазяйки дочка... то я оддала їй!»

— Ну й дурепа! — злісно вирвалося в елейної борідки.

— От ви таке сказали... — Волошки під чорною кучмою погасли, та за мить знову заплomenіли. — А я саме в цю хвилину покохав її. І згодом одружився. А оце взяв відпустку та й привіз у Київ, до матері, щоб легше їй було в таку хвилину.

Замовк і відсунувся від випадкового співбесідника.

Багрич пильніше глянув на обох.

Через вузькі двері боком увійшла медсестра, тримаючи на обох руках по немовляті. За нею вийшли дві жінки. Попереду — маленька, русява, майже підліток, з блідим обличчям, густо всипаним ластовинням. До неї кинувся чубатий красень, перехопивши міцними руками дитину, яку вона хотіла забрати в медсестри. Потім вихопив з кишені пучок білого первоцвіту й неспіливо подав дружині. Нахилився, хотів поцілувати, та, видно, засоромився сторонніх людей. Просто взяв її за руку й повів, обережно пригортаючи до грудей немовля. З любов'ю зазирає у його закутане до очей личко. Друга жінка була висока, худорлява, колісь, певне, вродлива. Мовчки взяла з рук медсестри дитину. Так само мовчки підвівся гладун з борідкою й попрямував до виходу. Молодиця з дитиною на руках пішла покірно за ним.

— Ваша зараз вийде, — запевнила Багрича медсестра.

В Данила забилося серце. Він пальцями намацав у кишені букетик весняних квітів — первоцвіту й пролісків, і йому приємно стало, що цим він схожий на чубатого цілинника.

Вже не відривав погляду від вузьких дверей. Юлія увійшла, несучи на руках Зореславу. Вона простягла

Йому дитину, як найдорожчий дарунок. Почуття вдячності охопило Данила. Упав би, либонь, навколішки, та, як і той вродливий чубань, що, певне, вдвоє за нього молодший, засоромився медсестри.

Сіли в старенький «опель-капітан» — Данило за руль, Юлія з дочкою поруч. Тільки тоді простяг дружині квіти, поцілував їй руку. Юлія була бліда, виснажена.

Заводячи охриплий, спрацьований мотор своєї трофейної машини, Багрич ще раз кинув погляд на дитя. Помітив синці біля скронь.

— Щипці,— пояснила Юлія.— Спасибі Олені Якимівні.

— Намучилася ти, сердешна?

Відповіла очима: «Щаслива!»

Рушили по вулиці Саксаганського до найближчого світлофора, під яким завернули й узяли курс на площу Перемоги та своє Повітрофлотське шосе. Їм обом згадалася перша поїздка по Києву. Тоді Київ потопає у зелені. Тепер він красувався в легких сріблястих шатах. Паморозь нависла на гілля дерев, лягла на дахи будівель. Її творцем був нічний морозець, що марно намагався зупинити неблаганне наближення весни.

— Нічого не вдієш,— вголос подумав Данило.— Людина починає свій шлях у муках. Адже так?

— І так само закінчує.

Обом стало сумно.

Відтоді як вони зустрілися, рік пролинув, як одна хвилина. Скільки років їм ще залишилося жити? Сивим, виснаженим... Скільки років-хвилин?

Обое розуміли: їхнє майбуття, їхні сподівання отут — у теплій ковдрі, у м'яких пелюшках.

Сум не минувся. Та блиснула надія. Мов зерно, кинуте в родючий ґрунт. І з надії знову виросла радість.

Данило однією рукою ніс дорогоцінний скарб, а другою допомагав Юлії вибратися на п'ятий поверх. На передостанньому, четвертому, не витримав і, рішуче звелівши: «Берись за мою шию!» — підхопив її вільною рукою. Юлія не пручалася, боячись штовхнути дитину.

Так і увійшов Данило у свою квартиру. З повними руками неосяжного людського щастя.

Посадив Юлію прямо на свій робочий стіл, а дитину поніс до кімнати Фросини Кирилівни. Стара глянула

й простягла до неї тремтячі руки. Схопила, припала обличчям до ватної ковдри, а коли підвела його, воно чудодійно змінилося — налилося радістю, кров'ю, силою життя. Розв'язала пелюшки й почала сповивати. Немовля заплакало. Фросина Кирилівна встала з ліжка й моторно понесла дитину Юлії.

— На, годуй!

Юліні груди ще раз відчували солодку жагу. Фросина Кирилівна метнулась до кухні прати мокрі пелюшки.

Данило захоплено дивився на класичну картину — мати з дитиною. Згадалися бачені в музеях безсмертні полотна. Пригадав, як стояв на виставці в Москві перед «Сікстинською мадонною». Хитра релігія взяла на озброєння найдорожче і найсвятіше — образ материнства. Та геніальний художник переміг церковну догму. Мадонна Рафаеля — така ж небесна, як і земля. А її маленький син з надто великою й важкою головою вже майже п'ять століть дивиться на світ мудрими й сполоханими очима. Така сполоханість інколи виникає в очах Юлії. Тому що в них, замість незгасного відблиску юності, затаїлася пригасла скорбота війни.

Юлія простягла дитину чоловікові. Знала, що робить йому цим велику приємність.

Данило взяв дочку обома руками й заговорив. Взагалі не дуже балакучий, він інколи любив вилити душу в патетичному монологі. Так було торік, на невеличкому підкавказькому курорті, коли він уперше й востаннє розповів Юлії про своє складне і незатишне життя. Так було й зараз. Монолог вийшов урочистим, але не багатослівним.

— Дитино моя, — промовив щасливець, який на п'ятому десятку літ уперше став батьком. — Крихітна нова людино! Ти прийшла на землю у великий і неспокійний час. Будь сильною, моя спадкоємнице! — Приголубив немовля, поцілував у чоло. — Будь, як твоя мати!

А Юлія, глянувши на них обох, таких дорогих і рідних, прошепотіла:

— Будь, як твій батько, Зореславо! Тобі належатимуть і земля, і зорі!

Розділ 2

БУРЯ НАД КОЛИСКОЮ

Суботнього вечора справляли зорини. Цей звичай, замість релігійного обряду хрестин, увійшов у наш побут ще з перших років бурхливої революційної доби. Зорини Зореслави — звучало особливо по-новому, по-революційному. Це подобалося Юлії й Данилові.

Березневі вітри пошматували останні зимові хмари й погнали їх стрімголов у сизу заобрійну каламуть. Весняне проміння било у вікна, розколювалося на дрібні скалочки, які з золотавих ставали жовтогарячими. Захід сонця знову віщував вітер.

Святкову вечерю готувала Галина Назарівна. Дізнавшись з Юлиної телеграми про її радість, стара лікарка взяла за свій рахунок відпустку — курортний сезон ще не розгорнувся — й прилетіла в Київ. Адже Юлія була для неї мов дочка. Прилетіла з невеличким чемоданчиком, проте в багажнику літака мандрував з нею старанно упакований ящик її найкращих наливок.

Юлія, що була ще в декретній відпустці, активно допомагала своїй старшій подрузі. «Сила дружби долеє простори», — повторювала в думках банальну фразу, але від неї було їй на душі веселіше.

Багрич, не дуже довіряючи чудодійному ящикові Галини Назарівни (що не кажіть, а наливки та настоянки — більше до смаку жінкам), розставляв на столі пляшки столичної та коньяку.

Маленькою Зореславою цілком заволоділа Фросина Кирилівна. Вона виявляла дивовижну невтомність, немов би скинула з плечей тягар років. Про хвороби і смерть вже не згадувала. Свою улюбленицю ревнувала до всіх, навіть до батька й матері.

З гостей першою прибігла Лариса Ящук. Змінивши буденний сіренький костюмчик на ошатне вишневе плаття, вона виглядала зовсім юним дівчам. Молодше навіть за свої двадцять років.

— Як вона схожа на тебе, Юлько! — зачудувалась Галина Назарівна, коли їх познайомили. — Чистісінько, як ти... тоді...

Тобто тоді, коли їх — досвідчену лікарку й молодшу сестричку — звела гірка доля. У бліндажі медсанбату.

— Можливо, — непевно відповіла Юлія. — Я вже себе не пам'ятаю такою.

Вона оглянула юну подругу з ніг до голови. «Он воно що! — подумала.— Зараз для мене Лариса є тим, ким я була колись для Калмикової... Чи не є така послідовність однією з непорушних закономірностей нашого життя?..»

Галина Назарівна чаклувала над пекельно гострою підливою до вареної курки. З суміші томату, червоного перцю, часнику, солі та кіндзи мало вийти грузинське чехохбілі. Живучи довгий час на Кавказі, стара лікарка пристрастилася до східних страв. На її ж вимогу господиня хати товкла у мідній ступці ядра волоських горіхів, призначені для іншого грузинського соусу — саціві. Лариса призналася, що вважала своїм обов'язком прийти раніше за інших гостей, щоб допомогти Юлії. Адже вона не знала, що тут є така кмітлива помічниця й порадниця...

Дівчина поклала на стіл обтягнуту чорним оксамитом коробку — свій подарунок Зореславі. Цей подарунок, як для студентки, був надто дорогим. Очевидно, допоміг батько. В коробці тьмяно мерехтів, кольором схожий на вишневу Ларисину сукню, гранатовий гарнітур: сережки, намисто, браслет і перстень.

— Носитиме, як виросте,— сказала щиро.

Юлія міцно поцілувала подругу.

Лариса знову жила з батьком. Після виключення з партії старий Ящук ходив мов прибитий, ночами корчився від болісного безсоння. Отут і прийшла на допомогу Юлія, привівши до нього Ларису.

Жили Ящуки в тому ж таки просторому будинку, який віддали університетові. Серед нових пожилців був і руський парубок, Гордій Чабанець, до якого Лариса Ящук чомусь ставилась не так, як до всіх інших.

Знайшлася в Юлії для Лариси робота — накривати на стіл. За рік проживання в Києві Юлія придбала вже дещо з посуду та столового начиння. Купила й деякі меблі і перевезла з курортного містечка своє стареньке піаніно, бо хоч її гнучкі пальці служили медицині, а не музиці, все ж залюбки проводила вільний час за інструментом.

Лариса розставляла на столі білі тарілки з золотими та темно-синіми обідками. Їй стиха мріялось, що вона вже сама заміжня господиня й готує стіл для свого чоловіка, батька й гостей. Може, це Ларисин день народження, може, весілля, а може, так само доччині

зорини... З теплим почуттям згадувала уважного до неї Гордія Чабанця. А звідкись, наче з далекої давнини, зовсім непрохано з'являвся спогад про нечесного Геннадія. Серцю інколи хотілося, щоб на місті Гордія був Геннадій, але чесний і щирий, як Гордій. Тут же ловила себе на думці, що цими бажаннями трохи нагадує гоголівську Агафію Тихонівну, й ніяково всміхалась. Йї інколи ставало боязко: ану ж знову обман?.. Ану ж і Гордій не такий, як хотілося б?..

Всі гості прибули водночас. Видно, вони змовилися зустрітися й піти гуртом, бо, крім Степана Гавриловича, ніхто в Багричевій хаті ще не бував.

Степан Гаврилович привів їх, як полководець своє (правда, дуже нечисленне) військо. Крім нього самого, була тут його дружина Марія Семенівна, новий начальник конструкторського бюро заводу Леонід Потапович Сохацький з дружиною Лідією Антонівною і молодий інженер Іван Андронович Кроква. Їх усіх представив Юлії, Галині Назарівні та Ларисі господар хати.

Подарунки були щедрі й різноманітні. Їх клали біля колиски Зореслави, над якою схилилася Фросина Кирилівна.

Середа з дружиною принесли ляльку завбільшки з трирічну дитину, подружжя Сохацьких — плетений з білої вовни костюмчик, нежонатий інженер Кроква — цілий набір свищиків з кольорових металів, майстерно зроблених ним самим.

То по черзі, то гуртом гості заглядали в колиску, перебільшено вихваляючи ще аж ніяк не визначену вроду дитини.

Нарешті сіли за стіл. Час пройшов весело. Тости, жарти, анекдоти й нескінченні компліменти на адресу господині дому та чародійки Галини Назарівни заповнили весь вечір. Стара лікарка від цих приемних слів розцвіла й почувала себе так добре, як серед заповітних слоївків і кактусів у далекій підкавказькій квартирі.

Коли Зореслава та її віддана няня вже спали в сусідній кімнаті, гості смакували хто каву з коньяком, а хто чай з румунським ромом. Чоловіки помітно сп'яніли. Степан Гаврилович, мастак співати народних пісень, просив дружину акомпанувати йому на піаніно. Всі дружно підтримали його прохання.

Марія Семенівна сіла за інструмент і хвацько вдарила по клавішах. Якусь мить її обличчя радісно сяяло,

та враз стенулося й спохмурніло. Встала й ледве чутно вимовила:

— Ні, не можу! Не те!..

— Дозвольте, дозвольте,— заперечив Леонід Потапович Сохацький,— я сам трохи музикант, хоч, правда, самодіяльний, але запевняю вас, що ви граєте чудово.

Та Марія Семенівна сумно похитала головою й повторила:

— Не те!

Юлія сьогодні вперше побачила дружину директора. На її скромному весіллі Середа був сам: Марія Семенівна лікувалася на сочі-мацестинському курорті. Степан Гаврилович тоді розповідав, що його дружина ще дитиною, в тяжкі роки війни, захворіла на хронічний поліартрит суглобів. Недугу вдалося підлікувати, і вона успішно закінчила консерваторію. Перші філармонічні концерти теж пройшли з успіхом. А потім хвороба все настирливіше почала даватися знаки. Особливо боліли руки, бо ж ними доводилося багато працювати. Неважко уявити собі, яку трагедію переживала тридцятирічна жінка.

Справді, бліде й нервово обличчя Марії Семенівни ніби кричало про захований біль не так рук, як душі. А в її каштанову, закручену вінком косу передчасно вплився зрадливий іній.

— Що, болять? — співчутливо запитав Середа.

— І болять... і наче дерев'яні...

— Знамення часу,— зціпив зуби Багрич.— Нелегко нам позбутися подарунків війни.

Як це не дивно, його слова заспокоїливо вплинули на інших і навіть, здавалося, на саму піаністку.

— Війна для мене,— вступив у розмову Сохацький,— була, признаюся, справдешнім пеклом. Не кажучи вже про бомби та інший дивертисмент, жоднісінького тобі комфорту. Суцільний натуралізм!

— Це він жбурнув камінця в мій город! — сміючись, пояснила його дружина Лідія Антонівна.— Я працюю в районній бібліотеці, отож він і дошкуляє мені літературними термінами.

На її усміхненому обличчі ясно позначились дві чарівні ямочки. Вона була, мабуть, удвоє молодша за підтоптаного Сохацького й навдивовижу схожа на ту ляльку,

яку Степан Гаврилович та Марія Семенівна подарували Зореславі.

— Ні-ні,— заперечив енергійний Сохацький,— справді, справді. Гидкий натуралізм! Навіть Ремаркові не під силу його змалювати.

— Хай уже я,— думаючи про своє, мовив Середа і показав руку, на якій бракувало двох пальців.— Я був десантником. А вона...

— Це ще не біда,— твердо промовила Марія Семенівна, щоб заспокоїти друзів і не зіпсувати вечірки.— Вилікують! Ну, зрештою однією посередньою піаністкою буде менше. Скільки людей постраждало... Не так!

— Вірно, та все ж...— Це Середа.

— Нічого! — підбадьорювала його жінка, намагаючись надати своєму сумному й нервовому обличчю веселого й спокійного виразу. — В нас он Катруся як грає!

— Це правда,— радісно підтвердив Середа.— Зміна!..— Й ніяково змовк, розуміючи, що дружина все ж страждає.

— А я так гадаю,— раптом встряв молодий інженер Кроква,— все це, пробачте, дурниці!

— Що саме? — здивовано спитав Багрич.

— Ну, все це: зміна, покликання, обов'язок. Кожна людина живе за своїми законами, за природним інстинктом. А він вимагає...

— Даруйте, але ви п'яні,— м'яко заперечив Середа.

— Уявіть собі: ні! Нітрохи! Увесь вечір я пив тільки нарзан.

— Справді ж бо, я це помітила,— вихопилась Лариса Ящук і густо почервоніла.

— Чим же тоді пояснити цей ваш... пробачте... ці ваші слова?

— Моїми переконаннями! Чи мати власні переконання — це вже кримінал?

— У нього бувають дуже цікаві думки! — несподівано підтримав Крокву Сохацький.— А головне — він уміє переконати вас у своїй слушності навіть тоді, коли цілковито помиляється. Ми недавно знайомі, але я вже це помітив. Рідкісний хист.

— Самородок! — докинула Лідія Сохацька.

— Я не самородок,— гордо заперечив молодий інженер,— але скажу вам одверто: на навколишнє життя плюю з презирством. — В його очах блимнув хворобли-

вий вогник фанатика. — Не дивіться на мене так суворо, Степане Гавриловичу. Що, може, виженете з заводу? Не посмієте! Не ті часи!

Цей вибрик вразив усіх — настільки він був несподіваним і недоречним. Лише Леонід Потапович задоволено плеснув у долоні:

— А що я вам казав? — І майже в захваті: — Поважаю фанатиків і пророків!

— Я не пророк, — знову огризнувся Кроква. — Я тільки — совість! — І махнув рукою, наче бажаючи припинити розмову.

Данило болісно згадував: «Чому він тут? Чому я, крім начальника конструкторського бюро, запросив саме його, а не когось іншого? Ах так, він допомагав мені закінчувати креслення. Завжди хвалив мої ідеї і пропозиції. Принаймні у вічі...»

— Совість? Це щось нове. Цікаво знати чия? — провокаційно запитав Сохацький.

— Епохи! — відрубав Кроква, знову махнувши рукою. «Ясно, ясно, — нанизував думки Багрич. — Найдорожчі нам ті, хто нас хвалить. От чому я запросив саме його. Хоч, по суті, майже нічого про нього не знаю».

— Браво! Браво! — знову заплескав у долоні начальник конструкторського бюро, цілком задоволений з відповіді, якої, певне, чекав.

Юлія протягом усього вечора пильно придивлялася до Сохацького. Йй здавалося, що вона колись уже зустрічалася з ним. Але коли, де?.. Цей погляд — завжди зненацька й немовби крадькома, ця кипуча енергія, ця надмірна рухливість...

— Почалися чоловічі розмови! — невдоволено запротестувала Лідія Антонівна. — Не терплю їх! Ану, баби, за мною! Місце артиста — в буфеті, а місце жінки — на кухні!

— А я, наївний, вірив у рівноправність! — із вдаваним розпачем промовив Сохацький.

— Оце й буде рівноправність! — парировала його моторна дружина з чарівливими ямочками на фарфоровому обличчі. — Ви будете тут теревені вести, а ми там!

— Курити закортіло? — здогадався Сохацький.

— Ну й що з того? Рівноправство ж! — І, жартівливо заспівавши: «А я, молоденька, гуляти раденька!» — потягла Юлію та Марію Семенівну на кухню.

— Займусь господарством,— кинула Галина Назарівна й пішла за ними.

Лише Лариса Ящук залишилася ні в тих ні в сих. Вона добре розуміла, що їй нема чого робити серед жінок, яким кортить побазікати досхочу. Крім того, від самого початку вечері дівчина відчула якщо не приязнь, то принаймні цікавість до Крокви. Він не був красенем, обличчя дрібне, маловиразне, трохи навіть зизоокий, лише чуб мав м'який, хвилястий, білявий. Та Ларисі чомусь припала до вподоби його небуденна кострубатість, його самозаглибленість. Вона відійшла від стола, взяла якусь книжку й сіла в єдине глибоке крісло, що стояло в кутку. Намагалася бути найменш помітною.

Щоб перевести розмову на іншу тему, Середа сказав, що креслення кондиційної системи, яке нарешті завершив Данило Денисович, передано в раднаргосп. Але є побоювання, що на шляху проходження проекту виникнуть труднощі технічного характеру. Так, наприклад, вже зараз можна сказати, що масовому впровадженню в життя кондиціонування повітря, заснованого на точній автоматиці, перешкоджатиме брак міді, потрібної для проводів. Чи не можна замінити мідні проводи і мідний кабель алюмінієвими?

— На жаль, це неможливо,— заперечив Багрич.— Показники будуть зовсім інші.

— І ви так гадаєте? — спитав Середа начальника конструкторського бюро.

— Так гадають закони фізики,— у властивій йому манері відповів Сохацький.

— А закони життя,— втрутився Кроква,— з найточнішою абсолютністю доводять, що все це безглуздя, марення.

— Як?! — мало не вигукнув Багрич.— А хто хвалив мій проект і допомагав мені завершити креслення?..

— Проект я хвалив як ґрунтовно продуману технічну абстракцію, а креслив із службового обов'язку. Деінде ваш проект мав би цінність, якщо, звичайно, він там — не музейний експонат...

— Цікава думка!— підкинув хмизу в багаття Сохацький.

— Ви ж самі підписали креслення, Леоніде Потаповичу! — обурився Середа.— Це було перше, що ви зробили на нашому заводі.

— Я свого підпису не знімаю. Але чому не вислухати думку опонента?

— Гарзд, вислухаємо,— згодився Степан Гаврилович і чомусь потер здоровою рукою скалічену. Коли він хвилювався і в ньому закипала кров, обрубки пальців свербіли.— Докінчуйте,— запропонував Крокві.— Деінде проєкт інженера Багрича мав би цінність. Так ви сказали? А в нас?

— А в нас не вистачає мідного дроту!

— Аргумент досить переконливий,— вів своєї Сохацький.

«Вуж,— подумав про Сохацького Середа.— Корчить-ся, звивається, в руки його не вхопиш. А може, просто жартує? Може, хоче вивести молодого крикуна на чисту воду, щоб потім сказати своє вагоме слово? Адже — комуніст, досвідчений інженер, колишній фронтовик...»

І вголос запитав Крокву:

— А коли мідний дріт буде?

— Не вистачатиме чогось іншого. Діалектика життя!

— Ну, це ви вже занадто,— невдоволено буркнув Сохацький.— Не слід вживати філософську термінологію з політичним підтекстом.

Лариса і Багрич з особливою увагою слухали суперечку. На обличчі дівчини з'явилося розчарування. Загадковість і таємничість Крокви зникали, залишався претензійний хлопчак — таких чимало розвелось останнього часу, в тому числі й у їхньому університеті. А зрештою дискусія ще не скінчилась і невідомо куди вона заведе. Багрич дивився на справу глибше. Він бачив представника того покоління, якому віддав усе — сили, здоров'я, великою мірою власне життя; того покоління, яке, в свою чергу, мало передати естафету його Зореславі. Пскоління космічних дерзань. Хай це представник далеко не типовий, а все ж...

— Отже, на ваш погляд,— спокійно допитувався Середа, — ми, що створили велетенську індустрію, виграли найбільшу в історії людства війну, першими вивели на орбіту супутників Землі...

— Чув, чув, чув! — заткнувши пальцями вуха, відрізав Кроква. — Хвалитися ми вміємо! А на вокзалах убиральні схожі на середньовічні клоаки. А в «квітучих» колгоспах дядьки бігають до вітру за клуню, мов за царя Гороха. Та й не тільки це. Успіхи, успіхи, успіхи! В пресі, по радіо, на зборах. Не приміщення треба вентилувати, а голови. Ми авторитетно про це заявляємо.

— Хто це «ми»? — здивувався Середа.

— Ми? — перепитав Кроква.— Хто такі — ми? Ті, хто не плазував, не верещав, не падав і не впаде ниць перед будь-яким ідолом у цивілізованому двадцятому столітті!..

— Не зводив стіни перших п'ятирічок,— устряв-таки в розмову Багрич,— не закривав своїм тілом амбразури ворожих дотів, не плакав кривавими сльозами на руїнах своїх мрій...

— Чув, чув, чув! — знову повторив свій прийом Кроква.— А ми прагнемо прожити ту коротеньку мить, яка нам залишилася, ні про що не дбаючи. Оце моє кредо, якщо хочете. Але мені треба їсти, і тому я служу. І креслю. Хоч розумію, що це абсурдно. І так думаю не я один.

— Не говоріть від імені молоді. Не маєте права! — закричала з свого кутка Лариса Ящук. Щоки їй палали від сорому, але дівчина не могла стриматись. Надто-бо цей зизокий парубок нагадував їй німечного батька в період його засліплення. О, Лариса дорого заплатила за батькові манівці. І раптом цей... Їй перехопило подих, але вона знайшла в собі сили додати: — Ви для цього надто... старі. Старі душею!

На неї з вдячністю глянули Багрич і Середа. А Сохацький не втримався:

— Кожен має право висловити свою думку.

— От я й висловила! — І, не знаючи, куди себе діти, побігла на кухню до Юлії.

Там бенкетували жінки. От де згодилися наливки Галини Назарівни. Перед вела молода Сохацька. Її фарфорові щоки теж палали, але не від гніву та замішання, як у Лариси, а від легкого сп'яніння і гарячої крові. Сипала дотепи й анекдоти, сміливо балансує на грані непристойності.

Жінки голосно сміялися. Галина Назарівна запропонувала дегустувати деренівку. Лідія Антонівна радо підтримала її пропозицію. Навіть Марія Семенівна зашарілася, забувши на часинку свій біль. Юлія коротко спитала Ларису:

— Що там?

— Бурхливі дебати,— відповіла дівчина, поволі отямлюючись.

— Мій чоловік — ціла комора анекдотів,— хвалилася Сохацька.— На жаль, у мене голова — мов решето.

— Ваш чоловік був на фронті? — раптом запитала Юлія.

— Аякже! — відповіла та категорично.

— Де, в якій армії?

— Найменшого уявлення не маю! Хіба не все одно? — Й вона знову безтурботно засміялась. — Для мене це доісторична ера його біографії.

«Де я його бачила?» — не могла заспокоїтись Юлія Пашко.

Буря серед чоловіків стихала. Роль миротворця взяв на себе Сохацький:

— Не слід вдаватися до крайностей. Чого не буває в суперечці. Все ж добре, коли людина чесно висловлює свої думки.

— Безперечно, — погодився Багрич. — Це дуже добре. А ще краще, коли думки в людини чесні.

А Середа сказав щирсердо:

— Очевидно, на нашому передовому заводі ми все ж більше піклуємося про машини, ніж про людей. — Він зневажливо махнув рукою в бік Крокви, а потім квапливо додав: — Маєте рацію, Іване Андроновичу. Виганяти вас не будемо. Постараємося переконати, перевиховати, просвітити, бо душа ваша темна, як осіння ніч.

— І таке чули! — зневажливо буркнув Кроква. — Ота дівчина сказала, що в мене душа стара, ви — що темна, а мені, їй-богу, байдуже, яка вона. А найімовірніше, що її в мене зовсім нема.

— М'якше, м'якше, — заспокійливо радив Леонід Попович. — І воду можна нагрівати лише до ста градусів за Цельсієм. Не більше! Бо далі кількість переходить у нову якість. — Він багатозначно підняв догори вказівний палець.

— «Час додому, час, час і пора!» — заспівав Степан Гаврилович Середа.

Гості виходили парами: два подружжя і Кроква з Ларисою. Та вже біля під'їзду Лариса, не сказавши ні слова, різко повернула й пішла в протилежний бік. Іван не став її наздоганяти. Він ненавидів усіх і самого себе. На місці довколишніх новозбудованих кварталів йому ясно ввижалось страхітливе згарище — наслідок вибуху водневої бомби. Вже здалеку долинав безтурботний сміх бозна-чим і чого щасливої Сохацької. Він не заздрив, що вона цю ніч проведе з чоловіком.

У Багричевій кімнаті, звідки щойно пішли гості, панували хаос і задуха. Данило відчинив вікно й набрав повні груди цілющого березневого повітря. Юлія і Галина Назарівна збирали й мили посуд. Юлія вмовляла стареньку лягти відпочити, Калмикова благородно відмовлялась. Та й лягати їй треба було на кухні, на розкладушці,— в кімнаті стояла лише тахта, на якій спали Багрич і Юлія.

Данило тихо прочинив двері до кімнатки Фросини Кирилівни. Стара відразу помітила його: біля дитини вона спала заячим сном. У колисці сумирно та статечно сопла Зореслава.

«От і перша буря прокотилася над твоєю колискою,— подумав збентежений батько.— Малесенька, мікроскопічна буря в склянці води. Але ж це тільки початок!.. — Йому знову згадався життєвий шлях — власний і Юлин. — Чи витримає, чи винесе такі випробування нове покоління? І в тому числі ти, донечко?..»

На кухні гомоніли дружина та її фронтова подруга. У розчинене навстіж вікно прокуреної кімнати, невтомно палаючи, мов людське серце, з цікавістю зазиравав далекий Сіріус. Мерехтів, здригаючись від космічного холоду.

Розділ 3

КАЛЕЙДОСКОП ЖИТТЯ

Будильник більше не потрібний був Багричеві. Його щоранку будила Зореслава. Та й уночі все частіше лящав дитячий плач. Вже догляду Фросини Кирилівни було замало, тим більше, що старість хоч і дала їй деякий перепочинок, але зовсім відступати наміру не мала. Збилися з ніг і Юлія, й Данило. Цілими годинами носив на простягнутій руці малесеньке тільце, яке задихалося й стенолося від болю.

— Це в неї шлуночок...— запевняла Фросина Кирилівна. — Гляньте — й на ротику піна. Звісно — шлуночок.

Юлія, як лікарка, ніколи не мала справи з дітьми, а матір'ю була такою недосвідченою, як Данило батьком. Та страшна підозра заронилась в неї ще там, у родильній палаті.

«Шлуночок,— боялася самій собі признатись,— так-так, мабуть-таки, шлуночок. Та не той, про який ти говориш, добра жінко...»

— Всі діти плачуть,— заспокоювала Фросина Кирилівна. — Хто в дитинстві більше наплачеться, той потім голосніше співатиме!

Та вся біда полягала в тому, що Зореслава не стільки плакала, скільки задихалася, а на її малесеньких вустах справді почала з'являтися пінява рідина.

Перший приступ стався в клініці: тяжка задишка, клекотливі хрипи в легенях. Олена Якимівна і Юлія тривожно перезирнулися: «Невже природжений порок серця?..»

Дитині подали терапевтичну допомогу: серцеві глюкозиди, кисневе лікування, препарат АТФ. Йї відразу стало легше. З'явилася надія, що це тимчасова нерозвиненість серця, яка поступово компенсується і згодом стане непомітною.

Саме стан дитини, а не матері, затримав їх обох майже на місяць у клініці. Та Данилові Юлія не призналася. І не признається нізащо. Навіть припущення про страшну недугу Зореслави доконає його.

Аж ось приступи повторились.

Данило і сам бачив, що не все гаразд. Та, не тямлячи нічого ні в медицині, ні в дітях, вірив Юлії та досвідченій Фросині Кирилівні. Адже справді, всі діти так чи інакше хворіють і плачуть!

Сьогодні Юлія мала нести Зореславу до професора-педіатра. Професор приймав у їхній же поліклініці по п'ятницях з чотирнадцяти нуль-нуль до п'ятнадцяти тридцяти.

Хоч старенький будильник і звільнили від обов'язку настирливим деренчанням будити вранці пожильців квартири, він все-таки активно продовжував свою діяльність, жваво відстукуючи час. Зараз було чверть на восьму. Черговий приступ у Зореслави поволі затихав. Зажеврїла надія, що й хвора дитина, і змучені мати та няня зможуть нарешті спочити. Данило збирався на роботу.

Багрич вперто думав про способи удосконалення своїх раціоналізаторських ідей: як подолати основну перешкоду — гострий дефіцит міді. Не можна надалі допустити, щоб у наших громадських приміщеннях і житлах люди задихалися від суміші шкідливих газів. Повітря в них повинно бути чистим і багатим на кисень, як у гаю або на лузі. Годі нам тягти за собою жорстоке варварство минулого! Годі штучно збільшувати кіль-

кість інфарктів, інсультів, гіпертонії та інших подібних страховищ.

Багрич разом з тим розумів, яких зусиль — технічних та економічних — треба докласти, щоб здійснити свої мрії. Адже кондиціонування — це, по суті, створення штучного клімату. У старих будинках доводиться зривати підлоги, пробивати в стінах пази для подавання і витягання повітря, робити канали-повітрогони, рити котловани для потужних кондиціонерів, будувати фреонові холодильні станції і, нарешті, буравити свердловини, щоб добути потрібну кількість води для зволоження хатньої атмосфери.

Легше все це робиться при спорудженні нових будинків. Але й тут виникає потреба у великій кількості додаткових робіт, у безлічі спеціальних знарядь.

Виробництво різноманітної техніки, що регулює не лише чистоту і вологість повітря, яким дихає людина, але й температуру його, міг би взяти на себе їхній завод. Завдання дуже складне. Тому сам лише проект забрав у Багрича кілька років упертої праці. Тепер відступати пізно! Він або здобуде мідь, або знайде їй замітника. Або доб'ється затвердження проекту, або... піде на пенсію як інвалід війни.

Щоб перемогти, йому потрібен спокій, душевна рівновага. А в нього перед очима страждало немовля.

Та, проте, на роботу треба йти. Працювати, боротися, доводити, що епоха душників, кватирок, старосвітських вентиляторів і навіть водяних радіаторів відійшла в небуття!

За пропускнуою будкою починалося велике, схоже на сад подвір'я заводу. Виробництво точних приладів не має нічого спільного з підприємствами старого типу, де ще, бува, зустрінеш і заводський димар, і ковальський міх у цеху, і бруд на подвір'ї. Цехи заводу, на якому останні роки працював Багрич, схожі на наукові лабораторії; робітники й робітниці тут одягають білосніжні халати, мов хірурги в операційній. Заводське подвір'я чисте, заасфальтоване, обсажене деревами й кущами, оздоблене клумбами. В літні дні посередині двору п'ятьма потужними струменями б'є позеленілий від водоростей фонтан. Зараз водограй ще не прокинувся від зимового сну. На дні його неглибокого басейну лежить затверділим шаром почорнілий ніздрюватий сніг. Подвір'я-сад з його розмаїтою рослинністю

чекає дотику ласкавого сонячного проміння і дбайливих садівникових рук.

У широкому світлому коридорі зустрів начальника конструкторського бюро. Від зорин Зореслави минуло майже три тижні. Багрич бачився з Леонідом Потаповичем щодня, але мова про бурхливу бесіду на вечірці в них не заходила ні разу. На обличчі Сохацького сяяла непідробно щира радість.

— Поздоровляю вас, колего! — І він з жаром потис Багричеві руку.— Телефонував Степан Гаврилович. Він зараз у раднаргоспі. Туди вже дзвонили з Москви, мабуть, цікавляться вашим проектом.

— А мідь? — запитав Багрич.

Начбюро безпорадно розвів руками:

— Не знаю, нічого конкретно не знаю. Та на всякий випадок запам'ятайте: першим вас поздоровив я!

І пристаркуватو почовгав далі.

Приємна звістка порадувала Данила. У конструкторське зайшов як триумфатор. Бюро займало просторий зал, який для зручності розгороджено на невеликі секції. У кожній з них схилилось над кресленням по два-три конструктори. Багрич працював удвох з Кроквою.

Після інциденту в той суботній вечір Данило спочатку хотів було просити директора замінити йому помічника. Та відразу ж і роздумав. По-перше, Іван чималотакі праці вклав у його креслення; по-друге, просити заміну слід через начальника конструкторського бюро, а цього Багричу не хотілося; по-третє, вирішив ближче вивчити молодого колегу, про якого знав дуже мало. Довелося залишити статус-кво.

Грати в мовчанку з Кроквою після його галасу на зоринах було значно важче, ніж під час короткочасних зустрічей із Сохацьким. Все ж Багрич вперто ждав, що Іван заговорить про це першим. Та так і не діждався. Сьогодні ладен був повідомити молодому колезі радісну новину, а то й поговорити з ним ґрунтовніше. Кроква на роботу ще не з'явився. Власне, термінового нічого в них зараз не було. Всі думки крутилися навколо поданого на затвердження проекту. Це добре, що їхньою справою зацікавилася Москва. Принаймні якщо вірити Сохацькому...

Раптом настрої у Багрича різко змінився. Він згадав двозначні, іноді провокаційні запитання, які Лео-

нід Потапович підступно кидав роздратованому Крокві, наче навмисне під'юджуючи його. Потім Юлія призналася, що, либонь, уже десь зустрічалася з Сохацьким, хоч і не може згадати, де й коли. В усякому разі, за якихось прикрих обставин. І, нарешті, сьогоднішнє його поздоровлення.. Немовби зовсім щире.. Але для чого тоді остання фраза? Щирі люди таких застережень не роблять.

За думками й не почув, як увійшов Кроква. Іван байдуже привітався і знову почав удавати, ніби між ними нічого не сталося. Був дуже блідий, помітно спав з лиця, під очима набрякли мішечки, як у старих чи хворих на нирки.

— Пробачте, що запізнився,— буркнув під ніс.

— Ви, здається, хворі? — з удаваним спокоєм запитав Багрич. — Могли й зовсім не приходити. — І раптом помітив, що Кроква ледве тримається на ногах. — Та ви справді хворі!

— П'яний! — різко відповів молодий інженер. — Це не входить у мої правила — з'являтися на підпитку до службового корита, та що вдієш: я п'яний ще звечора...

— Стривайте,— здивувався Багрич,— хіба ви п'єте?

— Вживаю! — з викликом ствердив Кроква.

— Але ж тоді в мене ви вживали тільки нарзан!

— Тому що горілку пили всі. Мое основне кредо: ніколи не робити те, що роблять інші. Я висловлююся ясно?

— Цілком.

Кроква сів і запалив цигарку. Його обличчя знову стало байдужим. І зовсім-зовсім сірим.

Багрич думав: «Що я йому скажу? Між нами безодня. Хто в цьому винен — я, він чи, може, обставини? Розповісти йому про битву на Волзі? Про шлях від Волги до Дніпра і від Дніпра до Ельби? Не слухатиме. Знову гукне своє: «Чув, чув!» Як папуга...»

І несподівано для себе самого спитав:

— Ви добре знаєте Леоніда Потаповича?

Якусь часинку Кроква не відповідав. Потім звів на нього гарячкові очі й тихо мовив:

— Ще б пак! Мій духовний наставник.

— А точніше?

— Здається, тварюка. — І так само зненацька поставив запитання Багричу: — А ви оту дівчину, що була у вас... добре знаєте?

— Не дуже добре, але знаю. Це подруга моєї дружини.

Кроква спитав навмисне цинічно, мов досвідчений зальотник:

— Її телефон, адреса?

Данило відчув зовсім інше: щиру зацікавленість, хвилювання. Мабуть, ті слова, які жбурнула Крокві в обличчя Лариса, запали йому в душу. А може, не слова, а палаючі від гніву Ларисині очі? І чи не вони є причиною і його безсоння, і невмілого пияцтва?

Багрич зиркнув на годинник. Прикинув у думці, що Юлія вже, певно, збирається з Зореславою до професора. Отже, він її не розбудить. Подзвонив по телефону й дізнався адресу Лариси. Беручи адресу, Кроква спитав:

— Чому вас так цікавить Леонід Потапович?

Данило вирішив іти навпростець:

— Я поважаю людей щирих навіть тоді, коли вони помиляються і плетуть казна-що. А людей нещирих не поважаю і боюся. Хіба ж це не вірно?

— Хочете підкупити мене довір'ям? — не вгамовувався задержуватий Кроква. — І оцим? — він показав на папірець з адресою дівчини, після чого старанно заховав його в нагрудну кишеню.

«Хлопчисько! — подумав Багрич і відразу застеріг себе: — З ним ще буде багато мороки. Чим менше життєвого досвіду, тим більше амбіції!» А вголос запропонував:

— Ідіть шукайте. Від роботи вас сьогодні звільняю. Може, й ви знайдете своє щастя несподівано, як я зустрів своє.

...Степан Гаврилович з раднаргоспу ще не повернувся. Інакше він, мабуть, покликав би Багрича сам. Секретарка подала Данилові листа, що прийшов на адресу заводу. Лист був з Ростова-на-Дону від Ігоря Гаркуші.

Юлія спочатку не призналась професорові, що вона за фахом лікарка. Боялася, що це зв'яже старого педіатра і він не скаже їй усієї правди. Та вже за якусь часинку її побоювання зникли. Здавалося, що знає його давно, так само, як і він її.

Зовні Давид Веніамінович Сахаров нічим не був схожий на колишнього головного лікаря «Гірського повітря»

Іллю Макаровича. Цей дідуган був без бороди, арій не мугикав, його довга, худа й вигнута постать нагадувала скоріш за все величезний знак запитання. Починався цей живий розділовий знак схожими на котурни ногами, а завершувався невеличкою головою з гачкоподібним носом та акуратною круглою лисиною. Довго й уважно вислухував дитину, міряв кров'яний тиск, розпитував матір. Прийшов нарешті до сумного висновку:

— Ваші побоювання мають, на жаль, підставу. Навіть поверхового обстеження шумів та тонів досить, щоб констатувати вроджений порок серця.

— Тетрада Фалло? — вихопилося в Юлії.

— Не думаю. Скоріше щось подібне до...

— Пентади?..

Сахаров покрутив гачкоподібним носом:

— Дався вам той Фалло! Ви лікар?

— Так,— призналася, збагнувши, що видала себе.

— Тим ліпше. Мені легше буде порозумітися з вами.

Він ще раз схилився над дитиною. Зореслава, мовби розуміючи відповідальність моменту, дивилася на незнайому постать недовірливими оченятами. Але не заплакала, не заявила протест.

— Бідне малятко,— тепло, людяно співчував професор. — Боюсь, що перед нами класичний приклад великого дефекту міжшлункової перегородки. Не твоя провина, дитинко, що на світанку твого життя, коли з пульсуючої трубочки серце повинно було перетворитися в найдосконаліший насос, щось йому завадило, щось зіпсувало складний біологічний механізм формування, і ось результат. Через відсутність міжшлункової перегородки венозна кров з лівого шлуночка струменем б'є в правий, звідти потрапляє в легеневу артерію і збільшує кровотік через легені. Тому й хрипи, й задишка, й систематичні набряки легенів. — І ще раз повторив: — Бідне малятко!

— Який же вихід? — простогнала Юлія.

— Підтримувати організм терапевтичними засобами аж до такого віку, коли можна буде ризикнути на операцію.

— І, крім операції, ніякого виходу, професоре?

— Вона — єдиний вихід.

— До якого ж віку ждати, професоре?

Юлія задихалася, наче й у неї був дефект серця. Намагалася чимскоріш видавити з себе запитання, боячись знепритомніти.

Професор почухав гачкуватий ніс і сумно мовив:

— Практично в нашій країні операції на серці роблять дітям лише з чотирьох років.

— Ждати чотири роки! — з розпачем вирвалося у Юлії. — Чотири роки фізичних і душевних мук. Та й не проживе вона стільки... не проживе...

— Я не хірург, — ніби виправдовуючись, пояснював Давид Веніамінович. — Але мушу сказати, що успіхи торакальної хірургії справді блискучі. Операції на серці роблять у багатьох клініках. Але поки що не в такому віці...

Як мати, вона могла б кричати, сперечатися, вимагати. Але, як лікар, добре розуміла старого. Згадався давній інститутський дотеп: ми ж тільки генії, не більше!.. Повивала дитину навпомацки, нічого в ту мить не бачила затьмареними очима. А старий професор, старанно миючи руки, пояснював:

— Певна річ, мій діагноз попередній. Потрібне рентгенологічне дослідження, електрокардіограма. А щодо операції — зверніться до хірургів. Може, хто рискне.

Вона подумала про Данила, про те, що це горе може його добити. Попросила професора:

— Якщо дзвонитиме мій чоловік... Або хтось інший...

— Хіба ж я не розумію?.. — Він звично витирив руки шматком марлі. — Лікарська етика...

— Мій чоловік хворий...

— Отож я й кажу: зверніться до хірургів. Ану ж...

Юлія подякувала й пішла дорогою нових випробувань, нової боротьби. Коли побачила Данила, її з нечуваною силою потягло до нього. Впасти на груди, розповісти все, питати поради, жадати підтримки. Та не здалася, вистояла. Запевнила, що нічого страшного нема.

Данило таки дочекався Степана Гавриловича. Виявилось, що Сохацький все переплутав. Видно, він тільки й думав, що про успіх чи невдачу Багричевих креслень. Голодній курці просо сниться... Серед підтвердив, що з Москви справді дзвонили в раднаргосп, але з іншого приводу. Питали, чи раднаргосп не може вплинути на директора заводу, щоб той відпустив на важливе завдання інженера Багрича. В далеке відрядження

строком на кілька тижнів. Коли? Приблизно через місяць. Куди? Поки що невідомо. Не сказали.

— Знову, мабуть, розмінування,— здогадувався Багрич.

— Очевидно,— підтримав його здогад Серeda.— Але чому не зараз, а через місяць? Міни не люблять довго чекати.

— Чекали ж вони майже двадцять років. Може, виявлено підземний склад боеприпасів, який безпосередньої загрози людям не становить. Десь у лісі... Його огорожать і ждатимуть, доки розмерзне земля. Тоді менше ризику.

— Що ж, і це можливо,— барабанячи по столу трьома пальцями скаліченої руки, погодився Степан Гаврилович.— Я поки що згоди не дав. Усе залежить від вас, вашого здоров'я...

— Не здоров'я мене турбує, а креслення.

— За кресленнями простежимо. Вони проходять інстанції не один місяць. Питання ви поставили важливе, але дуже складне. Самі розумієте. Мова йде не лише про перегляд планів заводу, але й усієї системи будівництва.

— Гаразд, я подумаю,— резюмував розмову Багрич. Він поклав собі порадитися з дружиною. Все залежатиме не від його здоров'я. Незважаючи на втому й переживання, він знову відчув себе солдатом. «Коли б'є барабан, коли кличе сурма, то солдат у похід вирушає...» Все залежатиме від здоров'я Зореслави...

Аж ось Юлія запевняє, що нічого небезпечного нема. Правда, очі в неї сумні, але це, можливо, наслідок пережитої тривоги. І тоді він спокійно, мов про якусь чергову заводську новину, розповідає їй про телефонне повідомлення з Москви. В очах Юлії білим полум'ям спалахує жах. Знову щось схоже на Прибалтійськ?!

— Нікуди!.. Чуєш?! Нікуди я тебе не пущу!

Вона мимохить, інстинктивно озирається на ліжечко, де поривчасто, аритмічно дихає дитина. Сумнів знову закрадається в Данилове серце. Коли б він удруге спитав її, чи справді дитина здорова, либонь, Юлія не витримала б тягаря таємниці й призналася йому в усьому. Та він, бажаючи заспокоїти кохану дружину, запевняв:

— Ти даремно хвилюєшся. Адже зовсім невідомо, яке завдання. Та й дзвонили поки що так, попередньо. Ще є місяць строку, буде час подумати...

Притис її до грудей, потім ніжно цілував тонкі й гнучкі пальці. А вона дала волю сльозам, як у тій санаторній палаті, що звела їх навіки.

Після сліз на душі стало легше. З глибини свідомості закралася думка: а чи не краще було б, щоб він таки поїхав? Тільки б та поїздка була безпечною для нього. А вона тим часом розв'яже собі руки. Докладно порадиться з іншими лікарями, головне — з хірургами.

— Дивний збіг обставин, — промовив Багрич, добуваючи з кишені листа. — Події з'єднуються одна з одною, мов камінці в калейдоскопі. Саме сьогодні, коли дзвонили з Москви про нове завдання, я одержав листа з Ростова-на-Дону.

На скам'янілу Юлію це не вплинуло. Ростов-на-Дону... Владислав Гаркуша... Події, мов камінці в калейдоскопі... Ну й нехай! Байдуже спитала:

— Від кого лист?

— Від Гаркуші, — спокійно відповів Данило.

— Якого Гаркуші?

— Ігоря.

— Його вбито?

«Що з нею? Чому вона мов непритомна. Мабуть, тому, що ім'я молодого бійця зв'язане для неї з розмінуванням Прибалтійська. Адже я розповідав їй про кожного з тамтешніх саперів...»

— Не хвилюйся, він давно демобілізувався. Живе в Ростові з батьками. На, прочитай листа...

— Не хочу. Читай сам.

«З нею щось негаразд. Мабуть, багато пережила за ці дні. Ясно, що так. Адже вона ще не поправилася від тяжких пологів. А тут ці турботи...»

Розповідав, гадаючи, що це заспокоїть її:

— Цікавий хлопець цей Ігор. Здібний, запальний. Видно, дуже любив, та й любить оту свою лаборантку Ірину. А вона, не діждавшись його, вийшла заміж за іншого. Обурений хлопець не хоче жити в одному місті з нею та її щасливцем. Боїться, що вчинить щось лихе. Проситься до мене на завод...

«Так-так, лист не від Владислава, від його сина. Звісно, чого б то Владислав став писати Данилові? І як би Ігор міг написати, коли б його було вбито? Кепсько в мене з нервами. Доведеться вживати бром. Нічого, сестрице, не вдієш. Калейдоскоп життя...»

І раптом ясно, мов слухова галюцинація, слова професора-педіатра: «Зверніться до хірургів... Може, хто з них рискне».

«Владислав завжди йшов на риск. Він врятував мені життя... Та хіба тільки мені одній?..»

Юлія згадує Владислава. Блискавично крутяться в калейдоскопі пам'яті епізоди їхнього спільного життя. Що б там не сталося потім між ними, доцент Гаркуша — її фронтний товариш, її давній друг...

Раптом один епізод, збившись з ритму, спиняє всю веремію спогадів. З полум'я й диму випливає обличчя військінженера Сохацького, який довго відлежувався в госпіталі після незначного поранення. Під час одного з одчайдушних контрнаступів гітлерівців, ще в районі Ардона, госпіталь треба було негайно евакуювати. Частина поранених вивіз сам Владислав, решту доручив Сохацькому як старшому за званням офіцерові. Юлія залишилася з Сохацьким. Фашистська бомба підпалила бензоцистерну, яка везла їм пальне. Госпітальний автотранспорт сів на мілину. Почали зціджувати бензин з баків, щоб хоч одна машина могла рушити в тил з пораненими. Коли цю машину нарешті заправили, почалось нове бомбардування. Недовго думаючи, Сохацький скочив у заправлений грузовик і звелів шоферові їхати. Юлія залишилася з пораненими і нерухомим автотранспортом. Німці підійшли до околиці села. Поранених бійців та її, санітарку, врятували жінки з сусідніх хат. Вони принесли свій бензин, заготовлений для домашніх потреб. Адже йшла війна, постачання не було, а в кожній з них — чоловік на фронті, а в хаті — малі діти... Вони, правда, ніколи не говорили на зборах про свій патріотизм, як це не раз робив Сохацький. Але бензин віддали, поранених врятували. Сказати про цей випадок Данилові? Навіщо? У неї нема ні доказів, ні свідків... Та й стільки часу минуло, стільки забуто... Не кликати ж її у свідки Гаркушу!..

А Данило думав про інше. Історія зради Ігоревої нареченої, про що з розпачем докладно писав молодий Гаркуша, нагадала Багричеві його перше невдале одруження. Золотоволоса ростовська лаборантка не вчинила такої підлоти, як його Ольга, та він широко співчував юнакові і радий був йому допомогти. Хоч і нелегка річ — знайти місце в гуртожитку, влаштувати на роботу, подбати про вступ до вечірнього технікуму, але

доведеться все це взяти на себе. Одне ясно, Ігор не з тих, що без особливої потреби просять допомогу. Скромний, працьовитий, відважний. Перевірений найкращим мірилом — небезпекою смерті. Такому слід простягнути дружню руку.

Розділ 4

НІЧ КОХАННЯ

У випробуваннях, які посилало їм життя, їхня любов не в'янула, а міцніла. І розумом, і серцем Юлія розуміла, що теперішні материнські радощі й материнські тривоги в сто разів дорожчі від тієї безнадійної пустки, в якій жила ще недавно. За цей рік вона ближче пізнала Данила. Відкрила в його характері нові грані, покохала його душевну силу, яку лише відтіняли й підкреслювали хвилини смутку й гіркоти; остаточно збачнула, що саме його, єдиного, завжди чекало її жадібне, розчароване жіноче серце. Радість фізичного й духовного одужання відчував і Данило. Після трагічної історії з Ольгою він зустрів-таки жінку, яка подарувала йому кохання, вірність, батьківство.

Зореславі, здавалося, ставало краще. В організмі з великими труднощами й перебоями немовби відбувався процес компенсації вродженої вади серця. На це надіялася Юлія. А Данило вірив, що в дитини видужує шлунок. Застосовуючи терапевтичне лікування, Юлія водночас тримала свою донечку здебільшого на балконі, освіжаючи її легені природним киснем. Це порадила їй перед своїм від'їздом додому Галина Назарівна.

З Москви більше ніхто не дзвонив, і вони обое, та й Середа, почали припускати, що ніхто вже й не дзвонитиме. Все ж чекання зв'язало Данилові руки. Він не міг твердо планувати навіть свого завтрашнього дня, тому послав Ігореві Гаркуші підбадьорюючого листа, в якому, проте, просив деякий час зачекати, поки він, Багрич, з'ясує обстановку на заводі і дізнається про свої перспективи на найближче майбутнє.

Юлія вперше бачила Київ у розквіті весни. Інколи увечері, коли Данило вчасно повертався з роботи, вони сідали в старенький «опель-капітан» і через усе місто мчали до Дніпра. Багрич жив думками про свій проект. Дихаючи запашною прохолодою наддніпрянських круч,

він мріяв, що незабаром отаким повітрям дихатимуть люди на зборах, виставах, кіносеансах.

Проект Данила проходив через руки численних експертів спочатку в раднаргоспі, потім у Держплані республіки. Товариші по службі наполегливо радили Багричу особисто познайомитися з експертами, знайти з ними спільну мову, зробити все, щоб проштовхнути проект. Сохацький навіть пропонував своє посередництво в цій справі: серед експертів були його приятелі. Данило не уявляв себе в ролі запобігливого штовхача. Замість проштовхування проекту, він ще й ще раз перевіряв розрахунки, вперто працював над проблемою заміни мідних кабелів та проводів. Численними додатковими зауваженнями та пропозиціями виводив експертів з рівноваги і на шкоду собі гальмував проходження проекту по інстанціях.

Юлія повернулася з відпустки в поліклініку. Під час відсутності ендокринолога хворих, які були під її наглядом, обслуговували дільничні терапевти. Деякі пацієнти і не звертались до них, чекаючи «свого» лікаря. Юлія знову з головою поринула в роботу. Про Зореславу цілими днями піклувалася Фросина Кирилівна. Вона почувала себе непогано, але все ж потроху здавала. Юлія вважала, що старечий організм ще можна було б підтримати ліками, та запекла поліщучка в медицину рішуче не вірила. Останнім часом до квартири Багричів все частіше заглядала Марія Семенівна, дружина Середи, допомагаючи то в одному, то в іншому. Це давало змогу Данилові та Юлії вряди-годи вириватися з дому.

...Вони стояли на кручі, біля Верховної Ради. Дивилися на Задніпров'я, на тисячі мерехтливих вогнів. Здавалося, сузір'я впали з неба на землю, а земля й небо злилися в єдину симфонію запаморочливої ночі. Ідесь поміж землею й небом повисли кручі, солов'їним щебетанням вславляючи вічну, непоборну снагу природи, вічну, неповторну красу весни.

— Пригадуєш, коли я вперше приїхала в Київ? Ти зустрівав мене...

— Хіба я можу забути?

— Тоді вже, здається, одцвіли були всі дерева. Навіть акації.

— Для мене тоді все цвіло... І дерева, і небо.

— Як гарно, коли цвітуть каштани!

- І яблуні. Он поглянь!
 - Неправда, яблуні вже одцвіли.
 - Шкода...
 - Чому?
 - Над усе в житті я люблю яблуневий цвіт.
 - Так-таки й «над усе»?
 - Після тебе, звичайно..
 - А ще?
 - Зореславу.
 - А ще?
 - Не знаю.
 - А рідну землю?
 - Моя рідна земля — яблуневий цвіт.
 - Можливо. А я от дивлюся на небо і не пізнаю його.
- У нас воно немовби менше. Пригадуєш? То Бештау за-
слонить його, то Машук. А то двогорба спина Ельбрусу.
Пам'ятаєш?
- Я пам'ятаю кожен день, кожен мить, прожиту з тобою.
 - І я теж.
 - Першу зустріч.
 - І я теж.
 - Першу усмішку.
 - І я теж.
 - Перші сльози.
 - І я... Ні! Цього не пам'ятаю. Бо ти ніколи не плачеш. Хіба уві сні. Та й то не плачеш, а кричиш. Невже тобі досі сниться війна?
 - Досі.
- ...Вони стояли на карколомному містку, що єднає дві крутогорбі, крутобокі і крутолобі кручі. Під ними чорніло провалля Петровської алеї. Внизу перед ними живим сріблом колихався Дніпро.
- Ти скучаєш за своїм небом?
 - Я нудьгую тільки за тобою... Коли тебе нема біля мене.
 - Не уявляю, як люди живуть на чужині?
 - Я жила на чужині. Довго-довго.
 - Коли?
 - Коли була без тебе.
 - Чи Зореслава буде такою щасливою, як ми?
 - Буде.
- Тут Юлія згадала тяжке, аритмічне дихання дитини, занепокоєння Олени Якимівни, схожого на знак

запитання професора-педіатра, співчутливі погляди й нерішучі підбадьорювання Галини Назарівни, і їй стало страшно. Щоб перемогти жах, щоб запевнити його і себе, повторила:

— Буде!

— Ти певна, що вона спить?

— Так. Я дала їй ліки. О цій порі вона завжди спить.

Обоє подумали, що тепер їхнє щастя ніколи не буде повним без неї, що вона завжди з ними, навіть коли вони наодинці. Та це не зменшує їхнього щастя, а збільшує, збагачує, поглиблює.

Повз них ішли пари. Одна за одною. Одна назустріч одній. Крадькома цілувалися.

— Як багато щасливих!

— Колись я вважав, що це непристойно.

— Бути щасливим?

— Ні, цілуватися. Отак прилюдно.

— А тепер схвалюєш?

— Принаймні не осуджую.

...Вони стояли на Володимирській гірці. Згадували серпневий ранок минулого року, схід сонця, схожий на легенду про вогнелюба Прометей. Тепер сонця не було. Були зорі. І солов'ї. І закохані.

— Пригадуєш, що я тебе спитав?

— Еге ж. Ти спитав: «Тобі подобається?» А що я відповіла?

— «Я не уявляла собі такої краси».

Вони справді пам'ятали коротку історію спільного життя. У них не було потреби перевіряти це. Просто так, до слова прийшлося. Заворожені спогадами, щільніше пригорнулися одне до одного.

— А що я тобі сказала потім?

— «Я хочу додому». Чи не так?

— А ти мені?

— Спитав, як дурень: «Ти стомилася? Може, сядемо на лаву?»

— А що я відповіла?

— «Я хочу додому. З тобою». Так?

— Я кажу тобі це саме й зараз. Хочу додому. З тобою.

Поцілувалися, не соромлячись ні зір, ні людей, ні своєї свинини.

Коли повернулися додому — сон і тиша панували в їхній господі. Юлія роздягалася при нічнику. Данило

любив дивитися на ритуал її роздягання. Це не була ні жага, ні розбещеність. Він дивився і думав про вроду жіночого тіла. Як цю тонку й вабливу вроду обожнювали великі митці минулого! Як її занедбали ті люди, яким чуже поняття краси, які вбачають красу в пошлості, а пошлість — у красі.

У стародавнього міста гарячково билося вічно юне серце. Духмяна травнева ніч узяла древне місто з юним серцем у солодкий і п'янкий полон. У парках, на кручах люди цілувалися й слухали солов'їв. У будинках одне по одному квапливо гасли вікна. За більшістю з них знаходила надійний притулок спокусниця-любов. Уже шістнадцяту весну по сплюндрованій воєнним лихоліттям землі переможно крокував мир. Земля з похмурої мучениці перетворилася в жартівливу красуню. Де мир — там кохання. Де мир — там перші верески немовлят. Дехто з вчених нестямно хапався за голову і, тремтячи, мов у пропасниці, вираховував, наскільки збільшиться людство через кілька десятиліть, якщо... не буде нової кривавої бойні. В кривавому лихолітті вони вбачали єдиний порятунок від перенаселеності планети. Із друзів людства вони ставали людиноненавистниками. Їхні колеги, з іншими поглядами й іншим світоглядом, вдумливо вивчали всі можливості мирного використання атомної енергії, розробляли проекти заселення пустель, утеплення крижаних просторів; спорудження велетенських плотів на океанах, які могли б стати постійним місцем проживання для мільйонів людей.

А любов на все це не зважала. Вона п'янила людям серця, затьмарювала розум, то зводячи їх до купи, то женучи одне від одного геть. Не оглядаючись, ішла вперед без роздумів і вагань.

Любов була всіляка. Не тільки дві — щаслива й нещасна. Не кілька й не сто. Проявів кохання було стільки, скільки й людей, які відчували його звабний подих.

А була й імітація любові. Була підробка, як трапляється серед найкращих витворів мистецтва. Була фальш, як бувають фальшиві гроші.

У тому ж заводському будинку, в якому жив Багрич з родиною, на розі Повітрофлотського проспекту і Громадянської вулиці, в невеликій кімнатці лежав Іван

Кроква горілиць на тахті й смалив цигарку за цигаркою. На ньому була смугаста, як матрац, піжама. З легкої руки якоїсь фабрики і якогось торгу таку піжаму носила половина чоловічого населення міста. Цей факт, сам по собі обурливий, але не такий уже важливий, став однією з причин постійно зіпсованого настрою молодого інженера.

Повернувшись до Крокви спиною і підібгавши під себе голі ноги, в розкішній заокеанській сорочці з чорного капрону лежала Лідія Сохацька.

— Слухай-но, Ів,— нагадала вона про свою присутність,— доки ти розв'яжеш усі світові проблеми, я, либонь, засну.

— Не квапся, дорога Лі. Ми своє зробити встигнемо. Дай мені додумати до кінця.

— Про що тут думати? Притулися до мене — й квіт.

— Кажу, встигнемо. Адже ти на цілу ніч?

— Зрозуміло. Стану я бігти пізно вночі до свого цапа. Ще нападуть на мене гвалтівники, а я жінка чесна!..— Й вона зайшлася пустотливим, бездумним сміхом. Потім, визивно штовхнувши його ногою, промовила: — А я знаю, про що ти думаєш.

— Звідки?

— Жіноча інтуїція! Про всечесну Ларису, послушницю преподобної Юлії. Адже так, вгадала?

— Ні. До таких низин інтелекту поки що не докопився. Думаю зовсім про інше.

— А саме?

— Про так звану соціальну гігієну.

— Тобто?

— Про нещасних. Про людську череду. Про тих, яким для такої от ночі, як у нас, потрібен загс, благословення батьків, ба навіть суспільства. Оце я й називаю соціальною гігієною.

Крокву дуже збентежило те, що Ліда вгадала його думки. Чортова лялька! Він справді думав про Ларису, Про її палаючі очі й тугі, мов горіхи, груди під скромним вишневим платтям.

Юнак відразу зрозумів, що Багрич дає йому Ларисину адресу з прихованою метою: дівчина може благодатно вплинути на «заблудлу вівцю». Це його обурило, але спокуса була надто великою. Не почуття кохання тягло розбещеного парубка до вродливої студентки. Ні! Його дратувала й лютила її чистота. Він

покладав надію на свою ерудицію, енергійність, облесливість, досвід. Будь-що бажав розтоптати її старосвітську цнотливість, спопелити невичерпний оптимізм.

— Мені холодно, Ів!

Боже, як вона остогидла! Личко гарненьке — що правда, то не гріх... Перший раз там — на самоті у лісі — було навіть цікаво... Хоч і тоді розумів, що це невелика перемога, та й то не його, а її, легковажної жінки, яка зневажає нелюбого чоловіка. А тепер от лежить, вимагає свого, наче має на нього якісь права...

Запаморочливої травневої ночі не зімкнув повік і Сохацький. Прийшовши з роботи в розкішну, схожу на антикварну крамницю квартиру на Пушкінській, він не застав дома дружини. Його мати, висока, як телевізійна вежа, з обличчям довгим, як відро, й зморшкуватим, як кратер вулкана, коротко й сухо повідомила:

— В кабінеті, на столі, записка.

Він затремтів, передчуваючи недобре. Притьмом кинувся в кабінет. Майже каліграфічний, як у школярки, почерк кокетливо сповіщав: «Я цілую тебе, мій дорогенький і любенький цапику. Пішла до подруги. Можу забаритися. Не жди, не хвилюйся. Чао! Твоя кізонька».

«Чао» — це новина. З останнього італійського фільму. Означає, здається, «привіт» чи щось подібне. А решта — дослівно — це було вже не раз. І «цапик», і «кізонька». Йому жодного разу не довелося встановити, хто ця загадкова подруга. На його запитання Ліда реготала й кокетливо докоряла, що погано не довіряти своїй вірній кізоньці. Сохацький складав зброю і вірив їй. Вірив, бо хотів вірити. Бо інакше не міг.

Мати кликала вечеряти, але він рішуче відмовився. Не до вечері йому було. Перебирав у пам'яті життя. Харківський технологічний інститут, студентські роки, перші залицяння. Не його вина, що мав успіх у жінок. Непогано тоді йому жилося. Батько — сільський ветеринар — привозив із своєї Барабашівки хліб, сало, грошенята. Ночами, коли його сусіди по гуртожитку, здавалося, поснули, він витягав з фанерного чемоданчика хліб, сало, часник і довго та смачно жував. Товариші по кімнаті (їх було двоє) жили надголодь, на стипендію, а в студентській їдальні щодня —

голий суп з зелених помідорів та котлети із сої. Товариші, певне, не спали, ковтаючи слину, бо вранці вставали мовчазні й похмурі. А що він мав робити? Не ділити ж на трьох те, що можна з'їсти самому! А там почалась війна. Він доклав усіх зусиль, щоб потрапити до саперної частини в тилу, і це йому на довгий час вдалося. І все ж страх, панічний страх не покидав його ні на хвилину. Не знаходив насолоди навіть у постелях чужих жінок, завжди здавалося, що налетять нічні коршаки й принесуть йому загибель якраз у найприємнішу хвилину... Переслідуваний страхом, викручувався, маневрував. Тільки б врятуватися. І врятувався. Лише один раз був поранений, та й то обійшлося. А коли затиш останній постріл війни, поклав собі, що за всі злигодні та страждання повинен мати гідну компенсацію. Пощастило йому і в цьому. Сапери, розмінуючи будівлі на німецькій землі, у підвалах та серед руїн знаходили безліч прихованого добра. Все це треба було здавати трофейним командам. Він і здавав, але що гірше, а що краще, що цінніше, потайки привласнював. Через надійних людей переправляв до матері, яка під час окупації, коли помер батько, переїхала до Києва, на Пушкінську. Розумна жінка зайняла квартиру зрадника, який служив гітлерівцям і поплентався з ними на чужину. А вона, тоді ще не стара, енергійна, зуміла оформити помешкання на сина-фронтовика.

І ось він сидить у цьому помешканні самотній і злий. Наскільки приміщення захищене всіляким майном, настільки душа його спустошена й порожня.

— Як ти вийшла за такого підтопаного цапа, Лі? — спитав свою коханку Кроква.

— Дуже просто, — відповіла вона, натягаючи на голі ноги ковдру. — Якось він зайшов до нашої бібліотеки за технічним довідником, побачив мене й значно довше, ніж це було потрібно, порпався в каталозі. Коли пішов, я навела довідки: інженер, неодружений, розкішна квартира, «Победа». Повний асортимент! Правда, мати — страховисько, та я не з полохливих. Один раз полетів їй на голову чайник з окропом, другий раз — каструля з борщем, — угамувалась. Живу, як у бога за пазухою.

— Це — вдень. А вночі?

— Ночую в «подруги».

— А коли ні? Чи в тебе кілька «подруг»?

— Поки що одна. Ваша цинічна величність. Але резерв тримаю.

— Хай буде так. І все ж як ти з ним?.. Ну, коли ночуєш дома...

— Залежно від настрою. Або вдаю з себе хвору, або буваю ласкавою. Без цього не можна: відіб'ється від рук.

— А що, коли будуть діти?

— От візьму й народжу від тебе. Злякався? Не бійся. Дітей не хочу. Зайва морока! — Закашлялась і попросила: — Перестань курити. У мене в горлі дере.

Він сплюнув прямо на підлогу й зневажливо відповів:

— Так розмовляють з чоловіками. А я тобі тільки коханець.

— Та й то нікчемний. З холодним тілом і душею.

Ці слова приголомшили його. Щось подібне сказала йому ота горда дівчина у вишневому платті. І тоді, на вечірці в Багрича, й кілька днів тому, коли він розшукав її. Спочатку вона слухала його досить уважно. На вулиці, біля хвіртки. За хвіртку не запросила. Коли ж він сказав їй про свою зневагу до всяких безглузвих умовностей і стисло виклав свої погляди, вона не обурилась, не закричала. Спокійно глянула йому в очі й тихо, мовби з жалем, мовила: «Бувають обличчя, створені для поцілунків. Ваша фізіономія гідна тільки ляпаса. Та я поки що втримаюсь. До побачення!» І грюкнула хвірткою.

— Ти заснув, Ів?

Ці слова немовби збудили його. Він злякався. Не голосу набридлої коханки, а очей Лариси. То гнівно-палаючих, то зневажливо-спокійних.

Лариса лежала в гамаку, почепленому між двома стовпами, в затишній батьковій садибі. Вона мерзлякувато шулилася й щільно вкривалася чорним, з металевими гудзиками, Гордієвим бушлатом. Гордій аж надто високий, з худим, дещо асиметричним обличчям. На ньому виділялися трохи завеликий ніс і довгуваті вуха. Гордій не міг претендувати на те, щоб вважатися надто вродливим. Проте й потворним не був. Великі вдумливі очі, які ввібрали в себе барви передсвітанкового неба й твердість гартованої сталі, так уміли заглянути в душу співбесідника, що той уже нічого, крім цих мудрих і добрих очей, не помічав. Це відчувала не тільки Лариса. Університетські дівчата потай задивлялися на неприємного для них Чабанця.

Гордій родом аж з Херсонщини, жив у тому своєрідному гуртожитку, який на категоричну вимогу своєї улюблениці організував Ларисин батько. Порівняно з Ларисою та багатьма студентами Чабанець був уже немолодим. Перед вступом до вузу відслужив строк у військово-морському флоті. Морська виправка й дисципліна відчувалися в його поведінці.

Сидів на краю гамака, обпершись об землю довгими й міцними ногами.

— Скоро сонце зійде,— з жалем сказала Лариса.

— Не скоро.— Глянув на ручний годинник із світним циферблатом.— Тільки за дві години й тринадцять хвилин. Сьогодні сонце сходить о п'ятій шістнадцять.

Ларису не здивувала його пунктуальність. Це була не лише звичка моряка. Він виробляв у собі професійне, потрібне журналістові правило: знати геть-чисто все.

— Дозволь, я ще закурю.

— Кури, повітря в саду досить. Міг би й не питати.

— Звичка.

— Ти ставишся до мене, як до боцмана?

— Ні.— І замовк. Що сказати? Що ставиться з любов'ю, з пошаною? Надто в лоб. А як висловиш це інакше?

Гордій покохав Ларису відразу. Тільки-но побачив. А вона?.. Дівчина сама себе питала про це по сто разів на день. А відповісти не могла ні собі, ні йому, ні батькові, ні Юлії Андріївні, нікому в світі. На заваді стояв Геннадій, якого вирвала з серця, але не забула. Та ще отой навіжений Кроква, такий потворний душею і не дуже привабливий зовні, а проте чомусь не зовсім байдужий.

— Гордію... Ти ось усе знаєш...

— Де там усе!

— В кожному разі — багато. Скажи мені. Тільки точно. По-науковому. Що таке кохання?

Він відповів не зразу:

— Ти хочеш мати точну й наукову відповідь, мое дитя?

— Точну й наукову! — Вона аж підвелася на своєму гнучкому, як морська хвиля, гамаку.

— Так слухай же велику істину: людство пам'ятає себе два тисячоліття нашої ери ну й, скажімо, шість-сім тисячоліть до неї. Якщо скласти християнське літочислення з стародавніми китайським, єгипетським, вавілонським, мусульманським та іншими календарями, то, мабуть, так вийде. Згодна?

— Мовчу і внемлю.

— Так от: за цю коротку, в порівнянні з вічністю, мить через те поняття, яке зветься життям, пройшли мільярди людей. Так?

— Нудно!

— І всі вони кохали.

— Не певна в цьому.

— Гаразд. Не всі. Лише половина. Все-таки це мільярди. І от...

— І от?

— Кожен з них задавав собі це питання.

— І ніхто на нього не відповів.

— Ти вгадала, дитя моє.

— Отже, ти нічим не відрізняєшся від мільярдів інших?.. Чому ж я повинна тебе кохати?

— Тому, що й сама ти на це запитання відповідати не можеш.

— Тобто і я така ж, як інші?

— Тільки — в цьому.

«З ним цікаво, — котрий вже раз переконувала себе дівчина. — Він розумний, але не такий зарозумілий, як отой бридкий Кроква».

А вголос сказала:

— З теорії кохання вам, товаришу майбутній журналіст, належить поставити двійку. Що ж, перейдемо до практики. Скажи конкретно: чому й за віщо якийсь-то Гордій Чабанець палко кохає якусь-то Ларису Ящук? Ну, скажи!

— Скажу. По-перше, за вроду...

— Комплімент!

— По-друге, за розум...

— Підлабузництво!

— По-третє, за те... за те, що другої такої нема на світі.

— Оце схоже на правду!

Раптом він засміявся.

— Ти смієшся з мене, негіднику?!

— Ні. Я просто подумав: шкода, що в саду, де зустрілися Адам і Єва, не було магнітофона. Записати б їхнє перше освідчення на плівку — й тисячі поколінь усіх рас і націй позбавлені були б потреби аргументувати свої почуття. Завів магнітофон — і...

— І... і зникло б на світі кохання. Бо кохання — це... це вічне шукання краси, ідеалу і ще... ще чогось...

— Поздоровляю! Визначення не зовсім наукове, але навдивовижу точне. Одержуй премію!

Силоміць притяг її до себе і впився спраглими вустами. Ларисі здалося, що зорі зірвалися з місць, намагаючись впасти одна одній в обійми. Йї стало і боязко, і тепло, і млосно. А головне — в малесеньку мить вона збагнула те, чого не могла зрозуміти за багато днів і ночей. Рішуче відштовхнула його, скочила на рівні ноги. Обличчя її пашіло від гніву. А очі сяяли від щастя.

Розділ 5

ДЕНЬ ТРИВОГ

Багричу вдруге подзвонили з Москви, але розмова знову не відбулася. На цей раз телефонували на завод. А Данило саме тоді був у центрі міста, на будівництві республіканського Палацу спорту, де консультував спорудження вентиляційної системи. Лише згодом, за якусь годину чи дві, коли він повернувся на завод, йому сказали, що був дзвінок з Москви від генерал-лейтенанта Корунова.

Те, що дзвонилося від Василя Дмитровича, з яким Багрич познайомився і подружив у Прибалтійську, непокитно переконало старого сапера, що йдеться про нове завдання по знешкодженню мін. Ніякі обставини не змусили б Данила відмовитись від бойового завдання, а тим більше тоді, коли ставив його Корунов.

Отже, треба було готуватися до відрядження на досить тривалий час. Піклування про Багричів проект брав на себе Середа, на нього можна покластися цілком. Завершення робіт у Палаці спорту вирішив доручити Крокві. Цей навіжений, незважаючи на істеричні вибрики, до роботи ставився сумлінно і працівником виявив себе кваліфікованим. Проти такого доручення молодому інженерові не заперечував і директор заводу.

Багрич застав Івана в конструкторському бюро. За допомогою словника Кроква перекладав окремі місця з досить товстенької книги про американську вентиляційну систему «ер кондишн»... Вигляд у нього був, як завжди, похмурий. Але на привітання Багрича відповів досить чемно й коротко пояснив:

— Це для вас. Цікавий фоліант!

— Я читав цю книжку, — відповів Багрич.

— Хіба ви знаєте англійську мову?

— Дружина знає. Та й я вже трохи тямлю. П'яте через десяте.

— Он воно що. Але я своєї праці не шкодую. Мені це теж згодиться. Хоча б для самоосвіти.

Він відсунув книгу й зошит, куди випишував окремі місця. З неприхованим роздратованням запитав:

— Якого дідька ми б'ємось над тим, що цивілізованим людям давно відоме? Навіщо ми винаходимо сонячний чи водяний годинник, коли розумні люди давно сконструювали пружинний годинниковий механізм?..

— Коли є годинник на пружині, я згоден, що сонячний, водяний чи піщаний вигадувати не варто. Але й пружина не вічна. Хіба не так?

— Ну й що з того?

— А те, що в Америці, наприклад, виготовлено атомний ручний годинник. Джерелом енергії його механізму є бета-випромінювання радіоактивного ізотопу прететію... Отже, як бачите, стояти на місці не можна.

— Ага, все життя — наздоганяти. А чи не краще було б придбати в американців патент на «ер-кондишн» і разом з ним на атомні годинники та й не морочити собі голови!

У його словах відчувалася лють і навіть розпач. Він, це ясно було, думав не лише про те, що запитував. Про значно більше. Багрич тримався спокійно.

— Я ніколи й не підозрівав, що ви такої нікчемної думки про себе.

— Не про себе, а про наше шановне суспільство.

— Та ні, про себе. Ну й, звісно, про мене. А суспільство облиште. У нього чимало інших справ. Йй-богу, важливіших.

— Як же, як же, семирічка, цілина, космос...

— І семирічка, і цілина, і космос. Нам же з вами доручили лише дрібну, буденну справу: дати громадським приміщенням штучні легені. А ви вже й закричали — караул!

— Але все-таки можна ж купити патенти?

— Можна! Не сподівайтесь, що я доводитиму вам, ніби наше суспільство таке бідне, що не може цього зробити. Якби тепер в будь-якій країні було винайде-но засіб проти раку, то, я певен, ми купили б його

негайно. За казкову ціну. Та купувати патент на речі, які ми давно повинні зробити самі, можна тільки при одній умові: за наш з вами рахунок. Ясно, товаришу капітулянт?

— Прошу без політичних інсинуацій!

Багрича розібрав сміх. Він не уявляв собі життя без політики, але в даному разі тільки пожартував. Щоб не ускладнювати ситуацію, вирішив припинити безплідну дискусію. Перейшов конкретно до справи:

— От що: я висловив свій погляд, ви — свій. Відбувся, як кажуть, вільний обмін думками. А тепер давайте від теорії перейдемо до практики. Ось креслення (він поклав на стіл рулон ватману) кондиційних вузлів нового Палацу спорту. Вивчіть його сумлінно. Може статися, що днями я виїду надовго. Ви замініте мене в ролі консультанта.

Кроква розгорнув рулон, глянув на креслення оком знавця. Потер долонею неголене підборіддя й спитав:

— Начальник конструкторського знає про це?

— Про це знає директор заводу.

Іван багатозначно зіщулив і без того трохи косе око:

— Ігноруєте?

— Кого?

— Звісно кого.

— Я можу сказати й Леонідові Потаповичу. Зрештою це, очевидно, зробить сам Серeda. Гадаю, що субординацію буде збережено. Що ж, згода?

— Я служу на заводі, ви моє начальство, а директор заводу для мене найвищий суддя. Якщо ви мені довірите...

— Дивна ви людина, Іване Андроновичу.

— Не схожий на стерті п'ятаки? Ви й так маєте їх чимало довкола себе. А я, з вашого дозволу, складаюся з двох діалектичних протилежностей: голова — філософа, руки — робота. Кілька хвилин тому з вами говорив філософ. Зараз говорить робот. Він і вивчатиме це нікому не потрібне креслення.

— Знову своєї?

— Пробачте, але це вже заговорив філософ. І він дозволить собі задати вам одне істотне запитання. На яке ви навряд чи дасте відповідь.

— Що ж, питаєте.

— Питаю: скільки отаких палаців спорту перетворить у порох одна воднева бомба?

— Ви мені набридли!

— Так людям інколи набридає їхня власна совість. А тим більше совість епохи. Вони уникають її, бояться. Та годі філософствувати. Перед вами знову робот, слухняний і мовчазний.

У Зореслави, незважаючи на всі лікувальні заходи, все ж прослухувалися сильні шуми в серці. Кожної хвилини міг повторитися приступ.

Юлія радилася з приводу неї зі своїми колегами по поліклініці. Та серед них не було потрібного їй фахівця. Самосват допомогла при пологах та на перших порах, але на більше не була здатна; Коломієць, хоч і мав колосальний хірургічний досвід, операцій на серці робив мало, та й то тільки в дорослих, при пораненнях чи інших травмах. Юлія згадала, що Гаркуша всі ці роки спеціалізувався як хірург-ортопед і в торакальній хірургії, так само як і Коломієць, мабуть, тямить мало. Її охопив розпач.

Широкими кроками міряла невеличкий кабінет — від цератової кушетки до стіни з портретом академіка Заболотного. Ходила, ходила, ходила... Сьогодні прийому хворих не мала, зайшла сюди, щоб розібратися в деяких історіях хвороби. Під час декретної відпустки справи було запущено.

Не могла ні сісти за стіл, ні зосередитись, ні думати про що-небудь, крім власного горя.

І тут на її чорний смуток ясною веселкою впали опромінені щастям очі Лариси.

— Я так і знала, що застану вас, — не говорила, а ніби дзвонила в дзвіночки дівчина. — Коли щастить, то щастить в усьому! — І, перевівши подих: — Ох, і щастить же мені!

— Ти давно не заходила, Ларисо.

— Не могла! На факультеті екзамени, а тут!..

Вона сіла на стілець, обхопила голову руками, а потім глянула Юлії прямо у вічі. Скільки ж то щастя сяяло в лукаво-сірих очах студентки!

— Казать чи мовчати? — спитала.

— Мовчи. Я й так усе бачу по твоїх очах.

І згадала, як сама була щасливою. Такою, що аж світилася. Ще зовсім недавно. І там, біля підніжжя Ельбрусу, і в Москві, коли щодня чекала телефонної розмови з Києвом, і в самому Києві. Зовсім-зовсім

недавно. Ще тоді, коли ця дівчина, отут сидючи, на цьому самому стільці, вважала себе безнадійно нещасною. Людські переживання не вічні. Головне — не піддаватися розпачеві, доки боротьби не закінчено. А її, по суті, ще й не розпочато.

— Спасибі, що зайшла, Ларисо.

— А до кого ж мені йти?

— Поздоровляю тебе!

— Я вам безмежно вдячна. За все!

— І я тобі. Ти сьогодні принесла мені надію.

Лариса підхопилась на рівні ноги:

— Хочете побачити мого морячка? Погляньте!

Вона підбігла до вікна, показала рукою в бік вулиці. Вікно було відчинене, за ним невтомно бриніли бджоли. Вони юрмилися біля розквітлої акації, не звертаючи ні найменшої уваги на кристалі каштани, які вже одцвіли. Юнак стояв обличчям до сонця. Всміхався. Він, як і Лариса, був сповнений кохання, щастя та ще безлічі почуттів. Світлих, мов квітуча акація. Мов погідний день.

Лариса гукнула його, він підняв угору осяяне сонцем обличчя і вклонився немолодій жінці в білому халаті. Юнак і подумати не міг, що під халатом билося гаряче, нестаріюче серце, сповнене і кохання, і відданості, і материнської любові. Гордій бачив тільки свою наречену, як бджоли — залиту медовим цвітом акацію. І зовсім не думав про долю каштанів, які ще кілька днів тому вабили до себе запашним цвітом. Про це думала Юлія. Але без жалю і заздрощів. Усьому свій час!

Кроква уважно переглядав креслення Палацу спорту. Перед його очима вставав чудовий палац-гігант, збудований з легких сучасних матеріалів. Все тут було економне й красиве. Лише система кондиціонування не задовольняла молодого інженера. Чому вирішено кондиціоноване повітря подавати лише в зал? Правда, зал був велетенський, на дванадцять тисяч чоловік. Там освіжене повітря було вкрай потрібним, з цим не можна не погодитись. Але ж чому не провітрювати й просторі вестибюлі на першому і другому поверхах, де розташовано роздягальні, курильні, буфети? Можна собі уявити, який різкий контраст у повітряному режимі виникне внаслідок такого недогляду. Та чи недо-

гляд це? Чому на нього не звернув уваги досвідчений інженер Багрич?

Іван ще раз перевіряв креслення. Воно оживало в його уяві, перетворюючись у завершений будинок, сповнений гомінкою юрби. Люди прийшли сюди на збори, концерт, кіносеанс чи спортивні змагання. Веселі чоловіки, чарівні жінки, безтурботна молодь...

Кроква завжди заздирив людям. І в уяві, і наяву. Всім, геть-чисто всім. Бо знав, що не може, як вони, прийти в отакий палац, улесливо запобігати перед вродливою дівчиною, з цікавістю дивитися кінофільм або спортивну гру. Все йому бридке, все остогидле. Всією душею ненавидів життя — це осоружне лицемірство. А позбутися його, покінчити раз і назавжди не міг.

Один раз було спробував. Прочитав у якомусь іноземному романі, як герой, не маючи ні зброї, ні отрути, перерізав вени на руках звичайною бритвою, а руки вмочив у теплу воду. Так, здається, зробив колись якийсь римський патрицій. Так хотів зробити й Кроква. Вже й бритву роздобув. Та не зміг. Затрусився, як останній боягуз, бритва випала з закам'янілих від страху пальців... Гидко й згадувати про це. Відтоді почав болісно ненавидіти не тільки світ, життя, але й себе самого. Ненавидіти й зневажати.

Чому так безглуздо, так трагічно склалося його життя? Чи він один у цьому винен?

Народився у 1932 році. За дев'ять років до Вітчизняної війни. Дитинства не пам'ятав. Із розповідей далеких родичів дізнався, що жив з батьками біля Житомира, в селищі з промовистою назвою Богунія, що в батька висіла на стіні крива кавалерійська шабля — подарунок Миколи Щорса. Батько був командиром кавалерійського корпусу, мати — співуча красуня — керувала художньою самодіяльністю військового гарнізону. Та перед самою війною їх не стало.

Іван виховувався спочатку в далекого родича, який усиновив його і дав йому своє прізвище, а після смерті родича — в дитячому будинку. Воєнне лихоліття перебув бездомним хлопчиськом-жебракком. Після війни почав працювати й учитись. Важко було, дуже важко. Жив, зціпивши зуби. Про дитинство, батьків, яких не пам'ятав, намагався не думати. І не шукав їх. Призабулося, поросло травою. І все.

Безліч теплих, ласкавих, доброзичливих людських рук підняли маленького хлопчика з безодні горя, простягли йому в дні окупації шматок хліба, віднятого від своїх голодних дітей, допомогли стати на ноги, здобути освіту. Він і ненавидів людей і любив. Почуття любові і вдячності жило в його серці поруч з розпачем і ненавистю.

Кроква відсунув креслення. Річ ясна: такої грубої помилки Багрич не помітити не міг. Отже, знову стара набридла пісня: економія коштів.

Знав, де причина. Голодними дитячими очима бачив рідну землю, обідрану й сплюндровану чужинцями. Бачив, як разуче змінювалася вона з кожним роком. Розумів, скільки коштує кожен новий завод, житловий квартал, літак, супутник, ракета... Та все ж мучили сумніви.

Здавалося, нічого складного нема. Все дуже просто: вирви з серця образу, затамуй біль, стань таким, як усі. Ні, не просто це. Одного бажання мало.

З цим нелегко покінчити.

Крокву гнітила й лякала самотність: колективові не довіряв, полюбовниці не кохав, у щастя не вірив.

Був момент, коли все його ество немовби стрепенулось. Одна несподівана зустріч. Лариса. Вона могла підняти його. Та сталося навпаки: звалила, збила з ніг остаточно. Як вона сказала? Він дослівно не запам'ятав. Та зміст її слів залишився в свідомості навіки.

Підійшов до вікна, дивився на міський краєвид. Вечір огорнув місто лагідним серпанком. Вікна світилися, як очі. Наче не будинки стояли рівними шергами, а живі багатоокі істоти.

Серед цих тисяч вікон немає жодного, яке світиться для нього. Жодних дверей, які радісно впускають його, як жаданого гостя. Все — чуже. Лариса, певне, зубрить свої романські мови, або ж пішла з подругою в кіно, або сидить із дружком у замріяному садку за заповітною хвірткою. Ліда або в бібліотеці механічно, бездумно видає абонентам не читані нею книжки, або частує вечірнім чаєм та облудними поцілунками свого невдаху чоловіка, або зраджує і Сохацького, і Крокву з кимось третім. Багричі радіють із свого родинного затишку і марять про щасливе майбутнє для крихітної дочки. Начебто на цій планеті хто-небудь має своє майбутнє...

Взяв у руки макінтош. Навіщо? Вечір, здається, теплий. Капелюх теж зайвий. Пішов у чому був. Куди? Не знав. Мабуть, заверне до якогось буфету. Мабуть, перехилить якусь чарчину. Аби не сидіти дома. Аби не гнітила самотність.

Марія Семенівна зайшла до Багричів ще по обіді. Юлія щойно повернулася з поліклініки, а Данило ще був на заводі. Жінки обмінялися новинами й сіли за шиття для Зореслави, яка спала на балконі. Марія Семенівна захоплено розповідала про шкільні загальноосвітні та музичні успіхи своєї одинадцятирічної Катрусі. Потім з болем сказала:

— А мої руки... Ось, бачите, які меткі!.. Сорочинка вже готова. І шують, і прасують, і хату прибирають. Двох речей не можу: прати, бо боюся води, і грати, бо руки відразу дерев'яніють.

Юлія дивилася на речі як лікар. Професійна звичка, нічого не вдієш!

— Я раджу вам не брати це так близько до серця. Білизну для прання можна віддавати в заводську пральню...

— Не білизна мене турбує!

— А грати вам поки що не варто. Ви не тренуєте руки, а натруджуєте їх. Це інколи спричиняє загострення. А тоді може статися найгірше: ревматична атака.

— Виходить, таки кінець?

— Що значить «кінець»! Я дівчинкою теж мріяла про консерваторію, музику. Ось досі за собою піаніно вожу. Та все рідше за нього сідаю.

— У вас є інший фах.

— У вас теж є фах. Найвищий у світі — фах дружини й матері.

— Добре, що ви так дивитеся на речі.

— А як же інакше?

— І все ж у поліклініці працюєте?

— Не в цьому справа. А ви хіба, крім дому, нічого не робите? А батьківський комітет у школі, а побутова комісія на заводі?

— Ну, це ж тільки навантаження.

— І в мене навантаження. Таке ж, як у вас: допомагати людям. Єдина різниця в тому, що я одержую зарплату.

— От бачите. Отже, справа в тому, що ви не змогли віддатися улюбленому покликанню — музиці. Тут між нами — знак рівності. Я теж не стала піаністкою. Адже так?

— Виходить. Тому-то я й приходжу до вас так частенько. Ви вмієте розраяти, розсудити...

— То й приходьте. Раючи іншим, я знаходжу розраду й собі. От ви вибрали для Катерини шлях музики. Що ж, можливо, зробили цілком вірно. А я для Зореслави такого шляху не оберу.

— Чому ж?

— З двох причин. Можливо, я помиляюся... мабуть, таки напевне помиляюсь, але я так гадаю. Перше — незабаром замість ручних найскладніші музичні твори виконуватимуть інструменти електричні. Побачите, що так буде, й жоден опір тут не допоможе. Адже електричне піаніно доступне кожному.

Впіймала себе на тому, що в цю мить дуже нагадує Галину Назарівну, яка колись, ще в «Гірському повітрі», так само дидактично розвивала думки про медицину, архітектуру тощо. Що це, неблаганний хід розвитку науки й техніки чи просто ознака старості?

Марія Семенівна, скориставшись із паузи, заперечила:

— Кроква запевняє, що незабаром ліричні вірші створюватимуть електронні машини. Невже й ви такої ж думки?

— Іван не такий уже неправий. Інша річ, що його переконання набрали патологічної форми... Але не все в його словах нісенітниця, від якої слід відмахуватися. Навіть загроза водневих вибухів. Інша річ, що перед цією загрозою не можна капітулювати, що проти неї треба боротися... Але факт залишається фактом.

Марія Семенівна думала про своє:

— Невже Єсеніна або Сосюру замінять машини? Невже...

Юлія спинила її:

— Чекайте, я не скінчила своєї думки. Поети будуть. І скрипалі, й піаністи. Але й поезія, і музика стануть не професією, а виявом радості й щастя людини.

— Самодіяльність?

— Самодіяльність на рівні найвищої майстерності. Не сперечайтесь, це розуміли всі великі люди минулого й сучасного. Пригадайте в Маяковського: «Землю пооре, напише вірш». Це писалося про селянина, мужика, який ходив у постолах і розчісував бороду п'ятірнею. Зараз космонавти — зразок тому Юрій Гагарін — читають вірші, захоплюються ними. В майбутньому вони їх самі й творитимуть.

— Ви розтривожили мою душу,— призналася Марія Семенівна.— Я й сама не раз думала про це. Та й батько наш проти...

— Проти чого?

— Проти, як він каже, «катування дитини». Справді, Катрусі потрібні зараз розваги та свіже повітря. А вона — вранці на музику, вдень — на другу зміну в школу. Що не кажіть, а п'ятий клас! Уроки ж робити ніколи, кожну вільну хвилину — за інструментом. І все ж навчається добре.

— Так, але за рахунок відпочинку, а отже — й здоров'я.

Нервові обличчя Марії Семенівни болісно смикнулося, проте вона не сказала нічого. Юлія зрозуміла, що розмова зайшла в безвихідь. Як лікарка, вона вважала за свій обов'язок давати поради, спрямовані на піклування про здоров'я дитини. Як людина, розуміла Марію Семенівну й співчувала їй. Та й, зрештою, радити завжди легше. Здоров'я здоров'ям, але хіба чогось значного в науці або в мистецтві досягнеш без копіткої і виснажливої праці, майже рівнозначної самокатуванню?

Подзвонив телефон. Кинулася до нього. «Може, з Москви?» — майнула думка.

Дзвонили не з Москви, дзвонив сам Данило. З заводу. Сказав, що зараз приїдуть із Степаном Гавриловичем. По дорозі тільки зайдуть до школи за Катрусєю. Просив готувати чай.

— Ну, я одержала бойове завдання,— пожартувала Юлія,— від грізного мужа: готувати вечерю. Чим же вас розважити, Маріє Семенівно?

— Музикою. Тільки музикою. Увімкніть, будь ласка, приймач.

Увімкнула, шукала музику. Та музики в цей час, як на зло, не було. Київ передавав бесіду про сільське господарство. З Москви лунали позивні. Перемкнула

на другу програму — спектакль Театру сатири. Не цікавий і не смішний. З Варшави линули поради молодим подружжям, як налагоджувати хатні справи, не втрачаючи романтики кохання. Будапешт давав оперету, цього жанру Марія Семенівна не зносила. Прага транслювала нарис про першого радянського космонавта. Марія Семенівна прагнула симфонічної музики. А ще краще камерної. От коли б Вана Кліберна або Ріхтера. Та де їх зараз знайдеш?

Юлія ще раз покрутила ручку радіоприймача — тепер говорила Москва. Гучний металевий голос. Відомий з днів воєнних тривог і тріумфів. На мить рука спинилася. Голос лунав застережливо й тривожно: «Воєнні приготування, що проводяться на Заході, ще раз підкреслюють всю небезпеку, яка загрожує людству. Цілком очевидно, що найголовнішим завданням є відвернути термоядерну війну, не дати їй спалахнути».

Вимкнула. Не могла слухати. Криваві марева поставили перед очима.

Марія Семенівна теж замислилась. Вже не просила музики. Думала про майбутнє дитини.

І Юлія думала про те ж саме. Як кожна мати. Її давно мучила думка — чи недолуге серце Зореслави не зв'язане з нищівною дією стронцію? Згадала Данилів лист із Прибалтійська. Про дитину, що народилася без голови. Про тисячі дефективних дітей. У Хіросімі. В Нагасакі. На острові Бікіні. Далеко Тихий океан від Дніпра, та все ж на одній планеті. По суті, поруч. Бо що для смертоносної хмарини якихось десять тисяч кілометрів?

Юлія й не почула, як Багрич відчинив своїм ключем вхідні двері. З ним увійшли Середа й Катруся. Дівчинка була росла, пишнотіла, але бліда, немовби не бачила сонця. Привітавшись, відразу сіла за піаніно.

— Катрусю, заважатимеш,— спинила її мати.

— Я тихенько,— мовила Катря і перевела клавіші на тихий регістр.

— Нічого, хай грає! — гостинно припрошував Багрич.— Веселіше буде!

— Вам веселої?— пустотливо спитала школярка.— Будь ласка!

Адажіо з «Лебединого озера». Вічний козир у руках піаністів-початківців. Весело застрибали жваві лебедята.

Юлія моторно накривала на стіл. Марія Семенівна відклала шитво, у самозабутті слухаючи справді тала-новиту дочку. Юлія робила все, щоб здаватися веселою. За рік вона добре навчилася приховувати від чоловіка погані настрої, якою б не була його причина.

— З вас могорич, Юліє Андріївно,— тихцем сповіщав директор.— Щойно прийняли рішення: будувати власний санаторій. В Криму, на березі моря. Для робітників та інженерно-технічних працівників заводу. А головне...— він по-дружньому ляснув Данила по плечу дебелою, з обрубаними пальцями рукою,— кондиціювання встановлюємо за системою інженера Багрича. Глядіть, ще Ленінська премія буде!..

Музика Чайковського, повідомлення про будівництво санаторію, веселий настрої Середи та Данила за-спокійли Юлію. Їй здавалося, що радіопередачі на страшну й гнітючу тему не було.

Саме тоді знову подзвонив телефон. До апарата попросили товариша Багрича. На проводі була Москва.

Розділ 6

ДАМОКЛІВ МЕЧ

Звістка з космічною швидкістю облетіла завод. Коли директор викликав до себе начальника конструкторського бюро, Сохацький уже все знав. Багричеві поталанило: їде за океан, та ще й у ролі дипломата.

— Не розумію, як це так: інженер — і раптом дипломатична місія? — дивувався Сохацький уже в кабінеті Середи.— Що в нього, такі зв'язки?

Середа не відповів. Думав про інше. Його широке обличчя з одвислими щоками та зморщеним чолом було занепокоєним. Сохацький гадав, що причиною цього є від'їзд Данила Денисовича в таке далеке відрядження. Спитав про це напрямки. Середа відповів:

— І так і ні. Сам по собі від'їзд ще півбідн. Багрич, я кажу це без перебільшення, один із справжніх героїв минулої війни. До того ж він чимало попрацював, щоб вирвати з землі останні корінці цієї війни. Кому ж, як не йому, боротися за мир, за роззброєння?

— Я не маю нічого проти: нехай бореться. На здоров'я!

— Атож.— Середя погладив здоровою рукою цурпалки одбитих пальців.— Я дав згоду на його від'їзд. І не заберу цієї згоди назад. Ні в якому разі!

— А є в цьому потреба?

— Хто його зна. Можливо, є.

Об шибку билася муха. Це, видно, дратувало знервованого директора. Він встав і відчинив навстіж вікно. Тепле повітря хитнуло парусинову штору. Куш жасмину простяг обсипану духмяним цвітом гілку, мов дружню руку.

«Он воно що,— гарячково думав Сохацький.— Значить, не все гаразд із проектом...» Йому вже натякали про це знайомі експерти.

— З раднаргоспу погані вісті?

— Невтішні,— відповів Середя.— Серйозні заперечення проти проекту.

— Мідь?

— Не тільки. Підраховали «з пристрастю», не так, як ми: виходить надто дорого.

— О, я думав про це: значна реконструкція заводу, перегляд виробничих планів...

— І це...

— А ще що?

— Будувати треба дешево й швидко. Від висотних будинків у Москві поки що відмовились,— не до хмарочосів нам. Тисячі людей живуть ще в підвалах.

— Але ж ми мали на увазі громадські приміщення.

— Економія коштів. Чим дорожче обходитимуться громадські будинки, тим менше можливостей залишиться для спорудження житлових.

— Діалектика!

— Еге ж.— Середя вернувся на місце і важко сів на стілець.

Сохацький вкрадливо зиркнув на директора. Майнула якась думка, але він негайно згасив її. Боявся, що й думку можна несподівано виказати. Очима, жестом, виразом обличчя...

До кімнати влетів джміль. Безтурботний, у святковому оксамитовому одязі із золотим пояском. Покрутився між ними, наче бажаючи встряти в розмову, але наштовхнувся на насторожену мовчанку. Зневірившись у можливості цікаво провести час, вилетів назад у квітучий полудень.

А думки тиснули на Сохацького куди настирливіше, ніж той самовпевнений джміль. Що краще: не пустити

Багрича і разом з ним боротися за проект чи без нього боротися проти проекту? Що корисніше для заводу? Що прийнятніше для нього, Сохацького? І, нарешті, що спокійніше, безтурботніше, безпечніше?

Середа підказав третю можливість:

— Не пустити Багрича на конференцію по роззброєнню — безглуздя. Нас ніхто не зрозуміє. Нас просто висміють. Правда ж?

— Свята правда!

— Отже, нехай їде.

— І я так гадаю.

— А ми з вами будемо боротися за його проект. За проект заводу! Так?

Хоч скільки передумав за ці кілька хвилин Леонід Потапович, а запитання впало на нього зненацька. Тому сам відповів запитанням:

— А чи доцільно це буде?

— Проект обговорювався на технічній раді заводу, в заводському комітеті, на відкритих партійних зборах. Ми не робили це абияк.

— Так, але ж раднаргосп...

— Я вважаю, що раднаргосп невірно трактує постанову партії про надмірності в архітектурі. Свіже повітря — не надмірність!

— Але й не перша необхідність. Жили ж люди досі з квартирами...

— Не при такій скупченості населення. Раз ми будемо зали на кілька тисяч чоловік, то й режим повітря...

— Обдумайте, обдумайте це питання глибше. Не поспішайте з висновками, Степане Гавриловичу. Маємо час! З одним я, повторюю, згоден: нехай Данило Денисович їде!

— Якщо так, то треба, щоб він про думку експертів нічого не знав.

— А йому хіба ще невідомо?

— Ні йому, ні будь-кому іншому на заводі. Крім, звичайно, головного інженера та парткому. Але з ними я домовився берегти поки що цей раднаргоспівський висновок... до того ж попередній висновок — як військову таємницю. Пристаєте до змови?

— До змови з парткомом? Пристаю!

Неспокій не покидав Багрича. З того моменту, як він повагом, ніби ще не збагнувши до кінця, що сталося, поклав на важіль телефонну трубку. Корунов звернувся із зовсім несподіваною пропозицією: виїхати до Вашингтона на нараду в справі роззброєння. Власне, членом радянської делегації їхав Корунов. Багрича він запросив своїм радником.

Багрич здивувався: чому саме його?

Корунов обіцяв пояснити це під час їхньої зустрічі в Москві. Зараз же просив тільки про згоду.

Багрич дав згоду. Його рішення санкціонував Степан Гаврилович.

А сьогодні подзвонили з Міністерства закордонних справ України, просили негайно завітати для оформлення документів.

І ось перед ним сірий старовинний особняк, де міститься міністерство. З ваганням і тривогою відчиняє важкі дубові двері старий сапер і молодий дипломат.

Відповідальне доручення не бентежить Багрича. За своє многотрудне життя він виконував чимало різних завдань. Ніколи, правда, не займав високих постів, але й зараз це про це йдеться. Радити Корунову? А чому й ні? Зрештою й генерал, як можна збагнути з розмови, не очолюватиме делегацію. Багрич певен, що не підведе ні Корунова, ні товаришів.

Найбільше його турбували Юлія та Зореслава. В другу чергу — стан власного здоров'я. Здавалося, війна забрала в нього всі сили. А потім настали роки напруженої праці на заводах, неодноразові поєдинки з прихованою в підземеллях смертю. Останній найзавзятіший і найнебезпечніший двобій відбувся торік у Прибалтійську. Тепер би вже й годі, квит! Аж маєш — нове випробування. Хто зна, може, й складніше.

При згадці про Прибалтійськ у пам'яті майнула струнка постать генерала Корунова, їхні спогади з війни, турботи про те, щоб розвіяти хмари війни «холодної».

Він був щасливий, що і йому несподівано випала місія йти тим же курсом, нести нашу правду до далеких берегів чужого світу.

Але як залишити їх? Свою маленьку, вистраждану сім'ю.

Знову згадав Прибалтійськ. Виринуло з дна пам'яті одутле, варгате обличчя майора Єфимова, який день у день змагався зі смертю. А тут же, в Прибал-

тійську, жила й тужила дружина Єфимова з трьома маленькими дітьми, щохвилини чекаючи страшної звістки.

Потім перед ним постала Юлія. Край глибокого котлована. Там же, в Прибалтійську, Юлія-Ярославна. Посивіла зигзиця. Якою ж то вона зустрине його з цієї подорожі?

Та вагатися пізно. І марно. Дубові двері щільно зачинилися за ним. Не тікати ж йому. Адже дезертиром не був ніколи!

Уважно заповняє анкети. «Якими мовами володієте?» — «Німецькою — добре, англійською — слабо». Шкода! А зараз йому якраз потрібна буде англійська. Правда, досконале знання німецької допомагає. Обидві мови між собою схожі. До того ж з учорашнього дня вони з Юлією розмовляють лише по-англійськи. Та чи встигне, чи надолужить?

Потім перед ним кладуть коротку довідку історії роззброєння та грубезні томи — стенографічні звіти засідань останньої міжнародної конференції з питань роззброєння — так званого Комітету десяти держав. Цей комітет був створений Організацією Об'єднаних Націй після того, як XIV сесія Генеральної Асамблеї ООН під тиском світової громадськості прийняла резолюцію про загальне й повне роззброєння. Комітет складався з п'яти делегацій країн соціалістичного табору: Болгарії, Чехословаччини, Польщі, Румунії й Союзу Радянських Соціалістичних Республік, та п'яти західних держав: Канади, Франції, Італії, З'єднаного Королівства Великобританії і Сполучених Штатів Америки. Засідав у Женевському Палаці націй в березні — квітні минулого, 1960 року.

Багрич заглиблюється в читання. Історична довідка насторожує його. Виявляється, що перша нарада з питань роззброєння, зафіксована історією, відбулася ще в дев'ятому столітті до нашої ери в Китаї. У ній взяли участь різні групи шанхайських піратів. Відома також угода про роззброєння, укладена між грецькими містами дві тисячі років тому. Нічого не скажеш — справа стародавня!..

У передвоєнні роки, виступаючи в Женеві на черговій сесії Ліги націй, радянський представник Литвинов мав усі підстави вигукнути: «Я вжахнувся від складності й заплутаності безлічі питань, з якими сплелося питання про роззброєння!»

Далі в довідці наводились разючі факти: крім Загальних зборів Ліги націй і Ради Ліги, які обговорювали питання про роззброєння на своїх тридцяти восьми сесіях, різні комісії та інші органи Ліги, числом не менше ста чотирнадцяти, присвятили цьому питанню понад сто двадцять сесій. Самі лише Загальні збори та Рада Ліги ухвалили з питань роззброєння сто одинадцять резолюцій!

Вжахнувся й Багрич. «Оце-то так! — подумав.— Скільки ж то часу даремно згаяно, скільки паперу марно списано!»

Не порадували його й протоколи останньої Женевської наради. З надією гортав сторінки, з розчаруванням закривав том за томом. Фрази, сентенції, реверанси, слова... Безліч слів. Чемних, дотепних, пустих... Перед його очима постав урочистий палац у Женеві. Сторінки стенограм заговорили.

Позиція соціалістичних держав ясна: загальне й повне роззброєння; рішуча заборона виробництва й використання ядерної зброї; знищення всіх існуючих запасів цієї зброї та всіх інших озброєнь; ліквідація військових баз на чужих територіях.

Як реагують на ці конкретні пропозиції представники Заходу?..

Голова Комісії ООН по роззброєнню: «...той факт, що ви запросили мене виступити на цій важливій нараді, може розцінюватися лише як дальший доказ того, що ваші Уряди розуміють роль і відповідальність, яка покладається на Комісію, головою якої я маю честь бути...»

Представник Канади: «...знайти засоби поступового знищення системи секретності, невідомості й страху — саме це і є, з точки зору делегації Канади, першочерговим завданням Комітету десяти держав...»

Представник Франції «...я, зрозуміло, багато чого навчився за тривалий період наших розмов. По-перше, я навчився бути терплячим — я й не думав, що володію цією якістю в такій мірі. Потім я навчився ніколи не вдавати пророка: події завжди розвиваються несподівано. Зрештою, незважаючи на всі наші труднощі, я навчився зберігати віру... Хоч розумію, що нас чекають нові труднощі...»

Італія: «...протягом тривалого післявоєнного періоду міжнародні відносини відзначалися прагненнями до до-

сягнення домовленості по роззброєнню, які, на жаль, не увінчалися успіхом...»

Сполучені Штати Америки: «...так чи інакше ми все-таки повинні зайнятись вивченням якихось питань. Розмови про те, що ми зразу зуміємо перейти до ліквідації всіх озброєнь, є абсолютно нереалістичними й незрозумілими. У мене складається враження, що деякі з делегатів говорять про те, щоб відмовитись від озброєнь, позбутися їх у короткий період часу. Загальне й повне роззброєння не народиться, як Венера з піни морської або як Афіна-Паллада з голови Зевса...»

Великобританія: «...дозвольте, а чому саме «загальне» й «повне»? Запевняю вас, що, скажімо, один прикметник «всеосяжне» в певному аспекті може мати те ж саме значення, що й два прикметники «загальне» й «повне»...»

Багрич з гнівом закрив важку картонну в металевій рамі опрау цього ганебного літопису безплідних теревенів. Нема нічого дивного, що Радянський Союз врешті-решт грюкнув дверима женецького палацу, як він, Багрич, оцією бундючною палітуркою. Терпець справді міг увірватися!

Після цього мала місце домовленість про двосторонні переговори в справі роззброєння між Радянським Союзом і Сполученими Штатами. Ці переговори незабаром почнуться у Вашингтоні.

Вже сутеніло, коли Данило вийшов з сірого стародавнього особняка, який належав колись поміщикам Кочубеям. Згадався хрестоматійний пушкінський рядок: «Богат и славен Кочубей...» А за ним інший: «И грянул бой, Полтавский бой...» Добре було в ті часи воювати... В кожному разі — легше. Гинули принаймні одиниці... Однак і тоді, як і в значно давніші часи, люди проклинали війну.

Ішов, замислившись, далі. Сміялися білозубі акації. Мов дівчата на карнавалі. А в шалений танок цвітіння вже вступали й поважні трудівниці-липи. Наче знали, що не в пишному цвіті їх краса, а в запашному нектарі, який приваблює невтомних бджіл хтозна з яких пасік сюди, де кам'яні мури й асфальт.

Проходив повз схожий на шоколадний торт будинок, на якому напис: «Палац одруження». Біля під'їзду довга черга легкових автомашин. На тротуарі юрба оточила щасливих — молоду й молодого. І молоді, і їхні дружки

та родичі розмовляли на мигах. Брала шлюб глухонімі, Їхні обличчя сяяли від щастя.

Багрич подумав: найвірнішим ключем від брами щастя є, безперечно, любов. Вона освітлює путь сліпим, стеле дорогу безногим.

У Юлії мінявся настрій по кілька разів на день. Залежно від того, як поводи́ла себе дитина. Саме поводи́ла, а не почувала, бо цього останнього ніхто, крім самої Зореслави, знати не міг. А вона ж ні зрозуміти свого самопочуття, ні тим більше висловити ще не вміла.

Колись Юлія мала намір піти на педіатричний факультет медінституту, а потім роздумала. Важко дивитися, як немовля стенається від болю, а сказати, що йому болить, не може.

Сьогодні їй здавалося, що донечка, либонь, здорова. Більше непокоїла Фросина Кирилівна. Майже непробудно спала. Пульс мала, як для свого віку, незагрозливий, прокинувшись, говорила й міркувала цілком розсудливо, але потім знову на довгий час засинала. Старість брала своє.

Юлія сповила дитину й чекала на Марію Семенівну. Вона вже не наважувалася залишати Зореславу з бабусею — обидві вони однаково безпорадні. Марія Семенівна радо виручала Юлію, коли їй треба було йти в поліклініку, крамницю або на ринок.

Подзвонили в передпокої, і Юлія пішла відчиняти. Певна була, що це дружина Середи. Відчинила й одсахнулася назад. Перед нею стояв... Владислав. Так-так, Владислав Гаркуша. Але не такий, яким бачила його востаннє в кафе-їдальні ресторану «Кавказ». І не такий, якого вперше зустріла в армійському госпіталі. Інший. Зовсім юний. Таким вона бачила свого друга колись на старій студентській фотографії.

— Пробачте... ви до нас?

— Мабуть.— Юнак поставив на підлогу чемодан. Видно, ноша набридла йому, обриваючи руку, а він так і не знав — впус­тять його до хати чи ні. Юлія зрозуміла незручність становища.

— Заходьте!

Юнак зайшов, знову поставив чемодан, оглянувся. На ньому був модний, до колін, макінтош, сіренька, з гудзиком кепка.

— А може, я не туди потрапив?

— Очевидно, туди.— Юлії не треба було питати, хто він. Бачила, відчувала.— Тільки шкода, що Данила Денисовича нема дома.

— То прийти мені пізніш?

— Чого ж, зачекайте. Роздягніться, отут вішалка. Він незабаром буде.

Роздягся, зайшов до кімнати. Високий, вищий, лубонь, за батька.

— А чому ви не питаєте, хто я? Звідки знаєте, що я не помилився?..

— Мені Данило Денисович розповідав про вас.

— Хороша він людина! От я й вирішив бути... гірше татарина.

Юлія не поцікавилася, чи одержав Багричового листа, чому без дозволу приїхав? Очевидно, не одержав. Очевидно, не приїхати не міг.

А юнак більше не прохопився й словом. Помітивши, що, крім нього та цієї жінки, в кімнаті більше нікого нема, зняковів остаточно. Як він набрався сміливості приїхати? Яким правом? Лист Данила Денисовича, одержаний напередодні виїзду, тягарем лежав у кишені. Замість того щоб скористатися з поради господаря дому й зачекати виклику, він використав лише одне: домашню адресу, зазначену на конверті. Це справді нахабство!

А Юлія відчула, що тремтить. Мабуть, від несподіванки. Дивилася на Ігоря Гаркушу,— вона з першої хвилини не сумнівалася, що це був він,— як на оживлий кадр із напівзабутого, але болісного фільму.

Зрештою пробачилась, що дуже зайнята. Хатне господарство! Просила розважитись альбомами Києва, журналами. Віднісши дочку на балкон, у намет, спеціально прилаштований Багричем, подалась на кухню. І тут чомусь вибухнула плачем. Сама не знала чому.

Кроква йшов з будівельного майдану Палацу спорту лютій до нестями. Знов, як і вчора, мав гостру суперечку, а потім і непристойну сварку з начальником будівництва. А все через оті, щоб вони були тричі прокляті, вестибюлі. Режим економії... Цей вираз він чує з малечих літ. Режим економії— і ти повинен ходити в обдрипаних штанах та покривлених черевиках. Режим економії— мусиш лічити кожну копійчину з мі-

зерної зарплати. Мабуть, тому він і п'є. А тут ще ці нові гроші, ніяк до них не звикнеш. Тридцяти карбованців, може, й пошкодував би на пляшку горілки, а трояка якось і не шкода. Сказано — звичка!..

Відійшов у небуття стародавній Бессарабський базар. Спочатку його відтиснув далі від Хрещатика й Критого ринку чепурний чистий сквер. Опинився базар біля порога так званої Собачої тропи. Та зникла небавом і Собача тропа з халупами, калюжами, нетрищами брудних, захарашених дворів. На її місці виник новий мікрорайон, а обіч нього — проспект, що з'єднав Хрещатик з Печерськом. На місці ж віджилого свій вік базару — велика заасфальтована площа.

Все це було не чудом, а змінами, притаманними всьому містові. Робили ці зміни роботящі людські руки та ще отой дошкульний, але вкрай потрібний режим економії, що його так безкомпромісно ляяв молодий інженер.

Несподівано сипнув дощ. Не дощ — злива. Як часто буває влітку. Та розлюченого Крокву ця обставина довела мало не до сказу. Він не біг, не тікав, не ховався у захисток. Підняв угору перекошене обличчя, загрозливо потряс кулаками. Небо вступило з ним у двобій. Воно відповіло фосфоричним сяйвом блискавки та бутафорським гуркотінням грому.

Позаду пролунав сміх. Заливчастий, трохи верескливий, дівочий.

— Це що за новітній король Лір? Ану з нами!

Міцні руки підхопили його з обох боків, потягли до найближчого підворіття. Не пручався, розумів, що картина вийшла смішна й жалюгідна.

У підворітті, відсапуючись, глянув на своїх непрошених рятівників. Впізнавши їх, ладен був серце собі вирвати з грудей. Заливалася сміхом Лариса, сміявся і її супутник. Сталево-райдужні очі дівчини, здавалось, зневажали й били. У волоссі й на обличчі дрібними краплинами мерехтіла злива, наче бажаючи віддати вродливій голівці свою цілющу вологу. Її супутником виявився височенний парубок у матроському бушлаті. Він вийняв з кишені суху хустинку і, взявши лівою рукою за підборіддя, правою витирав свій коханій розпашіле обличчя.

Кроква стрімголов кинувся під дощ.

Натовп у підворітті дружно зареготав. Не сміялася тільки Лариса.

Дивні речі трапляються іноді на світі. Юлія, яка ніколи не бачила Ігоря, пізнала його з першого погляду. А Данило, що звик до стриженої голови сапера та його солдатського вбрання, зненацька й не розчолопав, що перед ним молодий Гаркуша. Лише коли той назався, здивовано спитав:

— Ти що, не одержав мого листа?

— Одержав, Даниле Денисовичу, але пізно. Квиток уже лежав у кишені. Та й повернутися не міг. Нема куди.

«А батько?» — мало не вихопилася Юлія, але вчасно стрималась.

— Приїхав, то й добре, — заспокоював гостя господар. — Чого носа похнюпив? А ще сапер! Що-небудь придумаємо. Сідай, відпочивай. Не бійся, у нас не заміновано.

Багрич виявив небувалу балакучість. «Зважає обстановку», — по-військовому пояснила собі Юлія.

Справді, Данило зважував обстановку. Перед від'їздом багато клопоту було й без Ігоря.

Найгірше — знову просити директора. Степан Гаврилович добра людина, в усьому йде назустріч, але ж треба й міру знати. Юлія і Зореслава — раз, проєкт — два, заміна Багрича на виробництві — три. А тут ще — влаштовуй на роботу, давай місце в гуртожитку, прописуй у Києві якогось Ігоря Гаркушу. Демобілізований солдат — честь йому й шана, але ж брали його до армії не з Києва, а з Ростова...

— Що ж у тебе скоїлося там, у Ростові?

— Ірина...

— Розлюбила?

— Заміж вийшла. Ви ж знаєте.

— Та знаю, знаю.

— Я не можу жити в Ростові.

— Серйозна причина! А уяви собі на хвилинку, що всі, хто потерпів фіаско в коханні, почали переїжджати з міста до міста... Що з того вийшло б? Велике переселення народів, так?

Юлія хотіла спинити чоловіка, та не могла. Хоч їй якось особливо, по-материнськи шкода було юнака, все ж розуміла, що Данило має рацію.

Дзвінок у передпокої. Прийшла-таки Марія Семенівна. Юлія зраділа. В неї самої не вистачило б сили перебити розмову двох колишніх саперів і піти з кімнати.

Тим більше, що ця розмова її цікавила й хвилювала. Марія Семенівна розвіяла елегійний настрій. Вона принесла Зореславі черевички. Купила принагідно, будучи в центрі міста. Обидві пішли на балкон. З цього скористався Багрич:

— Кажі одверто: що ти накоїв?

Ігор мовчав. Колись стрижена голова вкрилася м'яким, як у курчат, руським волоссям. Юнак мужнів, наливався соками зрілості. Данило подумав: «Дарма дурієш, хлопче. Не одна ще заплаче за тобою!» А вголос повторив запитання.

— Нічого не накоїв,— знехотя відповів хлопець. І щиро додав: — Але міг накоїти.

— Батьки знають, де ти?

— Ні. — І на здивований погляд Багрича: — Я напишу їм звідси.

— Напиши негайно. Вони ж хвилюються! Сьогодні переночуєш у нас, на кухні. А завтра... завтра побачимо.

Обом стало легше. Обоє розуміли: питання вирішено. Ще не розв'язано в деталях, але в принципі вирішено. А решта — справа енергії й часу.

Багрич покликав Юлію. Оголосив їй своє рішення. Спитав, чи згодна. Юлія не могла заперечувати. Зрештою вона не заперечила б і тоді, коли б це був будь-хто з Данилових друзів або знайомих. Вона лише думала: чому саме Гаркуша прибився до них, а не Варцаба, чи Андрущенко, чи Потіха, про яких їй теж розповідав Данило.

Юлія затрималася на мить, дістаючи для дочки чисті пелюшки. Із Зореславою бавилась Марія Семенівна.

Багрич, щоб остаточно розвіяти недавню ніяковість, став розповідати юнакові про свою наступну поїздку:

— Я довго думав і нарешті зрозумів, чому саме викликають мене. От взяти б нашу працю в Прибалтійську. Тяжка була праця. Та це лише далекий відгомін війни. А сама війна?.. Пам'ятаю битву під Бродами. У тисяча дев'ястсот сорок четвертому. Наш батальйон займав рубіж атаки. Кілька кілометрів ми марширували узліссям. Вчора на цьому місці відбувся бій. Похоронні команди не встигли впоратися з своєю роботою. Ми йшли по трупах, наче по шпалах...

— Знаю. Батько розповідав мені про таке.

Юлія уявила собі картину: Владислав після війни в родинному колі. Що ж, йому було що розповісти. З гвин-

тівкою в атаку не йшов, у танку не горів, але свою справу робив. І страхить надивився.

А Багрич вів далі:

— Але минула війна була іграшкою в порівнянні з тією божевільною катастрофою, яка висить над головами людства, мов дамоклів меч.

От-от! Юлія врешті знайшла відповідь і на своє запитання. Чому в їхньому домі з'явився саме Гаркуша, а не хтось інший. Це не доля, не фатум, не збіг обставин. Це — дамоклів меч!

— Кажуть, — це вже Данило до Ігоря, — що за кілька століть до християнської ери сіракузький тиран Діонісій, щоб показати своєму прихильникові Дамоклу, як неспокійно живеться тиранові, посадив Дамокла під час бенкету на свій стілець, над яким на тонкій кінській волоссині повісив важкий гостролезий меч...

«Чому я не сказала Данилові про Владислава? — бідкалася в думках Юлія. — Як тепер розповісти, як пояснити? Перед такою довгою розлукою... Та й чи варто?..»

Щоб вийти якось з прикрого становища, запитала:

— Чому ж саме тебе викликає Корунув? Ти так і не пояснив.

— Бо він знає, як я ненавиджу війну!

З цим не можна було не погодитись.

Розділ 7

МЕРТВІ ЗОРІ

Середа давно хотів по-дружньому поговорити з Кроквою. Ще з тих зорин у Багричів. Та все не складалися обставини. А оце погодившись, щоб Іван Андронович заступав Багрича під час його відсутності, твердо поклав собі викликати розчарованого бунтаря на відверту розмову. Ще до від'їзду Данила Денисовича.

Зустрів Крокву на заводському подвір'ї. Молодий інженер ішов з експериментальних майстерень, де у вільний час займався своєрідним мистецтвом: майстрував з м'яких кольорових металів різноманітні іграшки та фігурки. Ось і зараз марно згаяв не одну годину, щоб перетворити латунну пластинку в фігурку дівчини, схожої на Ларису. Але нічого з його наміру не вийшло. З'явився на світ витвір, схожий скоріш на Лідію Сохацьку.

З Лідією Кроква більше не бачився. Майнула думка, що вона завела собі нового коханця. Хто він? Яка різниця! Дуже добре, якщо це так. А то Іван останнім часом прямо-таки уникав зустрічей з начальником конструкторського бюро. У сумління він не вірив, однак сорому подолати не міг. Цікаво, чи дізнається коли-небудь Леонід Потапович про те, що було між його дружиною і його «духовним учнем»? Мабуть, ніколи. Обдурені чоловіки не дізнаються про такі речі ніколи. А коли й дізнаються, не вірять. Заспокійлива брехня краща, ніж нещадна правда.

А чи справді Кроква є духовним учнем Сохаського? Навряд. Як тільки новий начбюро прийшов на завод, він відразу запримітив здібного і вічно невдоволеного інженера й поставився до нього з підкресленою приязню. Запросив до себе. Потім вони втрьох каталися по Дніпру. У їхньому розпорядженні був заводський причал з хорошими моточовнами. На «Победі» Леоніда Потаповича, яку вели всі троє навперемінно, виїжджали на прогулянки у Бориспільський та Броварський ліси, в Кончу-Заспу, в Ірпінь. Під час однієї з таких прогулянок (це було в пустинному місці Броварського лісу) раптом виявилось, що Лідія забула дома пакунок з харчами. Запевняла, що взяла, та помилково, замість харчів, у машині опинився загорнутий у таку ж саму газету Лідин дошовик. Ще ніхто не зголоднів, але попереду був цілий вихідний день. Лідія попросила чоловіка з'їздити додому за харчами. Та й кому ж було їхати, як не господареві, у якого до того ж і права, й паспорт на машину?

Пустотлива молодиця й молодий холостяк залишилися вдвох серед лісового безлюддя. Тоді й сталося їхнє «гріхопадіння». Після нього Лі підвелася й зав'язала вузлом гнучку гілку на сусідній ліщині. На пам'ять. Либонь, та гілка вже зів'яла...

А тепер вона з іншим? Байдуже!

Кроква знову думає про Ларису. Про краплини зливи на її чарівливо-лукавому обличчі. Про щасливця в матроському бушлаті...

Саме в цю мить його зупиняє директор. Спершу Іван хотів йому відповісти брутально. Та не посмів. Степана Гавриловича поважав завод. Спробуй-но по-хамськи поведися з директором. Завтра тобі соромно буде глянути людям у вічі.

Кроква послухався й пішов за Середою в його тіснуватий кабінет із парусиновими шторами. Серед не мав часу обдумати зміст розмови й свою поведінку під час неї. Він все робив, може, й занадто повільно, але ґрунтовно. Та в даному разі не вважав за потрібне спеціально готуватись. Інженер, який пройшов школу перших п'ятирічок, капітан-десантник на війні, душа заводу після його відбудови, Степан Гаврилович бачив безліч людей з їхньою — то легшою, то тяжчою — долею, з їхніми radoщами й печалами. Перед його очима пройшла велика й складна епоха. Він був не тільки її очевидцем, але й творцем. Тож покладався на свій досвід та інтуїцію.

Кинув ніби ненароком:

— От і весна відлинула...

— Про це неважко дізнатися з календаря,— відповів Кроква.

Середа всміхнувся:

— І тільки? А ви знаєте, де мій календар?

— Бачу де: на столі.

— Ні. Це скоріше — нотатник. У п'ятдесят років — а мені вже п'ятдесят четвертий — у людей все більше розвивається склероз. Здає пам'ять. От і доводиться робити записи. А календар мій — справжній, душевний — оце.— Він простяг крізь відчинене вікно свою скалічену руку й погладив нею важке суцвіття жасмину.— Одцвітає... Як це у Єсеніна? «Жизнь моя, иль ты приснилась мне, словно я весенней гулкой ранью проскакал на розовом коне...» Сильно сказано!

— Сентиментальне ниття!

— Не думаю. Я зрештою не спеціаліст у цих питаннях. Марія Семенівна захоплюється поезією. Та все ж за серце бере. Навіть нас — старих, заїжджених шкап.

— У вас є до мене справа? — відгороджував себе Кроква від інтимної бесіди, якої, правду кажучи, боявся. «Невже знову ідеологічна санобробка?..»

Середа все ще гладив рукою шорстке листя й тендітні пелюстки жасмину.

— Заздрю я вам, Іване Андроновичу.

— Чого ж бо це?

— На вашу молодість.

— А на моє дитинство?

Середа знав про сумний початок Кроквиного життя. Перегортав його особову справу, коли підписував наказ про призначення.

— Навіть і на дитинство.

— Як то?

— Бо в мене було ще гірше. А молодості не було зовсім.

Це зацікавило молодого інженера:

— Хіба може бути ще гірше, ніж у мене?

— Кожному своє болить. Це зрозуміло.— Середина сів за стіл і тільки тепер попросив сісти співбесідника. Ніби хотів цим сказати, що розмова не буде короткою.— Та є об'єктивні факти. Ви в дитинстві жили спочатку з батьками, а потім серед добрих людей. А я був безпритульним.

— Під час окупації я жебрачив...

— Про війну потім. Так-так, безпритульним. Читали Макаренка? Ні, я до таких рук не потрапив. Я попав у зграю вуркаганів. Це слово вже майже вмерло. А в ті часи було дуже популярним. Письменники писали про нас твори, композитори — пісні. А нам від того, як кажуть, не було легше. Ми гинули на морозі, годували вошей, здихали від тифу. Мене сипняк врятував. Я опинився в лікарні, а звідти пішов на робфак. Це слово уже мало відоме. Як зрештою й сипняк.

Кроква не перебивав. Це було б надмірним зухвальством. Людина сповідається перед ним... Але чому, навіщо? Одна з форм агітації?..

А Середина згадував. Байдужно, як літописець:

— Таким було дитинство. А молодість... Скільки людей з тугою співає: «А молодість не вернеться, не вернеться вона!..» А я не хотів би, щоб моя молодість вернулася! Не хочу! — Він встав і знов підійшов до вікна. Потім боком сів на підвіконня, замислився.

— Робфак, інститут, завод... Военний завод. Змінний інженер цеху боєприпасів. Вважав це призначення за честь для себе. Працював як віл. Пробачте за архаїчне порівняння. Ну — як трактор. Одружився, кохав, сильно кохав свою Павлину Остапівну... Та три чверті доби проводив у цеху. Народився син Валерій... Тоді більшість хлопчиків так називали на честь Валерія Чкалова... та я їх майже не бачив. Ні дружину, ні сина. Працював. Давав продукцію. Служив Батьківщині. А потім... Сталося зі мною те, що з вашими батьками. Наговор, непорозуміння, незаслужена кара. Минали місяці, роки... Скінчилася молодість. Молодість, якої не було...

Замовк. Встав з підвіконня, пройшовся по кімнаті. І коротко резюмував:

— От і все.

Кроква був щиро вражений:

— Навіщо ви мені все це розповіли?

— Бачите, у мене нема сина. Павлина Остапівна й Валерик пропали безвісти. Під час війни. Після того непорозуміння я їх більше не бачив. Мабуть, вважали, що я справді винуватий... А я — прямо на фронт. В результаті — чотири бойових ордени. Про все це я розповів би синові, якби знайшов його. Шукав їх довго, вперто, але марно. Зрештою одружився вдруге. Рани, на щастя, загоюються. І на тілі, і на душі. Тільки не в пам'яті...

Подзвонив телефон. Судячи з розмови, телефонував головний інженер заводу Колодуб. З раднаргоспу або з Держплану. Мова йшла про деякі зміни у виробничому плані заводу на друге півріччя. Закінчивши телефонний діалог, Середа похапцем записував нові цифри в календарі-нотатнику. Потім перегорнув сторінку, всміхнувся:

— От бачите, як корисно мати настільний календар. Я, було, зовсім забув: дзвонив начальник будівництва Палацу спорту. Палац фактично відкритий, а інженер Кроква гальмує закінчення монтажу кондиційної системи. Це правда?

— Так. Я вимагаю ґрунтовних переробок.

— Пізно. Та й не все зразу. Нове не падає з неба в готовому вигляді. Воно завойовує свої права поступово. Те, що зроблено в Палаці спорту, — це вже прогрес. Розпочав роботи по спорудженню системи кондиювання повітря театр опери та балету. В добрий час! Треба брати рубіж за рубежем. Не відразу ми вискочили з берегів Тереку й Волги на дах берлінського рейхстагу. Ой, не відразу!

Кроква невдоволено розвів руками:

— Так то ж війна. Вам чинили опір вороги...

— Косність, бюрократизм, технічна відсталість — теж вороги. В один день усіх їх не перебореш. От що: Данило Денисович довірився вам. Не підведіть його. Хай він поїде в далеку дорогу з спокійним серцем!

Коли Іван вийшов од Середи, у нього в голові стояв розгардіяш. Людяна розповідь Степана Гавриловича,

Його життєві злигодні, чимсь схожі й на біографію самого Крокви, схвилювали молодого інженера. «Скінчилася молодість, молодість, якої не було...» — бриніло в душі. Але скарга начальника Палацу спорту й директорське зауваження до неї знов роздратували Крокву. «Данило Денисович довірився вам...» Ну й що з того? «Хай він поїде з спокійним серцем». Хай собі їде! Лише на мить заворушилося в душі щось схоже на заздрість. Є великий світ, цікаві подорожі, важливі доручення... Та подавив у собі цю заздрість — і добру, й злу. Яке йому діло до всього цього! «Агітації не піддамся, а службовий хомут тягтиму. Як і досі: робот — покірний, філософ — невідкупний. І хай живе істина!»

Вже було рушив у бік гастронома, як хтось схопив його за рукав. Глянув: Сохацька. Масні очі, фарфорові щічки, зворушливі ямочки. Ну й днинка!

Провулок, у якому вона його наздогнала, пролягав недалеко від території заводу. Їх могли побачити. Це вже зовсім ні до чого!

— Здрастуй, Ів!

— До побачення, Лі!

Кроква наддав ходи. Вона дріботіла, намагаючись іти в ногу з ним. Це не вдавалося. Заважали високі шпилькуваті каблуки, вузька спідниця строкатого, як райдуга, костюма. Раз у раз збивалася з ритму. Її дріботіння й дратувало, й смішило Івана. Нарешті він спинився:

— Ну чого тобі? Нас же можуть побачити...

— Хай! Адже ми ведемо себе цілком пристойно. Боже мій, який ти міщанин!

— Я?!

— А хто ж? Його, бачте, бентежить, що нас можуть побачити. Що саме побачити? Випадкову зустріч двох добрих знайомих? Складається враження, наче ти виріс у джунглях.

— Так-так. У джунглях. Я Тарзан!

— До Тарзана тобі далеко.

— Зате тобі близько до Чіти.

— Дотепність кам'яного віку. Полоскочи, може, за-сміюся.

— Ну, годі! Чого тобі треба?

— А ти інакше не можеш? Щоб — чемно, по-джентльменськи?..

— Спека, пилюга, довкола цікаві очі. Кажі, ради бога, чого наздогнала? Стільки часу не приходила, аж раптом...

— Не приходила, щоб приспати пильність...

— Чію?

— Чоловікову, звичайно.

— А може, нового коханця?

-- Таки ревнуєш?

-- О господи! А я, дурний, думав, що вже все скінчилося.

— Ти таки справді дурень. У нас з тобою тільки починається.

Багатозначність, з якою вона це вимовила, насторожила Крокву.

— Що ти маєш на увазі?

— Лялечку. Яку я народжу тобі за кілька місяців. Перша реакція: бреше! Та обличчя Сохацької серйозне, навіть похмуре. Зародився сумнів: а як ні? Вдавано-байдужим тоном спитав:

— Чому саме мені? У тебе є чоловік.

Відповіла тягуче:

— А лялечка — твоя!

Їого взяла лють:

— Звідки ти знаєш? Адже коїлось це одночасно.

— Що саме «це»?

— Що? — Їого косуваті очі стали вузькими, як щілинки:— Паскудство — ось що!

Вона голосно зареготала:

— Он як! А де ж твоє волелюбство? Твій бунт проти суспільства? Твоя зневага до почуттів? Твоє презирство до соціальної гігієни? Куди вони поділись?!

Її запитання падали, як ляпаси. Він уже не міг нападати, лише боронився:

— Звідки ти знаєш, що дитина моя, а не Сохацького або когось іншого?

— Я робила «це» тільки з тобою та Сохацьким.

— Отже?..

— З ним я береглась. Вживала деяких засобів. Цілком вірних. А з тобою жила, як у джунглях... Ясно?

Він мовчав, приголомшений. Вона завершила удар:

— Лялечка буде твоя. Це факт. Вона й зовні нагадуватиме тебе. Таких очей нема більше в цілому світі: одне дивиться в землю, а друге — в небо.

— Чого ж ти мене покохала?

- Бо я люблю поєднання небесного з земним.
Кривка капітулював:
— Хіба не можна позбутися?..
— Твої дітини? Нізачо в світі! Я люблю тебе..
— Але ж ти не хотіла дітей!
— Я й зараз не хочу. Природа хоче. А перед нею ми безсилі. Зрештою це буде для мене найкраща пам'ять..
— А для мене?
— Становище складне, я не заперечую. Й обміркувати його слід не в цьому задрипаному провулку. Ти йшов у гастроном?
— Можливо..
— Нема потреби. У мене є. — Вона відкрила модну, райдужну, як її костюм, торбину й показала пляшку коньяку. — Знала, що розмова відбудеться «в атмосфері сердечної дружби», тому й прихопила на всяк випадок. Ходімо до тебе, мій невдахо коханцю! На твоїй затишній тахті все обмірковуємо. Тільки не бреш, що твої сусіди дома. Я знаю: вони на роботі. А тобі все одно втрачати нічого, майбутній татусю!

Сохацький не заздривав Багричу ні на талановитий проєкт, ні на прихильність до нього директора заводу, ні на цікаву заокеанську подорож. Заздривав на інше: на злагоду, яка панувала в подружжі Данила Багрича та Юлії Пашко.

Він спостеріг її, цю дружню злагоду, ще тоді, на зоринах. Потім помічав її в очах колеги, в яких світилися любов і радість. Відчував її в кожній телефонній розмові Багрича з дружиною. При першій-ліпшій згадці про дружину Багрич променів і сявав.

Нічого такого не знав Сохацький. Гризливий неспокій, гнітюча тривога, болісні підозри, лють і гнів, покора й каяття чергувалися в його невтішному, безперспективному домашньому житті. Сумні почуття підігрівалися натяками й докорами матері та зрештою й повсякденною поведінкою дружини, яка й гадки не мала міняти свої звички та уподобання.

Єдину розраду Леонід Потапович знаходив у праці. Завод, крім проєкту Багрича, вніс у раднаргосп ряд інших пропозицій, сміливо раціоналізував і реконструював роботу цехів, розробляв нові технічні удосконалення. Всіма цими проблемами не тільки цікавився, але буквально жив начальник конструкторського бюро. В

його особі діяльний, відданий заводові Середа мав доброго помічника. За це поважав і цінував Леоніда Потаповича — тямущого інженера, до того ж товариша-фронтовика та свого ровесника.

З купою доручень від Степана Гавриловича поїхав сьогодні Сохацький у раднаргосп.

Київська Рада народного господарства знаходилась у центрі міста, в районі Хрещатика та площі Калініна. Займала новий багатопверховий будинок з широкими коридорами, світлими кімнатами та поганою вентиляцією. Тому влітку на столах більших і менших начальників стояли металеві або гумові електричні вентилятори, які, крутячись із шаленою швидкістю, створювали ілюзію провітрювання. Насправді ж вони тільки ледь-ледь тривожили гаряче, застоєне повітря.

Сохацький, як інженер і як людина немолодого віку, з натрудженим серцем, добре розумів правоту й слушність Багрича, що добивався здійснення своєї ідеї з титанічною наполегливістю. Тому серед інших справ поклав собі детально дізнатися про ті заперечення проти Багричового проекту, які виникли у працівників раднаргоспу.

З цією метою зайшов до референта Приходько, своєї давньої знайомої по службі.

Валентина Михайлівна, мабуть, страждала від спеки більше, ніж будь-хто інший. Вона не була надміру гладкою. Її рубенсівські форми ще зберігали в собі чари недавньої молодості. Виглядала, як на свої сорок два роки, досить привабливо. Правда, в цій справі не остання роль належала косметиці. Валентина Михайлівна фарбувала волосся, малювала брови, обводила спеціальним олівцем зеленуваті очі, надаючи їм демонічного відтінку, рум'янила щоки, щедро вкривала пудрою ніс. Дивлячись на неї, Сохацький не раз згадував старий анекдот — розмову чоловіка з дружиною: «Ти стільки витрачаєш на косметику, що я скоро збожеволію!» — «Коли б ти побачив мене без косметики, ти давно б збожеволів!..» Та цього Леонід Потапович Валентині Михайлівні, звісно, не казав. Навпаки, незмінно захоплювався її відносною молодістю та красою.

І тепер старий зальотник не поскупився на компліменти. Цей вияв гrechності був для в'янучої красуні особливо потрібним, бо клята спека перетворила її мальоване обличчя в смішну деформовану маску.

— Талановита людина ваш Багрич, — визнала Валентина Михайлівна, коли розмова торкнулася цієї теми. — Дуже талановита. Його пропозиції сміливі й ефектні. Технічна документація дещо слабша. Це й зрозуміло. Мрійники та фантасти не завжди бажають рахуватися з таблицею множення. Не те що ми — буденні, сірі істоти...

З уст Сохацького знову вилився каскад компліментів. Кволо й кокетливо відбиваючись від них, Приходько ґрунтовно, з глибоким знанням справи розібрала сильні й слабкі сторони Багричового проекту.

— Ви проти? — поставив питання руба Леонід Потапович.

— О ні! Я завжди підтримую мрійників і фантастів. Але начальство вагається. В принципі зрештою всі — «за». Питання лише, чи зараз це на часі? Може, відкласти до другої семирічки?

— Начальству видніш...

— Бачите... — Вона вийняла дзеркальце і з блискучою швидкістю провела на своєму обличчі аварійний ремонт. — Те, що ми будуватимемо окремі, особливо важливі громадські споруди за всіма правилами сучасної вентиляційної техніки — ні в кого не викликає сумніву. Але чи є можливість говорити зараз про серійне виробництво великих кондиціонерів? Як ви гадаєте?

— Я репрезентую завод. Завод вніс пропозицію, і я повинен...

— Розумію. Гадаю, що ваш службовий обов'язок перебуває в гармонії з вашою особистою думкою. Дам вам лише одну пораду: коли вже штурмувати фортецю опору й заперечень, то діяти слід ширше. Атакувати з двох боків. Не слід відкидати ідею оздоровлення всіх приміщень. Як громадських, так і житлових. Ми йдемо до комунізму — й моральні козири у ваших руках.

— Так, але як це зробити реально?

— Думайте. Можливо, зв'яжіться з комбінатом будівельних деталей. Помилка Багрича та вашого заводу в тому, що ви, розпочавши роботу над проектом кілька років тому, виходили з тодішніх способів будівництва. Орієнтувались на спорудження будинків, а не на монтаж їх із готових панелей. Тим часом майбутнє, причому дуже близьке, цілком за індустріальними методами будівництва. Ось чим слід керуватися насамперед.

Заливаючись потом, вона привітно всміхнулася, наче даючи зрозуміти, що розмову закінчено. Сохацький подякував за пораду, чемно попрощався і вийшов.

Він вже кілька років знав Приходько: колись вони разом працювали на верстатобудівному заводі. Вона тоді була в розквіті своєї справді небуденної вроди. Та й зараз, певне, виглядала б привабливіше, коли б більше цінувала красу природну, ніж штучну. Проте Валентина Михайлівна щасливо жила з чоловіком — генералом танкових військ, мала дорослого сина, який після закінчення десятирічки вступив курсантом до танкового училища. Інженер Приходько в усьому відзначалася врівноваженим характером. В усьому, крім марного й трохи смішного прагнення з допомогою кремів та мазей зберегти те, чого не вдалося ще зберегти нікому в світі, — молодість і красу.

Розмова з нею глибоко запала в свідомість Леоніда Потаповича. Багато над чим варто подумати, багато на що слід зважити. Можливо, порадитися з Середою. Чи з Кроквою. Але не зараз. Нехай Багрич поїде...

На своєму недовгому віку і Юлія, й Данило бачили безліч смертей. На їх очах люди вмирали, гинули, конали. Фросина ж Кирилівна просто заснула. Наче справді не смерть, а вічний сон завітав до старої.

На Байковому кладовищі, мов у срібні барабани, били пізні червневі солов'ї. Вони артистично витьохкували жагучу пісню кохання. І, як це не дивно, пісня ця не звучала тут недоречно. Сприймалась скоріш як могутній гімн життю, що не скоряється смерті.

Перед кінцем свого життя Фросина Кирилівна вперше за багато днів підвелася. Це було вночі, коли всі спали. З трудом дісталася до вікна і востаннє поклонилася своїй віфліємській зірці.

Її помітив Ігор, який досі спав у Багричів на кухні. За старою армійською звичкою він щодня вставав на світанку. Підняв бабусю на руки й поклав у ліжко. Вона тихенько сказала йому спасибі й заснула. Навіки.

І от на кладовищі виросла ще одна могила. Вітер прошумів на берестах і кленах свій немудрий реквієм. Його в задумі слухали Данило, Юлія, Марія Семенівна, Лариса, Гордій, Ігор, що проводжали стару поліщучку в останню путь.

У браму цвинтаря один за одним в'їжджали повиті жалобою автобуси. Везли в домовинах скорботний вантаж.

А над усім цим — тріумфували солов'ї. І вперто, мов насміхаючись, кувала зозуля. Лічила роки живим.

Багрич прощався з Києвом. Щось через тиждень після поховання Фросини Кирилівни прийшов йому виклик їхати до Москви. Події останніх днів розвивалися швидко.

Ігоря влаштували креслярем-стажистом конструкторського бюро й дали йому місце в гуртожитку. Щодо вечірнього технікуму, то треба було чекати осені. Та й Ігор вагався: йти йому в технікум чи готуватися до вступу у вуз.

У заводському клубі відбулися збори. Колектив заводу проводжав інженера Багрича за океан — на нараду по роззброєнню. Збори пройшли дуже активно. Мабуть, не було людини чи сім'ї, яку так чи інакше не зачепило воєнне лихоліття. Всі пам'ятали руїни заводу й міста. Всі розуміли, яке лихо віщує термоядерна катастрофа. Одноставно дали своєму посланцеві наказ відстоювати мир і роззброєння. Данило поклявся цей наказ виконати. Клявся, як боєць перед строем.

Юлія вирішила разом із Зореславою проводити Данила до Москви. Крім бажання побути з любим чоловіком якомога довше, у неї з'явився намір показати Зореславу професору Черьомухіну, знаменитому хірургові, з яким познайомилася торік на банкеті в готелі «Советский».

Був вечір. Зоряний вечір. Останній перед від'їздом.

На старенькому автомобілі поїхали аж у парк Слави. Схиливши голови, стояли перед Вічним вогнем, що невтомно палахкотів, вириваючись із бронзового кільця. Над ними височів тридцятиметровий гранітний обеліск, мов знак перестороги.

Данило нічого не сказав, але в думках він продовжував клятву. Ту, яку дав у заводському клубі своїм товаришам по роботі. Тепер він мовчки присягав перед убитими, але невмирущими, і передусім — Невідомому, що тут похований.

Юлія все розуміла. Все відчувала. Вона теж клялась. Але вже не як боєць, а як жінка, що попрощається без

сліз, що ждатиме, як Ярославна, що врятує життя Зореслави.

«Ідь, любий, борися за мир. Я теж боротимусь за нього!»

Прогулянка, як завжди, закінчилася на улюбленому місці — Володимирській гірці. Чавунний князь дивився у безвість. Над ним повисли одвічні зорі. А довкола сяяло й шуміло місто. Живе, нове, юне.

— Прощай, Києве! — тихо промовив Багрич. — Прощайте, зорі!

— Зорі будуть і там... — несміливо втрутилась Юлія.

— Не ці, інші. Я люблю свої зорі, до яких звик.

Обоє згадали Фросину Кирилівну, її наївну молитву до зірки. Падала роса. Сріблився Дніпро. Мерехтіли зорі.

— Яюсь не віряться, — пошепки мовила Юлія, — що є зорі, які давно погасли. Їх уже нема, а світло від них ще йде до нас. І йтиме багато років.

Багрич довго дивився угору. Лише згодом, чи відповідаючи Юлії, чи самому собі, зауважив:

— Астрономи нещодавно виявили нову групу досі не відомих зірок. Їхній вік визначають у двадцять мільйонів років...

— Вони мертві? — здогадалася Юлія.

— Так. — Він заговорив швидко, з болем: — Вони не обертаються навколо власної осі, хоч їхня температура втричі більша за температуру Сонця. А гарячі зірки, як правило, обертаються з великою швидкістю. Та це ще не все.

Вона запитливо дивилася на нього. Він пояснив:

— У цій групі зірок вперше відкрито ізотоп гелію — гелій-три. Крім того, знайдено криптон, що звільняється під час атомного розпаду.

Вона мовчки стисла йому руку. Наче бажаючи удачі. Там, куди він їхав. Удачі, потрібної всьому живому на планеті. Всьому, що дихає, росте, надіється...

Розділ 8

ВЕРШИНА СВІТУ

Москва вітала їх потоком зустрічей і прощань.

З аеропорту Внуково Данило і Юлія добиралися в готель «Україна».

Минувши Замоскворіччя, вони їхали повз Кремль. Він сявав на сонці золотими банями соборів, багрянів гранчастими променями рубінових зірок.

Відразу зникла втома. А вона було повисла свинцем на повіках. Після безсонної ночі — останньої перед далеким походом, — після гуркоту й шаленої швидкості реактивного літака, вони наче почули ходу історії, биття її велетенського серця. Мовби відчули себе мобілізованими. Ніби наближалися до переднього краю невидимого фронту боротьби.

У вестибюлі величезного готелю юрмились представники всіх рас, які заселяють нині планету — білі, чорні, жовті. Немов зібрався форум народів, скликаний велінням сердець, бажанням збагнути те, що здавалося незбагненим. Хто приїхав сюди побачити й схвалити вимріяне, хто знеславити ненависне. Тут сновигали люди різних напрямків і думок. Одні захоплювались, інші гудили. Не було тільки байдужих.

Біля чергового адміністратора скупчилась група радянських людей. Всі щойно з дороги. Всі оформляли місця в готелі. Багрич здогадався: вчені з усієї країни. Післязавтра у Великому Кремлівському палаці відкривається Всесоюзна нарада наукових працівників. Про це Данило дізнався з газети, яку купив у Внуковському аеропорту. Москва дихала на повні груди.

За кілька хвилин Данило і Юлія стояли на височині п'ятнадцятого поверху, милуючись панорамою міста. Воно сягало небосхилу, йому не видно було кінця.

Заплакала Зореслава. Юлія зайнялася дочкою. Багрич ще в Києві розшукав телефон Корунова, принагідно записаний у Прибалтійську. Подзвонив генералові. Василь Дмитрович зрадив і повідомив, що всю делегацію збирає Міністерство закордонних справ на чотирнадцяту годину. Обіцяв заїхати за Багричем.

Заїхав о дванадцятій тридцять. Юлія викликала офіціантку, замовила чорну каву.

Корунов за рік аж ніяк не змінився. Виглядав так само молодо й свіжо. Він багато чув про Юлію, як і вона про нього. Джерело інформації те ж саме — Багрич.

Василь Дмитрович знав, що його друзі приїхали з дочкою, хоч і не уявляв собі віку дитини. Все ж прийшов з подарунком: півкілограмовою плиткою польського шоколаду «Маніла». Надіслали йому друзі із Вроцлава.

Розмова почалася із спогадів. Про Прибалтійськ, у якому вперше зустрілися. Про Вроцлав, де Багрич воював, а Корунов керував розмінуванням.

— Коли мені запропонували назвати свого радника,— признався генерал,— я відразу назвав вас. Гадаю, ви не в претензії до мене?

Багрич подякував за пам'ять, за довір'я. Тоді Корунов запитав Юлію:

— А ви?

У Юліній душі боролися різні почуття. Вона й раділа за Данила, й боялася за нього. А тут ще ця загроза, що нависла над Зореславою. Та не говорити ж про все це малознайомій людині. Тому відповіла загальною:

— У нас з чоловіком не буває розходжень.

Відповідь вийшла надто стереотипною, і Юлія почервоніла. Її бентежила й незвична обстановка, в якій опинилася, й генеральські блискучі погони. Адже вона в глибині душі все ще залишалася рядовим бійцем...

— Подорож цікава,— запевнив Корунов.— З усіх поглядів. Хоч і доведеться працювати в дуже складних умовах. Вам,— звернувся безпосередньо до Данила,— не загрожуватиме така небезпека, як у Прибалтійську... Гадаю, тепер Юлія Андріївна все знає про цю епопею... але відповідальність лягає на наші плечі незрівнянно більша. Доведеться відстоювати існування не одного міста, а, по суті, всієї планети.

Юлія запропонувала кон'яку до кави. Генерал запротестував:

— Спасибі, та, на жаль, не можна. Ми, звісно, не сп'яніємо, не в таких бувальцях бували, але... запах. Сам не люблю, коли від когось тхне. Та ще — на роботі. — І щоб не образити господиню: — Захуйте, а ми до цього питання повернемося. Чи тут, чи візьмемо в дорогу. — Й по-дружньому підморгнув своєму новоявленому радникові.

Похваливши каву, мовби варила її сама Юлія Андріївна, перейшов на діловий тон:

— Завтра наша преса опублікує пам'ятні записки, які президентів Сполучених Штатів Кеннеді вручив наш уряд. Перша з них стосується припинення випробувань атомної та водневої зброї, друга — мирного договору з Німеччиною і проблеми Західного Берліна. Наша сторона висловлює надію, що американський уряд сприятиме розв'язанню проблеми загального й повного роз-

зброєння, в тому числі припинення назавжди всіх випробувань ядерної зброї. Оце й має стати за платформу наших з вами пропозицій. Ви хоч трохи з проблемами роззброєння знайомі?

Багрич розповів, що в Києві йому вдалося переглянути стенограми женецьких засідань Комітету десяти держав.

— Тоді ви в курсі справи. Щось подібне, мабуть, жде нас у Вашингтоні.

— Навіщо ж тоді їхати? — здивувалася Юлія.

— Треба їхати! — не вагаючись, відповів Корунов. — Ще стародавні римляни казали: «Крапля довбе камінь не силою, а частим падінням». Слушна думка! День у день, рік у рік ми б'ємо в одну точку. За нашою спиною не лише могутня держава, але й громадська думка світу. Крім того, ми віримо, що й серед американців число прихильників роззброєння зростатиме. Ми апелюватимемо до них, до їхньої свідомості, зрештою — до совісті світу!

«Совість світу!» — подумав Багрич. — Добре сказано. Але чому цей вислів такий знайомий? Ах, «совість епохи». Дурні, зухвалі слова Крокви...» Ця згадка мало не розсмішила його. Які ж бо дріб'язкові й мізерні всі наші особисті образи й претензії перед величчю проблем, що ставить історія. Невблаганна історія бурхливого двадцятого століття!

Багрич запитливо подивився на Корунова. Йому хотілося ще й ще слухати генерала. По очах бачив, що й дружина поділяє його цікавість. Щоб викликати Василя Дмитровича на дальшу розмову, спитав:

— А німецька проблема не стане на перешкоді наших переговорів?

— Мабуть, що так. Тим більше, що делегацію США очолюватиме американський сенатор Едвін Харді, по дружині — родич Аденauера.

— От тобі й маєш!

— Кажуть, що сенатор Харді людина тямуща й об'єктивна. Відіграв значну роль у постачанні нашої армії технікою та продовольством під час минулої війни. А проте...

— Проте Хойзінгер одержав з рук американського президента орден...

Юлії згадалася торішня осінь. Тривожне чекання звісток із Прибалтійська. Нарешті — Данилів лист. Він

живе у пам'яті досі — слово в слово. І ці рядки: «Ковані чоботи бундесверу топчуть французьку землю. Танкодроми для бундесверу будуються на Британських островах. Одного з найкривавіших підручних Адольфа Гітлера — генерала Хойзінгера — нагороджено американським легіонерським орденом. Орден зветься «За заслуги». А я цього Хойзінгера бачив колись у Вінниці. Знаю, які його «заслуги»: кров, смерть, попелища...»

Ніби відповідаючи на репліку Багрича та на Юліні думки, Корунов сказав:

— За дії республіканців та Ейзенхауера демократичний уряд Кеннеді формально не відповідає. Та, на жаль, загрозлива для людства вісь Бонн — Вашингтон при новому уряді не ослабла. Хойзінгер — не єдиний військовий злочинець з американським орденом на грудях. Почесний хрест американці почепили гітлерівському адміралові Фрідріху Руге, нині командуючому західнонімецьким військово-морським флотом. Під крильцем американських властей отруюють атмосферу на берегах Рейну і теперішній сподвижник Аденауера — гітлерівський лакуза Ганс Глобке, і кат Варшави Рейнц Гайнефарт — нинішній депутат ландтагу і бургомістр у Шлезвіг-Гольштейні, і фашистська «дослідниця» лікарка Герта Оберхойзер, яка мордувала беззахисних жінок-в'язнів Равенсбруку, заражала, ампутувала, спотворювала, потрошила живі тіла... Хіба всіх перелічиш? У ці дні Західний Берлін кишить від подібної погані... Пам'ятаєте полонянок із Зегніца, що врятували вам життя? Тетяну Кравчук та її подруг?

Багрич ствердно хитнув головою. Як йому не пам'ятати їх?

А Юлія перебирала в пам'яті рядки Данилового листа. «Коли зустрінемося, розповім тобі. Багато-багато. Про нових друзів. Про чарівну дівчину Тетяну Кравчук. І її подруг. Тетяни, цієї мужньої душі, вже давно на світі нема. Та живе й житиме пам'ять про неї. Залишилися живими деякі з її подруг-полонянок. Ростять дітей, працюють. Думаю, що вони дуже схожі на тебе. А ти — на них».

— Їх убивця штурмбанфюрер Гофрінгер теж у Західному Берліні. Тримає касу для обміну валюти. Насправді ж це бюро для вербування шпигунів. Європа все ще на вулкані. На реваншистсько-фашистському

вулкані... Згоден з вами: тінь німецької проблеми, безсумнівно, затьмарить наші переговори за океаном. Та ми люди військові. Нам ясно одне: маневрувати можна, відступати — ні. Решту видно буде з обстановки. Однак чи не пора нам у міністерство?

Глянули на годинники. Розмовляли понад годину. До наради залишилося двадцять хвилин. Це майже по сусідству, до Смоленської площі рукою подати, проте квапитись треба. І готель «Україна», й Міністерство закордонних справ — у висотних будинках. З п'ятнадцятого поверху на вісімнадцятий. А ліфти в цей час переповнені.

Вестибюль будинку на Смоленській площі, в якому містяться союзні міністерства закордонних справ та зовнішньої торгівлі, являв собою спокійніше й стриманіше видовище, ніж готельний хол, з якого вони щойно вийшли. Зеленава «Чайка» генерал-лейтенанта домчала їх сюди по Кутузовському проспекту за якихось кілька хвилин.

У вестибюлі міністерства теж можна було побачити чимало іноземців. Але це були або манірні дипломатичні чиновники, або бундючні представники торговельних фірм. Вони усвідомлювали, що рспрезентують не лише себе самих, а й цілі країни, і великою мірою весь той світ, який звали «системою вільного підприємництва». Їх оточували перекладачі, до них підходили працівники тих управлінь і відділів, які дипломати та бізнесмени мали намір відвідати. Інформували про порядок візиту, вели до ліфтів, підіймали на потрібний поверх.

При вході Василь Дмитрович назвав своє та Багричеве прізвища. Високий, плечистий підполковник міліції поглянув у список і поставив проти їхніх прізвищ галочки. Це означало, що вони можуть пройти.

Перетявши по діагоналі вестибюль, спустилися в цокольний поверх, де довгими рядами розташувалися роздягальні. День видався похмурий, повіяли холодні вітри, до північних берегів Європи наблизились арктичні айсберги. В народі червнєве похолодання та грози, що несуть град, зв'язують із цвітінням жита. У Багрича в думці майнув мотив пісні: «Ой у полі вітер віє, жито половіє...» Майнув і зник. Тут, серед мармуру й бронзи величавого палацу, він виглядав, як щось далеке й архаїчне... Будинок стрункими обрисами й численними поверхами поривався в небо, в космос, у майбутнє.

Корунов залишив у гардеробі генеральський плащ та кашкет. Багрич — легенький літній макінтош. Пішли до ліфтів. Ліфтів було багато. Одні ходили до самої вершини будинку, інші — тільки до певних поверхів. Усі були переповнені. Всі підіймалися і спускалися немовби нерухомо. Здавалося, сотні людей з теками і портфелями повисли в повітрі, чекаючи слушного часу, щоб стрімголов вискочити з тісних і незручних кліток.

Нарешті їхній, вісімнадцятий поверх. В кінці коридора — конференц-зал. Він нагадав Данилові зал засідань Прибалтійського обкому партії. Той зал, у якому вирішувалася доля замінованого міста. Де він, Багрич, сперечався з генерал-майором Пряхіним. Де його підтримали секретар обкому Щербатов та Корунов.

— Пряхіна більше не бачили? — спитав Корунова, коли вони сіли на вільні місця. Частина стільців уже була зайнята членами делегації та працівниками відділу міжнародних організацій, відділу преси та інших відділів Міністерства закордонних справ СРСР.

— Ні, — відповів генерал.

Електричний годинник на стіні показав другу годину дня. До залу увійшов худий, вище середнього зросту чоловік з коротко стриženим, густим, срібно-білим, наче навмисне вибіленим волоссям. На його обличчі відбилися сліди численних років і ще численніших переживань.

— Огнев, — пояснив генерал Корунов. — Віктор Олексійович. Член колегії міністерства, глава делегації.

Огнев привітався звичним: «Здрастуйте, товариші!» — і спитав, чи всі з'явилися. Діставши ствердну відповідь, чітко й виразно розпочав:

— Перед тим як вилетіти із Москви, — а виліт призначено на завтра, — давайте коротенько розберемося в ситуації, що склалася в світі.

Багрич вийняв блокнот, щоб переписати основні думки промовця.

— Навіщо? — застеріг його Корунов. — Все одно ці записи з собою не візьмете. Потрібний матеріал буде у референтів та експертів. Намагайтесь краще збагнути загальну обстановку.

Данило заховав блокнот і уважно слухав.

Як тільки Багрич з Коруновим вийшли в кімнати, Юлія кинулась до телефонного апарата. Йї конче хо-

тілося роздобути номер телефону професора Черьомухіна. Їхнє знайомство було дуже короткочасним. Вона тоді й не подумала дізнаватися про адресу чи телефон видатного хірурга. Не могла передбачити, що він колись їй буде потрібен. Тривожилаь: ану ж професор забув випадкову сусідку по столу й не захоче навіть розмовляти з нею? Та гнала від себе бентежні думки. Вірила в удачу: хто стукає в браму, тому вона зрештою відчиняється.

Виявилось, що відчинити браму нелегко. У міському довідковому бюро, куди вона подзвонила, їй дали лише телефон інституту, в якому працював Черьомухін. В інституті вчинили цілий допит: хто вона, в якій справі, чи призначав їй професор побачення? На її категоричну вимогу попросити до телефону професора Черьомухіна відповіли: Валеріан Амвросійович в операційній.

Розгубилася: що ж діяти? Ще раз запитала довідкове про домашній номер професора — марно. Розуміла: коли б його телефон давали всім, професор просто не мав би хвилини спочинку. То невже їй, будучи тут, у Москві, відступитися?

Глянула з вікна — та ж неосяжна панорама. Стіни за стінами, дахи за дахами... Та вірила — все одно знайде. Але як? Коли?

Довго думала. Перебирала всі можливості. Нарешті задала: в цьому велетенському місті є в неї старий друг. Зветься він «Медицинский работник». Газета, яку передплачує вже багато років. Не лише передплачує, але якоюсь мірою є її співробітником. Торік, після все-союзної наради з питань курортології, «Медицинский работник» надрукував у формі статті доповідь лікарки Пашко.

Ні телефону редакції, ні примірника газети під рукою не було, та це справа легша. Міське довідкове бюро назвало їй комутатор редакції. Подзвонила. Пояснила, хто вона й чого домагається. І ось у неї дорогоцінний скарб — домашній телефон Валеріана Амвросійовича. Й добра порада: дзвонити між восьмою і дев'ятою ранку, коли професор снідає, або між другою і третьою дня, коли він обідає, або між сьомою і восьмою вечора — в час вечері. Це тільки для близьких друзів. Інакше його не піймаєш.

Глянула на годинник: двадцять шість на третю. Саме час! Серце забилося, в грудях похололо. Похапцем набирила номер, щоб страх не наліг, не подолав її волю.

У трубці відізався жіночий голос:

— Хто питає професора?

Що відказати? Як пояснити?

Юлія благала:

— Це його знайома. Та справа не в тому. Я — мати. В мене нещастя. Хочу порадитись з хірургом... тобто з професором... негайно!

Пауза. Потім цей самий голос м'якше:

— Професора немає. Він сьогодні обідає в клініці. Та якщо справа негайна, могу передати трубку іншому хірургові.

— Ні-ні! — запротестувала Юлія, та було пізно. В трубці почувся чоловічий голос:

— Слухаю. Я, правда, тут випадково, але, можливо, чимсь допоможу вам...

Хто це? Голос наче знайомий. Запитання мимоволі вирвалося з її вуст:

— Хто зі мною говорить?

— Говорить Гаркуша. Учень професора Черьомухіна. А я з ким маю честь?..

З переляку жбурнула трубку. Що це — невже почулося? Слухова галюцинація?..

Сиділа, охопивши голову руками. Думала, думала, думала... Все більше переконувалася, що це не галюцинація. Та зрештою нічого фантастичного. Навіть під час війни Владислав листувався з учителем. Тепер, певне, приїхав до нього за порадою. Або привіз якусь наукову працю. Можливо, докторську дисертацію...

Знову розбирала свою наболілу історію хвороби. Чому не розповіла Данилові про Владислава? Не хотіла робити боляче. Зрештою поривалася сказати. Тоді, в її курортній кімнатці, під весняними зорями. Він сам не захотів слухати. Затулив їй уста поцілунками.

Чи зробила вона злочин? Не знає. Знає лише одне: минуле мстить. Довго. Жорстоко.

А може, злочинно те, що вона приховала від чоловіка хворобу дитини? Та ні, вона зробила правильно. Він цього не переніс би. Та ще перед такою дорогою...

Брехати підло. Це безсумнівно. Та хіба вона, лікарка, скаже хворому, що в нього рак?.. Не скаже. З гуманних міркувань це заборонено. І правильно, що заборонено!

Зрештою в Данила теж є таємниця, яку він пильно береже, наївно думаючи, що Юлія не бачить, не здогадується. Це — його хвороба. Як і всі хвороби, вона прогресує. Юлія не раз помічала затаений смуток в очах коханого, не раз цілувала сухі, змучені спрагою губи.

Хвороба поки що не смертельна. Але й невігойна. Що ж їй робити? Покласти його в лікарню, в стаціонар? Знудиться, занепаде духом, зів'яне. Він сам собі обрав спосіб лікування: життям, працею, боротьбою...

Тому Юлія мовчить, не бентежить Данила марними запитаннями, вдає, що нічого не помічає.

Хай їде! Хай виконає свою місію, а вона — свою.

Огнев був блискучим промовцем. Багаторічна дипломатична школа, систематична участь у міжнародних конференціях, у роботі Організації Об'єднаних Націй розвинули його природний хист. Віктор Олексійович належав до яскравих представників радянської дипломатії, яка відкинула з ужитку езопівську мову, одверто висловлюючи міркування з найделікатніших питань.

Почав з торішнього політичного землетрусу — зриву зустрічі великої четвірки. Так народи світу назвали гадану зустріч президентів Сполучених Штатів Америки та Франції і прем'єр-міністрів Радянського Союзу та Великобританії, яка мала відбутися в квітні 1960 року в Парижі. Зрадницький політ над радянською територією американського літака У-2 з шпигуном Френсісом Пауерсом на борту зробив цю зустріч неможливою.

Восени минулого року в Сполучених Штатах Америки відбулися вибори президента. Два кандидати конкурували між собою — республіканець Річард Ніксон і демократ Джон Кеннеді. Десятки тисяч доларів асигнували на виборчу кампанію обидві монополістичні партії. Всю країну лихоманило від передвиборних мітингів, дискусій, суперечок, верескливого галасу, який зчинили телеграфні агентства, радіо, телевізійні корпорації, газетні синдикати.

Ніксона нокаутував не тільки його суперник Кеннеді. Республіканському кандидатові підставив ногу республіканський президент Дуайт Ейзенхауер. Повний провал зовнішньої політики республіканського уряду звучав на виборах як похоронний марш.

Незабаром минає півроку, як у США юридично вступила в права нова державна адміністрація. Які зміни ста-

лися за цей час? Майже ніяких. Річ ясна: господар у Білому домі змінився, а верховоди американської політики залишилися ті самі.

Одверто й цинічно готувалася інтервенція проти волелюбної Куби; підло, по-зрадницьки вбито національного героя Конго Патріса Лумумбу; ганебний, багатий на катастрофічні наслідки альянс Білого дому з федеральним урядом канцлера Аденауера зміцнюється; в самих Сполучених Штатах триває розгул маккартизму, активізуються сили фашизму; військовий психоз, воєнна істерія досягли нечуваних розмірів.

Нема сумніву, що й демократичний уряд США додержує людиноненависницького заповіту республіканського державного секретаря Джона Фостера Даллеса: «Якщо коли-небудь у близькому майбутньому здасться, що небезпека війни минула, це буде періодом найбільшої небезпеки».

Та й чого дивуватися, коли праця на війну є найприбутковішим бізнесом сучасної Америки. За даними офіційних фінансових бюлетенів, норма прибутків військових концернів майже на сто відсотків вища, ніж у галузях цивільного виробництва.

Доходи сотень могутніх корпорацій фантастично зросли з того часу, як уряд Кеннеді спровокував так зване берлінське питання. Воєнні асигнування збільшено на шість мільярдів доларів. Дев'ять авіаційних компаній, які майже цілком зайняті воєнним виробництвом, підняли свої чисті прибутки на 220 відсотків!

Є всі підстави вважати, що в наступному році тільки прямі воєнні витрати Сполучених Штатів Америки становитимуть рекордну цифру — 52 мільярди доларів!

Багрич слухав і запам'ятовував. Цифри були вбивчі, факти незаперечні. Що жде тебе, Зореславо?.. Що жде вас, наші діти й онуки?

— Такі справи в одній стороні, яка через кілька днів сяде з нами за стіл двосторонніх переговорів. Які ж позиції другої сторони, тобто наші з вами позиції?

На численних фактах промовець показав послідовну політику Радянського уряду, спрямовану на мир між народами, на мирне співіснування різних соціально-економічних систем. Мирне використання атомної енергії вже дає свої плоди. Але потреба не відставати в обороні тягарем лежить на плечах трудящих. Ми не раз проявляли ініціативу щодо пом'якшення міжнародної обстановки.

За пропозицією Радянського уряду Генеральна Асамблея ООН прийняла резолюцію про загальне й повне роззброєння.

Два місяці тому сталася подія, яка не має собі рівної в історії людства. Перша людина піднялася в космос. Цією людиною є радянський космонавт Юрій Гагарін. У нашому розпорядженні міжконтинентальні балістичні ракети, для яких нема недосяжних цілей на всій планеті.

Та ми хочемо миру. Миру і роззброєння. Роззброєння, а не контролю над озброєнням, тобто легалізованого шпигунства, як того домагаються західні держави.

Огнев закінчував:

— Пам'ятайте, товариші: на нас з вами з скорботою і надією дивляться матері всього світу. Планета крутиться в бік війни. Ми мусимо зупинити цей рух. Зупинити, поки не пізно. Поки людство ще над прірвою, а не на дні прірви!

Багрич ледве стримався, щоб не заплодувати. Розумів, що тут, на діловій нараді, оплески недоречні. Збагнув масштаб небезпеки, розмір відповідальності, але вірив у перемогу розуму над безглуздя. Не може людство само себе штовхнути в безодню!

Повернувшись до готелю, Данило розповів Юлії про нараду в міністерстві і повідомив, що виліт призначено на завтра. Сьогоднішній вечір вони проведуть з Коруновим.

— Генерал запросив нас до себе, але я сказав, що ти не зможеш через Зореславу...

— Це вірно. Я не хочу тягати її по Москві, коли нема в цьому крайньої потреби.

Він запитливо глянув, але вона не стала пояснювати. Викрутилася:

— Ти зробив розумно. Дитина просто втомилася.

— Василь Дмитрович теж погодився зі мною і просить нас прийняти його в себе. Але ні про що не турбуватися. Він привезе все, що треба, й влаштує нам вечерю по-фронтовому.

— Коли ж він приїде?

— Десь біля восьмої.

Це не розбивало плани Юлії. Між сьомою і восьмою вона вирішила ще раз подзвонити Черьомухіну, спробувати щастя. Треба лише на цей час відслати кудись

Данила. Тепер привід був: що б там не привіз Корунов, їм теж годиться поставити щось на стіл.

О сьомій вона вирядила чоловіка в гастроном, а чверть на восьму набрала номер домашнього телефону Валеріана Амвросійовича. В трубці знову почувся голос тієї самої жінки. Юлія призналася, що дзвонила вдень, що говорила з учнем професора, але їхню розмову хтось перервав. Тепер конче просила покликати самого професора.

За хвилинку обізвався професор:

— Чим можу служити?

Юлія назвала себе й нагадала обставини, за яких вони познайомились. Черьомухін відразу згадав її, заговорив з радістю:

— Дуже, дуже приємно чути ваш голос. До ваших послуг!

Вона коротко розповіла про свою материнську тривогу. Просила прийняти її з дитиною. Професор призначив прийом на завтра, між четвертою і п'ятою дня, в інституті.

Наприкінці розмови Юлія набралася сміливості і вдавано байдуже спитала:

— Я вдень випадково розмовляла з кимсь іншим. Хто це?

Валеріан Амвросійович, видно, не знав, чутно було, як запитує — певне, ту жінку. В трубку сказав:

— О, він вам не допоможе. Це ортопед з Ростова. Доцент Гаркуша. Прибув на Всесоюзну нараду наукових працівників.

— Не говоріть йому, будь ласка, про мене.

Пауза. Нарешті здивований голос Черьомухіна:

— Ви знайомі?

Вона відповіла щиро:

— Були колись знайомі.

— Розумію.

Прикро їй було. І не тільки через Гаркушу. Все ж вона в чомусь зраджувала Данька. Наче про таємне побачення домовилася з професором...

Та ось з пакунками в руках повернувся Данило, вона зазирнула в його заклопотані очі, зрозуміла: так треба. Лікарська етика вимагає інколи берегти таємницю. Отже, це її лікарська таємниця...

Багрич був у піднесеному настрої. Такі дні, такі події!.. А тут ще поталанило: в гастрономі при готелі

«Україна» — українські вироби. В тому числі славно-звісна горілка з перцем. Певен був, що це для Корунова сюрприз.

Юлія дуже любила накривати на стіл. Не склалося спочатку її родинне життя: фронтова юність, нетривкий зв'язок з Гаркушею, багаторічна самотність. Що випало на її долю? Згаслі мрії, зблідлі спогади, виснажлива лікарська праця, книжки... Та невитравно жила в ній жінка, мати, господиня. Причаїлася й ждала слушної хвилини. І виявилось, що її серця вистачає на все: піклування про хворих, любов до чоловіка, материнську ласку, домашнє тепло.

Знову викликала офіціантку, й удвох вони сервірували стіл. До приходу Корунова на столі стояла пляшка привезеного з Києва коньяку «Україна», про який ішла мова вдень, українська горілка з перцем та добрі закуски з гастроному та ресторану. Це викликало бурхливе незадоволення з боку генерала:

— Юліє Андріївно, пробачте, але тут господар я...

Юлія засміялася:

— Е, ні, номер наш...

— Але місто моє! Я тут дома, ви в гостях! І не перечте! Забирайте все зі столу!

Юлію це веселило:

— Про капітуляцію не може йти мови. Єдине, на що я згодна,— взаємовиручка в бою. Давайте об'єднаємо наші бойові ресурси!

Вона вивільнила місце на столі, й генерал наказав шоферові:

— Ану, товаришу сержант, давай наші боеприпаси на лінію вогню!

Бравий сержант відкрив чемодан, що являв собою цілу комору, поставив на стіл пляшку вірменського «Двіну», холодні закуски. Всі зміялися, жартували, що цього питва та їжі вистачить на роту солдатів.

Виконавши свою місію, шофер подався в машину. Корунов навмисне голосно й урочисто промовив:

— Дорогі гості, прошу за стіл!

Налили по чарці горілки з перцем. Коньяк, вирішили, хай лишається до кави.

— За ваше здоров'я! — запропонував Багрич, звертаючись до Корунова.

— Ні-ні! — протестував генерал.— Коли за столом така чарівна дама...

По першій випили за Юлію. Після чарки розмова по-жвавилась. Багрич спитав, о котрій годині вилітає завтра делегація. Замість відповіді генерал налив по другій. Підняв чарку, оглянув її з усіх боків, широко за-сміявся:

— Ну й наперсток!..

— Це для коньяку,— виправдувалась господиня.— Я не знала, що Данило принесе горілку.

— Що ж, вип'ємо наперсток. Як кажуть наші друзі грузини, «маленьку чарку з великим почуттям». Вип'ємо маленьку чарку за маленьку людину, яка безтурботно спить і навіть не підозріває, що і заради неї ми полетимо завтра за океан.

Багрич глянув на дочку. Вона спала, як завжди, з натугою хапаючи повітря маленьким ротиком. Та це вже не було щось безлике, якою він забрав її кілька місяців тому з лікарні. Зореслава за цей час перетворилася в жваву, кмітливу істоту. Йому здавалося, що дочка вже пізнає його, всміхається, от-от заговорить.

— Спасибі,— подякував генералові й вихилив чарку до дна.

Після того Василь Дмитрович відповів на Багричеве запитання:

— Ми з вами вилітаємо о восьмій сорок п'ять. Удвох. До Парижа.

— Удвох? — здивувався Данило Денисович.— Хіба не всі разом?

— Зараз літо,— пояснив генерал,— міжнародні лінії перевантажені. Дістати кількадесят квитків на один літак неможливо. Ми з вами летимо до Парижа на ТУ-104, звідти, та й то аж на другий день, літаком компанії «Ер-Франс» до Нью-Йорка. Інші полетять хто як. Огнев, наприклад, вилітає аж післязавтра. Частина делегатів, радників, референтів, експертів та обслуговуючого персоналу має квитки на літаки скандинавської авіакомпанії SAS. Ці полетять через Копенгаген. Нам з вами пощастило. Ночуватимемо в Парижі.. Ви ніколи там не були?

— Ніколи.

— Чотири рази був у цьому чарівному місті й охоче побуваю вп'яте.

— Виходить, завтра треба рано вставати,— заклопоталася Юлія.

— Я заїду до вас о сьомій.

— А не пізно буде? — турбувався Багрич.

— Встигнемо. До Шереметьєва, звідки відлітаємо, не дуже далеко, квитки й багаж оформимо швидко, митного огляду проходити не будемо ніде. У нас і паспорти, і візи дипломатичні. До речі, візьміть, будь ласка...

Василь Дмитрович витяг з кишені кітеля невеличку темно-зелену книжечку з гербом Радянського Союзу й подав Багричу. Данило і Юлія розглядали знаменний документ.

— Є привід випити за нового дипломата, — підняв чарку Корунов.

Потім Багрич наполіг, і вони випили-таки за Корунова. Трохи сп'яніли. Корунов признався:

— Заздрю вам. В одному невеличкому номері готелю, а стільки щастя. Сім'я! Велике слово.

— Так, — погодилася Юлія й раптом спохмурніла: — Але ж завтра будемо на різних кінцях планети.

— Не біда. Де б не були, а Данило Денисович пориватиметься до вас так, як поривався з Прибалтійська. А я ось один. Так уже вийшло. Серьожа підірвався на міні — гірка доля сапера, а дружина після того незабаром померла. Рак. Певен — з горя... Здається, парадокс: я — військовий, а ненавиджу війну. Війну, міні і все інше, зв'язане з нею...

Коньяк лишився невідкоркованим. Обидві пляшки. Вирішили забрати їх у дорогу.

Багрич пішов проваджати Василя Дмитровича до машини. Зореслава спала. Юлія з вікна п'ятнадцятого поверху дивилася на Москву.

Краєвид відкрився зовсім не той, що вдень. Не видно окремих будинків, стін, старих дворів. Праворуч, по Москві-ріці, вгору, до Садового кільця і площі Повстання, ліворуч, до дерев'яних кварталів Красної Пресні, — скрізь пламеніли зорі ліхтарів і вікон, пропливали комети автомобільних фар. На небосхилі вони несподівано стрічалися з далекими сузір'ями.

І здалося Юлії, наче стоїть вона не біля вікна готелю, а на стартовій площадці міжпланетної станції. Десь між Землею і Марсом. Вдалині мріє Земля. Стара, добра, ласкава планета, на якій незгасно світять зорі і вічно цвітуть яблуневі сади.

Розділ 9

МІЖ ДВОХ ВОГНІВ

Реактивний літак, люто випльовуючи блакитне полум'я, шугнув угору і зник в надхмар'ї. Таким було останнє враження Юлії від прощання в Шереметьєвському аеропорту.

Стояла довго й дивилася у височінь, аж доки гуркіт літака не затих у занебессі.

Знову — пуста...

Шофер Корунова ждав її. Бравий сержант, у якого ледве посіялися вуса. Скільки таких вона винесла на собі — скривавлених, непритомних — під Малгабеком, Моздоком, Єйськом? Майнула думка, що між нею, Багричем, Коруновим і оцим сержантом пролягає невидима нитка. Всі вони — одного роду-племени. Всі солдати. І Степан Гаврилович Середа, й багато інших. Йї стало легше. Самотність менше гнітила.

Ще раз глянула вгору. Спокійне, мирне небо. З білими отарами хмарин. Немовби не було в ньому ні вибухів, ні заграва, ні хижих металевих птахів. І не буде ніколи. Не може бути. Яке ж це злочинство — збагричати вогнем і кров'ю цю чисту блакить!

Тепер серце Юлії розколоте, розчакнуте навпіл. Одна половина мчить над хмарами із швидкістю вісімсот кілометрів на годину, друга — спить у номері під наглядом готельної покоївки тьоті Даші. Спить болісним сном, важко дихає, підсвідомо бореться за життя.

Годі, пора. Бетонований перон Шереметьєвського міжнародного аеропорту мало схожий на путивльський вал Ярославни. Та й тужити Юлії ніколи. У княгині Ярославни не було маленької доні з вродженим пороком серця. Вона не поспішала на побачення із знаменитим хірургом. Вона жила тоді, коли люди гинули більше від ран, ніж від хвороб, — в епоху чесних поединків і мужніх битв.

За вікнами «Чайки» миготять споруди аеропорту, міст через канал імені Москви, Хімкінський річковий вокзал, Сокол, Ленінський проспект. За Білоруським вокзалом шофер звертає праворуч, машина вискакує на Садове кільце, минає Кутузовський міст, прямує до готелю «Україна».

Юлія думає про Багрича. Про Зореславу думати боїться, жене від себе лихі сумніви. Хай уже буде так,

як скаже професор. А Багрич у цей час летить і, певне, мріє про неї, про свою кирпату Юльку. Милий! Як то йому буде на чужині? І незвично, й незатишно...

Добре, що з ним Корунов. Добре, що Данило не лінувався і засвоїв хоч головне з англійської мови. Добре, нарешті, що з ним буде вона, Юлія, вона знає, що він відчуватиме це на кожному кроці.

А за кілька годин, коли Юлія на таксі, майже тією ж дорогою — Кутузовський проспект, Садове кільце, площа Маяковського — везла Зореславу в інститут хірургії, вона вже ні про що, крім донечки, думати не могла. Притискала її до грудей, мов захищаючи від біди. Уявляла в думці маленькі, ніжні, білі груденята, розпанахані скальпелем, крихкі реберця, роз'єднані ранорозширювачем, і маленьке хворе серце, невгамовне, непокірне, безнастанно в русі... Які ж то чутливі й гнучкі руки потрібні хірургові, щоб розтяти його, усунути ваду, а потім зашити місце розтину шовковою ниткою — міцно, надійно, навіки! Може, як мати, Юлія ніколи не дозволила б цього... Хоч, зрештою, дозволяють тисячі інших — непритомніють і сивіють з горя, а дозволяють... А вона ж не тільки мати, вона фронтова санітарка, яка бачила сто смертей у день, вона досвідчена лікарка, яка добре розуміє, що інакше не можна, що завтра може бути пізно.

Юлія відразу пізнала професора Черьомухіна, незважаючи на те, що він був не у святковому костюмі, а в лікарському халаті. Навіть характерна лисина, яку Юлія жартома порівнювала з картою Сахари, сховалася під білим ковпаком. Та їй всміхалося знайоме, бліде, зосереджене, стомлене обличчя, на неї крізь окуляри дивилися підсліпуваті, уважні очі. Валеріан Амвросійович гречно привітався, сказав комплімент з приводу її справді нев'янучої краси.

— У вас операція? — спитала, переборюючи хвилювання.

— Закінчив,— зітхнув з полегшенням професор.— Тяжка операція була. Щось схоже на випадок з вашою дочкою. Дефект передсердечної перегородки.

— Дівчинка?

— Хлопчик. Дванадцяти років.

— Житиме?

— Безсумнівно.

— Щасливі батьки!

— Будуть щасливими. Поки що мати втратила свідомість. Давайте глянемо на нашу нову пацієнтку.

Вони зустрілися в коридорі, біля операційної. Валеріан Амвросійович щойно вимив руки після тяжкої кривавої праці. Завів Юлію до кабінету. Невелика кімната з столом і диваном. У кабінеті вже чекав професора кореспондент вечірньої газети. Немолодий чоловік, але дуже жвавий, меткий. Багаторічна репортерська діяльність зробила його таким. Просив переглянути замітку, що мала піти в газету. Щоб не трапилося, як він сказав, «фактичних огріхів». Професор вилаяв репортера. Вчора Валеріан Амвросійович, правда в іншій газеті, прочитав про себе якусь нісенітницю. Що він, мовляв, не тільки хірург, але й добродієць. Зустрів нібито колгоспника, виявив у нього мало не на вулиці серцеву хворобу, завіз додому, дав притулок, оперував... Це було явне перебільшення. Черьомухін просто прийняв і оглянув колгоспника в надурочний час. А потім оперував на загальних підставах. Навіщо ж ця фантазія? Репортер, хоч і не мав ніякого відношення ні до нарису, про який ішла мова, ні до газети, яка цей нарис надрукувала, активно обстоював право журналіста на художній домисел.

— Чуєте? — розсміявся професор. І адресуючись до Юлії: — От що значить професійна солідарність журналістів. Треба нам, лікарям, брати з них приклад! — Сказав асистентові: — Знайдіть, будь ласка, Євгена Митрофановича.

Попросив Юлію зачекати кілька хвилин і пробіг очима рукопис газетяра. Задоволено відзначив:

— От у вас казочок на зразок братів Грімм нема. Все більш-менш вірно. За винятком надто перебільшених епітетів. Оце викреслимо, — він став креслити рукопис. — Ну, а це... це зрештою можна залишити. За рахунок «художнього домислу». — Йі знову засміявся.

Газетяр подякував і пішов.

— Та-ак. А тепер подивимось нашу маленьку...

Зореслава знову лежить на столі. Як у Києві, у професора-педіатра. Йі на цей раз вона не плаче — серйозна, зосереджена. Тільки ногами пряде. Все наче біжить кудись, біжить...

— Електрокардіограму робили?

— Так. Ось вона.

— Так-так...

До кімнати, теж весь у білому, зайшов чоловік. Теж лисий, теж в окулярах, але на десять або й більше років молодший за професора.

— Знаюмтесь.— Нові знайомі вклонилися одне одному.— Хочу порадитися з вами, Євгене Митрофановичу.— І пояснив Юлії:— Це мій найперший помічник і порадник. Блискуче оперує й чудовий діагностик. Не протестуйте, Євгене Митрофановичу, я це говорю завжди й скрізь. Картина ясна?

Євген Митрофанович глянув на кардіограму, рентгенограму, перевірів у дитини пульс. Приклав стетоскоп до груденят. Відповів коротко:

— Ясно.

— Оперувати треба?

— Неодмінно.

— Коли?

— Коли підросте.

— Конкретніше?

— Років через три-чотири...

Це був вирок. Тяжкий. Загрозливий. Може, й смертний.

— А якщо... вона не доживе? — спитала мати.

Валеріан Амвросійович ще раз глянув на електрокардіограму.

— Гадаю, вам не доведеться чекати так довго. Ні, Євгене Митрофановичу. Такі операції ми почнемо через рік-два. Після певних експериментів. А зараз... зрозумійте, Юліє Андріївно,— ні досвіду, ні практики. Операція винятково складна. Треба розрізати серце і вшити в отвір між правим і лівим шлуночком латку з тефлону або іншої подібної тканини. Така операція можлива лише з застосуванням штучного серця. Ніні, погодьтесь... і зрозумійте. Ви ж лікарка...

Так, вона лікарка. І добре знає, що з такою хворобою чекати не можна. І добре розуміє, що виходу нема. Згадує:

— Але ж в Америці, здається...

— Так, професор Лілліхейм оперував дитину, якій не було ще року. Це виняток. Могла бути й невдача. Чесно кажучи, ми почали цю справу пізніше, ніж американці. Нам завадила війна... Та, повторюю, через рік або два...

— У неї приступи бувають все частіше. Кожного разу на вищій хвилі...

— Сумно, але іншої ради поки що нема.

Юлія дякує за прийом. Бере свій найдорожчий скарб на руки, йде до виходу. І треба ж такої пригоди,— мало їй горя й журби,— в коридорі, з цигаркою в руці, кокетуючи з вродливою лаборанткою, стоїть Владислав.

Хотіла непомітно прошмигнути, та не вдалося. Побачив. Дуже здивувався. Значить, не знав. Зустрілися випадково. Юлія мовчки вклонилася йому. Одною рукою міцно пригорнула до грудей дочку, другою схопилася за поруччя сходів, щоб не впасти, і, мов крихка скляна статуя, спускалася вниз.

Через чотири години після вильоту з Москви реактивний літак ТУ-104 приземлився в аеропорту Бурже. Невеликий, тихий провінційний аеропорт. Довкола простяглося поруділе від спеки поле, вдалині виднілися обриси Парижа. Стрімко вгору піднімалися ажурні контури Ейфелевої вежі.

Сени не видно. Хоч би лісок який чи парк. Спека...

Вийшли з літака. Василь Дмитрович у цивільному одязі — м'якому літньому костюмі бежевого кольору. Генеральську форму віз у чемодані. На Багричеві — попелясто-сірий костюм спортивного крою. Обидва виглядали пристойно, навіть франтуваті.

Пасажири — здебільшого парижани. Були й такі, що ще сьогодні мали летіти далі — в Монреаль, Нью-Йорк, Ріо-де-Жанейро. Ці дуже квапились. Їхні літаки відлітали за дві-три години з фешенебельного аеропорту Орлі. Звідти завтра полетять за океан Корунов і Багрич.

А поки що їх привітно зустрічає другий секретар Радянського посольства Тодорович. Запрошує до машини. Їхній багаж відправлять прямо в готель. У який готель? «Пале д'Орсей». На набережній Анатоля Франса.

Блискучо-чорна «Волга» з червоним прапорцем мчить до околиць Парижа. Попереду — шофер Фомичов і дипломат Тодорович, позаду генерал Корунов та інженер Багрич. Теж у ролі дипломатів. Маленька чотириколісна екстериторіальна радянська одиниця мчить по території капіталістичної Франції.

Довга вулиця селища Бурже: крамнички, ресторани,

буфети-бістро. На тротуарах знамениті паризькі продавці зелені, докладно описані Бальзаком і Золя. Ліворуч — робітничий район Іври, де звичайно відбуваються пленуми та з'їзди Французької компартії. Ідолоподібна постать із золота — пам'ятник Жанні д'Арк.

— Некрасиво, правда? — запитує Тодорович і відразу пояснює: — Французи поставили бронзову фігуру своєї національної героїні. Кажуть, що пам'ятник тоді виглядав значно краще. Та Гітлерові, під час окупації Парижа, заманулося зробити жест. Показати щедрість і «любов» до французів. Він звелів покрити Жанну золотом. І виявив цим не щедрість, а несмак.

Багрич подумав: «А все-таки добре, що споруджено пам'ятник народній героїні, та ще й у такому світовому центрі, як Париж. Ми, звичайно, не забули й ніколи не забудемо про нечувану самопожертву наших жінок і дівчат у Вітчизняній війні. Та цю пам'ять треба б якось матеріалізувати. Від Волги до Берліна я бачив сотні монументів відомим і невідомим солдатам. На них, мов живі, стоять воїни з автоматами в руках. Це добре. Вічна пам'ять їм і вічна слава! Але чому б, скажімо, не поставити пам'ятник Зої Космодем'янській у Москві, Лялі Убийвовк у Полтаві, Тетяні Кравчук у Житомирі...» Він подумав і про Юлію. Про інших — живих. Хіба вони не заслужили хай безіменної шани?..

Тепер думки кружляли довкола Юлії. Вона сьогодні, мабуть, виїде до Києва. Чи варто було їй взагалі їхати з ним у Москву? Чи не пошкодить це Зореславі?

Проїжджали недалеко від Ейфелевої вежі. Вона велично стрімкла вгору, до хмар, до вітрів, до сонця. Перед нею, наче барвистий королівський гобелен, лежало Марсове Поле. Тінь її, мов легкий висячий міст, перегнулася через Сену.

— Ого! — вигукнув Корунов і показав крізь відчинене віконце. — Погляньте! — Вздовж набережної, в районі парламенту, біля мостів через Сену стояли загони поліцейських на мотоциклах і моторолерах, з кулеметами та автоматами. — Паризькі ажани у всеозброєнні.

— Невже злякалися нас? — пожартував Багрич.

Тодорович пояснив лаконічно:

— Алжир...

По набережних Сени, мостах через ріку, вгору по Єлісейських Полях мчали тисячі автомашин. Розкішні американські «кадилаки» та б'юїки, незугарні, але потужні

західнонімецькі «мерседеси», дешеві італійські «фіати», меткі французькі «рено» та «ситроени», перемішані з машинами стародавніх марок та моделей, яким давно місце на автомобільних кладовищах... Все це юрмилося на перехрестях вулиць, квапилося, пробивалося вперед, гуло, ревіло, чадило. По той бік Сени, за парком Тюільрі, луврський годинник бив дванадцять.

— За годину тут буде тихо, — пояснив Тодорович. — О першій дня увесь Париж ленчує.

Він ужив дієслово від англійського слова «ленч». Багрич зрозумів його. Ленчувати — це не снідати й не обідати. Щось середнє. Мабуть, полуднувати, як казали колись у Березняках.

Навпроти Лувру, серед монументальних будівель вісімнадцятого та дев'ятнадцятого століть, міцно вросла в лівий берег Сени розкішна, хоч і старомодна, споруда готелю «Пале д'Орсей». Багрич пізнав цей будинок. За часів Бальзака тут був залізничний вокзал. Бальзак згадує його не раз у своїй «Людській комедії». Потім залізницю відвели з непрохідного лабіринту міського центру. Тепер на даху готелю — станція вертольотів, які курсують по лінії Париж — Брюссель. Людська комедія? Можливо...

На запитання офіціантки, чи обідатиме, Юлія відповіла, що не голодна й нічого не хоче. Вона справді була сита по горло! Її лякала й обурювала безпорадність таких видатних світил медицини. Вона розуміла, що можуть бути й неминуче бувають такі царини медичної або іншої науки, в яких наша країна на якийсь час поступається перед іншими. Галасливо запевняти, що радянська наука завжди і в усьому найпередовіша, можуть тільки люди, яким байдужі кровні інтереси цієї науки, її справжній розквіт. Прогрес науки — це велике вселюдське змагання талантів, можливостей і, нарешті, звичайнісінького везіння. Наукові відкриття не робляться лише за чийось бажанням. Так переконувала сама себе Юлія. Та її лютило, що саме в цьому — у вузькій галузі торакальної хірургії — якесь нікчемне відставання від американця Ліліміхейма може коштувати її дочці життя.

За своєю звичкою Юлія розмашистими кроками міряла підлогу кімнати. На Зореславу їй важко було дивитися. В голову лізли думки, які вона сама вважала

ідіотськими, але позбутися яких не могла: наче під ковдрою лежить не жива дитина, а захололе мертве тіло. Ця думка доводила її до розпачу.

Скільки часу так минуло, не знала. Скільки разів деренчав телефон, не лічила. Не брала трубки. А потім подумала: «Ану ж від Черьомухіна? Ану ж старий передумав?» Коли знову залунав дзвінок, підійшла й, не вагаючись, спитала:

— Валеріан Амвросійович?

— Ні,— почула тверду відповідь.— Тільки, ради бога, не кидайте... не кидай трубки. Я хочу сказати щось важливе.

Пізнала голос Владислава. Шпурнула б трубку, та стримала її все та ж безоглядна надія: «Може, хоч він допоможе?..»

А Владислав кидав слова, як згустки болю:

— Мушу тебе бачити, розумієш — мушу!

Догадувалась: не про Зореславу думає він...

— Сама доля хотіла, щоб ми зустрілися...

«Яка там доля! Нема на світі ніякої долі. Є тільки сліпа випадковість...»

— Я зараз буду в тебе!

— Не смій! — крикнула вона, та, мабуть, пізно. У трубці бив на сполох тонкий, високий, переривчастий звук.

Несподіванка зовсім приголомшила Юлію. Що робити? Вона не може прийняти його тут. Навіть на хвилину, навіть на два слова. Це кімната її й Данилова. І дитина спочиває, крихітка люба — її й Данилова. Минуле не має права переступити цей поріг!

Замкнути двері на ключ, не відзиватись? Нерозумно. Вигнати його з порога? Не послухає. Адже він має право говорити з нею. Ім'ям фронтової дружби. Ім'ям колишньої любові.

А тут ще надія жевріє в безнадії: ану ж? Врятував же він її колись життя, руку...

Як жінка — вірить. Жде чуда. Як лікарка — заперечує: коли вже сам Черьомухін відмовився... І отой його Євген Митрофанович... А Гаркуша — ортопед... Хоч, правда, на фронті робив різні операції. В тому числі й торакальні — на легенях, на серці...

За хвилину-дві він буде тут. Що робити? Треба вийти з становища. Треба!

Кличе покоївку тьотю Дашу й просить доглянути дитину. Сама, накинувши літній плащ, поспішає до ліфта. Вона перестріне його у вестибюлі. Вона слухатиме його, говоритиме з ним, раз він так домагається цього. Але не в номері, не біля Зореслави...

У вестибюлі його нема. Подивилася ще й ще раз. Є люди з усіх кінців планети, його ж нема. От і добре. Може, роздумав? Може, почув її вигук «не смій!»?..

Швейцар у цяцькованій уніформі послужливо відчиняє перед нею високу, масивні двері. За дверима — Москва-ріка, місто, ясне надвечір'я. Зараз у Ленінграді білі ночі. У Москві — довгі вечори й ранні світанки. Наче відсвіт білих ночей з-над Неві.

Юлія сходить униз по широченних гранітних сходах. Жде. Одне за одним під'їжджають таксі, службові й приватні машини, автобуси. Його нема. Вона жде. «Дивне побачення!» — думає гірко. Що подарує ця зустріч їм обом? Будь-яке зближення між ними неможливе. Значить, ще більше віддалення?

Про можливість допомоги доцента Гаркуші її дочці Юлія вже не мріє. Чи прохолода вечора вплинула на неї, чи потроху дерев'яніють нерви? Та розум все наполегливіше переконає: чудес на світі нема!

Йї уже набридло чекати, коли Владислав несподівано вийшов із таксі й, не помітивши її, по-молодецькому почав верстати сходи. Гукнула:

— Владик! — зовсім як колись... і відчула, що червоніє. Він вернувся, спинився на східці вище від неї.

— Юлько!..

— Навіщо ти прийшов?..

Не могла казати йому «ви», це було б просто безглуздо.

— Я прийшов по тебе, — відповів твердо й зухвало.

Обое розуміли, що сходи, по яких раз у раз сновигали люди, — не місце для розмови.

— Ходімо туди, — він очима показав на ріку. Біля її берега, на поплавку, притулився невеличкий ресторан «Чайка». Назва ресторану нагадала Юлії машину Корунова, на якій вона сьогодні вранці їздила проважати Данила. Тоді, як і тепер, біля Зореслави залишалася тьотя Даша. Зараз донечка спить. А її мати раптом відчула, що страшенно голодна. Як поснідала нашвидку о шостій ранку з Данилом, то більше й ризику в роті не мала. Сперечатися з Гаркушею не до снаги їй.

У ресторані було людно, але досить затишно. Правда, на палубу поплавка пробивалися запахи з кухні, але їх шоразу відгонив вітерець, що вільно гуляв по ріці.

— Істимеш?

— Голодна як вовк,— призналася колишня санітарка й розвідниця.— Я сьогодні майже нічого не їла. Проводжала чоловіка, — підкреслила навмисне.

Гаркуша всміхнувся:

— Щаслива?

Вона відчула вдячність до нього за цю усмішку й пряме запитання. Йї стало легше, вільніше. Відповіла так само невимушено:

— Уяви собі: так.

— Що в тебе з дитиною?

Оце запитання по суті. І йому вже зовсім зраділа Юлія. Розповіла про хворобу дочки, про зроблені нею потай від чоловіка дослідження динаміки розвитку недуги і щодо етіологічного фактора, і щодо процесів компенсації; про рентгенологічне вивчення розміру й форми серця та його пульсації; про електрокардіограму; про візит до відомого київського педіатра професора Сахарова; про сьогоднішню розмову з Черьомухіним.

Вони, як лікарі, з півслова розуміли одне одного. Гаркуша уважно слухав і співчутливо хитав головою. Тим часом подали страву. Юлія їла, не помічаючи навіть, що саме. Без кінця розповідала різні деталі, з надією дивилася на такого несподіваного співбесідника.

Доцент Гаркуша замислився. Випив фужер сухого вина. Зітхнув:

— Шкода, що ми так відстали в цій галузі. Де в чому ми, правда, випередили американців, наприклад, в операціях на серці під місцевим наркозом... хоч вони, правда, надто травмують психіку хворого. Багато ще тут неясного, спірного... От і я не з пустими руками приїхав до Москви. Випрямляю горби, це вже доведений факт. Захищатиму на цьому докторську. Та серце... тут я безсилий... не моя сфера...

— Ти ж оперував на фронті!

— Поранення. У дорослих. У безвихідному становищі, без будь-яких гарантій! Це зовсім інша матерія...

Так, Юлія це розуміла. Отже, остання надія згасла. Питала в думках: «Чого ж ти збентежив мене? Чого набивався з цим візитом?..»

— Ходімо! — запропонував Владислав, розплатившись за вечерю. Юлія хотіла платити й собі, але вчасно стрималася. Недоречною й смішною виглядала б ця дрібна демонстрація незалежності.

З хиткого поплавка ступили на твердий ґрунт берега. Юлія дивувалася, що Владислав поводить себе так стримано й байдуже. А по телефону так благав про зустріч...

На першому ж східці вона спинилася й простягла руку для прощання.

— І це все? — з болісним жартом спитав Гаркуша.

Юлія теж посміхнулася вимушено й криво.

— Не треба... Владиславе Павловичу.

Він узяв її за обидві руки:

— Ім'ям... того, що було між нами, прошу тебе, скажи ще раз: ти з ним щаслива?

Це повторне запитання пояснило їй усе. Вони обоє надіялися на цю зустріч. Кожен по-своєму. І обоє марно.

Так і сказали одне одному.

Він:

— Пробач, що я не можу допомогти тобі в твоєму горі.

Вона:

— Пробач і ти мені. Навіть горе не може затьмарити мого щастя.

Він перебив, наче боячись її дальшого признання:

— От і з'ясували, як кажуть, взаємини.

— Ми їх з'ясували давно.

Тут вона згадала подію, про яку зовсім забула. Рада була згадці, яка давала привід змінити тему розмови:

— До речі, твій Ігор у Києві.

Гаркуша реагував досить спокійно:

— Що ж, вітай його. І скажи, що йому личило б пояснити батькам свою поведінку. Хоч би листовно...

— Він працює на заводі...

— Вони вже такі дорослі! — журно вигукнув Гаркуша-старший. — Світлана вийшла заміж, Ігор скоро одружиться. Марина жде не діждеться онуків, а я... Ет, не будемо про це! Прощай... моя єдина!

Він нахилився, поцілував її у чоло й швидко подався від неї.

Юлії стало шкода його... Вона знову ні з чим ішла

до Зореслави... А Данило зараз аж у Парижі... О боже, який світ великий, який тісний і як на ньому іноді буває сумно!

Вони дивилися на вечірне місто з верхньої площадки Ейфелевої вежі. Доставлені сюди ліфтом, Багрнич, Корунов і Тодорович опинилися на запаморочливій висоті. Під ними обабіч величавої ріки шумів, сяяв і вирував один з найбільших людських мурашників світу. Тисячі реклам спалахували неоновими блискавками, тисячі автомобільних фар кидалися наосліп у пітьму, тисячі вікон мерехтіли й губилися в проваллях вулиць, у прірвах площ.

Олег Максимович виявився люб'язною людиною й добрим знавцем Парижа. На «Волзі» посольства вони за кілька годин встигли побувати в Пантеоні (тихий і сумний олтар безсмертя, де, по суті, нема нічого, бо тіла великих давно зотліли, а слава їх шугає в живому світі), в Будинку інвалідів (мармуровий саркофаг Наполеона — бундючна й химерна домовина нездійснених фантастично-зухвалих мрій), на Монмартрі (природний спостережний пункт для архаїчних воєн минулого, хворобливе марення багатих на видумку та бідних на франки вуличних митців, важкий, мов анафема, й гострорезбрий, мов скеля, храм серця Ісусового), на острові Сіте (кам'яна симфонія собору Паризької богоматері — цитадель середньовічного аскетизму, оточена зеленою метелицею бузків та платанів), на кладовищі Пер-Лашез (дорога, як пам'ять про друга, могила Барбюса, пощерблена кулями Стіна комунарів — незагойна рана в серці Парижа)...

Ось і зараз Тодорович пояснював:

— Дивно, що в 1889 році, коли Ейфель, тоді ще мало-відомий інженер, учасник будівництва Панамського каналу, збудував цей металевий монумент на славу нової індустріальної техніки, громадськість Парижа повстала проти нього. Письменники, художники, вчені вважали вежу потворною. Дрібні буржуа й міщани боялися, що вона впаде й накоїть лиха. Щоб розвіяти хоч це, друге, упередження, Ейфель вдався до чисто паризького засобу. Він влаштував на вежі весілля своєї дочки й залишив молодих тут на шлюбну ніч. Після цього парижани повірили, що вежа не впаде ніколи.

— А тепер її знає увесь світ,— додав Корунов.— Отже, виходить, що й великі люди помиляються. Адже серед ворогів Ейфеля був, здається, й Мопассан?

— Нове завжди з трудом входить у нашу свідомість,— погодився Тодорович. — Крім того, парижани люблять давнину. Бачите — вулицями Парижа шмигають малесенькі, схожі на допотопний трамвай автобуси? У них навіть сигнали збереглися трамвайні, хоч самих трамваїв у Парижі давно нема. Муніципалітет прийняв був ухвалу замінити ці автобуси сучасними великими пульманами. Та нічого з цього не вийшло. Запротестував увесь Париж. Традиція!..

— А знаєте,— встряв у розмову Багрич,— це не завжди погано. У Києві, біля пам'ятника Богданові Хмельницькому, стояли ліхтарі в стилі минулого століття. Ровесники пам'ятника, вони становили з ним єдиний ансамбль. Якісь чиновні душі взяли й «осучаснили» площу: викорчували ліхтарі як «пережиток минулого». Яким же голим, наче недокінченим, став після цього пам'ятник! Та що говорити про ліхтарі, коли ми в тридцятих роках зрівняли з землею не одну стародавню споруду.

— Гіркі факти,— констатував Тодорович.

— Чому б у таких випадках,— не вгавав Багрич,— не спитати думку вчених. Треба більше поважати історію свого міста!.. Однак,— звернувся до Олега Максимовича,— пробачте за цей «ліричний відступ». Я дуже люблю Київ, і тому... Та повернемося до нашої вежі.

— Ну, що ще можна сказати? — сам у себе запитав Тодорович.— Вам, як інженерові, цікаво буде знати, що твір Ейфеля справді технічне чудо. До 1931 року ця башта була найвищою спорудою світу. Зараз її рекорд побили деякі нью-йоркські хмарочоси. Ви їх побачите. Вага вежі — дев'ять тисяч тонн. Уявляєте собі — закріпити таке громаддя в основі, підняти вгору, вивірити й відрегулювати вертикальне положення при тодішній техніці...

— А тепер тут ресторан для нероб та місце подиву для туристів,— іронізував Корунов.

— Не тільки!..— Тодорович, видно, любив цю вежу, любив це місто, в якому прожив чотири роки, місто, якого не любити не можна. — Ейфелева вежа служить Парижу і як радіощогла, і як телевізійна вишка.

— І як трамплін для самогубців,— додав Василь Дмитрович, який знав Париж із попередніх відвідин.

— Атож,— погодився другий секретар посольства.— Нещодавно відбувся своєрідний «ювілей»: з башти кинувся вниз тритисячний самогубець. Як і його попередники,

нещасний розбився вщент. Лишається додати, що адміністрація ресторану влаштувала з цієї нагоди святковий банкет. Все-таки реклама...

Ореол, що осявав вершину вежі, раптом згас. Життя розбивало ілюзії. Нещадно.

Кожен мимоволі глянув вниз і в думці простежив траєкторію польоту. Триста метрів — височінь пристойна. Достатня, щоб угамувати найпекучіше людське страждання.

Тодорович відпустив машину, й від вежі вони помандрували пішки. Сену перейшли по мосту Конкорд. Ріка — чепурна й весела, як справжня парижанка, — лагідно й принадно плюскотіла вниз, граючи відблисками ліхтарів і реклам, запрошуючи охочих у дорогі, комфортабельні купальні з профільтрованою та підігрітою водою. За мостом відкривалося вражаюче видовище. Ліворуч, у густому кленовому парку, брали розгін Єлісейські Поля — широка магістральна вулиця, що нестримно рвалася вгору, до могили Невідомого солдата й Тріумфальної арки. Обабіч магістралі приголомшували перехожих каскадами вогнів храмоподібні магазини, ресторани, кінотеатри, вар'єте. На вершині пагорба Єлісейські Поля стрімголов поринали в автомобільні і людські потоки площі Етуаль, що, мов дванадцятикутна зірка, розбігалась мереживом вулиць і провулків. Далі, вгору за Тріумфальною аркою, уявно вгадувався оспіваний чародіями французького слова Булонський ліс. Праворуч від моста сміхом і гомоном вирував парк Тюїльрі і середньовічним смутком чорнів Лувр.

А попереду, на тлі велетенського, схожого на будівлі Стародавнього Риму собору святої Мадлен, розляглася площа Згоди — Плас де ля Конкорд. Тугим кільцем оточували її дебелі постаті мармурових жінок — символічні емблеми найбільших міст Франції, столиць її департаментів. Посеред площі бовванів покарбований ієрогліфами обеліск, створений багато тисячоліть тому в Єгипті й перевезений сюди за наказом Наполеона. На ознаку неперевершеної могутності Бонапартової імперії. Багрича вразила велич обеліска. Минули віки, вивітрюються стіни пірамід, давно сконав отруений миш'яком несамовитий корсіканець, дощенту розвалилася його парадоксальна імперія, а загадкові знаки обеліска, що ховають мудрість віків, живуть і вражають донині. Цей обеліск такий суворий і незворушний, мов стоїть серед Аравійської

пустелі, а не на одній з найлюдніших площ Парижа. Багрич згадав рядки улюбленого поета:

Если бы я был
Вандомскою колонной,
Я б женился
на Плас де ля Конкорд!

Тодорович засміявся:

— О, Маяковський любив Париж! Мабуть, ще більше за мене. До речі, Вандомська колона звідси недалеко. А з ім'ям Маяковського парижани пов'язують таку легенду: начебто Володимир Володимирович, закохавшись у парижанку, послав їй букет білих троянд. Це сподобалося вибагливій красуні. Тоді наш поет склав контракт з господарем квіткової крамниці, згідно з яким квіткар зобов'язався засилати квіти щодня на таку-то адресу. Для цього Маяковський начебто вніс певну суму грошей. Давно вже поет пішов з цього світу, певне, помер і той квіткар, а зів'яла красуня одержує з квіткової крамниці щоранку букет білих оранжерейних троянд.

— Це правда? — поцікавився Корунів.

— Не знаю. Не хочу перевіряти. Боюсь розвіяти прекрасну легенду.

Багрич у думці погодився з молодим дипломатом. Після історії з Ольгою він ненавидів і проклинав жінок. Після зустрічі з Юлією почав їх боготворити. Людина завжди вигадує теорію для виправдання практики. Зараз, коли він жалів у душі, що тут нема його вірної дружини, що вона не поділяє з ним захоплення від чудового міста на Сені, Данилу особливо зворушливою видалася ця сторінка з біографії поета. Навіть якщо вона була легендою.

— Та як у Парижі не закохуватись! — продовжував тему розмови Олег Максимович. — Погляньте!

Вони увійшли в парк Тюільрі, щоб, поминувши Лувр, Королівським мостом вийти на набережну Анатоля Франса.

Парк шаленів. І не тільки від гомону й сміху. Від поцілунків. Цілувалися, сидячи на лавах, стоячи і йдучи, в тіні й на світлі, на бічних стежках і на головних алеях. Цілувалися довго, жагуче, запаморочливо. Данило згадав травневу ніч у Києві. Щось подібне, але не те. Там було тихе, скромне, соромливе кохання. Тут — наче безрука Венера з Лувру серцем благословила парк, мости, бульвари, місто. Любов не скидалася на квартирантку,

яка заборгувала хазяйці й ходить навшпиньках, боячись її розбудити. Любов тут сама була всевладною господаркою.

— Весна вже скінчилася,— з усміхом і гордістю вів розповідь Тодорович,— а Париж невгамовний. Парижани зрештою цілуються завжди і скрізь. Хіба що взимку частіше переходять з вулиць у помешкання... та й то лише тоді, коли погода дуже вже дошкульна. А так... Ось бачите?

Він показав на дах будинку на сусідньому бульварі Мадлен. У мансарді світилося вікно. На підвіконні, спустивши ноги вниз, сиділа пара закоханих. Вони цілувалися. Смачно. До нестями. Здавалося, ось-ось у забутті зваляться на голови перехожим.

— Не бійтеся за них,— пожартував Олег Максимович. — Амур підтримує їх могутніми крилами.

Раптом пролунали постріли. Це сталося так несподівано, що здалося, ніби хтось забавляється, б'є з хлопавок. Та досвідчений слух Корунова й Багрича ясно відчув залізний горох автоматних черг. Тодорович навіть не здивувався:

— Поліція...

Не дуже здивувалися й відвідувачі парку. Вони лише перестали цілуватися й стояли, очікуючи, уважні, як птахи.

Почувся тупіт ніг. На головній алеї з'явився юнак. У розпанаханому макінтоші. Смаглолиций. З коротким, кучерявим, наче виліпленим із смоли волоссям. Біг у напрямі ріки. Його переслідували три поліцейські, ведучи безладний вогонь з автоматів. Юнака ніхто не спинив. Перемахнувши через парпет, він скочив у Сену.

— Алжірець,— пошепки пояснив Олег Максимович.

— Врятується? — наївно спитав Багрич.

— Навряд. Високо. Та й берег вниз бетонований...

Ажани стріляли вниз, у ріку. Мабуть, сікли кулями труп...

— Часто так? — спитав Корунов.

— Частенько...

У парку знову цілувалися. Це виглядало як блюзнірство. Або як наркоманія.

— Не дивуйтеся,— сумно резюмував Тодорович.— Такий тепер Париж: поцілунки і кров...

Постріли над Сеною стихли. Ажани поверталися назад з почуттям виконаного обов'язку.

НАВЗДОГІН ЗА СОНЦЕМ

Ще перед від'їздом до Москви Юлія познайомила Ігоря з Ларисою і попросила дівчину по-товариському заопікуватися невлаштованим у житті юнаком. Лариса залучила до цієї справи свого нареченого.

Гордій — колишній моряк, Ігор — сапер, їм є про що поговорити. Та й у любовних лабіринтах Чабанець був більш досвідченим подорожнім, ніж його новий друг.

Зближення Ігоря з Чабанцем дуже не сподобалося Крокві. Він ладен був безплатно готувати молодого Гаркушу до екзаменів у вуз, тільки б здобути над ним духовну перевагу. Але поки що торжествувала Лариса. Ідейний і моральний антипод Івана.

Невдоволення, ба навіть лють Крокви досягли апогею, коли Ігор познайомився з його сусідкою по квартирі, дев'ятнадцятирічною Тамілою Голобородько, рахівником і касиркою цеху вимірювальних приладів. Таміла жила самотньо, в невеличкій кімнатці біля кухні. Дочка залізничника, вона виростала на залізничних станціях десь у Фастові чи Миронівці, де й закінчила десятирічку. Поїхала до Києва вступати в університет, провалилася й, не маючи бажання повертатися додому, влаштувалася тут, на заводі. Третю кімнату, якраз навпроти Крокви, займав слюсар експериментальних майстерень, підстаркуватий бездітний вдівець Петро Петрович Черногуз. Він і справді був подібний до черногуза — високий, худий, а що був заповзятим рибалкою, то всі вільні від роботи години простоював з вудлицем над водою, самотній і замислений, мов лелека. Заселяючи квартиру, заводська адміністрація і завком взяли до уваги її невеличкі габарити й тому поселили в ній трьох одиноких пожильців.

Таміла не подобалася Іванові. Була маленька, як дівча, а обличчя, дрібненьке й кирпатеньке, чимсь невловимим скидалося на хлоп'яче. Коли, бува, взимку, виходячи на лижну прогулянку, одягне чоловічий спортивний костюм — ну, просто тобі урвіголова-халамидник, та й годі!

Подобалася чи ні, а напідпитку таки не раз чіплявся до неї. Йї завжди діставав одкоша. Потім, звісно, не пробачався, бо це не входило в його моральний кодекс. Лише презирливо зневажав.

Аж тобі маеш — погануля Таміла полонила Ігоря, який в усьому мав би слухняно радитись зі своїм інженером. Адже Іван Андронович першим у конструкторському бюро допоміг молодому стажистові, який креслив не дуже добре, оговтатися в новій обстановці. І от така невдячність!

Кроква не вгадав. Таміла не полонила Ігореве серце. Їх познайомив Гордій, який знав дівчину, бо не раз зустрічався з нею в штабі народних дружин при райкомі комсомолу.

Про чуттєвий потяг Ігоря до Таміли не могло бути й речі. Рана на серці, завдана йому в Ростові, ще надто відчутно давалася взнаки. Ігор чемно вислухував дружні Чабанцеві поради, рбвив вигляд, ніби вірить його доказам, що все в житті минається, все швидко відходить, а потім зненацька запитував свого розрадника:

— А якої б ти заспівав, коли б тебе зрадила Лариса?

Й, побачивши, як від самого лише припущення блідне бувалець Гордій, іронічно всміхався.

Та якраз те, чого не міг зробити Гордій, вдавалося Тамілі. Саме з неї була найкраща розрадниця. Таміла не заспокоювала Ігоря, не говорила йому втішних слів. Боронь боже! Вона балакала про що завгодно, тільки не про кохання, переживання, страждання або щось до цього подібне. Невтомна щебетуха, ця кирпатенька дівчина не давала йому й слова вимовити — все цокотіла й цокотіла про різні смішні історії та небилиці. І ця балаканина потроху втихомирювала юнаків біль, заспокоювала збурену душу. Ігор спочатку не уникав, а потім і шукав зустрічей з нею.

Зате до Крокви відразу відчув неприязнь, незважаючи на товариську допомогу, яку той йому запропонував. Важко сказати, що було причиною антипатії — надмірна зарозумілість молодого інженера, яка пробивалася крізь удавану щирість, чи випадковий збіг обставин: лаборантка Ірина в Ростові вийшла заміж за інженера харчового комбінату, на якому працювала, й інженер той був достеменно схожий на Крокву. Ігор переконував себе, що це нісенітниця, але побороти упередженості не міг.

Таміла дуже любила танцювати. Почує музику — затремтить, засяє, піде, сама того не помічаючи, підтюпцем. Ще в середній школі жоден вечір художньої самодіяль-

ності не обходився без її тарантели або кукарачі. І тепер, у ті дні, коли не чергувала в штабі дружини й не ходила з комсомольським патрулем, бігала до клубу не на лекції та курси, а в танцювальний гурток. Що зробиш, у кожного свої уподобання!

Частенько Ігор ждав її біля клубу, щоб провести додому. Вона кепкувала з нього:

— Не ти мене проводиш, а я тебе. Бо я ж таки дружинниця і мене жоден хуліган не займе!

Так було й сьогодні. В цю високу й простору, мов зоряний храм, червневу ніч Ігор мовчки крокував, Таміла шебетала.

— Я кажу йому: «Крутить пірует!» — а він не знає, що це таке. Я показала йому, він спробував та як ге-е-пне! Ой смішно було! Я тоді йому: «Пенсіонер, а до танцю кортить!» — а він: «Ану, покажи ще раз». Я знову показала, він знову закрутився та як ге-е-пне! Підвівся й пішов шкутильгаючи. Більше не приходив. А ще був у нас такий випадок. Це коли я жила в Миронівці. Каталася на санках у лижному костюмі, а зі мною Софійка Сірошанка, років на три старша за мене, висока на зріст... От один підпийлий дядько і подумав собі, що я хлопець. Підкликав до себе й каже: «Хлопчику, познайом мене з твоєю сестрою. Прошу тебе, як мужчина мужчину. А хочеш — карбованця дам». Це старими, звичайно, грішми. А я йому басом: «Ех ти, чортове опудало. Це не сестра моя, це моя жінка!» А сама злякалася та навіть кахача! А потім смі-і-ялася! Аж ребра боліли.

Ігор мимоволі всміхався. Дріботить ото, базікає казна-що, таке ж воно миле!

А Таміла без угаву гомоніла:

— А то я було закохалася. Це вже в Києві. Стукнуло мені тоді шістнадцять. Одержала паспорт, а в кіно, те, на яке «до шістнадцяти», не пускають. Кажуть: мала. От я беру паспорт у руки та й штурмую двері. Скандо-а-лю! Аж одного разу — глип, сило небесна! У фойе кінотеатру — він! Актор! Отой, що в «Шляхах-дорогах» агронома грає. «Шляхи-дороги» бачив? А я бачила! Так він там грає того, що закохався в чужу жінку. В заміжню. Я йому так співчувала! А тут він сам. Живий-живісінський! І на мене баньки вилупив. Наче радий, що зустрів незаміжню. Підійти б мені до нього, простягти руку, може, була б уже заміжньою... А я, дурепа, сторопіла. Тільки слухала, як він виступав у фойе та говорив

про себе, про свої ролі. А потім прийшла додому й почала писати йому листа. Як Татьяна Онегіну. Їй-ей! П'ять днів писала, а на шостий порвала. От чому я досі незаміжня. Смішно, ні?

«Ну й добре, що незаміжня,— думав Ігор.— Сумно мені було б без тебе...»

Підійшли до Тамілиного під'їзду. Тут їх і перестрів Іван:

— Привіт майбутнім космонавтам! Чао! — це слово він перейняв від Сохацької. — Ну що, весілля скоро? Поспішайте, поки в неї животик не надувся...

— Перестаньте! — скипів Ігор.

Але Таміла залишилася спокійною. Рішучим жестом відсторонила Крокву з дороги й зникла в парадному.

— Чого ти бризкаєш слиною? — приндився підпилий. — Вона моя сусідка... Розумієш? Сусідка! Дуже близька. Ясно?

Ігореві стало гидко:

— Ідіть проспійтеся. І не меліть дурниць!

Повернувся й пішов. Довгими цибатими ногами. Дійшов до рогу вулиці, спинився. Вернувся назад:

— І не смійте її ображати. Чуєте? А то я зроблю те, чого не зробив у Ростові!

Тепер пішов остаточно. Зник за рогом.

А Іван довго дивився йому вслід. З люттю і заздрістю.

Сохацький розгорнув бурхливу діяльність. Після розмови з Приходько він забрав з раднаргоспу проект і технічну документацію Багрича. Не можна було гаяти часу. При першій же нагоді поїхав на завод будівельних деталей. Там головним інженером працював його друг Микола Гусев. Колишній товариш по службі.

Гусев, як полковець, стояв на спостережному пункті — збитий з дощок тимчасовій вишці — і командував боем. Завданням бойової операції була ліквідація наслідків дніпрової повені, яка частково зачепила й територію заводу. Завод стояв на низькому піщаному березі Дніпра.

Привітались. Микола покликав гостя на вишку. Пояснив:

— Розумієш, не чекали в цьому році такого водопілля. Спочатку, розумієш, все йшло гладко. А потім, розумієш, ринуло, як лавина. Сніги розтанули в білоруських пущах. А я за все, розумієш, в одвіті.

— Великої шкоди заподіяно?

— На щастя, ні. А все ж, розумієш?..— Без отого «розумієш» Гусев не міг вимовити двох слів. Звикає ж людина! — От і мучимось, розумієш... Ловили свої колоди аж під Кременчуком. А це, розумієш, закінчуємо...

Потім вони зійшли вниз, подиміли цигарками. Сохачський спитав:

— На виробничу програму не вплинуло?

— Повінь? Ні. Зачепило, розумієш, тільки штабелі лісу. Склад. І то частково.

— То й добре.

Й виклав йому свої турботи. Чи не можна при монтажі будинків відразу вмонтовувати апаратуру для кондиціонування повітря?

— Монтуємо не ми. Будівельні організації.

— Знаю. Одні роблять деталі будинків, другі їх монтують, треті займаються сантехнікою, четверті майструють кондиціонери. Зрозумій же: раз ми робимо для якогось будинку апаратуру, що створюватиме в ньому штучний клімат — ogrівання, зволоження й очищення повітря,— навіщо в цьому ж самому будинку ставити душники, калорифери, проводити труби для гарячої води і так далі? Це в тому разі, коли будинок підключають до системи міської теплоцентралі. А є ще будинки, в яких будують окремі котельні. Скільки зайвої роботи, витрат. Хіба не можна все це об'єднати в один комплекс?

— Звісно, можна. Але, розумієш...— Гусев з цікавістю глянув на старого приятеля: — Ти що, винахідником зробився чи раціоналізатором?

— Я завідую конструкторським бюро. Цього досить.

— Звісно, можна. Все, розумієш, можна. Треба порадитись у раднаргоспі, Держплані. Взагалі це ідея...

— От наш завод і хоче звернутися до раднаргоспу і Держплану з конкретними пропозиціями. А може, звернемось спільно, га?

— Пораджусь, розумієш, з директором.

— Гаразд. І я пораджусь. Це поки що моя власна ініціатива...

Домовились, що діятимуть спільно. Обговорили ще деякі практичні деталі. Пообіцяли подзвонити один одному.

Після цього Сохацький поїхав до Середи.

Директор, вислухавши, в чому річ, покликав до себе головного інженера.

Колодуб працював з ним на цьому заводі вже не перший рік. Спрацювалися добре. Та перед Новим роком Колодуба викликали в раднаргосп і запропонували йти директором нового підприємства в Дарниці. Колодуб не дав згоди, заявивши, що хоче порадитися з Середою. Середою запротестував і начебто добився перемоги. Якихось пару місяців тривало затишшя у цій справі. Аж оце все відновилося з іще більшою силою. Тепер уже нічого не могли вдіяти ні Колодуб, ні Середою. Здається, таки заберуть.

— Слухаю вас, Степане Гавриловичу,— сказав, привітавшись, Колодуб. Ставний, розважливий, з довгуватим волоссям, виразним, ледь одутлим обличчям, схожий на професора.

— Тут Леонід Потапович приніс цілий короб ідей. Я не хотів без вас, Анатолію Тимофійовичу, поки ще ви...

— Поки ще я... Здається, це «поки» триватиме вже недовго. Що вдієш! «Все тече»,— запевняв Геракліт Темний... Прошу, Леоніде Потаповичу.

Сохацький виклав свої пропозиції про широкий фронт наступу за нові методи створення штучного клімату в житлах радянських людей. Пропозиції справили хороше враження. Своєю логікою, аргументацією, вагомістю. Ніхто не сумнівався, що Багрич, коли б був тут, гаряче підтримав би їх.

— Я «за»! — прорік Анатолій Тимофійович.

— І я,— підтримав Середою.— Але з уточненням: ми не будівельне підприємство і не будівельна установа. Наша справа — прилади. В даному разі кондиціонери. Що ж, рискнемо, якщо ініціативу буде закріплено за нами. Заводів нашого профілю багато, а ідея плаває в повітрі...

— Це зрозуміло,— погодився Анатолій Тимофійович.

— З'ясуйте це питання в Держплані республіки,— поставив перед Сохацьким вимогу директор,— а потім уже форсуйте.

Сохацький пообіцяв завтра ж відвідати Держплан. А в думці промайнуло: «Нема дурних! Перехоплять

ініціативу, віддадуть комусь із своїх улюбленців... Знаємо цей дивертисмент. Треба їх поставити перед фактом!..»

Вклонився й вийшов.

— Ініціативний інженер,— похвалив Колодуб.

— Не лежала спочатку моя душа до нього,— в задумі вимовив Степан Гаврилович.— Здавалося — фертик, міщанин. А оце, бач, у роботі показує себе як слід...

Розкішний «Боїнг-707» із зручними сидіннями, блискучим обладнанням, дотепно розмальованими стінами — пряма протилежність спартанському ТУ-104 — мчав над океаном. Зі сходу на захід. Навздогін за сонцем.

Давно став для них приемним спогадом гомінкий і метушливий аеропорт Орлі — красень гігант з бетону і скла, що заліг у широкій і мальовничій долині, широко розкинувши могутні крила бічних під'їздів, сходів, ескалаторів, галерей. Багрич знав, що будівництво центрального паризького аеропорту коштувало мільярди франків, що в проектуванні та спорудженні його брали участь видатні архітектори та будівельники. Але уявити собі таку легку, весняну, радісну красу, тісно поєднану з практичною доцільністю кожного компонента, не міг. На його захоплення Тодорович, який проводжав їх до літака, всміхнувся:

— В Нью-Йорку ще не таке побачите.

Літак ішов курсом на Нью-Йорк. Вже залишився позаду останній рубіж Європейського континенту — західний берег Шотландії. Океан виднівся з висоти дев'яти кілометрів. На поверхні океану плавала місцями біла піна. Придивившись пильніше, зрозумів, що це не піна, а зграї хмарок повисли над водою.

Скінчилися й хмарки. Почалася безмежна синява. Зникли обрії, й скидалося на те, що довгий, комфортабельний зал літака вирвався в космічний простір.

Вродлива, зовсім юна стюардеса — волосся її було біле, як пасмо вибіленого сонцем клоччя, брови зелені, а губи фіолетові — раз у раз пропонувала то м'ятні цукерки, то охолоджену мінеральну воду, то газети й журнали — французькі, англійські, західнонімецькі, американські.

Корунов, що сидів обіч Багрича, взяв боннський військовий часопис. На першій сторінці знімок із Західного Берліна. Парад бундесверу. Сини убивць прагнули

стати убивцями. Нащадки вбитих сподівалися вийти сухими з-під атомного дощу.

Данило попросив у стюардеси американський «Лайф», тобто «Життя». Цікаво, яке життя він показує, що пропагує.

На обкладинці зріла панночка пишної шляхетної вроди. Схожа на Грету Гарбо в ролі королеви Крістини Шведка. Обрана «міс Юніверсал», тобто найвродливіша дівчина світу. Олег Максимович Тодорович розповідав їм у Парижі про підгрунття галасливо рекламованих конкурсів краси. Контори, які проводять подібні конкурси, не раз виявляються постачальниками живого товару. На магніт багатства й слави злітаються гарненькі дівчатка з усіх усюд. І тим, що одержують премії, а найперше тим, які їх не одержують, буває, потім просто нікуди дітись. Жодних засобів до життя. З ними підписують контракти на рекламу панчіх, бюстгальтерів, нічних сорочок. Посилають в Африку, Азію, Латинську Америку. Незабаром термін контракту закінчується. Для більшості це означає повнз безробіття. Десь у Сінгапурі або Кейптауні, за тридев'ять земель від дому. Вихід — у ліпшому разі нічні кабаре, в гіршому — просто вулиця...

«Невеселе життя,— подумав Багрич.— Подивимось, що далі?»

Далі фірма «Додж» рекламувала нову модель легкового автомобіля. Блиск і розкіш. Шофер натискає кнопку, й сидіння виходить назовні разом з дверцятами. Дама в дорогому норковому манто сідає. Сидіння автоматично вертається на своє місце.

«Непогано. Хоч і надто вже комфортабельно. Так ця леді, чого доброго, зовсім розучиться ходити».

Наступна реклама мала інший характер. Палець націлений прямо межі очі читачеві. Знак запитання на всю сторінку. Загадковий палець запитує: «Чи ти вже придбав для себе і своєї родини протиатомне бомбосховище?» Внизу фотографія — внутрішній вигляд бомбосховища, сім'я щасливців, яким тепер нібито атомний вибух не загрожує. Це рекламує свій авантюрний і шантажний товар фірма, зв'язана з династією шести братів-мільярдерів Рокфеллерів.

Поліцаї важкими палицями розганяють демонстрацію студентів, плакати яких закликають до миру й роззброєння. Декого з демонстрантів безцеремонно кидають у поліцейські машини. Під фотомонтажем підпис: «Розум-

на акція твердої влади: одягти на червоних намордники». І усміхнена, самовпевнена пика полісмена.

«Коли взяти до уваги, — подумав Данило Денисович; — що генерал-губернатором штату Нью-Йорк є Нельсон Рокфеллер, то не лише політичне, але й економічне підґрунтя подібної акції цілком зрозуміле...»

Танки-амфібії форсують ріку; велетенські жерла атомних гармат; підводні човни з ракетами «Поларіс». Аншлаг через усю сторінку: «Маневри НАТО на північному узбережжі Європи».

Стюардеса з фіолетовими губами прилаштовує столики, накриває їх паперовими серветками. Починають розносити обід: анчоуси, шпінат, консоме в мініатюрних чашках, ростбіф з зеленим салатом. Пасажири пожвавились. Тим більше, що тут, у першому класі, обід подають з коньяком або віскі.

— Ідеальна прелюдія для переговорів, — робить висновок Багрич, показуючи Корунову американський журнал.

— Зрозумійте, це дуже важливо! — переконував Сохацький скептично настроєного Крокву, якого застав у конструкторському бюро. Іван працював за столом Багрича, просторішим і ближчим до вікна. — Реноме заводу...

— Заводу чи ваше?

— Чому ж моє?! Як ви однобоко мислите! Скоріш уже реноме Середи, Колодуба, а в першу чергу самого Багрича!..

— Не вірю.

— У що саме?

— У вашу незаінтересованість.

— Знову тієї ж!

— Знаєте що, давайте відверто!

— Я з вами завжди буваю відвертим. У мене від вас нема жодних секретів. Як і у вас від мене, сподіваюся.

Кроква сполум'янів: «Невже натякає? Вистежив? Здогадується? Чи Ліда сама призналася в пориві гніву? Вона може...»

А Сохацький чи не помітив його замішання, чи вдав, що не помічає:

— Данило Денисович з відомих вам причин сам узяти участь у створенні нового варіанта проекту не може. Він цілком довірився нам. Не сидіти ж нам з вами згорнувши

руки й чекати його повернення. А Степан Гаврилович особисто мені сказав, що ініціативу може перехопити інший завод. Тоді багаторічна праця Багрича пропаде марно. Як цього не розуміти!

— Розумію. Тепер зрозумів.— Кроква ще більше скосив очі, наче дивився кудись зовсім убік. — Дуже добре зрозумів. Повернеться Багрич, а йому назустріч, будь ласка: рятівник і співавтор проекту типової системи кондиціонування. Системи БС — Багрич і Сохацький. Так?

— О Зевсе-громовержцю, де твої вогняні стріли?! Влупи цього невігласа по потилиці! Яка однокістність! Який примітив! Яке, нарешті, зухвальство! І оце «совість епохи»?!

Леонід Потапович сміявся. Зневажливо й дошкульно. І, здається, широко. Що за мана? Невже він справді піклується про інтереси Багрича, якого явно не любить? Нісенітниця! Нонсенс! Кроква цьому не повірить.

А Сохацький просто знущався:

— Ось вам наявний приклад шкідливості поганих кінофільмів. І, до речі, п'єс. Заздрощі, каверзи, кар'єризм — всі атрибути негативного героя. А я, уявіть собі, мій юний друже, зовсім не хочу бути негативним. Не маю найменшого бажання. Хіба ви не помітили, що навіть у найбездарніших фільмах доля кар'єриста завжди закінчується його викриттям? І ганебним вигнанням з едему. То хто ж побажає собі такої долі?

Кроква подумав: «Загнав мене старий цап на слизьке». Визначення «старий цап» нагадало Ліду. Іван знову почервонів. Леонід Потапович це помітив. Йому приємно стало, що силою своєї залізної логіки присоромив знахобного молодика. Хизувався далі:

— Колись, ще в студентські роки, я читав одну п'єсу. Нашу, радянську. В ній була така ремарка: «Сидить куркуль на стерні і щось шкодить». У вас, пробачте, таке ж уявлення про життя, як у автора тієї п'єси. Я не раз кажу своїй Лідочці: «Не видавай молодим людям сучасних книжок. Ці твори здатні лише збивати з пантелику». А Лідочка... ви ж знаєте, яка вона в мене щира, весела... сміючись відповідає: «Не пхай свого носа до чужого проса».

Його обличчя засвітилося гордощами й любов'ю. Кроква на цю перемену настрою старого не реагував ніяк. Це вже було занадто... Занадто жалюгідно.

— Гарзд,— погодився, щоб закінчити розмову.—

Добре, Леоніде Потаповичу. Не зважайте на мої підозри, брутальність, ецетера.

— О, я звик до вас...

— Я, як завжди, в своєму репертуарі. Однак капітую. Не думайте, що я вам повірив. Та зрештою ви начальник, а я підлеглий...

— Я не хотів би так...

— Ні-ні, тільки так! Давайте креслення, документацію... Можете на мене покластись. Як на покірного робота!

Юлію на вокзалі в Києві зустрічали Марія Семенівна та Лариса. Після пережитого в Москві Юлія не хотіла летіти літаком. Не могла. Не вистачило сили.

В експресі трохи заспокоїлась. Правда, спала погано. Чи від думок, чи від того, що вагон несамовито кидало з боку на бік, Зореславу, щоб не впала, довелося всю ніч притримувати руками.

Не варто було їхати експресом. З Москви на Київ є кілька поїздів значно спокійніших. Та хотілося виграти час.

Все ж доїхали. Ось він — Київ. Ось вони — близькі подруги. Це щастя — мати таких товаришок у місті, де не прожила ще й року.

Ось нарешті рідна домівка. Вона тепер їй рідніша за батьківську хату, давно спалену війною, за кімнату під кавказькими зорями, хоч там почалось її щастя.

Ще по дорозі, в машині, Юлія розповіла про свою трагічну невдачу. Доведеться ждати роки. А чи ждати-ме хворе серце дитини?

Світлячок надії блиснув несподівано. Серед непроглядної темряви. Прилинув звідти, звідки найменше сподівалася.

Лариса Яшук заходила в поліклініку. Потрібна була довідка про стан здоров'я батька. Переглядають питання про пенсію. В поліклініці Лариса зустріла Олену Якимівну Самосват. Рятівниця Зореслави, дізнавшись від Лариси, що вона зустрічатиме Юлію на вокзалі, просила передати: є важлива новина. Яка? Стосується Зореслави. Здається, з'явився шанс на операцію...

Тільки-но вступила до оселі, яка пусткою стояла без Фросини Кирилівни, відразу ж подзвонила в поліклініку.

На жаль, Олени Якимівни не було на роботі. Неприємний день. Поїхала на виклик. Юлія попередила

бюро викликів та реєстратуру: коли повернеться Самосват, хай негайно ж подзвонить їй додому.

Неуважно слухала своїх товаришок. Прагнула зосередитись, та не могла...

Марія Семенівна збиралася в Цхалтубо. Ще раз спробувати щастя. Цхалтубо, кажуть, сильніше за Мацесту. Може, вдасться-таки врятувати руки. На заводі особливих новин нема. Колодуб, здається, таки йде. Сохацький гаряче взявся за просування проекту Данила Денисовича. Щось, правда, переробляє. Удвох з Кроквою.

Це насторожило Юлію. Вона не поважала Крокву. Не довіряла Сохацькому. Знала про його боягузтво. Та гнала від себе сумніви. Чекати, чекати, чекати!..

Лариса виходила заміж. Восени. Якщо вони з Гордієм одержать призначення не в Київ, батько здасть злополучний будинок і поїде з ними на нове місце.

Марія Семенівна не радила. Навіщо крайності? Ану ж пошлють на цілину або в якийсь ведмежий закуток? Молодим ще сяк-так, а старому? Чому відмовлятися від власного кутка? Згодиться ще. І для діда, й для внуків.

Лариса заперечувала, хоч і розуміла, що Марія Семенівна має рацію. Пообіцяла подумати.

Потім подруги пішли. Плакала Зореслава. Юлія годувала її. З болем дивилася на недуже синювате тіло дитини.

Нарешті подзвонив телефон. Олена Якимівна! Що?! В Києві зроблено торакальну операцію дитині трирічного віку? Професор Самонін? Звісно, Юлія чула це ім'я... Так, проблема не розв'язувалася, але мета ставала ближчою.

Опустила трубку на важіль. Стрепенулася. Боротьба не закінчилась.

Схвильовано ходила по кімнаті. Сонце крізь вікна стелило їй під ноги осяйні стежки.

Підійшла до вікна, до сонця. Воно перекотилося через зеніт, мов через хребет гірського перевалу. Пливло океаном неба.

Юлія думала про Данила. Де він зараз? По цей чи по той бік Атлантики? На Східній чи на Західній півкулі? З якої земної точки бачить сонце?

Її погляд полинув навздогін сонцю. Підняла вгору лице, як у молитві. Зверталася до сонця — вічного мандрівника. Наче від нього залежало зцілення її дитини.

Розділ 11

ЗУБИ ДРАКОНА

Данило лежить на дні Дар'яльської ущелини. Між урвищами гірського пасма з сніговою вершиною Казбеку. У безодні провалля темно, холодно, вогко. Відроги скель слизькі, мов тіло медузи. З невидимих літаків у прірву падають бомби. З немилосердним, несамовитим виттям! Падають, але не вибухають. А за ними другі, треті — так само. Від їхнього виття тріщить череп. Вилізають з орбіт очі. Тече з вух кров. Стогнуть скелі. Корчиться дно ущелини.

Данило прокидається від власного голосу. Він знову кричав перед світанком. Нема біля нього вірної дружини, нема кому заспокоїти, приголубити. Він один у кімнаті.

Згадав, як учора прибули до Нью-Йорка. Новий інтернаціональний аеропорт Айдлуайлд справив незабутнє враження. Він приймав і відправляв одночасно десятки літаків. На всі меридіани земної кулі. Вітав гостей велетенською будівлею, що сама була схожа на літак небаченої конструкції. Ніби сама ось-ось злетить угору. Із своїми просторими, як пустелі, холами, затишними, як оазиси, барами, з фотоелементами в дверях, що самі відчиняються перед пасажиром.

А потім на Данила навалився Нью-Йорк, немов гігант на ліліпута. Це порівняння можна вважати реальним, якщо гіганта уявити собі небачених, нечуваних, неможливих розмірів. Співвідношення: один до чотирнадцяти мільйонів. Якраз учора вони з Корунівим прочитали в муніципальному довіднику, що населення Нью-Йорк-сіті становить зараз сім-вісім мільйонів, а Нью-Йорк-метрополітену (тобто міста з околицями) — понад чотирнадцять мільйонів чоловік. Це географічно-статистичне поняття на практиці виражене незліченними юрмищами людей, вузькими, задушливими, чадними проваллями нетрищ, стрімкими бескидами вищих за Ейфелеву вежу хмарочосів, полум'яними вибухами реклам, розважливими авеню, шаленими стрітами, тридцятикілометровою феєрією Бродвею.

Знову завило, заревло. В голові, у вухах, в душі. Спогади? Сон? Дар'яльська ущелина? О ні, то ревуть поліцейські машини. На сусідній Сорок другій стріт. На близькій Першій авеню. На набережній Франкліна Рузвельта.

Що сталося? Пограбування банку? Самогубство родини безробітних? Убивство на ґрунті ревнощів? Автоомобільна катастрофа? Вибух на літаку? Пожежа в порту? Початок війни? Кінець світу?

Все могло статися в цьому страшному Вавілоні сучасності. І сподіване. І найнесподіваніше.

Багрич зрозумів, що більше не засне. Цікаво знати, чи спить Василь Дмитрович? Певно, спить. Його кімната в протилежному кінці коридора. По сусідству не було вільних. Так сказав адміністратор готелю. Що ж, цілком можливо.

Пора розвиднятись. Данило за звичкою підійшов до вікна глянути, яка погода. Ого, марна спроба! Неба не видно. Нема. Скелі стін з безліччю віконець. Угорі ці стіни-скелі наче з'єднуються. Темінь. Як у глибочезному колодязі. Та з колодязя видно зорі навіть удень. Звідси їх не побачиш і вночі.

Вирішив вийти, прогулятись. Змалку любив досвітню пору, схід сонця. Цікаво, який же ранок тут, серед бескидів, створених руками людей? Довжелезний коридор, ліфт із заспаним ліфтером, понурий, як могила, хол, і двері — як віко домовини. Вони вивели його на вузьку, тиху, смердючу від покидьків та собачих екскрементів Сорок третю стріт. Собачий дух тут чіпко тримається, незважаючи на вічний протяг, який шугає всіма стонадцятьма стрітами, перетинаючи острів Манхеттен з Іст-рівер на Гудзон чи навпаки, залежно від того, звідки вриваються океанські вітри — зі сходу чи заходу.

А собак у Нью-Йорку, либонь, більше, ніж людей. Ось і зараз, незважаючи на досвітній час, якась дбайлива місіс вивела на прогулянку свого улюбленця. Песик завбільшки з кошеня, але виглядає дуже ошатно: вишукана зачіска, плюшевий каптан із дзвіночками.

Багрич подумав: «Ця собакоманія не випадкова. І річ не лише в тому, що буржуазія з жиру казиться. Кожній людині властива любов до природи. Завжди й скрізь. І тут, на цьому гранітному острові, де викорчовуються останні дерева, де уцілів один-однісінький Централ-парк, та й той вкритий кіптявою, закурений пилом, порізаний вулицями, сповнений автомобільного реву, людині не залишається нічого іншого, крім собак та кішок. Буття визначає свідомість, а свідомість — звичаї».

З Першої авеню відкрився краєвид на резиденцію ООН — присадкуватий, мов велетенська черепаха, Палац

засідань і тридцятивосьмиповерхову скляну коробку — Будинок секретаріату, а також на набережну Рузвельта та Іст-рівер, протилежний берег якої осідлали східні райони Нью-Йорка — Бронкс, Квінз та Бруклін.

Океан дихав прохолодою, та це не допомагало. Осатанілий хаос асфальту, цегли, каміння, алюмінію, скла — від одного до ста одного поверхів — ще зберігав рештки вчорашньої спеки.

З океану, з сизо-багряної купелі води і сонця, народжувався день. Перший для Багрича ранок на американському материку.

Все довкола було чуже й незнайоме. І далекі хмарочоси Уолл-стріту, гострі й невблаганні, як зуби дракона; і нічна реклама, що досі спалахувала на лівому березі ріки: «Пийте пиво Шеффера!»; і сонні баржі на Іст-рівер; і клаптик протилежного берега — червонолисті буки й клени, — схожий на пейзаж Марса; і сотні тисяч автомашин усіх моделей і кольорів, які може вигадати охопленний екстазом конкуренції людський розум, автомашин, що нескінченними потоками текли на Трайборобрідж — дивовижну архітектурно-інженерну споруду, проти якої славнозвісний Бруклінський міст виглядає, як музейний експонат.

Нарешті зійшло сонце. Омите в океані, воно було пришикле і здивоване. Мабуть, тому, що тисячі сонць засвітилися в тисячах вікон манхеттенських хмарочосів.

У дитинстві і в юності Данило обожнював сонце. Ще в ті часи у поліських селах України зберігалися численні прадідівські звичаї й повір'я. Найосяйніші, найяскравіші з них були пов'язані з сонцем.

А вже студентом розчарувався в своєму божкові. Все відносно. Розвінчання сонця Багрич пережив як власну драму. І дедалі більше тягся серцем до зірок, бо в кожній з них — своя доля, своя загадка, свої чари. Це сталося тоді, коли дізнався, що в сузір'ї Цефея є зірка, яка в 12 мільярдів раз більша за наше Сонце, що зірка Кейпера у три рази менша за Землю, але утворює важча за Сонце, що в сузір'ї Золотої Риби мерехтить зірка, яка випромінює тепла і світла у триста-п'ятсот тисяч раз більше, ніж Сонце, що, зрештою, в сузір'ї Гончих Псів у 1937 році спалахнула «наднова» зірка, випромінюючи стільки світла, скільки випромінюють мільярди «звичайних» сонць... Ця зірка так далеко від Землі, що світло від неї йде до

нас мільйони років. І спалах, який бачили астрономи чверть віку тому, насправді мав місце задовго до появи першої людини на Землі...

Нью-Йорк прокидався. Ревли автомобільні мотори в півторагта, двісті, триста, чотириста кінських сил. Вони завмирили на перехрестях стріт і авеню, мов загіпнотизовані кольором світлофора. Два кольори — зелений і червоний. Тільки два, компромісу немає. Регулювання руху автоматичне: дві хвилини один колір, дві хвилини другий. Мотори напоготові. Тільки зазеленіє світлофор — вперед, не гаючись, бо за тобою тисячі машин!

Замикалися двері нічних ресторанів, дансінгів, каба-ре, мов змикалися стомлені повіки. Денні крамарі, чигаючи на здобич, відслоняли спокусливі вітрини, виставляючи солодке плетиво реклам. Клацали сейфи банків, відкриваючи ненажерливі паші, ошкірюючи зуби. А на березі Іст-рівер, конаючи в нещадному промінні сонця, з останніх сил благали неонові літери: «Пийте пиво Шеффера! Тільки Шеффера!..»

Данилові справді хотілося пити. Чи від спраги, чи від цієї настирливої реклами. Оглянувся. Обіч уже працювала на всю потужність бензозаправочна станція «Галф». Ця фірма теж зв'язана з Рокфеллерами, або з Морганамі, або з Діллонами. Яка різниця?..

На станції панувало пожвавлення. Машини одна за одною під'їжджали на трек. Їх змазували, заправляли бензином, а коли треба було — підіймали на підвісних домкратах вгору, обдивлялися раму, передній і задній мости. Все робилося блискавично швидко. Адже поблизу розставили сіті бензозаправки фірм-конкурентів «Мобілез», «Ессо», «Техако», «Шелл». Спробуй ловити гав — полетиш з роботи вмить!

На моторолері під'їхали юнак і дівчина. Обое ставні й вродливі. Юнак жбурнув у щіливу автомата десятицентову монету й спритно підхопив пляшку кока-коли. Знизу, під автоматом, спеціальна втулка для відкоркування пляшок. Моторолерист встромив у неї шийку пляшки, звично смикнув, металевий корок упав у кошик. Через хвилину туди ж полетіла й порожня пляшка.

Юнак і дівчина помчали. Куди? Чому так рано? На прогулянку? На роботу? В гості? Хіба не все одно? Адже кожен з них лише одна чотирнадцятимільйонна частка цього людського стовпища, де усяк сам по собі, сам для себе, сам із собою, де всі проти нього і він проти всіх.

Багрич оглянувся. Перед резиденцією ООН заколихалися на вітрі державні стяги. Сто прапорів ста держав світу. Серед різноманітної гами кольорів оком виловив знайому рідну барву, що, мов промінь надії, тяглася знизу, з землі до сонця.

Багрянний прапор Радянського Союзу. Багряно-лазуровий України. Багряно-зеленавий Білорусії. Мов охороняли його ці прапори.

Дарма гороїжились хмарочоси Уолл-стріту і Рокфеллер-центру. Марно намагалися вони закрити людям сонце, перетяти шлях дневі, зберегти темряву ночі, спинити рух часу.

Багрич сказав: здрастуй, сонце! Хай існують десь зорі більші й сильніші за тебе. Та я людина, а не житель сузір'я Гончих Псів. Я особливо глибоко зрозумів це тут, на далекому континенті моєї планети. Протиатомні бомбосховища не врятують нікого. Пиво Шеффера годиться для живих, а не для мерців, так само як пиво Київського пивзаводу. І раз усі народи споконвіку пов'язують з тобою надії на тепло, щастя, хліб на нивах і плоди в садах, будь завжди зі мною, сонце!

Дивовижне місто давило на нього. Відчув, що втопився. Спрага ще більше докучала. Понишпорив у кишені, та десятицентовика не знайшов. Витяг монету в 25 центів. Підійшов до механіка станції «Галф», попросив розміняти. Той по вимові пізнав іноземця. Запитав:

— Італьяно?

— Ні,— відповів Багрич.— Сбвет!

Механік засявав. Охоче розміняв чверть долара. Дружно поплескав по плечу, сказавши на вухо:

— Спутнік, Гагарін — карашо!

І довго лагідно всміхався. В очах його відбивалося сонце.

Розділ 12

СПЕКА

Щоб не зазнати ще одного розчарування і не втомлювати марно Зореславу, Юлія послухалася поради Олени Якимівни й доручила їй попередньо переговорити з професором Самоніним. Самосват забрала в Юлії увесь діагностичний матеріал і обіцяла розв'язати цю справу при першій же нагоді.

Тривали довгі дні чекання. Олена Якимівна кілька разів дзвонила Юлії, бачились вони і в поліклініці, та справа поки що не посувалася ні на крок — професор то був у від'їзді, то виступав на науковій конференції, то робив негайні операції.

Нарешті Самосват подзвонила: професор просив показати йому Зореславу. Юлія викликала таксі, схопила дитину і через якусь мить мчала в машині до професорової клініки, що міститься на пагорбі між Протасовим ярмом та Байковою горою. Залишилися позаду кілька кривобоких курних вулиць, обліплених замшілими, здебільшого одноповерховими будинками, старосвітськими парканами та розлогими садами, хребет горба, порослий споришем та запорошеними бур'янами, і вже видно було великі цегляні корпуси інституту, до складу якого входить клініка торакальної хірургії.

Будинок клініки новий, триповерховий, зовні веселий. Кабінет професора — на третьому поверсі. Юлію зустріла асистентка професора Поліна Сидорівна Городенко.

— Професор мав скінчити операцію об одинадцятій, але досі не закінчив.

Юлія машинально глянула на годинник: було сімнадцять хвилин на дванадцятю.

— Сьогодні він оперує дорослих. Доведеться трохи зачекати. Гадаю, це справа кількох хвилин.

Юлія за всі ці дні звикла чекати. Довго й покійно. Сиділа на цератовій кушетці, вкритій білим простиралом. Згадала, як ще студенткою вперше зайшла до кабінету професора — керівника інститутської кафедри. Розгубилася, знітилась — кабінет знаменитості, храм науки... А потім пішли нескінченні роки — студентські, лікарські. Радощі, болі, розчарування. Білі халати, білі простирадла, біла марля, біла вата, білі бинти увійшли в її свідомість і побут ще з медсанбату та так і лишилися на все життя. Біла, тиха, скорботна симфонія...

Щоб затамувати хвилювання, думала про Данила. Намагалася уявити собі той Нью-Йорк — читала ж бо про нього, бачила в кінофільмах, — та нічого з її намагань не виходило. Ліс хмарочосів, джунглі вулиць, хаос машин... І образ коханого губився, зникав у цьому строкатому ярмарку.

Тоді її зір упав на дитину. «Бідне малятко», — як сказав професор-педіатр. Бідне малятко! Ці не по-дитя-

чому сумні й суворі очі, це старече дихання в юному, як весняна брунька, тілі! А що, коли знову повторяться приступи? Почнеться набряк легенів?! Адже і препарати, і кисень — лише паліатив, тимчасова, утла гать на шляху хвороби...

Професор увійшов так тихо, що Юлія не почула. Ступав м'яко і нечутно, бо на черевики були натягнені полотняні чохла. Привітався, як спочатку їй здалося, надто сухо, та відразу ж зрозуміла — втома. Раз операція затяглася — значить, була не з легких. Увійшла й Поліна Сидорівна. Зовні схожа на черницю, лише не в чорному, а в білому, не по літах бліда й зосереджена. В руках тримала матеріали Зореслави. Між професором та лікаркою Городенко відновилася перервана розмова. Самонін бурчав:

— Отак завжди з курцями. Не легені — антрацит. Сокира не бере!

— Я вже втратила була надію...

— Повірите: рука зомліла. І це в мене! У мене!!!

Він сказав це таким тоном, наче мав силу Геркулеса; насправді ж виглядав досить мізерно. Худий, жилавий, та руки, певне, залізні. Тому-то й дивувався своїй втомі.

Наче вгадавши Юліні думки, закотив короткий рукав халата, показав тверді й опуклі м'язи. Все ще горіжився:

— Я чемпіоном був би! З важкої атлетики! Запевняю вас! — І несподівано бризнув сміхом: — Розуміється, у вазі півня!

Юлії полегшало. В кімнаті наче повітлішало. Професор став простішим, доступнішим. І ледь-ледь схожим на півня.

«Задерикуватий,— подумала Юлія.— Це добре. Такий піде на ризк».

Багрич і Корунов ішли по Парк-авеню в центрі Манхеттену. Парк-авеню відносно зелена й красива вулиця. Беручи розгін від масивної будівлі залізничного вокзалу, вона легко вискакує на пагорб Горішнього міста — Аптауна, поринаючи далі в брудних нетрищах негритянського Гарлему.

Як інженер, Багрич захоплювався на кожному кроці. Взяти хоча б цей велетенський вокзал. У самому серці тісного острова, а нікому не заважає: станція, перони, колії, семафори, поїзди, депо, вагонні парки — все під

землею. Там же й залізничні магістралі. Поряд з лініями метро, водогоном, каналізацією, фундаментами хмарочосів. Усе в гранітному острові.

Хотілося їсти. І пити. Починався жаркий день. Червень — місяць спеки. У Нью-Йорку в цей час нічим дихати. Ущелинами вулиць повзе чорний чад — від тисяч муніципальних автобусів, що працюють на солярному пальному. У червні всі багаті ньюйоркці тікають з міста. На Лонг-Айленд та в інші дачні місцевості Атлантичного узбережжя. Починається субтропічне пекло.

Глянули на термометр — близько ста градусів. По Фаренгейту. Багрича дивувала ця впертість американців — усе не так, як у людей. Майже увесь світ перейшов на метричну систему, а тут — у найпередовішій капіталістичній державі — незрозумілий консерватизм: ярди, милі, фунти, шкала Фаренгейта... Спитав про це у Корунова.

— Зарозумілість, — відповів той, страждаючи від спеки, хоч була лише дев'ята ранку. — А зрештою, традиції...

— Але ж це нерозумні традиції. І, мабуть, заважають їм у торгівлі.

— Не думаю. Все на світі відносно. А молодій нації приємно мати старі традиції.

Аргумент не здався Данилові переконливим. Згадав, що і звичаї, і традиції тут здебільшого англійські. Мабуть, це просто остання нитка, яка з'єднує колишню колонію з колишньою метрополією. Чи найімовірніше — один з парадоксів історії.

Проте нічого не відповів Василеві Дмитровичу. Вести дискусію в цю божевільну спеку неможливо. Спрага та голод дошкуляли щораз більше. Та на Парк-авеню мало торговельних закладів. Тут здебільшого установи, коледжі, агентства, представництва. Тим більше, що зараз нічні ресторани вже перервали свою діяльність, а денні ще не прийняли від них естафети. Заходити в бар на якійсь із бічних стріт не хотілося: крім стандартної яечні з шинкою та пляшечки кока-коли або севенап, зараз нічого не дістанеш. Можна було відвідати магазин-центровку й поласувати смаженими сосисками з імбирним пивом, та це вони вже зробили вчора увечері.

По одній з П'ятдесятих стріт звернули на захід, у бік жвавшої і активнішої щодо торгівлі Медісон-авеню. Тут набрали на велетенський гомінкий кафеєтерій, де задо-

вольняли потребу в їжі наспіх, зовсім забувши про те, що вона, крім калорій, повинна мати ще добрий смак і привабливий вигляд. Нема коли ньюйоркцю про це думати, нема часу! Страви готували тут з консервів багаторічної давності. Закони конкуренції вимагають збувати насамперед залежалий товар.

Цілі галереї виставлених страв — бери, клади на легкий пластмасовий піднос, розплатися з касиркою в кінці галереї і шукай собі місця за столиком. Приємно було відпочити: спека не сміла переступити поріг кафе-терію. «Ер-кондишн»!..

Американські кондиціонери полонили серце Данила. Досі він знав їх теоретично, тепер зустрівся з ними вічна-віч. Недаром на дверях магазинів та ресторанів висіли рекламні таблички: у нас «ер-кондишн». Особливо зачарував Багрича велетенський зал театру «Радіо-сіті», куди вони зайшли вчора перед вечерею. Данило Денисович мало думав про кінофільм, яким почалася програма. Його захопило лише те, що дванадцять тисяч глядачів у цьому залі дихали повітрям степового ранку. Багрич завжди радів, коли зайвий раз переконувався, що техніка спроможна не лише вкорочувати людині вік, але бути їй і добрим другом.

Коли вони сіли за рожевий пластмасовий столик, там доїдала сандвічі, запиваючи їх холодним оранжадом, жінка середніх літ. Її обличчя, та й уся вона здалася Багричу дуже знайомою, наче бачив її недавно в Києві чи Москві. Мало не заговорив до неї. Лише згодом збагнув: є категорія людей настільки безликих та безбарвних, що їх ніяк не розрізниш між собою. Таких чоловіків і жінок можна зустріти в будь-якому місті будь-якої країни.

Жінка, покінчивши з скромним сніданком, пішла. До столика сіли двоє чоловіків — немолодих, пристойно вдягнутих, з великими портфелями з жовтої шкіри. Вже після кількох фраз, якими вони обмінялися, стало ясно, що один з них — бізнесмен з Філадельфії, а другий — його біржовий маклер. Бізнесмен був незадоволений розвитком подій на біржі.

— Чорт забирай! — дорікав маклерові. — Ми з вами запізналися лише на дві години. — Він вийняв з портфеля сьогоднішню газету та книжку в крикливо-строкатій суперобкладинці з портретом Гітлера. Це було американське видання «Майн қампф».

— Хто міг знати.

— Ви повинні були знати! — Філадельфієць тицьнув товстим, як сарделька, пальцем з золотою каблучкою прямо в сухорляві груди біржовика.— Раз починаються якісь ідіотські переговори про роззброєння, акції «Дженерал електрик» неодмінно падають. Прокляті червоні!

Корунов та Багрич мовчки перезирнулися і ледве стримали посмішку. Говорити їм було ризиковано навіть по-англійськи: їх можуть пізнати по вимові. Маклер виправдовувався:

— Тільки-но дізнавшись про майбутні переговори, я відразу ж подзвонив вам по телефону.

— Із запізненням на дві години. Прокляті червоні! Вони удають, що їм потрібен мир. Наче ми не розуміємо, що мир — на руку ковінька хіба що божевільним. Та шарлатанам! Та безвідповідальним крикунам! А для ділової людини тривкий мир — катастрофа! Ставлю сто доларів проти десяти, що наші акції завтра впадуть ще принаймні на два пункти.

Він втупив очі у фінансову секцію газети «Нью-Йорк таймс». Це був пухлий фоліант, усі сторінки якого являли собою довжелезні стовпчики набраних непареллю цифр. Біржовий маклер жадібно їв стейк з картоплею та яйцем.

Багрич і Корунов поснідали салатом з городини, вареною телятиною, випили по чашечці бразильської кави. Мовчки перезирнулися, розуміючи один одного без слів. Багрич ще в готелі розповів Василеві Дмитровичу про свою вранішню зустріч з механіком бензозаправки «Галф». Дві Америки, як видно, існують не лише на сторінках наших газет і в уяві пропагандистів...

— З усіх дерев я найбільше люблю акацію,— несподівано випалив Кроква, сумно дивлячись у вікно. За вікном одцвітали останні вісники весни.

— За її цвіт? — спитав Сохацький, переглядаючи креслення — результат кількадечної праці Крокви та Гаркуші. Ігоря Леонід Потапович послав зараз до відділу постачання за ватманом та калькою, щоб одвертіше можна було поговорити з Іваном. А розмова, як на зло, ніяк не входила в бажане для Сохацького річище.

— Ні,— пояснив Кроква, не відриваючи погляду од вікна.— За колючки.

— Ет, ви завжди...

— Я кажу цілком серйозно. Я спостерігав її всю весну. Яка це горда й незалежна рослина! Коли вже зазеленів бузок, і каштани, й клени, вона ще довго стояла суха й чорна, наче вдова в жалобі.

— Вам писати б вірші!

— Писав би.

— Що ж заважає?

— Страх.

— А-а... Люблю вашу відвертість!

— Страх перед так званою громадською думкою. Скажеш свіже, живе слово — і тебе осудять. Не задумуючись! Не всі ж такі бібліотекарі, як Лідія Антонівна!..

Він навмисне жбурнув цей камінь. Хіба ж міг здогадатися Леонід Потапович, що в них і розмова не в'яжеться саме через це. Через Лїду. З того часу, як Іван дізнався, що має вважати себе майбутнім батьком, його ставлення до Сохацької різко змінилося. Він впадав у крайнощі — від палкого кохання до лютої зненависті. Зникла колишня байдужість. Тисячі разів задавав собі запитання: що буде через кілька місяців? Що буде? Відповіді не знаходив. То брався розповісти про все Сохацькому й запропонувати Лїді одруження, то ставив собі на карб минулу легковажність, проклинав фатальний день у Броварському лісі, клявся забути все, відмежуватися від цієї ганьби, якими б не виявились її наслідки, то з колишньою силою тягнувся до Лариси.

От і зараз відчув, що більше нічого сказати не по-сміє, хоч яким вважав себе колючим.

А Сохацький запломенів радістю:

— Лідочка в мене особлива. Я це відразу запримітив, коли вперше її побачив. — І перейшов на інтимний тон: — Вчора ходили з нею до театру. Потім у ресторан. Вино, музика, галаслива юрба... Повернулися пізно, а дома мене ждало безмежне щастя. Признаюся вам, як другові... Лідуся сказала мені, що чекає дитину.

Кроква все ще стояв обличчям до вікна, і Леонід Потапович бачив лише його спину. Інакше, мабуть, Іван видав би себе. Таким несподіваним був цей сюрприз.

«Боже милосердний! — беззвучно кричав його мозок. — Я хотів бути підлим... Я намагався все зробити, щоб стати найпідлішою істотою... На зло людям... На зло всьому світові... А ця жінка, з обличчям ангела,

досягла таких вершин підлоти, які мені, нікчемі, й не снилися...»

Сохацький не бачив, не знав, що діється в Кроквиній душі. Його мовчання прийняв як ознаку уваги.

— Кепкуйте з мене, але я в п'ятдесят з лишком років уперше серйозно замислився над своїм життям, над своїм, коли хочете, майбутнім. Син... Чи дочка... Це зобов'язує!

В цю мить Іван зрозумів, що йому безумно, до сліз, до розпачу шкода розбитих ілюзій. Фальшивих, облудних, але все ж ілюзій. А втім, хто знає, в кого ці ілюзії фальшиві? Хто з них батько дитини? Знав би він напевне, що дитина його, — горло перегриз би, не віддав би. А так... Замість трагедії — фарс...

І Кроква не кричав, не протестував, не бився. Лише низько опустив голову. Від нервових спазмів йому затерпла потилиця.

А Сохацький говорив, наче співав:

— І знаєте, до якого висновку я прийшов? Потрібні гроші. Багато грошей. Власне, на це й натякала Лідочка. Правда, дуже скромно й обережно. Та вона має цілковиту рацію. Справді, що я їй дав?.. Квартиру? Але ж у квартирі хазяйнує моя мати, що, як і всі свекрухи, отрує життя невістці. Машину? Та хіба в мене є вільний час, щоб водити її? А Лідочка, хоч і має шоферські права, куди вона поїде без мене? При нашому обслуговуванні... Ану ж спустить скат чи полетить якийсь нікчемний підшипник... і їй лізти під машину? А на шопера грошей нема! Ох, коли б у нас американський сервіс!..

— Щасливий Багрич! — вихопилося з Кроквиних уст.

— О ні, йому я не заздрю! Хіба він розуміє життя? Хіба він зможе оцінити, як живуть люди? Його ж, крім ідей, ніщо не цікавить. Такого пошли хоч на Венеру...

— Нам би з вами туди, де Багрич, — зухвало, з вибликом вимовив Кроква.

— Красенько дякую! — не здавався Сохацький. — Надивитися, роз'ятрити душу, а потім повертатися назад?..

— Можна й не повертатися...

Сохацький кинув на Крокву допитливий погляд.

— Я розумію, що це жарт, але... всьому є межа. Ми з вами радянські люди, й коли я щось критикую, то тільки для того, щоб воно стало кращим. Гадаю, ви також. Крім того, й там, я говорю це з глибоким переко-

нанням, для пристойного життя потрібні гроші. Великі гроші! Інакше ви — покидьок, ніщо! Отже... хай Багрич робить свою справу, а нам робити своє. І закінчити треба нам з вами це своє через десять-дванадцять днів, не пізніше.

— Точність, як в аптеці.

— Обставини вимагають.

— Боїтеся повернення Багрича?

— Ні, мій коханий друже, я не боюся нічого. Ми вже мали з вами розмову на цю тему, і я вам дав досить вичерпне пояснення. Боятися і тремтять злодії, кар'єристи, шкурники, шкідники, а я до них, на щастя, не належу.

Насправді Леонід Потапович таки боявся. По-перше, Багрича. По-друге, втратити пальму першості. Блискучу ідею спростити систему кондиціонування, застосувати її до типового будівництва житлових масивів мимоволі подала йому Приходько. Та й Середа сказав, що ця ідея бринить у повітрі і її може перехопити будь-хто. Правда, ні Валентина Михайлівна, ні Степан Гаврилович великого значення цій справі не надавали. Інженер Приходько завідувала в раднаргоспі іншими галузями промисловості, а для Середи вся історія з проектуванням кондиційних приладів була поки що надплановою, раціоналізаторською пропозицією. Психологічно директор заводу підготував себе до того, щоб ждати повернення Багрича, й на серйозний успіх за час його відсутності, мабуть, не розраховував. Тому Сохацький вважав за можливе піти на ризик і не виконав прямої директорової вказівки: до Держплану не пішов і питання ні з ким не погоджував. Боявся передчасно відкрити карти. Поклав собі поставити всіх: завод, раднаргосп, Держплан, Багрича перед доконаним фактом.

Ще раз попросив Крокву вкластися в десяти-дванадцятиденний строк. Щоб здихатися набридлого співрозмовника, Іван Андронович погодився. Після цієї неприємної розмови в нього зароїлися нові думки. Сохацький скористався з того, що з рулонами чистого ватману увійшов Гаркуша, пішов з бюро. Кроква нарешті відірвався від вікна, насмішкувато глянув на свого помічника — міцного, загорілого на дніпровських пляжах юнака.

— Як ідуть наші амурні справи? — запитав, не приховуючи іронії.

Ігор знехтував його запитання, сказавши невдоволено:

— Набридло мені бути на побігеньках. Восени вступаю до інституту!

— Що ж, бажаю успіху! Готують вас, розуміється, Чабанець та Ящук?

— Ні, тільки Чабанець. Та я надіюся головню на себе.

Крізь вікно дихала спека. Справляла тризну по весні прив'яла акація. Кроква вже було зібрався виголюсити перед Ігорем патетичну тираду про марність людського існування, безпорадність науки й суету сует, коли відчув, що гарячий день і плутана розмова з Леонідом Потаповичем вкрай виснажили його. В голові ліниво ворушились окремі фрагменти розмови — Ліда, дитина, американський сервіс, гроші. Та, ледве з'явившись, ці згадки відразу в'янули, мов цвіт на колючій акації.

Розділ 13

ДОЛЯ ЛЮДСТВА

О сьомій годині вечора обід на честь радянської делегації, що подорожувала з Москви у Вашингтон, дав у своїй резиденції на березі Іст-рівер у Нью-Йорку генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй шведський барон Даг Яльмар Агне Карл Хаммаршельд. Однак, з дипломатичних міркувань, запрошення підписав не він, а голова Комісії ООН по роззброєнню посол Арчібальд Мербо. З боку Хаммаршельда це був маневр.

Ім'я Дага Хаммаршельда вимовляв у ці дні увесь світ: одиниці — з вдячністю, мільйони — з презирством. Хаммаршельд ще був глибоко переконаний, ніби доля людства перебуває в його руках, але вже відчував, що ґрунт під ним захитався.

Складним був життєвий шлях цієї людини. Син прем'єр-міністра Швеції, Даг легко здобув вищу освіту, в юності почав захоплюватися живописом і літературою. Згодом зібрав унікальні колекції творів Брака, Матісса, Пікассо. Милувався з вишуканої манери Райнера Рільке, любляв тягучу прозу Марселя Пруста. Палко покохав і не менш бурхливо розчарувався в коханні, Зненавидів жінок і до старості прожив самот-

ньо. Цілком віддав себе політичній кар'єрі та розведенню племінної худоби.

Політичну кар'єру розпочав на посаді службовця в шведському міністерстві закордонних справ. Коли в 1936 році на виборах перемогли соціал-демократи, він — хоч рід його мав дворянський титул від 1610 року, — не вагаючись, увійшов до так званого робітничого уряду. Вільно володіючи кількома мовами, торував собі шлях на міжнародну арену. Під час другої світової війни представляв Швецію на перших нарадах, пов'язаних з американським «планом Маршалла».

10 квітня 1953 року Хаммаршельда обрано генеральним секретарем ООН. Він був повною протилежністю своєму попередникові норвежцю Трюгве Лі, який відзначався манерами базарного горланя. Даг виявився стріляним вовком, вмілим політиком, хитрим, освіченим. Недаром мав звання доктора наук і члена Шведської королівської академії. Він користувався чіткими формулами: «Генерального секретаря повинні бачити, а не чути», «Народи існують лише для того, щоб ними керувати», а один біограф дав Хаммаршельдові лаконічну характеристику: «Його мова та письмові виступи частогусто бувають такі складні й настільки переобтяжені вставними реченнями, що стають майже незрозумілими».

Свій кабінет у Нью-Йорку Хаммаршельд обладнав на тридцять восьмому поверсі штаб-квартири ООН, під самим дахом.

— Звідси я бачитиму весь світ, — зволив пожартувати весільний шеф.

Насправді ж звідси було добре видно лише вашінгтонську резиденцію державного департаменту США. Саме тому Даг Хаммаршельд на X сесії Генеральної Асамблеї ООН відверто виступив на боці колонізаторів. Саме тому 11 жовтня 1955 року на засіданні Комітету ООН з соціальних питань, який обговорював проект конвенції про права людини, генеральний секретар виголосив цинічну промову проти включення до конвенції права народів на самовизначення. Саме тому цей «охоронець миру», виступаючи проти Женевської наради в верхах, заявив, що справжньою основою миру є атомна бомба. Саме тому в 1956 році він запопадливо роздмухував так зване «угорське питання», намагаючись застосувати до Угорської Народної Республіки і Ра-

дянського Союзу незаконні резолюції Ради Безпеки. Саме тому він ні словом не прохопився під час розбійницької англо-франко-ізраїльської агресії проти Єгипту. Саме тому в 1958 році шведський барон відіграв підозрілу роль і в сирійському конфлікті, і в інтервенції США та Англії проти Лівану та Йорданії.

За ці підлі вчинки проти інтересів людства реакційна буржуазна преса всього світу називала Дага Яльмара Агне Карла Хаммаршельда і «всесвітньовідомим арбітром», і «понаднаціональною особою», і «мостом між реальним становищем та ідеалами миру в усьому світі». А в квітні 1958 року Дага Хаммаршельда було проголошено почесним громадянином Нью-Йорка.

Щоб беззастережно впроваджувати в життя свої «ідеали миру», Хаммаршельд відповідно укомплектував штат ООН. Із двадцяти восьми заступників генерального секретаря та службовців, рівних їм за рангом, сімнадцять постів посідали США та інші західні країни — учасниці воєнних блоків, десять — нейтралі, й лише одне місце — соціалістичні країни...

Про все це Багрич дізнався від Корунова та інших членів і радників делегації, яка вже повністю зібралася в Нью-Йорку. Данило сподівався побачити кремезну постать пихатого й зарозумілого гангстера від політики — таким намалювала йому уява образ керівника ООН. Тому він одразу й не пізнав господаря велетенської штаб-квартири, прийнявши щуплу й досить невиразну постать, що стовбичила біля дверей, за когось з другорядних чиновників.

Даг Яльмар Агне Карл не передбачав, не сподівався, що рівно через три місяці він знайде свою загибель у повітряній катастрофі на розпеченому Африканському континенті, за вісім миль від північнородезійського селища Ндола. Хоч, можливо, в ці дні найманці англійських та бельгійських колонізаторів саме розробляли детективний сценарій майбутнього хронікального кінофільму.

Не знав досвідчений п'ятдесятишестирічний генеральний секретар ООН, що впаде в ту яму, яку сам, своїми руками вигріб для національного вождя Конго Патріса Лумумби та його соратників; не знав, що погубить його лукавий запроданець Моїз Чомбе, що не врятують ні авторитет організації, яку очолював, ні власні охоронці. Уявити собі не міг, що вісімнадцятого вересня

після полудня резиденція ООН, у якій він зараз був всевладним господарем, спустить свій голубий прапор на знак жалоби по ньому...

Не відав усього цього Даг Хаммаршельд, та все ж нервував і хвилювався. Ночами мучило безсоння, приходили страх і непевність.

Все почалося з тієї лютневої днини, коли світ дізнався про кінець непокірного Патріса. Ця звістка не була несподіваною для генерального секретаря ООН. Коли в листі до Чомбе ще в січні він висловлював надію на «гуманне й справедливе ставлення до Лумумби», то добре знав, що самозваний диктатор Катанги насміється з його слів. Так воно й сталося. А потім...

Першим громовим ударом була заява Радянського уряду: «Трагічна загибель Патріса Лумумби та його соратників з новою силою викриває ганебну роль, яку грають у конголезьких справах Генеральний секретар ООН Хаммаршельд і підпорядковане йому командування військ, надісланих у Конго від імені ООН».

Телетайпи приносили гнівні голоси всього світу.

Президент Республіки Малі: «Охоплений глибоким обуренням, заявляю офіційний протест проти явної співучасті ООН... Цей злочин вічно лежатиме на сумлінні людей, чиї руки заплямовані кров'ю цього справжнього сина Африки...»

Президент Гвінейської Республіки: «Глибоко обурений жахливим убивством... Це жорстоке вбивство кладе невинуватну пляму на ООН і ставить Генерального секретаря цієї організації в один ряд з тими, хто замишляє покінчити з законністю в Конго...»

Агентство Рейтер: «Сьогодні тисячі студентів влаштували демонстрацію в центрі Касабланки на знак протесту проти вбивства прем'єр-міністра Конго Патріса Лумумби. Студенти несли в руках плакати: «ООН вивувата!», «Хаммаршельда на шибеницю!»

Та що далеко Касабланка, коли під вікнами ООН, на Іст-рівер, зібралися тисячі ньюйоркців і від їхніх вигуків дзвеніли скляні стіни секретаріату:

— Хто помер за свободу?

— Лумумба!

— Кого треба викинути геть?

— Хаммаршельда!

Не краще було й на позачерговому засіданні Ради Безпеки. В анналах історії ООН записано: «На галереї

для публіки залунали гнівні голоси. Там стояв суцільний рев, чулися ридання... Охоронці кинулись на публіку, били людей по головах та обличчях, тягли волоком жінок по підлозі й викидали їх у коридор...»

Хаммаршельд зрозумів: його блискучій і прибутковій кар'єрі може настати кінець. Треба будь-що викрутитись, ще раз вийти сухим із води.

Не дивно, що Багрич не пізнав Хаммаршельда. Даг сам себе не пізнавав, боязко зазираючи в дзеркало. Щоки в нього обвисли, ніс витягнувся, мішечки під очима збільшилися, волосся порідшало. Настрій був похмурий. На власному прийомі доводилося удавати з себе гостя.

Біля Хаммаршельда стояли офіційний господар обіду посол Мербо та голова французької делегації в Комісії ООН по роззброєнню інженер Еміль Блок.

Після обопільного знайомства подали коктейлі. Багрич вибрав собі якийсь зеленавий напій, у якому плавала консервована черешня. Назви коктейлю не знав, та це не мало ніякого значення. Пити солодкий трюнок перед обідом було аж надто незвично, й Данило Денисович більше тримав бокал для пристойності, ніж пив із нього.

Потім Арчібальд Мербо запросив до столу, посадивши обабіч себе Огнева та Хаммаршельда. Навпроти сидів представник Франції. Решта гостей розсілася з обох боків стола. Незважаючи на гаспидську спеку, всі, в тому числі й Данило Денисович, одягли чорні костюми. Корунов з'явився на обід в генеральській формі, при орденах та медалях. Обстановка за обідом склалася вимушена й досить гнітюча. Багрич уже знав, що під час обіду тут не прийнято ні пити, ні промовляти, тому й розумів, що для всіх обід являв собою наче примусовий прелюд до майбутньої розмови. Лише тоді, коли було покінчено з першою стравою — овочевим супом-пюре — та обома другими — рибною і м'ясною, — коли позаду залишилися сири та десерт, слово для тосту попросив Даг Хаммаршельд.

Спочатку генеральний секретар говорив у притаманному йому стилі словесної еквілібристики:

— ООН, так само як інші міжнародні організації, відображає, розуміється, лише політичну дійсність суперечливих чинників і кардинальних еквівалентів поточного моменту. Хоч дуже важливими є організацій-

ні заходи, проте в певних аспектах вони грають підлеглу роль в тому сенсі, що самі по собі не міняють реальності. Те, що в даний час може бути досягнуте на одній організаційній основі, рівною мірою можна досягти й на іншій основі...

Здавалося, людина говорить будь-що, без змісту, без мети, без плану. Потім Багрич спіймав себе на думці, що ця ніби пустомолотна промова насправді заспокоює, заколисує присутніх. Особливо після ситного обіду та вогнистого бренді, який з'явився на зміну коктейлям. На душі ставало спокійно, наче хто гладив тебе доброзичливою рукою в м'яких рукавичках. Та ось крізь рукавиці відчулися хижі пазури.

— Генеральний секретар,— в голосі забриніла загроза,— вживе заходів без керівництва Асамблеї чи Ради Безпеки, якщо він вважатиме це потрібним для подання допомоги в заповненні будь-якого вакууму, який може виникнути в системі збереження миру і безпеки...— І несподівано, як удар з-за рогу: — Саме за такої ситуації я не можу кинути напризволяще всю Організацію Об'єднаних Націй!

Мербо, Блок та інші представники західних держав стримано заплодували. Радянські дипломати удали, що нічого не чули. Хаммаршельд сів. Мербо нахилився до Огнева, щось шепотів йому на вухо.

Слово взяв представник Тунісу в ООН Лонжі Слеїм. Багрич сподівався, що посланець африканської країни дасть одкоша Хаммаршельдові. Та виступ тунісця був, очевидно, підготовлений заздалегідь. Слеїм привітав «рішучий настрій» генерального секретаря і додав:

— Уряд Тунісу стурбований становищем у Конго, яке склалося в результаті смерті Патріса Лумумби, але заявляє про підтримку пана Хаммаршельда при виконанні ним своїх завдань.

Ясно було, що представників Радянського Союзу втягнуть у дискусію. Ситуацію ще більше загострив Еміль Блок. Цей інженер, дипломат і один з партійних лідерів французьких соціалістів уславився своїм красномовством, хоч говорив він без зовнішніх ефектів, навіть, здавалося, ліниво. Почав здалеку:

— Хіросіма в 1945 році і ще більше Бікіні в 1952 визначили характер майбутніх воєн. Близько двадцяти розподілених відповідно бомб зразка 1952 року вистачило б для того, щоб фактично знищити все населення

Франції. У 1945 році цього можна було б досягти за допомогою шести тисяч таких бомб, які були скинуті на Хіросіму та Нагасакі.

Блок на мить задумався. Не було сумніву, що його, французького інтелігента, знавця технічних проблем, досконалого дипломата, глибоко хвилює така сумна перспектива. Він, ніби щось підраховуючи в думках, повагом вів далі:

— Тим часом до 1945 року, протягом століть порохових конфліктів, це знищення не могло мати місця: треба було б витратити на Францію 60 мільйонів тонн звичайної вибухової речовини, організувати шість тисяч бомбардувань за участю тисячі літаків — кожен з вантажем у десять тисяч кілограмів.

Заволодівши увагою присутніх, Еміль Блок покинув межі Франції і кількома мазками намалював картину майбутнього всієї земної кулі:

— Двадцять американських підводних човнів, так само як і радянських, перебуваючи на глибині двохсот метрів, можуть знищити всю зону на дві тисячі вісімсот кілометрів від берега. Жоден пункт Європи, Африки або обох Америк не знаходиться так далеко від моря.

Зробивши маленьку паузу, Еміль Блок вів далі з ледве помітною іронією:

— Такі пункти існують лише в Азії, у Трансибірській зоні або ще де-небудь, та й то лише в тому разі, якщо припустити, що Льодовитий океан не є приступним для судноплавства підводних човнів, незважаючи на неодноразові рейси під крижаною шапкою полюса.

Особливо пильно слухав француза Даг Хаммаршельд. Він знав, що врешті-решт Блок підтримає його. Йому страшенно не хотілося впасти під тягарем звинувачень, висунутих Радянським Союзом та його однодумцями. По-перше, шкода було нагрітого місця. Воно давало й становище в світі, й чималі прибутки. Сорок тисяч доларів неоподаткованої зарплати на рік становили лише той мінімум, до якого прилучалися фантастичні цифри видатків на відрядження, постійні грошові нагороди від державного департаменту США, щедрі чеки від багатих комерційних фірм, яким доручалося обслуговувати штаб-квартиру ООН. А подарунки від делегацій! А необмежене право порядкувати в касі ООН та використовувати на свій розсуд численні міжнародні фонди! Бездонна золота криниця!..

Та річ не тільки в тому. Він служив доларові не лише як раб і наймит. Він захищав царство долара, право сильного, світ наживи як син цього світу, його можливо-власець, його ідеолог. При самій лише думці про те, що в крісло генсека ООН може сісти людина іншого табору, іншого світогляду, шведського барона й американського бізнесмена немовби обсипало прискомом.

Інакше склалася життєва доля Еміля Блока. В першу світову війну він був двадцятирічним солдатом. Закінчивши політехнічну школу після війни, працював інженером. Кмітливий розум і ораторський хист відкрили йому шлях до політичної діяльності. В період між двома війнами став депутатом парламенту, статс-секретарем міністерства, міністром. Під час гітлерівської навали виступив проти зрадника Петена, сидів у тюрмі. Вийшовши з тюрми, брав участь у русі Опору. Зазнав тяжкої втрати — його сина розстріляли фашисти. Після війни кілька разів призначався міністром різних кабінетів і різних галузей. Не раз репрезентував Францію в Організації Об'єднаних Націй, її комісіях та комітетах.

Багрич ознайомився ще в Києві з виступами Еміля Блока на Женевській конференції Десяти. Це були промови розумні, дотепні, сповнені тривоги за долю людства, але скуті необхідністю додержуватися концепцій своєї партії та інтересів західних держав.

Так було й зараз. Блок закінчив закликком об'єднатися навколо Організації Об'єднаних Націй та її генерального секретаря й таким чином домогтися становища, за якого «процедура взаємних поступок, компромісів, до яких нам рано чи пізно доведеться вдатися, могла б торкнутися не лише найлегших питань, але також, і можливо насамперед, тих, котрі являють для життя людства найнебезпечнішу загрозу».

Заговорив Огнев. На обличчях західних представників з'явилася увага й настороженість. Дипломати добре знали один одного. Характер Огнева цілком відповідав його прізвищу. Це був полум'яний промовець. Будучи в житті енергійним, але м'яким, він у принципових питаннях виявляв рішучість і нещадність.

— У літаку, на якому я летів сюди з Копенгагена, мені випала нагода познайомитися з одним французьким комерсантом...

Погляди всіх — відверто чи приховано — націлилися на Еміля Блока. Промайнув здогад — радянський

дипломат не відповідатиме Хаммаршельду, цілком знехтувавши його виступ, а обере для мішені останнього промовця. Іронічно примруживши око, Огнев спитав:

— Як ви гадаєте, панове, чого цей жрець золотого теляти подався за океан? — І, застережливо піднявши руку, запевнив: — Не догадаєтесь. Виявляється, в Парижі, Ліоні й Марселі непомірно зріс попит на парасолі. Зріс у таких масштабах, що французька промисловість задовольнити його не може. Комерсант кинувся в Данію, аж там те саме. Парасолей у продажу нема. Довелося мандрувати в Нью-Йорк, щоб підписати контракт з американською фірмою...

«Куди він гне?» — подумав Багрич. Еміль Блок щось шепнув своєму сусідові, певне раднику, й посміхнувся широко, демонструючи великі, міцні, пожовклі від нікотину зуби. Очевидно, здогадався.

Огнев теж посміхнувся:

— А чому спантеличені обивателі Західної Європи хапають парасолі, я бачу, дехто здогадується. Так-так, саме це, пане Блок. — І пояснив іншим: — Французи, як відомо, ходять здебільшого без головних уборів. Отже, кожен хоче мати парасольку на випадок дощу. Та ще дві-три штуки про запас. Під час дощу, як відомо, збільшується можливість випадання радіації. — Хтось засміявся вголос. Огнев спохмурнів. — Це справді той випадок, коли слід не сміятися, а плакати. Наївні ілюзії, які можуть коштувати людству дуже дорого!.. Я, на жаль, не був у Тунісі, — після короткої паузи метнув рапіру в бік Лонжі Слеїма, — але гадаю, що там у великій кількості живуть і плодяться африканські страуси. Оті самі класичні страуси, що, зачувши небезпеку, ховають голову в пісок... Парасолі як захист від термоядерної небезпеки... І смішно, й гірко, й боляче. Боляче за людину двадцятого століття!

Ще пауза — й остаточний удар шпаги:

— Чому ж паризький негоціант певен, що в Нью-Йорку він роздобуде необмежену кількість парасолей? А тому, що американський страус хитріший та багатший за французького. Він гадає рятуватися не парасолями, а протиатомними бомбосховищами. Та страус залишається страусом, а його надії нерозумними й марними. Бог термоядерної війни не зважить ні на парасолі, ні на бомбосховища, ні на молитви. Його десниця буде нещадною. Загинуть мільйони людей... Отже, панове, не до жартів!

Не до дипломатичних реверансів! Не до компромісів із власною совістю!

На цьому й скінчив. На Хаммаршельда навіть не глянув. Та всі розуміли: це відповідь. Чітка й остаточна.

Багрич почував себе то захоплено, то моторошно. Йому, як ніколи, стало зрозумілим словосполучення: боротьба за мир. Боротьба вперта, безкомпромісна, від результату якої залежить майбутнє Зореслави, краса Києва, велич нью-йоркських хмарочосів, життя людей і доля людства.

Огнев подякував господареві, послу Арчібальду Мербо, за хліб-сіль, після чого радянська делегація поїхала на Парк-авеню, номер 680. Тут у великому особняку на розі Шістдесят восьмої стріт містилося Постійне представництво Радянського Союзу при Організації Об'єднаних Націй. Огнев провів з колективом делегації кількахвилинну нараду про порядок від'їзду у Вашингтон.

Розділ 14

ЗАКОНОМІРНІСТЬ ВИПАДКУ

Кроква нарешті мав можливість випростати спину. Вони з Ігорем Гаркушею закінчили й здали Сохацькому нові креслення. Літо було в розпалі. Спека збільшилась. Киян тягло до Дніпра.

Настала неділя. Ігор поїхав на пляж з Ларисою, Гордієм та Тамілою.

Коли Іван підвівся зі своєї тахти, Таміли вже не було дома. Ще з учорашнього вечора й аж до завтрашнього ранку подався на риболовлю Черногуз. Кроква тинявся по пустій квартирі, не знаючи, що робити. Голова гула й боліла: вчора знову випив. Добре випив. На те була сумна причина.

Після того як Леонід Потапович зізнався йому, що вони з Лідою ждуть дитини, Іван раптом відчув себе пограбованим. Лідине дурисвітство обурило й образило його. Вирішив дізнатися правду.

Підійшов до бібліотеки, в якій працювала Ліда, тоді, коли вона закінчувала роботу. Мав намір почекати біля будинку, бо в бібліотеці, крім Сохацької, чергувала ще одна бібліотекарка, а серед читачів могли бути працівники заводу. Не хотів давати поживу пліткам.

Вибрав собі спостережний пункт у павільйончику трамвайної зупинки. Тут його ніхто ні в чому не запідозрить, звідси добре видно потрібний під'їзд. Не просидів і п'яти хвилин, як помітив молочно-білу «Волгу», що під'їхала до бібліотеки й зупинилася навпроти вхідних дверей. З машини вийшов її водій і, очевидно, власник, високий, засмаглий, лисуватий. Все на ньому молочно-біле, як і його автомобіль, — черевики, штани, теніска. Оглянув ззаду скати, спробував їх еластичність ударом ноги й знову сів за кермо. На порозі з'явилася Ліда. Вона була в набивному нейлоновому платті — морська вода з бризками білої піни, легкому й веселому, як її вдача. Не встиг Кроква й оком кліпнути, як плаття вже клубочилося та бризкало піною в машині, а його власниця ласкаво дозволила поцілувати себе у фарфорову щічку новому знайомому. Машина рушила і попрямувала в бік центру міста. А Кроква пішов і напився.

Тепер згадував і заново оцінював ситуацію. Лідію він ніколи не любив, але певен був, що вона його кохає. Ця впевненість втішала його чоловіче самолюбство. І навіть тут, як і в упаданні за Ларисою, так само поразка, фіаско.

Причина одна — гроші. Молочно-біла «Волга», безперечно, краще, ніж потріпана «Победа» Сохацького. Веселитися в ресторані незрівнянно приємніше, ніж навстоячки випивати чарку в брудній забігайлівці. Лідія має смак до життя! Це добре розумів Леонід Потапович. Недаремно він з такою жадобою і тугою говорив про гроші. Його слова глибоко запали в Кроквину душу.

Були б у Івана гроші!... Великі гроші... Та що про це мріяти! Не грабувати ж йому банк! А зрештою... Чому б, скажімо, не налагодити маленьке виробництво металевих карбованців? У заводській експериментальній майстерні, де він і вдень і вночі як у себе дома? Важко? Треба лише набити руку. Небезпечно? А коли він шукав безпеки? Нечесно? А чому можна фальшувати почуття, а не можна підробляти метал?

Цікава ідея! Варто буде про це подумати. Детальніше. Тільки не зараз. У таку спеку ліньки й думати. Куди піти? Що робити? В цьому багатолюдному місті він самотній, мов жайворон у степу. Хіба податися на Дніпро?

Вирішив: скупатися в ріці — найвища насолода, яку він може дозволити собі при своєму заробіткові.

На Трухановому острові влітку, либонь, більше людей, ніж хрустких, розпечених піщин на довжелезній смузі пляжу. Особливо завізно буває в недільні дні. Колись переїзд на пляж у неділю, незважаючи на велику кількість мотопереправ, становив складну проблему. Її розв'язав новий пішохідний міст, що металевою райдугою повис над рікою.

Ним і скористався Кроква, коли двома переповненими тролейбусами дістався-таки до Дніпра. Ноги, здавалося, самі несуть до ресторану «Відпочинок», що вабив свіжопофарбованими стінами серед сизо-жовтих кущів верболозу. Та, згадавши, що після вчорашньої п'ятики в кишені бряжчали лише жалюгідні мідяки, пішов просто на пекучу черень пляжу. Скинув штани й сорочку, йшов у трусах та черевиках,— босоніж по черені не підеш! Народ тлумився, наче відбуваючи якийсь безладний танцювальний ритуал. Тіла завсідників пляжу, схожі на мідь чи бронзу, тіла неофітів, білі й тендітні, місцями вражені підступними опіками, тіла старі й юні, довгі й короткі, мокрі й сухі, на піску і в воді творили єдиний хоровод сонячної смаги й людського оптимізму.

Шукаючи вільного місця, де можна бодай покласти одяг та взуття, Іван раптом, скоріш інстинктом, ніж зором, запримітив дві знайомі дівочі постаті — Тамілу й Ларису. Таміла — маленька, збита, як горіх, Лариса — на цілу голову вища за неї, вся з голови до ніг мовби вкрита золотавим пилом, обидві в мокрих купальниках: видно, щойно скупалися. Лариса несла в руках волейбольний м'яч, Таміла щось жваво їй розповідала. Кроква хоч і не мав особливого бажання зустрічатися з ними та з їхніми кавалерами, все ж знічев'я назирцем пішом за дівчатами. Його мучили спрага, голод, джмелі в голові. Майнула думка: а може ж, взяли з собою харчі або ще, чого доброго, плящину — хай хоч вина, — тоді можна плюнути на амбіцію й пристати до гурту. Без нахабства на світі не проживеш.

Вистежив їх на галявинці в чагарнику, де вони справді готувалися перекусити. Не з вином, правда, а з пивом, але й це цілком влаштовувало голодного Крокву. Причаївшись за кущем, вже обдумував спосіб, як краще звернути на себе увагу й добитися, щоб вони самі його запросили, коли почув слова, які перевернули дотори дном його життєву долю. Спочатку голос Таміли:

— Не прискіпуйтеся до мене, не вийде. Я сьогодні така ж, як учора... як завжди... Йй-бо!

— Ні, не така! — заперечила Лариса. — Тебе щось непокоїть. Признайся, адже правда? Може, серед нас є винуватець твого неспокою? — Кроква зрозумів, що вона натякає на Ігоря.

— Тільки без провокацій! — жартома протестувала Таміла. — Просто дурниці лізуть в голову. Дурниці службового характеру.

— Розтринькала казенні гроші? — це Лариса. — Щиро сердо признайся. Товариші народні засідателі! Серед нас розтратниця! Винесемо їй суворий вирок: хай ріже хліб так, щоб на зубах не скреготіла жодна піщинка! Згода?

— Згода! — вигукнули за народних засідателів Гордій та Ігор.

— Ні, справді, — з тривогою сказала Таміла. — Вчора я пізно одержала в банку гроші, зарплату для нашого цеху. Та не встигла всі роздати — субота, дехто раніше пішов з роботи. Я сама теж страшенно квапилася в клуб: о четвертій ми автобусом виїжджали на концерт аж у Бориспіль. Мені конче треба було заскочити додому, захопити з собою концертний костюм. Бігти в центральну бухгалтерію не було часу. От я й залишила гроші вдома. Загорнула в газету й кинула в шифоньерку. А тепер потерпаю...

— Велика сума? — спитала Лариса.

— Чимала. Чотири тисячі новими грішми.

— Сорок тисяч старими?! — з подивом вигукнув Гордій.

Хтось, либонь Ігор, багатозначно свиснув.

— Хто ж їх візьме? — заспокоювала подругу Лариса.

— Звісно, ніхто. Та все в житті буває. Ану ж раптом пожежа?! Як я тоді доведу?..

— Маловірогідно!.. — авторитетно заявив Чабанець. — Ріжте, дівчата, хліб і ковбасу, я наливаю пиво... Чого це раптом пожежа? Абсурд! Статистика доводить...

Кроква більше нічого не чув. Гроші! Такі гроші! В його квартирі. Майже в його кишені! Він їм покаже! Помститься і Тамілі, й Ларисі, й Ліді... Розбагатіє... Купить «Волгу»... Біло-молочну...

Поплазував назад, за сусідній куц. Там нашвидку одягся, підхопився на рівні ноги й, силоміць стримуючи

себе, щоб не бігти, пішов до моста. На Поштовій площі вдалося підхопити таксі.

Грошей, щоб заплатити за проїзд, не було, та він сподівався на здобич. Чотири тисячі новими. Сорок тисяч старими. Ще й з лишком. Вистачить і на таксі, і на все інше.

Машина плавно підіймалася Володимирським узвозом, мчала Хрещатиком, бульваром Шевченка. Та не так плавно, а рвучко, нервово, похапцем шугали думки у голові Івана.

Так-так. Тепер він зробить усе, що захоче. Купить «Волгу» й поверне собі Ліду. Або відіб'є яку-небудь іншу красуню, побавиться з нею й покине на посміховисько. Або придбає туристську путівку за кордон, решту грошей обмінє на долари і... будьте здорові! Безліч можливостей, безліч перспектив!..

Треба тільки непомітно увійти в квартиру, щоб не знайшлося жодного свідка. Потім із в'язки ключів, які в нього є, вибрати потрібний. Не забути одягти рукавиці, щоб не лишити відбитків пальців. Забрати гроші, знову зачинити кімнату, відпустити таксі. План викристалізувався, мозок працював ясно.

Так воно все й сталося. Тільки весь час здавалося Івану, що робить осоружний злочин не він, а хтось інший. А він лише підказує тому іншому, що і як слід чинити.

Замір не міг не вдатися. Не тільки квартира, весь будинок стояв пустою. Всі мешканці користалися з вихідного дня та чудової погоди. Хто не поїхав на пляж чи на риболовлю, то подався в ліс за грибами, на дачу до родичів чи знайомих, у Зоологічний чи Ботанічний сад, у наддніпрянські парки або хоча б у сусідній сквер. Кроква зробив усе, як задумав. Одягши рукавиці та вибравши потрібний ключ, відчинив кімнату. Гроші справді лежали в незамкнутій шифон'єрці. Видно, почуття, яке зародилося в серці касирки до мовчазного юнака з берегів Дону, заступило їй і службовий обов'язок, і професійну обережність.

Обдуманий у дорозі план вимагав: нічого більше не чіпати, все залишити на своєму місці. Ніякої крадіжки не було. Голобородько розтратила, або загубила, або приховала гроші. Хай визнає те, що їй більше до душі.

У Таміліній кімнаті пахло парфумами. Він знайшов флакон і трохи збільшив запах. Щоб знищити свій власний.

Старанно замкнув кімнату та вхідні двері квартири. Чимскоріше прошмигнув униз безлюдними сходами. Пройшов за ріг, де залишив таксі, й спокійно розплатився з шофером. Єдиний свідок подій поїхав, шукаючи нового пасажера. Сьогодні неділя, днина гаряча. Пасажирів удосталь. Що таксист зможе сказати про кожного з них? Нічого. Хто здогадається допитувати саме його, а не сотні інших шоферів? Ніхто!

Зайшов у сусідній, теж безлюдний, під'їзд. Тут величюгу такі самі стандартні сходи, як і в його під'їзді. Під сходами, в досить глибокій ніші, містилася батарея опалення, яке влітку не працювало. Кроква розгорнув пакуночок, кілька дрібних купюр поклав собі до кишені. Потім обережно витяг цеглину з-під радіатора батареї. Поклав тонким шаром купюри й прилаштував цеглину на місце. У вічних сутінках під сходами ніхто нічого не запримітить.

Дійшов до стоянки таксі, найняв іншу машину, коротко сказав шоферові: «До Дніпра!»

Якийсь внутрішній, впертий, непримиренний голос протестував, обзивав його злодієм і злочинцем. Та Кроква звик зневажати голос осуду. Навіть тоді, коли він ішов з власного серця.

Заморивши черв'яка, двоє дівчат і двоє юнаків спочатку бавилися м'ячем, а потім пішли купатися. Вода біля берега була дуже тепла й скаламучена. Тому Лариса лише раз пірнула, щоб хоч трохи освіжити тіло, й лягла на піску. Сонце приємно пестило мокру шкіру. Гордієві хотілося бути біля неї, та надто вабила колишнього моряка стихія води. Ігор, що виріс на Дону, теж був з водою запанібрата. Вони попливли аж на фарватер і героїчно боролися з могутньою течією, яка несла їх униз, ближче до протилежного берега. Таміла мить повагалася й кинулась навздогін за ними. Маленька на зріст, вона, проте, була душею і у волейболі, і в плаванні. Тіло танцюристки пружинило, наче з гуми.

Та сьогодні дівчина, видно, переборщила. Надто стомилася грою з м'ячем, а недобре передчуття таки гнітило, незважаючи на заспокоювання товаришів. На фарватері попала у вир. Їх багато на Дніпрі, цих чорторіїв, як давнього походження, так і недавніх, утворених в час минулої війни вирвами авіабомб. Відчула, що сили покидають її, що не вибратися звідси без сторонньої допомоги. Хотіла вже гукати на порятунок, як побачила ніс

човна, що наїжджав прямо на неї. Інстинктивно схопилася за нього. Чиясь міцна рука підхопила дівчину, й вона відразу пізнала свого рятівника. Це був її сусід по квартирі Кроква.

Доїхавши до Дніпра на таксі, Кроква на одному з причалів узяв напрокат весловий човен, щоб продефілювати перед усім пляжем. Хай побачить його якнайбільше людей! Знав, що серед пляжників чимало їхніх, заводських. На човні йому легко буде показатися і Таміліній компанії.

Він не схибив. Не провеслувавши й кількадесят метрів, побачив спчатку обох юнаків, а потім і Тамілу, що безпорадно борсалася в підступному вирі. І ось вона в його човні.

— Рятування потопаючих — справа рук самих потопуючих! — вимушено пожартував, коли човен відновив рівновагу й несподівана пасажирка вместилася на кормі.

— Я зовсім не потопала! — відрізала Таміла, розуміючи, що виявляє невдячність. Йй аж ніяк не хотілося будьчим завдячувати Крокові.

Іван намагався не виявити свого хвилювання. Йому важко було дивитися на дівчину, знаючи, що сталося годину тому.

— Ви почуваете себе добре? — спитав для годиться.

— Одвезіть мене негайно на пляж! — наказала Таміла.

Йй невдячність і неприязнь розлютили Крокову. Він з викликом відповів:

— Будь ласка! До того ж зовсім безкоштовно!

Каяття, яке відчував досі, мов рукою зняло. В душі насміхався з своєї задержуватої та самовпевненої сусідки. Хизуйся, мовляв, випринджуйся, побачимо, якої завтра заспіваєш!

До човна підпливли Гордій та Ігор. Не сказавши й слова, Таміла скочила в воду й попливла з ними. Кроква дивився їм услід злими, надміру скошеними очима. «Нічого, нічого, — кричав їм нечутно. — Добре, що ви мене бачили. Алібі, голубчики, в такій справі — найголовніше!..»

Йй далі веслував з новою силою і люттю.

У понеділок вранці заплакана Таміла стояла перед старшим бухгалтером заводу Ціпов'язом. Цілу ніч не спала дівчина, довгу, безрадісну ніч.

Аркадій Зосимович втретє вислухав її безладне оповідання. Не знав — співчувати бідоласі чи ляяти її.

Чотири тисячі сто двадцять сім карбованців — така сума, що ні вона, ні він до каси внести не можуть. А робітникам треба виплатити заробітну плату.

— Заждіть хвилинку! — а сам побрів неслухняними від прикрої несподіванки ногами у кабінет головбуха.

Головбух, як і Ціпов'яз, спочатку відмовився вірити власним вухам, потім брався за голову і стогнав, а, зрештою, перед тим як доповісти директорові, зняв телефонну трубку й подзвонив у міліцію.

Через чверть години розгублену, заплакану, роздавлену горем Голобородько було заарештовано.

Кроква й Гаркуша дізналися про це водночас у конструкторському бюро. Іван нічого не сказав, тільки пильніше втупив свої скошені очі в мереживні лабіринти креслень. Ігор згадав розмову на пляжі й подумав: «Хто? Адже пожежі не сталося. А Таміла вкрасти гроші не могла». Цьому він не йняв віри ні на хвилину.

Попросив у Крокви дозволу й побіг до Лариси. Таміла нікому з них не сказала про своє горе: вона соромилася тепер самої себе. Лариса вирішила питання кардинально: негайно продати будинок і внести гроші до каси. Та виявилось, що це не врятує справу. Батько довів їй, що — хай вони навіть підуть на вулицю — зараз такої суми за будинок не візьмеш. Та й де взагалі знайти покупця? Люди добровільно здають будинки районним Радам. До того ж Тамілу заарештовано, справу заведено, й грошей ніхто не прийме. Гордій теж заявив, що він дасть собі відрубати голову на доказ її невинуватості. Але як реально зарадити лихові, теж не знав. Хіба... Хіба заводський комсомол візьме Тамілу на поруки?..

Молоді вхопилися за цю думку, але старий Ящук і тут виявив скептицизм. Про це можна буде ставити питання лише під час суду, та й то тоді, коли виявиться, що провина Голобородько невелика, можливо, це лише халатність, і коли Таміла щиросердо визнає провину та пообіцяє виправитися. А поки що... треба чекати.

Чекати могли всі, крім Ігоря. Йому було безмірно шкода веселої говорухи. Таміла в тюрмі, за ґратами — це явна нісенітниця! Тяжке, чорне непорозуміння. Та як розвіяти його, чим допомогти? Був би тут Багрич — може, й зарадив би горю. Та він далеко.

Минуло кілька днів. Змін ніяких. Ігоря охопив розпач. Через Юлію Андріївну юнак дізнався, що Середа мав

розмову з прокурором, дав своїй колишній касирці якнайкращу характеристику, сподівався, що вдасться піти назустріч бажанню комсомолії й узяти Тамілу на поруки, та поки йшло слідство, нічого більше зробити не міг.

Ігор вирішив діяти сам. На запитання Крокви, як ідуть справи у Таміли, відповів:

— Поки що погано. Але незабаром підуть на краще.

Іван знав, що міліція зробила обшук у Тамілиній кімнаті і, розуміється, ніяких слідів перебування в ній когось стороннього не виявила. Сусідні кімнати не обшукували: алібі сусідів не викликало сумніву. Таміла на допиті не змогла навіть приблизно назвати особу, яка могла вчинити злочин. Отже, всі підозри падали на неї саму.

Дівчина навіть не розповіла слідчому про своє занепокоєння на пляжі, про розмову з цього приводу з друзями. Розуміла, що виправданням для неї це не буде,— адже вона могла говорити навмисне. Крім того, їй нізачо не хотілося вплутувати в цю історію своїх товаришів, особливо Ігоря. Попросила лише дозволу написати їм, що вона ні в чому не винна. Слідчий сказав, що й це можна буде зробити тільки після суду.

Слідство вів майор юстиції Балига. Справа, яка спочатку здалася дрібною — звичайна розтрата касирки,— при ближчому ознайомленні виявилася складнішою. В цьому він переконався вже на першому допиті звинуваченої. Не як юрист, а як людина, а ще точніше — як батько, він не повірив у злочинність дівчини, що сиділа перед ним. Серцем не вірив, а розум і факти говорили протилежне. Якщо не вона, то хто ж інший, а якщо ніхто, то тільки вона! Третьої версії поки що немає. А ще гірше, що й надії на її появу не видно.

Перевірив через усі канали — чи не жила Голобородько понад свої засоби, чи не тринькала гроші, чи не переказувала їх кому-небудь поштою або телеграфом?.. Відповіді звідусюди прийшли однакові: ні. Залишилося єдине припущення: молода касирка приховала гроші, щоб скористатися з них після того, як відбуде строк покарання. Адже кари не уникала, сама прийшла в бухгалтерію й про все розповіла. Таке припущення можливе щодо злодія-рецидивіста, але у справі Голобородько виглядало непереконливим.

Іван Никифорович викликав телеграмою Тамілиного батька, залізничника з Миронівки. Розмова з ним нічого нового не дала. А дні минали. Слідство квапив, з одного боку, завод, який домагався реабілітації своєї працівниці, а з другого — контора Державного банку, що, видавши необхідну суму для зарплати, прагнула повернути пропажу до своїх сейфів.

Одного вечора, коли Балига ще й ще раз марно намагався розплутати справу-головоломку, з прохідної повідомили, що до нього наполегливо проситься працівник заводу Ігор Владиславович Гаркуша. Слідчий дав згоду прийняти відвідувача.

На цей вчинок Ігор остаточно зважився після розмови з Іваном. Почувши від Гаркуші, що Таміліні справи незабаром мають піти на краще, Кроква, ніби безсторонньо, поцікавився:

— Яким же це чином? Чи не сподіваєтесь, що буде знайдено справжнього злочинця?

— Так. Саме на це сподіваюся,— твердо відповів Ігор.

— Тоді вам доведеться ждати до кінця віку.

Ігор скипів:

— Ви вважаєте її винуватою?

— А ви вважаєте, що гроші розтанули в повітрі?

Кроква добре знав, де гроші. Лише цієї ночі, повертаючись із ресторану, він заходив у завітний під'їзд і мацав рукою поза радіатором батареї. Гроші, причаївшись, ждали. Та він не взяв жодної купюри. Крім тих кількох, у перший день. Хай скінчиться слідство!.. І дивувався самому собі, як уміє поводитися спокійно й витримано. А зрештою, що йому загрожує? Втрата грошей? Вони й так не його.

— Мені байдуже, де ділися гроші,— кипів Ігор.— Я знаю, що вона не винувата!

— Кохання, друже мій, засліплює очі.

— Я не кохаю її.

— Брешете...

— Не кохаю! Вона мені просто друг, товариш, зрозумійте нарешті!

— За друга й товариша так не переживають.

— За друга й товариша життя віддають у бою.

— Можливо. Та ви не в бою.

— Це теж бій,— люто наполягав Гаркуша.— Бій за людину. За нове життя!

— Красиві слова. А на ділі злочинна крадіжка службових грошей. Хороші бійці за нове життя!..

— Ох, коли б я знав, хто цей падлюка!

— А що, як падлюкою виявиться вона?

— Ніколи в світі!

Крокву обеззброювала Ігорева вперта довіра.

— Слухайте, друже,— сказав примирливо,— не можна так сліпо довіряти нікому. Абсолютно нікому, навіть рідним батькам. Не вірити нікому — єдиний розумний висновок, який можна зробити. Не вірити, не співчувати, ставитися до всього байдуже. Хай землетрус, пожежа, воднева бомба — все одно. Жити, поки можеш, тільки для себе! А ви... То закохалися й мало не наробили дурниць там, у Ростові, то зустріли нову... пробачте, дружбу тут і знову втрачаєте голову. Самі кажете, що не кохаєте, значить, вона вам чужа. Та ви, по суті, її майже не знаєте. Як же ви можете їй вірити?

— Можу! — стояв на своєму колишній сапер.— Вірив, вірю й віритиму...

— Всім?

-- Всім, хто йде зі мною поруч.

— Значить, і мені?

Ігор вагався якусь мить.

— Значить, і вам.

— А що, коли я негідник, падлюка?

Гаркуша дивився на нього сумними й добрими очима, сказав з глибоко затаєним щирим почуттям:

— Вас життя зробило таким... Я співчуваю вам...

— Не треба мені вашого співчуття!

— Співчуваю й вірю: пошкрябай вас — і зішкрябаеш лють, пиху, вдавану байдужість, і неодмінно доберешся до доброго людського серця.

Цього вже Кроква знести не міг:

— Ідьте геть із вашою вірою. Вона мені чужа й не нависна. Ідьте геть!

— Я піду. Надовго. Може, більше й не побачимось. Обіцяйте мені, що ніколи нічого поганого про мене не подумаєте.

— Я думаю погано про всіх людей!

— Ні, ви обманюєте і себе, й інших.

І ось Ігор сидить перед слідчим прокуратури, намагаючись вдати щирю спокуту. На столі лежать гроші — рівно чотири тисячі двадцять сім карбованців. Слідчий двічі перелічив їх і поклав до шухляди. Тепер у справі

Голобородько з'явиться новий документ — протокол допиту громадянина Гаркуші Ігоря Владиславовича. І, можливо, за кілька днів не буде вже справи Таміли Голобородько, а буде справа його, Гаркуші.

Слідчий запитує спокійно й звично:

— Де ви взяли ці гроші?

— Украв у Таміли Голобородько.

— Коли?

— У неділю вранці.

— За яких обставин?

— Помітив на дні шифоньєрки згорток, здогадався, що в нім таке. Гроші мені потрібні були...

— Про це потім. Здогадалися, що в згортку гроші?

— Так.

— Далі?

— Коли Таміла чепурилася біля дзеркальця, я нагнувся, ніби зав'язати черевик. Тоді й схопив пакуночок. Таміла не помітила. Як і кожна дівчина, вона перед дзеркальцем забула про все на світі...

— Куди ж ви заховали гроші?

— За пазуху. А потім...

— А потім?

— Поклав у рюкзак, в якому були наші харчі.

— Ї ніхто їх не помітив?

— Вони лежали в окремій кишені.

— Де той рюкзак?

— У мене в гуртожитку.

— Гаразд, ми зробимо обшук.

Ігор зіщулився. Він уявив собі картину обшуку його ліжка й тумбочки, здивування, а може, й презирство товаришів по кімнаті...

— Між іншим, це не врятує громадянку Голобородько. Вона відповідатиме за халатність.

— Завод візьме її на поруки.

— Звідки вам це відомо?

— Здогадуюсь. Вона чудова дівчина.

— І ви вчинили їй таку неприємність?

— Мені дуже потрібні були гроші.

— Навіщо?

— Я в Києві людина нова. Живу у гуртожитку. Набридло. Вирішив купити будинок.

— У кого?

— У однієї знайомої.

— Як її звати?

— Лариса Яшук.

У слідчого на лобі виступив піт. Все це виглядало цілком імовірно. Балига знав справу пенсіонера Яшука, — про неї колись говорилося на районному партійному активі. Цілком можливо, що Яшук охоче продав би хату, щоб позбутися зайвих клопотів. Неймовірним здавалося інше: щоб цей недавно демобілізований з армії юнак міг вчинити такий підлий і обдуманий злочин.

А Ігор щохвилі глибше розумів, у яку безодню падає. Та вороття не було. Треба врятувати Тамілу, будь-що врятувати. Він мужчина, йому легше перенести і ганьбу, й кару. Так наївно вирішили вони удвох з Ларисою. Лариса поклялася, що навіть Гордій нічого не знатиме. Принаймні поки що. На батька налягла: діставай гроші. Заявила йому: розтрату зробили удвох з Тамілою, кожної хвилини можуть заарештувати і її, Ларису. Вони знайшли шлях, як повернути гроші, треба тільки їх мати. Негайно! І старий дістав. Трохи із власного сховку, решту позичив у сусідів. Тепер би Ігореві не схибити, зіграти роль до кінця. Пом'якшенням для Таміли послужить те, що вона лише виявила халатність, пом'якшенням для нього — добровільна явка й щиро-серде каяття. А там будь що буде!

— Підпишіть! — слідчий подав протокол допиту. Ігор підписав.

— Підете в камеру, — зітхнув Балига.

Середа не належить до людей, здатних бурхливо реагувати на ті чи інші несподіванки. Давно вже зумів виробити в собі розважливий підхід до явищ і подій. Якби не це — не виніс би, мабуть, молодий інженер Середа трагічних суперечностей, які випали на його життєвому шляху, не зумів би капітан десантників Середа не раз і не два виходити сам і виводити свій підрозділ із фашистських пасток.

І все ж подія, що сталася в бухгалтерії, гостро вколола його звикле до всього серце. Такою виявилася нежданою, незвичною, незрозумілою. Він мало знав касирку цеху вимірювальних приладів, але йому добре було відомо, що вона дисциплінована комсомолка, що комсомол на заводі славиться згуртованістю та бойовитістю, що чимало бригад і цехів заводу заслужено здобули звання комуністичних, що в більшості цехів

і відділів зарплату видають без касирів і ніде ніколи не пропав жоден карбованець. Аж раптом двоє злочинців — Таміла Голобородько та Ігор Гаркуша. Досі нічим не заплямовані, за яких ручилися: за першу — заводський комітет комсомолу, за другого — Багрич.

Ясно, що тут щось не так, але що саме, де, в якій ланці допущено помилку, що призвела до таких сумних наслідків?

Поки що ніхто не міг дати відповіді на це запитання. Доводиться хоч-не-хоч ждати кінця слідства.

Подзвонив Юлії Андріївні, щоб від неї довідатися щось детальніше про Гаркушу. Та вона до телефону не підійшла. Дзвонив удруге, втретє, вчетверте. Запитав у своєї дружини, куди поділася її подруга. Марія Семеновна пояснила, що Юлія з дитиною в клініці професора Самоніна.

Тоді Степан Гаврилович продиктував секретарці телеграму в Ростов на ім'я старшого Гаркуші: «Вашого сина заарештовано. Жду вас».

Глянув у прочинене вікно, відхиливши парусинову завіску. Вночі пройшов дощ, короткий, але рясний. Сад на заводському подвір'ї густо парував, щедро наснажуючи повітря вологою, теплом, первісними запахами землі і зілля. Середу завжди й дивувала, й захоплювала, й заспокоювала природа-мати. Він милувався розумною гармонійною злагодженістю, доцільністю і своєчасністю всіх її дій. Ця споконвічна мудрість природи, ця складна, надзвичайно чутлива лабораторія живе й працює за своїми, виробленими протягом тисячоліть законами. Коли людина вгадає ці закони, збагне потреби могутньої, чітко організованої лабораторії й уміло втрутиться в її творчий процес, природа-мати скаже їй спасибі. Коли ж складні проблеми земного буття розв'язуються похапцем, поверхово, іноді одним розчерком кабінетного олівця, тоді замулюються джерела, міліють і пересихають ріки, соковиті луки перетворюються в пустки. Природа-мати мстить.

«Чи не те саме відбувається і в сфері людських взаємин, — подумав Степан Гаврилович. — Чи не надто квапливо ми іноді проводимо так звану виховну роботу, не завжди у відповідності з встановленими традиціями, навіть тими, що породжені нашою епохою. Як часто ми за прозою буденності забуваємо про героїчну романтику будівництва нового світу, а коли й говоримо про неї,

то сірими, безбарвними словами. Від байдужості і за-
спокоєності — один крок до обивательщини й міщанст-
ва з дрібною безкрилістю, подібною до безплідності ви-
сохлого струмка».

Таке запитання директор заводу поставив секретаре-
ві партійного комітету Маркові Кіндратовичу Грушо-
вому, коли зайшов до парткому, щоб поговорити про
цю справу.

Грушовий зовні мало був схожий на ватажка й ор-
ганізатора мас. Невисокий, худорлявий, з блідим облич-
чям, якого ніколи не бралася сонячна смага, у старо-
модних окулярах з металевою оправою, він виглядав
скоріше як рахівник або ветеринар із популярних кі-
нофільмів. Комуністи заводу поважали й не перший вже
раз обирали інженера Грушового своїм секретарем за
багато хороших рис і якостей, які сумарно визначаються
одним словом — людяність.

— Бачите, друже... — сказав у відповідь Марко Кін-
дратович, протираючи носовиком скельця окулярів.— Те,
що сталося у нас на заводі, на загальному тлі життєвої
дійсності нібито дрібниця, невеличке непорозуміння...

— Випадок, — додав Середа.

— Так, випадок. Але в кожній випадковості є пев-
на закономірність. Хіба не так? Наприклад, людина
попала під трамвай. Це, звісно, випадок, якщо маємо
справу не з самогубцем. Але вдумайтесь... — Грушовий,
всупереч існуючій традиції, говорив усім комуністам
«ви», — вдумайтесь, чи нема й тут закономірності, яка
спричинилася до нещасного випадку... Мабуть, є. Лю-
дина не виспалась, втомилася, дістала сумну звістку,
наразилася на неприємність чи щось подібне. Отак і в
справі, яку ви зачепили. Особливо щодо молоді, вихо-
вання якої є важливим питанням нашого часу. Пере-
важна частина молоді йде безоглядно за нами, буде
міста, зводить електростанції, піднімає цілину. Честь їй
за це і хвала! Таких юнаків і дівчат вісімдесят, може,
навіть дев'яносто відсотків. Та залишається ще від-
сотків десять чи двадцять, а це мільйони юних істот,
до яких потрібний індивідуальний підхід... Я сказав
би — стежка до кожного серця. Це не значить, що та-
кий підхід непотрібний і для тих вісімдесяти чи дев'яно-
ста відсотків, точніше, абсолютно для всіх. Я навмисне
акцентую на найболючішому, найскладнішому. На тій
частині молоді, серед якої має місце безідейність, гро-

мадська пасивність, інертність. Я, звісно, не кажу про безнадійних ледарів, п'яниць, дармоїдів, яких треба судити. Але й серед людей здібних і роботящих бувають суб'єкти з такими викрутасами, як у нашого Крокви. Найпростіше було б відмовитися від них, оголосити їх, так би мовити, «шкідливим елементом». А тепер ми кажемо — ні! Цей «елемент» будуватиме з нами комунізм. Ми відповідаємо за нього, за його майбутнє. Ох, коли б...— Він глянув на портрет, що висів на стіні. На портреті сидів у кріслі Ленін, ліву руку поклавши на поручень крісла, правою спершись об стіл. Перед Володимиром Іллічем лежали недописані папери. У ленінських очах світилася добра, м'яка задумка. — Коли б ми частіше радилися з ним — в душі і в думках — на кожному кроці нашого трудного і завжди нового шляху... Запевняю вас, Степане Гавриловичу, не лише наша країна, історія всього людства пішла б ще далі вперед. Хтозна, можливо, і другої світової війни не було б або хід її розвитку був би іншим. Та все це, звісно, мої особисті припущення. Цілком можливо, наприклад, що на чолі Німеччини в тридцятих роках став би не Гітлер, а Тельман. Багато про що зараз можна говорити. Я, скажімо, хотів би, щоб наша молодь, як ми з вами колись, відзначала і Криваву неділю, і роковини подій на Лені, і день Паризької комуни. Та коли я думаю над долею Крокви...

— Ви не гадаєте, що Кроква причетний до випадку в нашій бухгалтерії? Голобородько його сусідка, Гаркуша — помічник, чи не його це вплив?

— Все може бути. Поки що ніяких даних. Відверто кажучи, я не хотів би, щоб він заплутався в цьому. Йому й так життя зламало хребет.— Грушовий задумався, міцно стиснувши губи. Поклав окуляри в нагрудну кишеню піджака.— Я сказав «життя»... Як ми легко все списуємо на життя, дійсність, обставини. Ні-ні, мало лекцій, доповідей, зборів. Шукати треба. Шукати стежки до людських сердець!..

Степана Гавриловича не вдовольнила відповідь Грушового. Їхні думки в основному збігалися, що ж до зачепленого питання, то його не вичерпаєш ні розмовою, ні нарадою. Має рацію Марко Кіндратович: думати треба, шукати. І в кожному робітникові, службовцеві, комуністові, безпартійному, старому й молодому бачити перш за все людину.

Ніби вгадавши його думку, Грушовий додав:

— Життя, людина, почуття. Який це складний вузол! Який багатий на несподіванки комплекс! А ми часто-густо... — І, наче бажаючи припинити нелегку розмову, перейшов до конкретного.— Подзвоню слідчому. Я з Балигою знайомий, не раз на партактивах зустрічались. Від закону не відступить. Але те, що мені можна знати, скаже.

— Боюся, що він сам ще нічого не знає, — висловив сумнів Середа.

Грушовий набрав номер. Привітався, запитав, слухав. Повісив трубку, розвів руками:

— Ви вгадали. Що не днина, то новіна! Гроші, які повернув Гаркуша, не ті.

— Як то «не ті»?

— Не ті, які пропали. Не ті, які були видані заводові для зарплати. Іван Никифорович навів довідку в Держбанку. Номери купюр зовсім інші. Ясно?

— Нічого не ясно!

— Будемо ждати. Чекання теж, між іншим, інколи дія. Хоч, признатися, найбільше за все на світі я не люблю цяєї бездіяльної дії!

Розділ 15

ТАК ЧИ НІ?

Юлія щодня відвідувала клініку торакальної хірургії, намагаючись підігнати події. Адже професор Самонін досі остаточної відповіді не дав. Обіцяв подумати. А строку своєму думанню не визначив.

Сумніву не було: Зореслава ні до чотирьох, ні до трьох років не доживе. Приступи повторилися. Артеріальна кров у нерозвинутому серці змішувалася з венозною, і немічні легені заповняла отруєна рідина. Терапевтичні засоби впливали дедалі менше й менше.

А тут ще настирливі думки: «професор забув», «професор до всього звик», «професорові байдуже» — і непокоїли, й лякали, й обурювали. Хотілося навернутися йому на очі, нагадати про себе.

Юлія помилялася: професор про неї не забув. Та Самоніна бентежило інше. Для Юлії зараз найважливішим було добитися згоди Михайла Власовича на операцію. В цьому вбачала єдиний вихід, єдиний порятунок.

Про наслідок операції намагалася не думати, наче її успіх був твердо гарантований. А Самонін саме тому й вагався, що перед ним раз у раз поставала цілком реальна загроза: смерть на операційному столі.

Незважаючи на надмірну перевантаженість — прийомне крило клініки буквально штурмували і матері з дітьми, й дорослі сердечники з усієї України та сусідніх республік, — професор Самонін добре розумів, що відмовити Зореславі в операції — все одно, що винести їй смертний вирок. І чим більше він думав, тим глибше переконувався, що є лише одна людина, яка може оперувати таке маля: Городенко.

Крім блискучої фахової майстерності, у професора Самоніна була одна дуже важлива якість: вміння відшукувати й залучати до співпраці талановитих людей. Так було знайдено й запрошено до роботи в клініці маловідому лікарку з далекої Караганди, кандидатську дисертацію якої професор Самонін випадково прочитав у Москві. Тепер, попрацювавши в його клініці лише два з половиною роки, Городенко написала блискучу дисертацію на звання доктора медичних наук. Поліна Сидорівна виявилася хірургом феноменальних здібностей. Нещодавно професор Самонін, як завжди збуджений і задержуватий, після важкої операції несподівано заявив: «Більше не оперуватиму! Годі!»

Як міг не вибухнути експансивний професор, коли дізнався, що складну операцію на серці, на яку він затратив тридцять три хвилини, молода, блідолиця його асистентка провела за вісімнадцять хвилин!

Професорова заява була, звісно, жартом. У душі Самонін пишався Поліною Сидорівною. Так, вона єдина, хто може виконати операцію на серці Зореслави. Та як запропонувати це їм обом — і матері дитини, і своїй асистентці? Адже... Може, вони й не подумують, що професор, мовляв, злякався, прагне уникнути відповідальності, спихає безнадійну справу на молодого фахівця. Але мають для цього достатні підстави!

Професор нарешті зважився поговорити з Поліною Сидорівною. Навпростець запропонував їй оперувати Зореславу Багрич. Реакція з боку асистентки була зовсім несподіваною.

— Ні, Михайле Власовичу, не треба вам цього робити. Ви справді надто потураєте мені. — Її розумні,

скорботні очі стали раптом ще смутнішими: — Що люди скажуть? Мене й так називають вашою протеже, пестункою...

Самонін замахав руками, мов півень крилами:

— Що ви, що ви, перехрестіться! Я звалюю на її кволі жіночі плечі такий тягар... та мене слід назвати боягузом, безвідповідальною особою, а ви... протекція! Жартуйте, чи що?

— Зовсім не жартую. Операція дуже відповідальна, це так. Але за успіх я певна...

— То й беріться за неї, Поліно Сидорівно!

— Тільки удвох з вами.

Кров залила професорове обличчя. Здогадався: операція на випадок успіху — відкриття в науці. Городенко не хоче пожинати лаври сама.

А що, як невдача? Виходить, він боїться ділити з нею відповідальність? Годі! Більше про це ні слова.

— Гарзд. Операцію зробимо вдвох.

— Коли?

— Сьогодні субота? З понеділка кладіть дитину з матір'ю в ізолятор. А там побачимо...

Таке рішення й сповістили матері Зореслави. Лише тепер у свідомості Юлії запалав, завирував той острах, який тлів у попелі: а що, коли операція не вдасться?..

Данилові приснилась Зореслава. Взагалі Багричеві часто марилися сни. Саме так — не снилися, а марилися, наче нескінченно довгі кінострічки, що одна за одною чергувалися на тьмяному екрані пам'яті. Бачив Зореславу на руках у Фросини Кирилівни й, коли прокинувся, відчув холодний піт на лобі. Та тут же подумки й вилаяв себе. Ну, що з того, що його стара тітка мертва? До чого тут всілякі забобони? Він бачив живу Фросину Кирилівну з дитиною на руках сотні разів... Тож нема нічого дивного, що цей так добре відомий кадр висвітлився в його підсвідомому нічному фільмі. Лаяв себе, переконував, а заснути, проте, більше не міг.

...Вашінгтонський готель «Франклін Рузвельт», у якому перебувала радянська делегація, не мав нічого спільного з нью-йоркським хмарочосом. Як Вашингтон не мав нічого спільного з Нью-Йорком. Зелене, респектабельне, типове європейське місто з надмірним захопленням староримською архітектурою та неймовірною

кількістю пам'ятників... Лише неосяжні джунглі одноповерхових негритянських кварталів нагадують приїжджому, що він в Америці.

Багрич лежав з заплющеними очима. Боявся розтулити повіки й переконатися, що він не в Києві. Що поруч немає дружини й дочки...

Підвівся Корунов — у просторому люксі вони мешкали вдвох — і включив телевізор. Виявилось, вже не так рано. Просто сьогодні неділя, вихідний день, і організм узяв своє: Багрич спав мало не до дев'ятої ранку. За місцевим, розуміється, часом. У Києві зараз четверта година дня.

Корунов, навпаки, прокинувся давно. Власне, він майже не спав. Безсоння... Старече? Навряд. Почалося після загибелі сина. Стало хронічним після смерті дружини. Увійшло, зрештою, в звичку. Мало й позитивну сторону: давало змогу багато думати, міркувати.

Генерал стояв у шовковій блідо-зеленій піжамі, що то — військова людина! Навіть піжама якогось невиразного, наче захисного кольору. Досі він довго лежав — ждав, поки прокинеться Багрич. Боки відлежав. Нарешті помітив — радник не спить. Закортіло музики. Спинити думки, розвіяти сумніви, втишити тривоги.

Телестудії вже працювали на повну потужність. Корунов невпинно крутив ручку телевізора — передачі йшли кількома каналами. Хотілося вибрати найкращу. Так і скавав з програми на програму: ковбойський фільм з масовими бійками й убивствами, а між його епізодами — реклама, реклама, реклама; гангстерський фільм з сексуальними вивертами, допитом за допомогою детектора брехні, а між кадрами — реклама, реклама, реклама; сентиментальний фільм із старосвітським міщанським моралізаторством; концерт, фінансований автомобільною фірмою «Б'юїк»; концерт, фінансований пивоварною фірмою «Міллер»; меса в католицькому соборі; моління в єпископському храмі; вінчання в кафедральному соборі; зборище фашистської організації Джона Берча; трансляція з готельного номера, в якому спинилася популярна голлівудська кінозірка; вчорашні плівки: сеанс боксу, гра в бейсбол, віртуозне виконання нового танцю — твісту, аукціон у художньому салоні на вулиці Флориди. А все це перебезоване рекламою, нафаршироване рекламою. Реклама, реклама, реклама...

Багрич згадує, що сьогодні у них, по суті, робочий день. Глава американської делегації сенатор Едвін Харді запросив радянську делегацію відвідати Моунт-Вернон. Колишню ферму Джорджа Вашингтона. За кількадесят кілометрів від столиці. Подорож має відбутися на яхті по річці Потомак. Виїзд призначено на полудень. Пора вставати!

Підкріпившись стандартним сніданком американців — ячня з беконом і чорна кава,— вийшли на вулицю без назви. У Вашингтоні взагалі лише кілька вулиць мають назви. Наприклад, вулиця Флориди або Пенсільванія-авеню. Решта ж тільки пронумеровані цифрами чи позначені літерами. «Де живете, містер Браун?» — «На розі П'ятнадцятої і К-стріт!» Може, це й зручно, але дуже вже якось незвично.

При виході з готелю їх нагло атакували кореспонденти, фотокореспонденти, радіокореспонденти, телекореспонденти, кінокореспонденти. Нарада мала розпочатися завтра, в понеділок, підготовка та зміст майбутніх переговорів були оточені муром секретності. Роздобути новину для того чи іншого кореспондента означало зробити добрий бізнес.

Найбільше скупчення журналістської братії створилося довкола керівника радянської делегації Огнева. Його не тільки фотографували, а й засипали десятками запитань. За допомогою мікрофонів намагалися вловити кожне його слово. Досвідчений дипломат відбувся жартами. «Які ваші прогнози на завтра?» — «Такі ж точні, як прогнози погоди!» — «Чому нарада розпочинається саме завтра, адже понеділок — важкий день?» — «Ми навмисне вибрали важкий старт, щоб легшим був фініш!» — «Скільки вам років, містер Огнев?» — «Дамам я кажу, що сорок п'ять!» — «Чому ж тоді у вас таке сиве волосся?» — «Бо сиве волосся подобається моїй дружині!»

Репортери голосно сміялися. Ніхто нічого не довідався, але всі були задоволені. Американці люблять простий нелукавий гумор.

Під мостами, що перетинають вулицю, поїхали вниз, до центру міста. Спека стояла ще гірша, ніж у Нью-Йорку. Ріка Потомак, багновища у її долині, близька Чесапікська затока насичували розпалену атмосферу такою кількістю випарів, що неможливо було дихати.

З трудом хапаючи пересохлим ротом нездорове, вологе повітря, задихаючись від нестачі кисню, Данило знову згадав Зореславу, її аритмічне дихання, її тяжку задишку. «Кріпися, люба донечко! Тримайся, кохана дружино! Це для вас ми трудимося за тридев'ять земель від рідних берегів. Для вас, матері і діти!..»

Вулиці були майже порожні. Спека погнала людей за місто. Тільки біля брами Білого дому — великий натовп. Сьогодні президент відпочиває, і в його резиденцію впускають екскурсантів та туристів. Сотні безробітних зібралися під залізними штахетами: хто прагне сфотографувати перехожого, хто замінити екскурсовода, хто дати будь-яке пояснення чи довідку. Тільки заробити б кілька центів або випросити бодай сигаретку...

На базі військово-морського флоту, звідки мала початися подорож, радянських представників чекав сенатор Харді та штат його делегації.

Кроква вже не першу ніч не спав, але такого з ним ще не траплялося. Спочатку він слухав радіо, яке чув з Тамілиної кімнати. Останні вісті, музика, знов останні вісті, кремлівські куранти й знову музика. Ці звуки, що рвалися із самотньої кімнати, вражали Крокву, били по нервах, гнітили. Коли після арешту касирки кімнату опечатала міліція, ніхто не звернув увагу на те, що репродуктор включено. Була середина дня, радіо мовчало. А потім заговорило. Наче то сердешна Таміла бродила по самотній кімнаті, наче то вона в хвилини радості співала, а в хвилини смутку щось довго й докірливо промовляла.

Так було й сьогодні. До години ночі.

Потім Кроква сидів і думав. Про все, що сталося за останні дні. Про несподівану, неждану, нечувану перемогу Таміли. Дівчина, мабуть, і сама не знала про свій триумф. Сиділа в камері й нишком втирала сльози. А тим часом у її злочин ніхто не повірив. А тим часом на її захист піднявся увесь завод. А тим часом заради неї, малознайомої, чужої, пішов на самопожертву отой шалений ростовчанин Гаркуша. А тим часом Лариса віддала на врятування зовсім чужої дівчини величезні гроші, які могла витратити на власні потреби. Якими сильними, гнучкими виявились той колектив і ті люди, що їх недавно він, заповзятий «правдолюбцець», вважав слабкими й нікчемними.

З другого боку — сили, на які спирався Кроква,— Сохацький, його мальована повія-дружина... Ні, про них краще не згадувати! Соромно. Перед самим собою.

Шоста година ранку. Зовсім розвиднілось. Знову залунало радіо. Здавалося — піднялася Таміла. Маленька, беззахисна, мов дитина. Кроква чіплявся до неї, вона відбивалася. Мов те кошеня, мале, безпорадне перед здорівним собакою: тремтить, але не здається, не капітулює. Що діяти? Як бути? Як далі жити?

По коридору тупцяв Черногуз. Сьогодні він заспав, а тому квапився надолужити прогаяне. Зрештою зник. Зі своїм рибальським причандаллям. Начувайся, дніпровська рибо!..

У кожного в житті є мета. Будь-яка. Дрібна, велика... Аби приносила не ганьбу, а радість!

Як сів увечері, так і сидів одягнутий. На осоружній тахті. І розмовляв. Сам із собою. Мов радіо в порожній кімнаті.

— Сину мій!..

— Хто це? Чого вам?

— Сину мій безталанний!

Здивовано підвів обличчя. Ні, це не він. Не сам із собою. У кімнаті стояв Микола Щорс. Такий, яким зображений на пам'ятнику. Тільки старий. Сивий. З головою, перев'язаною закривавленим бинтом. З кривою шаблюкою в руці.

Іван міг би дати тисячу клятв, що це йому не приснилось. Й не привиділося. А сталося наяву.

— Встань; сину!

І Кроква встав. І зрозумів, що це не Щорс, а його, Іванів, батько, щорсівець. Комкор Осадчий. І шабля та сама, яка висіла колись у домі Іванового дитинства.

— Чого вам, тату?

— На шаблю, сину.

— Навіщо?

— Убий мене.

— Ви ж мертві, тату.

— Ні, сину, ні! Не вбили мене ні Петлюра, ні Врангель. Стріляли мені, песиголовці, прямисінько в груди, в голову, в душу, але не вбили. Цілий, живий...

— Ні, тату, ні!

— Живий! Бо надії в мені не знищено. Бо віри не зруйновано. Бо мрій не вбито. Тільки ти відцурався мене, Іване. На, добивай!

— Ні-ні, нізащо! Простіть мене, тату!

Іван припав лицем до батькових ніг. До хромових чобіт з острогами. Чоботи пахли потом і пилом походів.

Івана здивувало те, що чоботи дуже великі. Не лише його обличчя, але й увесь він вмістився на одній батьковій нозі. Зиркнув угору, аж голови батькової не видно, вона десь далеко — над стелею кімнати, над дахом будинку, в надхмар'ї. Звідти, мов важкі металеві зливки, падали додолу слова:

— Я бачу світ, сину, в полум'ї пожеж. Кривавий Керзон знов готує змову...

— Керзона давно нема на світі, тату!

— Я бачу його, сину. Бачу! Підступного Чемберлена... Лукавого Пуанкаре. А ген за Шепетівкою сторожові пси світового імперіалізму — не добиті нами пілсудчики...

— Нема, тату, ні Чемберлена, ні Пілсудського, ні кордону біля Шепетівки...

— А що ж є, сину?

Щоб дати змогу Іванові побачити світ і відповісти на запитання, старий щорсівець нахиляється й однією рукою підіймає його вгору, над хмари. Звідти Іван добре бачить увесь неосяжний світ.

Справді, нема кордону між Шепетівкою та Кременцем. Сонце осяває вершину Високого Замку у Львові, Говерлу й Чорногору в Карпатах. А далі — вільна колосиста земля, поза Дунай і Маріцу, поза Віслу і Влтаву — до Ельби. Нема Пуанкаре й Чемберлена. Є Джон Кеннеді, Макміллан, де Голль... І тут Іван розуміє, як змінився світ, як переоцінено в ньому багато понять. Яким страшним і всесильним був світ капіталу ще три десятиліття тому. Як знітився, скорчився він зараз. Обороняється, контратакує, лютує. Де може — рве зубами, в іншому місці — жалить отрутою, нацьковує, провокує, грабує... Але вже не той, не той... І не так грізно звучать імена новітніх керзонів!

Кроква розуміє, що світ змінився не сам; що батько дивився на цей новий змінений світ з почуттям виконаного обов'язку. Він бився за нього, він творив його. А ти, сину хороброго комкора? Що зробив ти?

Іван зривається з надхмарної височини і ницьма падає до батькових ніг. Знову благає:

— Простіть мене, тату!

І неприємно.

Ескадрилья американських військових винищувачів, пофарбованих у жовтогарячий колір, акуратно виконувала вправи вищого пілотажу. Член американської делегації контр-адмірал Дарлей пояснив Коруну, що це тренувальні польоти льотчиків-резервістів. Василь Дмитрович вдав, що вірить, хоч і він, і Багрич добре розуміли: військово-морська авіація просто влаштувала для радянських гостей невеличкий спектакль. Обое згадали льотчика-шпигуна Пауерса, який зараз ждав суду в московській тюрмі, й змовницьки всміхнулися.

Повели розмову на нейтральні теми. І Корун, і Багрич вперше були у Вашингтоні й щиро хвалили красу американської столиці.

— Так, це правда, — чемно погодився контр-адмірал. — Признатися, я не люблю ні Нью-Йорка, ні Чикаго. Вони надміру виснажують, я сказав би, амортизують людину. У Вашингтоні відпочиваєш душею. Яке з ваших міст нагадує наша столиця?

— Важко сказати, — вагався Корун. — Трохи Батумі, трохи Сухумі...

— А трохи й Київ, — додав Данило, якому все красиве в світі нагадувало рідне місто.

Яхта тихо йшла бистрим і каламутним Потомаком. На лівому березі ріки — по горбах і долинах — розкинулося місто. Воно мліло в субтропічній спеці. Вологе повітря здавалося густим. Розлога панорама міста ніби була намальованою на прозорому склі. На вершині найвищого пагорба місто увінчала масивна статуя Свободи, встановлена на даху Капітолію. З дна долини, змагаючись з горбами та будівлями, поривався вгору так званий «Олівець» — сороквісьятип'ятиметровий, білосніжний, рівний, як олівець, обеліск — пам'ятник Джорджеві Вашингтону. Обмежене людське око, зачудоване красою міста, охоплювало лише два-три кольори у цій мальовничій мозаїці — зелений (рослинність), білий та сірий (стіни будинків). Багрич подумав, що, вирвавшись із рамок спектра, людина могла б побачити безліч кольорів, які лежать за межами інфрачервоного та ультрафіолетового. Вона побачила б, як сяють липи, світяться берези, блакитним полум'ям палають ялини.

Поки що Данило споглядав темно-сірий, похмурий Пентагон — велетенський будинок-п'ятигранник, резиденцію міністерства оборони та інших військових відомств США, штаб світового занепокоєння, вогнище агресії,

символ розбою. Багрич подумав: «Завтра ми почнемо переговори. Про роззброєння. Про зміцнення миру. Якими ж то вогненними словами треба діяти, щоб наскрізь пробити грубезні мури цієї заскорузлої цитаделі!»

Контр-адмірал Дарлей, рудий, лисуватий, широколиций п'ятдесятилітній чолов'яга, зняв білий картуз із золотими галунами й витер великою, як рушник, хусточкою лоб та залисини. Пожартував:

— Пече, як у пеклі. А наші газети верещать про «холодну війну». Де ж вона? Хоч би свіжий вітерець дмухнув...

Задоволено засміявся. А сторожким оком непомітно стежив за жовтогарячими літаками, що крутили у височині карколомні віражі.

В міру того як зникало з очей місто, пасажири яхти переміщалися з корми на ніс. Так зробив і Данило. Йому цікаво було, що попереду, які краєвиди відкриє перед ними штат Віргінія, кордон якого вони пересікли. На околиці Вашингтона ще виднівся мертвий супутник живого міста — Арлінгтонське кладовище. Багрич був там учора, бачив могилу Невідомого солдата та сотні могил відомих жертв недавньої війни в Кореї.

На носовій частині верхньої палуби за столиком, як давні приятелі, сиділи Віктор Олексійович Огнев і господар яхти сенатор Едвін Харді. Жовтолиций офіціант-філіппінець подав їм два бокали й дві запітнілі пляшечки холодного оранжаду. Побачивши Багрича, Огнев покликав його й представив сенаторові. Здогадливий філіппінець миттю приніс третій бокал і третю пляшку.

Едвін Харді був повною протилежністю тим сенаторам, яких Багричу доводилося бачити в спектаклях та кінофільмах. Високий на зріст, років за шістьдесят, шляхетне, витончене обличчя, розумні, проникливі очі, густі, ледь посріблені кучері. Новому знайомому чемно, але стримано всміхнувся.

— Ми говоримо про покійного Даллеса, — увів Багрича в курс розмови Огнев. — Колишнього державного секретаря. Його могила он там, в Арлінгтоні. Ми обидва його добре знали...

— Я рішуче не згоден з вами, — продовжував суперечку Харді. — На протилежність своєму братові Аллену, про моральні якості якого я не збираюся дискутувати, покійний Джон Фостер був людиною високих моральних принципів. А головне — людиною глибоко релігійною.

Огнев, може, й мимоволі, зробив зневажливий жест. Це зачепило сенатора за живе:

— Так-так, глибоко релігійною. У хвилини душевних вагань цей сімдесятирічний мудрець сідав у літак і летів до Рима, у Ватикан, шукати поради в бога. Одним із настоятелів ватиканського собору є, як відомо, син Джона Даллеса.

Він відкинувся на спинку дерев'яного стільця, білого, як і весь корпус потужної дизельної яхти. Яхта спокійно, тихо, але швидко краяла гнучке, нескінченне тіло ріки.

— Я бачу у ваших очах недовіру. Отак завжди з вами,— невдоволено буркнув Харді.

— Ми уважно слухаємо вас, сенаторе,— спокійно, але твердо відповів Огнев. І жартома підкреслив: — Слухаємо й не узагальнюємо.

— Даруйте,— збагнув свою необачність американець.— Мабуть, добре було б, коли б світ не був поділений на нас і на вас. Але поки що, на жаль, це так. І з цим треба миритися. Мені здається, що саме це добре розумів Джон Фостер...

— І тому оточував нашу територію вашими військовоповітряними базами?

— Це був захід...

— Угодний богіві?

— Так. Оскільки принципи вільного життя та приватної власності священні. Але ми відхиляємося від теми. Я хочу лише сказати одне: невіруючий не може збагнути світ віруючого. Коли я молюся богіві, моя душа відчуває радість внутрішнього очищення. Це я роблю перед кожним процесом, у якому беру участь як адвокат...

— А був хоч один випадок, коли ви відмовились од захисту підсудного, знаючи, що він винуватий?

— Ні. Тому що бог створив його злочинцем, а мене захисником. І я виконую місію, покладену на мене всевишнім.

— Ну й трохи контрактом...

— Скажіть пряміше: гонораром. Ні, при моїх капіталах... я не лише юрист, але й керівник кількох банків, директор промислових, транспортних та інших компаній, спеціальний помічник президента... в моєму бюджеті, повторюю, адвокатський гонорар грає дуже незначну роль...

— Майте на увазі, я нічого не питав! — сміючись попередив Огнев.— Мій земляк і колега теж! — кивнув на Багрича.

— Здогадуюсь,— теж посміхнувся Харді. — Тобто ви запитали: чому я не обслуговую моїх клієнтів безплатно?

— Припустімо, я мав такий намір...

— Охоче вам відповім: бо це порушило б мудрий закон життя. Час — це гроші. Труд — гроші. Талант — гроші. Ім'я, слава, визнання — гроші. Інакше — анархія, катастрофа, кінець. Світ складний, надто складний! А ви... пробачте, що я знову вживаю цей займенник. Він стосується не вас особисто й не тільки вашого колеги, а словом, усіх вас...

Харді широко розвів руками, описавши коло. Не було сумніву, що саме він має на увазі. Огнев дивився на балакучого сенатора лукаво примруженими очима. Багрич уважно слухав їх обох, залюбки попиваючи холодний підбадьорюючий напій.

— Так-так, і в цьому вся біда: ви мислите надто прямолінійно. Нещодавно я прочитав у одній з ваших газет: Едвін Харді родич Конрада Аденауера. З цього цілком приватного факту газета робить якісь політичні висновки. Родич!.. Так, я родич канцлера Аденауера. Та хіба в цьому справа? Я підтримую Бонн не тому, що моя дружина якась далека племінниця дружини канцлера, а тому, що я його родич за релігією, світоглядом, переконаннями. Це стократ важливіше!

— Дякую за відвертість, сенаторе.

— Саме заради цього я запросив вас на прогулянку, містер Огнев. Відвертість, відвертість і ще раз відвертість! Тільки так ми зможемо чогось досягти. Правда?

— Що роблять ці літаки над нами? — раптом спитав Огнев.

Харді мить завагався й відповів:

— Звичайне навчання резервістів.

— У неділю?

Харді засміявся. Погрозив пальцем:

— Ви вмієте заманити в пастку, містер Огнев!

І вони пили оранжад, наче нічого не сталося.

Яхта підходила до Моунт-Вернон — скромної садиби з білим будинком у колоніальному стилі. Тут двісті років тому, оженившись на вдові Марті Кустіс, жив і господарював багатий плантатор Джордж Вашингтон, якому судилося стати найпершим і найбільшим героєм молоді американської нації. Коли тринадцять англійських колоній у Північній Америці піднялися на боротьбу за волю і незалежність, за самостійний розвиток еконо-

міки й необмежену експлуатацію багатств, Джордж Вашингтон сміливо очолив цю боротьбу. Він перетворив роздрібнені загони в регулярну армію. З боями переслідував військо колонізаторів. Стійко разом із своїми солдатами терпів голод, холод, епідемії в північних горах, поки врешті визволив Нью-Йорк і утворив Сполучені Штати. Багаті американці здобули незалежність, владу, гроші, землю, право стягати податки, а бідні... А бідні нічого. А коли вони, обдурені, обкрадені, після всіх злигоднів війни знову повстали... і вже не проти англійців... їхне повстання, очолене капітаном Даніелем Шейсом, було жорстоко придушене.

Такі факти історії миготіли в пам'яті Багрича. Проте він добре знав, що, при своїй класовій обмеженості, Вашингтон був великою людиною й прогресивним діячем. У безпросвітній темряві кріпосницької Росії Тарас Шевченко мав підставу вигукнути: «Чи діждемося Вашингтона?..»

На палубі вишикувався екіпаж військової яхти. Горніст заграв урочисту ясу. На честь першого президента Сполучених Штатів Америки. Мир його прахові!..

А Багрич зосереджено думав: «Що буде завтра? Чи така відвертість, як сьогодні?..»

Довкола лежав прекрасний, зелений, напоений соками землі світ. На всіх материках земної кулі він і різний, і однаковий. При різності мов і звичаїв, протилежності мети й світогляду людей, відмінності клімату, розмаїтості дерев і квітів, тварин і птахів у нього є одна непорушна спільність: жага життя, жадоба миру. Що скаже людству їхня нарада: так чи ні?..

Розділ 16

ВІД СЕРЦЯ ДО СЕРЦЯ

*«СРСР, Україна, Київ,
Повітрофлотський проспект, 15, кв. 27.
Юлії Андріївни Пашко*

Рідна!

Прийми привіт із-за океану. Прийми мою любов, мою тугу, мою радість... Радість, що маю за ким тужити. Це не парадокс, не гра слів, а щаслива реальність. Коли я дивлюся в заокеанську далечінь, я бачу рідну, завітчану яблуневим цвітом землю й чарівну жінку з немовлям на

руках. Це не рафаелівська Мадонна, а моя власна дружина. Смуток, радість і гордість обнялися в моїй душі...

Так, я в Америці. Чи міг я мріяти про це тоді, коли щирими дитячими сльозами оплакував долю, а вірніш, недолю старого негра Тома, коли в юнацьких мріях уявляв себе Мартіном Іденом, коли моє комсомольське серце люто закипало «Гронами гніву», бурхливо переживало «Американську трагедію», долю Сакко й Ванцетті.

Я дуже далеко від тебе. Але саме на таких відстанях народжується в людині зовсім нове почуття, нове поняття — жителя землі, землянина. Справді, між нами безмежний простір. Але коли б мені, скажімо, роздобути такий надшвидкісний човен, який не боїться океанських хвиль, я міг би сісти в нього тут, у Вашингтоні, і за маршрутом — Потомак, Атлантичний океан, Гібралтар, Середземне, Егейське, Мармурове моря, Дарданелли й Босфор, Чорне море й Дніпро — через кілька днів висадитися на материк київського Подолу. Як бачиш, все дуже просто...

Але й без таких човнів (які зрештою сконструювати не так вже й важко) віддалення на планеті дедалі зводяться до мінімуму. Не лише в часи Колумба чи Магеллана, але й зовсім недавно, в епоху загибелі «Тітаніка», подолання Атлантики за сім годин здалося б нездійсненною мрією. А ми перестрибнули через океан саме за такий час.

Першою гаванню, яка дала нам притулок на Американському континенті, був, звісно, Нью-Йорк. Східна брама країни, «місто Жовтого диявола», як називав його Горький, місто контрастів — скажу я від себе. Справді, стоповерхові хмарочоси із швидкісними ліфтами — й однопверхові цегляні будиночки з дерев'яними протипожежними бочками на даху, казкова розкіш П'ятої авеню — й фантастичне убозтво провулків Даунтауну, злива рекламних вогнів на Таймс-сквері — й запаморочлива темрява пуерторіканських кварталів та негритянського Гарлему... Наче жива діаграма протиріч сучасного капіталістичного світу.

На Бродвеї крамниці торгують до півночі, а реклама палає цілу добу. Вранці вона лише блідне, під вечір спалахує з новою силою. За вітринами — сяйво, багатство, розкіш. А серед розчепуреної юрби на тротуарі — галас дрібних торговців, які мають надію зробити біз-

нес на продажі гумових свищиків, похмурі погляди продавців наркотиків, розмірене постукування залізних палиць інвалідів минулої війни. Сліпі, безрукі, безногі, вони посуваються поодиноці, мовчки, мов примари. Рідко хто з перехожих кидає мідний цент у лунку від порожнечі карнавку, що, мов орден ганьби й зневаги, висить на шиї. Почесті, золоті з коштовним камінням ордени американський уряд чіпляє на шиї не їм, а тим, хто спричинив їхне каліцтво,— гітлерівським військовим злочинцям.

Інваліди, як правило, з'являються на Бродвеї вночі. Вдень по стрітах та авеню (і то тільки в дозволені дні) втомлено блукають бліді, виснажені сестри-жалібниці, збираючи мідний дріб'язок на муніципальні лікарні.

Був я й на Уолл-стріті. Глибоке, як льох, провалля, вузька ущелина між двома рядами банківських хмарочосів. Коли потрапляєш у цю прірву, сам собі раптом здаєшся маленьким, нікчемним, безсилим. Жалюгідною комахою, яку ось-ось роздавить могутнє страховище.

На стику Уолл-стріту і Бродвею — біржа. Ота сама, нью-йоркська, описана в романах, показана в кінофільмах. Храм спекуляції й наживи. Стовпище божевільних цифр і ошалілих людей. Резиденція Жовтого диявола, який тонко й підступно реагує на кожну політичну подію в світі. Фортеця капіталів, яким ні числа, ні ліку, за допомогою яких можна б перетворити всю планету в багатий, квітучий сад...

Зверни увагу на таку деталь. Саме під колонадою біржі я придбав у кіоскера свіже число «Нью-Йорк таймс». Серед безлічі реклам, звітів про кримінальні процеси, біржових бюлетенів та репортажів про бейсбольні матчі я прочитав лаконічну репортерську замітку (читаю і трохи розмовляю по-англійськи лише завдяки твоїй дбайливій наполегливості). Зветься замітка «Історія коробки каштанів». Ось її дослівний текст: «Восьмирічна Джейн, дочка безробітного маляра Гуго Робертсона, одержала в школі від сирітського фонду подарунок — коробку їстівних каштанів. Цього дня в родині Робертсонів, яка складалася з батька та дочки, вперше за багато тижнів була хоч якась вечеря. Наступного дня маляр подався шукати роботу, а дочка — в школу. Повернувшись додому, дівчинка з'їла два чи три каштани, а решту віддала іншим дітям, що збирали продовольство та гроші у фонд вдів, чоловіки яких загинули

на війні. Робертсон роботи не знайшов і дуже голодний повертався додому. Єдина його надія була з'їсти кілька каштанів. Дізнавшись, що дочка віддала єдиний харч, він у нестямі схопив ножа й убив дочку. Робертсона, очевидно, буде страчено на електричному стільці...» Коротко, сухо, холодно. Коли б мені хто розповів таке, мабуть, не повірив би. Та я читав це власними очима. Я оглянувся довкола й побачив колонки цифр, які бігли по біржових табло. Кожного числа вистачило б, щоб забезпечити хлібом (а ще краще роботою) тисячі Робертсонів...

Я думав над долею доброї, широї восьмирічної школярочки. Нас тут часто запитують: чому ви так неприхильно ставитеся до капіталізму? Та тому, що я не хочу, аби мою Зореславу спіткала доля Джейн Робертсон! Я не хочу ходити із залізним ціпком і стукати об асфальт тротуару. Я не хочу виривати свій добробут із горла ближнього! Я не хочу, щоб на мене чигала небезпека за кожним рогом кожного будинку! Ось у чому річ.

Звісно, в Нью-Йорку багато прекрасного. Хоч би й хмарочоси. Особливо нові — з алюмінію. Це справді вершини будівельної техніки. Погано тільки, що навесні об їхні шпилі розбиваються стомлені перелітні птахи. Ніхто не бачить їхньої загибелі, не чує їхнього передсмертного крику. Та їх б'ється так багато, що верхи гігантських будинків, а подекуди вікна й стіни біліють від пташиного пір'я. Мов припорошені снігом. Підвішені на спеціальних пасах, що гаками зачеплені за підвіконня, цю пташину трагедію весни потроху змивають безстрашні мийники хмарочосів, переважно негри й слов'яни. Серед останніх, кажуть, особливо багато українців...

Чудесні тут мости й дороги, гарні автомобілі і вже зовсім до вподоби мені всюдисущий «ер-кондишн». І багато хороших людей.

Чимало цікавого є у Вашингтоні. Загалом столиця вражає надмірною бундючністю. Це місто державних чиновників, які твердо переконані, що саме тут пуп землі, що саме вони вершать сучасне й майбутнє людства.

На щастя, в світі сталася подія, яка приголомшила навіть вашінгтонських чиновників. Це політ Юрія Гагаріна. Самозвані верховоди світу не можуть отямитись. А прості люди Америки дедалі більше усвідомлюють: в історії людства настала нова ера. Ера пізнання таємниць Всесвіту. Невже ж людина, досягши вершин

знання, ставши на поріг Космосу, віддасть перевагу земним суперечкам і чварам?.. Зруйнує все, здобує тисячоліттями? Завдасть нищівного удару самій собі?.. Погубить творчий труд батьків?.. Розтопче надії дітей?.. Невже таке злочинне безглуздя можливе? Здоровий глузд каже — ні! Але...

Але фондова біржа, всевладна богиня капіталістичного розбою, давно вже дихає кисневими подушками гонки озброєнь. І навіть багато хто з чесних американців, які ненавидять війну, бояться й миру. Вони вірять монополістичній пропаганді, що мир несе їм кризу, застій, ще більше безробіття.

Вчора ми їздили яхтою на прогулянку в Монт-Вернон — маєток Джорджа Вашингтона. Поверталися увечері по ріці Потомак. Першим на околиці американської столиці нас зустрів Пентагон. Він світився тисяччю вікон. Я подумав: кожне вікно — то невсипуще й лиховісне око, яке пильно стежить за тим, щоб не настало де-небудь у світі замирення, не згасли, боронь боже, іскри розкиданих по планеті воєнних вогнищ, щоб не пішов на спад фантастично-прибутковий воєнний бізнес...

Отакі-то справи, моя люба, склалися на земній кулі на початку шістдесятих років бурхливого двадцятого сторіччя. Я опинився в країні, яка ще недавно звалася Новим Світом. Тепер тут центр, фортеця, цитадель світу безнадійного старого. Безбезпечного, як поранений звір.

Сьогодні початок переговорів. Ти розумієш, яку малесеньку роль я відіграватиму в них. Але я солдат, і моє місце там, де мені накажуть. І я оптиміст. Тому, що мій народ буде. А той, хто буде, вірить.

Обіймаю тебе, кохана дружино, вірний друже, бойовий побратиме, цілую нашу зоряну доню, бережи її й себе.

Твій Данило

*Вашінгтон, США
червень, 1961 р.»*

«Прокуророві Жовтневого району міста Києва

Громадянине прокурор!

Пишу вам за велінням серця. Не вірите? Що ж... Така зрештою ваша посада. А я от без будь-якої службової потреби не вірив і не довіряв людям. Поки не поплатився за це жорстокою ганьбою.

Власне, ганьба поки що впала не на мене — на інших. І це найпідліше в тому, що я вчинив.

Негайно звільніть з-під варту Тамілу Голобородько та Ігоря Гаркушу. Цим ви ствердите справедливість і повернете до нормального життя двох благородних людей.

Посилаю вам украдені гроші. Лише дві купюри, вартістю по десять карбованців, я встиг розтратити. Замість них повертаю свої, зароблені чесною працею.

Чому я не прийшов з повинною?

Тому, що я не злочинець. Міг стати ним, але ніколи не стану. Хіба цього не досить? Адже метою правосуддя є не покарання, не копірсаання в душі людини, а допомога людині стати на ноги. Чи, може, це тільки так говориться для наївних простаків?

Що ж, шукайте мене. Знайдете — не здивуюся й не шкодуватиму. Я не боягуз. Просто хочеться почати нове життя на свіжому повітрі, а не в тюремній камері.

Ви можете мені в цьому допомогти. Для цього вам нічого не треба робити. Оце й буде для мене найбільшою допомогою.

З надією, *Осадчий*

Р. С. Це не моє теперішнє прізвище. Це прізвище, під яким я жив би, коли б не деякі обставини. Під ним я житиму, коли знайду свій шлях у житті.

Місто N
чсрвень 1961»

*«Данилові Д. Багричу,
готель «Франклін Рузвельт»,
Вашінгтон, федеральний округ Колумбія, США*

Коханий!

Привіт тобі від рідної землі! Від обважнілих віт, на яких дозрівають соковиті плоди. Від наддніпрянських круч. Від київських каштанів. Від твоєї дружини. Від нашої доні.

У мене таке враження, наче я чекаю тебе з переднього краю. Довкола спокійно шумить місто, мирно гомонять люди. А я серцем бачу великий несходимий фронт, який пролягає через усю планету. Фронт боротьби за майбутнє.

І я, стара фронтовичка, не окопалася в тилу. І я веду тяжку, непосильну боротьбу. Думками, серцем я з тобою. Сподіваюся, вірю: повернувшись, застанеш дочку здоровою, а її матір веселою.

А поки що... Поки що тягнуться, повзуть на волах довгі незліченні дні тривожного чекання.

Цілими днями не вимикаю радіо. Жду звістки від тебе.

Намагаюся уявити собі твоє існування за океаном — нічого путнього не виходить. Все як у тумані. Знедолені безробітні, полум'яні страйкарі, гладкі, мов барила, капіталісти — такий обмежений арсенал уявлень, винесених з комсомольської юності, заступає мені перед очима ту дійсність, яку ти бачиш наяву. Приїдеш, слухатиму тебе дні і ночі.

І я розповім тобі багато-багато. Й ми знову будемо безмежно щасливі.

На заводі особливих новин нема. Колодуб таки одержав нове призначення. В Дарницю. Для заводу виникло питання про головного інженера. Степан Гаврилович натякнув мені, що хотів би на цій посаді бачити тебе. Я категорично запротестувала. Після твого повернення для нас проблемою номер один буде твоє здоров'я. Тут я вже виявлю залізну наполегливість. Я не хочу, щоб Зореслава зростала сиротою.

Твої креслення чомусь переробляли Сохацький і Кроква. Це мене дуже занепокоїло. Однак Серeda запевняє, що все буде гаразд, що вони одстоюють твою ідею, піклуються про реалізацію твоїх пропозицій. Чи можна в таке повірити? Та Степан Гаврилович людина тямуща й чесна, а Марія Семенівна стала для мене надійною опорою, як у «Гірському повітрі» була Галина Назарівна. Видно, я вже такою народилася, що без чиеїсь підтримки не можу собі дати ладу. А може, це тому, що я так недовго знала тепло материнського серця?..

На заводі є ще деякі новини. Несподівані. Вони не стосуються тебе й твоєї праці. До того ж я певна, що це просто непорозуміння. Повернешся — розповім. Взагалі життя, мабуть, полягає в безнастанному чергуванні закономірностей і несподіванок.

Радує мене Лариса. Якщо Калмикова була для мене подругою-наставницею, а з Марією Середою ми на рівній нозі, то для Лариси вже я відіграю роль старшої, роль наставниці. Й мені приємно, що я не помилилася, що мої сподівання справдилися.

Вона, мабуть, скоро вийде за Гордія. І ми ще потанцюємо на їхньому весіллі!

І на весіллі Зореслави. Колись. Це буде, буде, буде!

Цьому не перешкоджають, не сміють перешкодити ні хвороби, ні атомні вибухи, ні термоядерні катастрофи!

Бо на сторожі миру стоїть мій порубаний, посічений воїн — солдат і речник миру, мій мужній Данько!

Пригадуеш нашу розмову на узліссі біля Прибалтійська? Благословляю побиті блискавками дерева, які захищають молоді пагінці лісу!

Ох, коли б цей лист дійшов до тебе! Так швидко, як линуть мої думки.

Бережи себе, любий! Пам'ятай наш старий девіз: спокій, сон, дієта! В інституті ми, студенти, говорили: голову вгору, погляд вперед! Теж непоганий девіз, правда?

Жду тебе! Лічу хвилини.

Твоя Юлька

Київ
червень, 1961 »

Розділ 17

ПЕРЕХРЕСНІ ДОРОГИ

Тополиний пух кружляв над містом. Либонь, чи не найпершими на київських околицях, у парках та на бульварах одцвіли сріблясті сокорини, чорні та пірамідальні тополі, а ледь дихнуло спекою літо, як на малесеньких пухнастих парашутах незліченні армії їхніх зернин атакували земну поверхню. Кожна найдрібніша з них несла в собі вічну жагу продовження роду. Байдуже, що давно минулися ті часи, коли дерева розмножувалися насінням, як хотіли і де хотіли, байдуже, що тепер зерна київських осокорів та тополин падали не на жирний чернозем, а на сухий асфальт, що людина й тільки людина стала господарем усього живого на землі. Природа не бажала капітулювати. Вона боролася за дике, первісне існування цвітом, запахом, плодами. І повітряними десантами тополиних насінин.

Стояло прозоре червнєве надвечір'я. Одне з тих, що протягом тисячоліть повторюються, кожен раз по-новому, по-несподіваному, що викликають подив навіть у людей, які за довге життя начудувалися вже із земної краси, що зганяють смуток з очей, і тих, кого спіткала невдача чи лихо.

А Сохачькому сьогодні, як ніколи, щастило. Власне, не сталося нічого несподіваного. Він чекав цього. І тим

приємніше, що його розрахунки справдилися, а невсипуща праця не пропала марно. Він — головний інженер заводу. Великого, обладнаного найсучаснішою технікою заводу, на який не так давно прийшов у ролі начальника конструкторського бюро і на якому став тепер другою особою після директора. Бо й Середа, й секретар парткому Грушовий не могли не оцінити ту величезну й благородну місію, яку взяв на себе Сохацький, ґрунтовно доробивши та поставивши на реальний ґрунт талановитий, але дещо фантазійний проект інженера Багрича.

Правда, в наказі поки що сказано: «тво» — тимчасово виконуючий обов'язки. Та це тому, що остаточне призначення на відповідальну посаду головного інженера можливе лише після затвердження у вищих інстанціях.

Леонід Потапович зосереджено вів «Победу», поспішаючи з роботи додому — чимскоріш привезти приймну новину матері й дружині. Квапився, але не виходив за рамки обережності, бо не був аматором вуличних пригод. Тим більше не хотів їх зазнати сьогодні. Коли вже все так сприятливо склалося, то хай буде удача до кінця. Справді ж, треба було, щоб саме в той час, коли він, Сохацький, тільки-но оговтався на заводі, перейшов на іншу роботу Колодуб, виїхав у несподіване відрядження Багрич, а раднаргосп критично поставився до Багричового проекту. І перед ним, Сохацьким, відкрилося широке поле діяльності.

Леонід Потапович розумів, що в свої немолоді роки ждати від життя чогось надзвичайного вже не мав підстави. Посада головного інженера на великому заводі здавалася йому вершиною: з одного боку — почесною, з другого — цілком заслуженою, яка зміцнить його моральне й матеріальне становище, дасть стимул до ще відданішої, ще пліднішої праці і, розуміється, тісніше прив'яже до нього примхливу красуню дружину. Насамперед він замінить з'їжджену «Победу» на новеньку «Волгу», потім влаштує Лідочці туристську подорож навколо Європи, а там... там буде видно! «Становище робить людину вищою на зріст!» — так чи приблизно так говорили стародавні римляни.

Коли підіймався вгору, за площею Перемоги мало не порушив правила руху. Не тому, що замріявся, а клята тополина метелиця, знявшись над бульваром Шевченка та Ботанічним садом, так засліпила лобове скло, що Леонід Потапович мало не прогавив застерезливе око

світлофора, мало не врізався в потік машин, що прямували до залізничного вокзалу.

Та все обійшлося добре. Став вести машину ще обережніше. Але розпалені радісною новиною думки не згасали. Дивак Кроква! Підозрівав його, Сохацького, в якихось брудних намірах. Ні, це не для нього. Він завжди був і буде порядною людиною. Він добре знає, що для успіху потрібна чесна праця. Та ще трохи кмітливості й везіння.

Станція метро «Університет», корпуси університетської клініки, остання поперечна вулиця Володимирська — і він уже майже дома.

Відчинив ключем вхідні двері, та вони не піддалися. Замкнуто на засув. Коли дзвонив, серце защеміло. Лихе передчуття з'явилося несподівано й безпричинно: адже мати часто брала двері на всі засуви. Правда, тоді, коли була дома сама. Значить, Лідусі нема, а йому так хотілося порадувати її...

Відчинила таки мати. Висока, з кратероподібним обличчям, з головою, перев'язаною мокрим рушником. Леонід Потапович глянув і все зрозумів. Передчуття хоч прийшло пізно, але не було помилковим. Хата виглядала наче після погрому. Все цінне з неї було вивезене, непотріб валявся на підлозі. Мати стогнала.

— Не вини мене, синку. Вона навмисне відіслала мене. Аж у Святошино. З листом до подруги. Я не хотіла, та ти знаєш її... Ох-ох-ох!.. А в Святошині й адреси такої нема. Ні вулиці, ні будинку, ні подруги. Аж тоді я здогадалася, розпечатала конверт, а там чистий листок паперу. Подалася чимдуж додому, та пізно. Вона вчинила розбій, а тепер шукай вітра в полі!..

Ноги підкосилися під ним. Захитався. Мати, спасибі, підставила стілець. Що тепер діяти, що чинити?.. Де його дружина, де шукати її? Де його майбутня дитина?.. У Києві, в Москві, за Полярним колом? Світ надміру тісний, коли хочеш сховатися. Але надто широкий, коли шукаєш...

...Хіба міг здогадатися Леонід Потапович про таку примху долі: Ліда була у тому ж таки місті, на тій самій вулиці і навіть у тому самому кварталі: на три будинки ближче до площі Льва Толстого.

Вже тиждень або й більше, як вона змовилася з своїм новим коханцем, і сьогодні вони вдало здійснили свій замір. Усі речі, які Лідія по праву вважала своїми, пере-

кинуто на квартиру Захара Цареградського, її майбутнього чоловіка. Вона не сумнівалася, що суд розлучить її з Сохацьким,— адже дітей у них, слава богу, нема. Лідія Антонівна, правда, розіграла невеличкий водевіль, видавши себе за вагітну. Ця «димова завіса», на її погляд, скерувала думки й почуття і Сохацького, й Крокви в певному напрямку, давши їй змогу вільно довести до кінця роман з Цареградським. Адже ніхто з них не знав, що завагітніти фарфорова лялька взагалі не може, бо вона сама себе позбавила навіки материнства. Лідія знала, що Сохацький чим більше старів, тим більше прагнув стати батьком.

А Цареградський молодий, лише на три роки старший за неї. Бездітна дружина, до того ж сліпучо-вродлива й метка, для нього справдешній скарб. Удвох вони влаштують собі веселе й затишне кубельце!

Не знав Сохацький і того, що не пошматований життєвими злигоднями Іван Кроква, а саме гараздуватий Захар Цареградський є його справжнім духовним сином.

Познайомилися Лідія та Захар випадково. Хоч, як потім виявилось, жили по сусідству... Сліпа доля звела їх одне з одним аж у Бориспільському аеропорту, куди Лідія Сохацька їздила проводити свою шкільну подругу. Таки справжню подругу, це був чи не єдиний випадок, коли невірна дружина сказала довірливому чоловікові правду.

Літак з подругою відірвався від землі й узяв курс на Адлер. Лідія ще раз для годиться помахала навздогін йому ніжною рукою й подалася на стоянку таксі шукати машину. Вільних із шаховими стрічками не було. Її погляд заздрісно ковзнув по білосніжній «Волзі» з приватним номерним знаком. У цю хвилину до «Волги» підійшов її власник — високий, хоч, правда, лисуватий, але огрядний і пристойний чоловік. Вона запримітила його ще раніше: він проводжав групу відомих естрадних артистів. Звернув, певне, й він увагу на гарненьку жінку, бо всміхнувся Лідії як добре знайомій:

— Вам до міста?

— Так, але...

— Я все одно їду, й мені приємно буде зробити маленьку послугу такій чарівній жінці.

Коли Лідія опинилася в новесенькій, сліпучо-білій, сяючій машині, вона відчула, що це і є справжня колісниця її життя. Поблагословила фортуна й була з

господарем «Волги» безмежно люб'язною. Не минуло й кілька днів, як їхнє знайомство переросло, як їм здалося, в дружбу, а дружба — в любов.

Обоє збагнули, що знайшли якраз те, чого їм бракувало.

З боку Захара жодних перешкод для одруження не було. Він добрих десять років жив без офіційного шлюбу з видатною драматичною артисткою. Їхнє співжиття почалося одразу після того, як вродливий і ставний Захар закінчив театральний інститут. Тоді він мріяв про акторську кар'єру.

Та артистка поступово старіла, а молодий актор щедалі переконувався, що народного артиста СРСР з нього ніколи не вийде. На менше він погодитися не хотів! Коли його нешлюбна дружина пішла на пенсію, надії на артистичний тріумф розвіялися остаточно. Він покинув стару жінку, прихопивши з собою придбану за її гроші «Волгу», й перейшов на адміністративну роботу в «Гастрольбюро». Тут домігся неабиякого успіху.

Лідія не мала потреби забирати в Сохацького обтріпану «Победу», але з його численних трофеїв таки скористалася...

...Справа ускладнювалася тим, що мати приховала від сина записку. У тій цидулці, написаній хитро й підло, зрадниця клялася в палкому коханні до чоловіка, зваливши всю вину на свекруху. Вона, мовляв, їхня лиховісна розлучниця. Видно, сподівалася, що свекруха не насмілиться розірвати конверт. Мати й не вчинила б цього, коли б не обман із святошинською адресою. Розірвавши один конверт і виявивши брехню, стара жінка зважилася відкрити і другий.

Порвана цидулка зникла, змита водою в туалеті, а мати сиділа перед сином розгублена, мов справді винувата. Хоч, правду кажучи, попри лють і досаду за вчинену їй синові кривду, старенька в глибині душі була рада, що нарешті позбулася осоружної невістки. На бідкання сина за втраченою дитиною рішуче запевнила його, що й це ошуканство. Готова присягтися в цьому!

До пізньої ночі пригнічений Сохацький блукав по квартирі, шукаючи записки. Раз у раз натрапляв то на стару фотографію, то на залишену зім'яту жіночу сорочку, то на свої листи, писані до дружини під час відряджень. Всі ці речі завдавали йому нестерпного болю. Вже й зневірившись, що знайде хоч одне її слово, тинявся по

кімнатах, мов пропащий. Не знесло цього материнське серце, призналася. Навдивовижу їй, він не розлютився. Чи втома його здолала, чи так зрозумів, що в записці приховувалася остання спроба посварити сина з матір'ю. Попросив дослівно повторити текст, присів, обхопивши руками обважнілу голову, а потім промовив:

— Нічого, ще пожалкує. Дізнається, що я головний інженер, і прибіжить...

Тут він поділився з матір'ю радісною новиною. Новина тепер не веселила його, як не звеселяють на похороні найкращі квіти. Але все ж надала йому сили та впевненості. А мати вчепилася за цю звістку, як за рятівну соломинку, й перебільшено радо та гучно вітала свого улюбленця.

У вікно хтось тихо постукав. Юлія скочила з ліжка, накинула на себе білий лікарський халат і обережно, щоб не розбудити Зореславу, попрямувала через палату. У відчинене вікно вдарив різкий запах освіженої нічним дощем землі. Вночі йшов zalivний дощ, рвучкими струменями вривався в палату. Довелося зачинити вікно. Тепер усміхнувся Юлії погожий день, умитий зливою, причесаний вітрами.

Під вікном стояли Марія Семенівна та Лариса. У студентки в руках були буйні червоні півонії, у Марії Семенівни строгі білі нарциси. Вони поклали їх на підвіконня, вітаючи подругу з добрим днем. Розчулена Юлія притулила квіти до грудей. Здивовано спитала:

— Ви ж, Маріє Семенівно, збиралися в Цхалтубо. Що сталося?

— Нічого особливого. Відклала поїздку, та й усе.

— Але ж ваші руки...

— Встигну. Не сьогодні хвороба виникла, не завтра й зникне. Ще буде час поморочитися з нею.

— Це ви заради мене?

— Перш за все заради Данила Денисовича. Він робить для нас усіх більше, ніж ми для нього. Не хвилюйтеся, поїду на місяць пізніше.

— І чим я вам віддячу?..

— Хай це вас найменше турбує. Було б тільки все гаразд!..

— Ох, коли б то!.. Ну, а ти, Ларисо?

— А в мене канікули. Майте на увазі: я буватиму тут щодня.

— Спасибі! — Юлія поставила квіти в карафку з водою, заховавши її на підвіконні за фіранкою. Їй приємно, хворій дитині вони не зашкодять, але порядок в ізоляторі треба зберігати.

Повернулася до вікна:

— Ну, Ларисо, коли весілля?

— Коли повернеться Данило Денисович. Хіба ж можна без нього? — Похопилася: — Йі коли видужає Зореслава. Зовсім-зовсім.

— Зовсім, це буде не скоро. Якщо операція вдасться, через три місяці контрольна перевірка. Лише тоді професор скаже — здорова вона чи ні.

— Я почекаю й три місяці.

— Не зарікайся, побачимо...

— Все буде якнайкраще!

— У тебе?

— У нас усіх! Гляньте, яка днина! Яке сонце! Яка краса!

— Добре бути молодою! — жартома позаздрила Марія Семенівна.

— Та здоровою! — додала Юлія.

— Та щасливою! — завершила Лариса. Їй здалося, що може причинити біль Юлії, і вона широко запевнила: — Щасливі приносять щастя іншим. Це факт цілком доведений. Проте чого ми стовбичимо під вікном? Ану, виходьте до нас!

— Ні, не можна, — відказала Юлія. — Ізолятор...

— Чому не можна? — спитала за її спиною Городенко, що непомітно зайшла до палати. Марія Семенівна та Лариса притьмом подалися од вікна. — Не тікайте, я не кусаюся! — зупинила їх лікарка. — Як спала наша пацієнтка? — запитала у Юлії.

— Перед світанком був приступ.

— Чому не викликали чергову сестру?

— Я ж сама, на жаль, лікарка.

— «На жаль»?

— У даному разі — так. Легше було б мені, набагато легше, коли б я мала лише приблизне уявлення про її стан. Коли б не знала всієї небезпеки...

— Тоді ви не добилися б операції.

— Так, це правда. Але ж я не знаю, що дасть операція.

— Зате ви знаєте, що іншого виходу нема.

— Так, і це теж правда.

Юлії від першого знайомства подобалася строга

розважливість Поліни Сидорівни, зіткність її мислення, точність висловлювань. Хоч асистентка професора, безперечно, була набагато молодшою за неї, проте лікарка Пашко відразу визнала в лікарці Городенко серйозний авторитет. І ставилася до неї, як до старшої.

Поліна Сидорівна уважним оком глянула на дитину, подивилася на шкалу температури, перевірила пульс.

— Ходімте прогуляємось. Отак, прямо в халатах. І ваших знайомих кличте. Ранок справді чудовий. У мене до чергової операції ціла година, а я дуже погано спала. Ходімте. Зореславу догляне няня.

Усі четверо вийшли з брами інституту, перетяли бруковану вулицю передмістя й опинилися в невеликому гаю. Тут закінчувалася Батиева гора, внизу зяяло провалля Протасового яру. На деревах та кущах уже зав'язалися плоди, а на схилі гори цвіли трави. Похилені зливою, вони дзвеніли, як велетенська арфа, коли до їхніх стебел-струн торкалися запопадливі бджоли. За яром, наче розкидані в густому пралісі кам'яні брили, бовваніли будівлі міста. Понад мільйон людей живе в ньому, понад мільйон чутливих, трепетних сердець, кожне з яких несе в собі чи щастя, чи горе.

Вони дивилися на місто по-різному. Лариса Ящук народилася й виросла тут і, по суті, ніде більше й не була. Вона звикла до Києва змалку, й хоч її очі милувала його краса, все ж Київ був для неї не святой, а буднями. Марія Семенівна народилася близько звідси, в Макарові. До Києва звикла поступово, часто приїжджаючи до столиці з батьками, що обое вчителювали. Інколи в справах, а іноді просто на недільну прогулянку. Незчулась, як сама стала киянкою, не відкривши вже для себе у великому місті нічого нового, незнаного. Юлія Пашко ще до того, як побачила славетне місто над Дніпром, багато начиталася й начулася про нього, особливо після знайомства з Данилом Багричем. Дійсність не тільки не розчарувала її, а, навпаки, перевершила всі сподівання. Ось уже рік, як місто відкривалося їй усе новими барвами й рисами. З окремих вражень, спостережень, деталей, вулиць, площ, провулків, будинків, палаців, бульварів, парків складалося одне чарівно-привабливе ціле, ім'я якому — Київ. Поліна Сидорівна сформулювала своє ставлення до міста вголос:

— Не знаю, як і чим, але мені Київ нагадує чомусь рідну Керч...

— Ви із Керчі? — аж скрикнула Юлія.

— Так. А чого це вас дивує?

— Бо ви моя землячка. Майже землячка...

— Ви кримчанка?

— Ні, кубанська. Але я бачила Керч щодня як на долоні. А вечорами задро дивилася на її замріяні вогні...

— З Таманської?

— Так, з неї.

— Дивилася і я на ваш берег задро і з надією, коли в Криму ще лютували фашисти, а з Кавказу вже наближалася фронтова канонада...

— Скільки ж вам тоді було?

— Тринадцятий.

«Тепер їй тридцять один чи тридцять два»,— в думці підрахувала Юлія. Це їй потрібно було, щоб встановити різницю у віці між нею і собою. Глянула на блідолицю лікарку з черничими очима і щиро, по-хорошому позаздрила: «А в неї вже готова докторська...»

Городенко згадувала:

— Багато я зазнала горя в дитинстві. А потім закінчила в Керчі десятирічку, в Сімферополі медичний інститут, працювала аж у Караганді, захистила кандидатську... і потрапила в Київ. І здається мені, що це і є Керч, що тут я прожила все життя, що кожен камінь мені близький і рідний.

Посідали на пахучому моріжку. Пороззувалися, як у дитинстві, дивилися на місто. Кожна по-своєму.

— Яка тема вашої докторської? — поцікавилася Юлія Андріївна. Їй хотілося якомога більше знати про цю загадкову черницю.

— «Пластика вроджених дефектів перегородок серця із застосуванням апарата штучного кровообігу». Цей самий АШК-два ми застосуємо й при операції Зореслави...

Юлія зблідла. У вухах у неї задзвеніло, вона ледве чула розмову.

— Це штучне серце? — запитала Марія Семенівна.

— Так. Ми його зємо просто машиною. Чудотворне дітище Михайла Власовича, сконструйоване за кресленнями професора, з його найближчою участю.

— Хіба лікарі вміють креслити? — здивувалася Лариса.

— А наш професор має дві спеціальності,— гордо пояснила лікарка.— Він закінчив два інститути — політехнічний і медичний.

У Юлії переляк потроху минав. Опанувала себе, вилаяла: фронтовичка, розвідниця, скисла?.. Уважно слухала блідолицю кримчанку. Все, що та говорила, цікавило Юлію як лікарку. Це було зовсім не схоже на нудні курортні процедури. Недаром Пашко так рвалася із санаторію, так нудьгувала. За це їй не раз докоряла старший терапевт Калмикова. А виходить, Юлія мала рацію.

— Значить, професор Самонін — інженер? — уточняла Марія Семенівна. — Колега наших чоловіків, Юліє!

— Ще й математик, кібернетик...

Мов крізь туман, у пам'яті Юлії виринули розмови про значення й перспективи кібернетики, які любила Калмикова.

А Поліна Сидорівна вела далі:

— Дивна річ: на світанку сучасної культури її діячі були універсалами. Згадайте добу Ренесансу. Леонардо да Вінчі ми знаємо як геніального художника, архітектора, інженера й ученого. Та чим більше розвивалися науки й мистецтва, тим глибше відбувався процес розгалуження й спеціалізації. Так, скажімо, лікарі поділилися на терапевтів, хірургів, педіатрів, стоматологів. Далі з хірургів виділилися ортопеди, з терапевтів ендокринологи, а там пішли кардіологи, отоларингологи, дерматологи — всіх і не перелічиш! Так буквально в кожній галузі. Здавалося, це природно, закономірно, корисно. Аж раптом життя поставило перед нами безліч проблем, які один найталановитіший, але вузький фахівець вже розв'язати не може. Їх треба вирішувати колективно. А ще краще, коли кілька фахівців поєднано в одній особі.

— Генії потрібні,— вихопилася у Марії Семенівни.

— Генії — виняток,— заперечила Городенко. — Потрібні висококваліфіковані, багатогранні фахівці. В цьому я глибоко переконана. Саме таким фахівцем є професор Самонін. Саме в цьому секрет його успіху.

Всі задумалися. Розмова зачепила кожному з них.

— Вже й у філології не обійтися без обчислювальних машин,— не то з гордістю, не то з жалем призналася Лариса.

— Вік техніки! — Видно, ця тема істотно цікавила Поліну Сидорівну. — От ми інколи заздримо американцям: оперують і немовлят. По-перше, вони раніше почали; для них війна була не кривавою м'ясорубкою, а досконалою експериментальною лабораторією. Крім того — техніка. Взагалі їхня медицина заснована на зовсім

інших засадах. Там така операція не кожному доступна,— коштує багато тисяч доларів. Та я рада, що ми хоч і взяли старт пізніше, але йдемо швидше. Вчора нашу операційну відвідав американський кардіолог професор Блелок. Він визнав, що такого розумного й економічного апарата, як наш АШК-два, у них немає.

— Поліно Сидорівно,— запитала Юлія, оскільки розмова знову наблизилася до її болючої теми.— Операцію Зореславі робитиме професор?

— Удвох зі мною.

— Це добре.

— Чому?

— Я надіюся на професорів досвід, на техніку... але й на ваше материнське серце.

Сумні очі Городенко глянули на неї не так з жалем, як з покорою:

— Ні, я ще не мати. І навіть не одружена.

Тепер Юлія дивилася на бліде вродливе обличчя Поліни Сидорівни й нічого не питала. Хіба не думала вона про це не раз? Хіба не говорила на цю тему зовсім недавно з Марією Семенівною? Вони навіть переглянулися з дружиною директора й зрозуміли одна одну. Так, очевидно, Юлія помилялася, намовляючи свою подругу зменшити навантаження для Катрусі, не мучити її надмірними вправами з музики. Очевидно, запорука великого успіху тільки в творчих муках, у подвижництві. Юлія все життя чекала на особисте щастя, діждалася його, але в науці вона нуль, хоч і не бездарна,— про це свідчить і відмінне навчання в інституті, і успіх реферата на торішній нараді курортологів у Москві. А ця блідолиця тридцятилітня дівчина досягне найвищих вершин. Та не тільки ціною невтомних зусиль, а й ціною героїчного самозречення. Щоб остаточно переконатися в цьому, запитала про інше:

— Але ж професор одружений?

Відповідь була коротка й нещадна:

— Не знаю, як він встиг. Мені ніколи.— І поклала край розмові: — Пора в операційну.— До Юлії: — Вам до дочки.— До всіх: — Прощайте.— І до себе самої: — Цікаво, чи привезли донорську кров? Сьогодні в нас важкий день...

Пішла, вже не бачачи ні своїх співрозмовниць, ні білокорих беріз, ні духмяного гаю. Зараз вона візьме скальпель і пилу Джіглі, розпанахає людську грудину.

Треба, щоб не схибила рука, не помилилося око. Адже від їхньої безпомилковості залежить довірене їй чуже життя.

— Я розумію її,— захоплено прошепотіла Лариса.— Знаєте, чому я виходжу заміж? А тому, що Гордія люблю більше, ніж свою філологію. Ось у чому заковика!..

— Вона ще знайде своє щастя,— заспокоювала їх і себе Марія Семенівна.

— Навряд,— сумнівалася Юлія.— Це вибір. Раз і назавжди. Його доведеться зробити й вашій Катрусі. І колись моїй Зореславі. Якщо вона виживе.

— Хіба ви ще сумніваєтесь?

Юлія не відказала нічого. Поліна Сидорівна справді заспокоїла її, хоч і не підбадьорювала, не втішала. Говорила про інше, своє...

Розпрощалися до завтра. Лариса та Марія Семенівна сіли в автобус. Юлія пішла в палату.

А над містом, мов зграї білих голубів, шугав тополинний пух.

Скидали тополі пухнасте насіння і на берегах Дону. З пустельного Задоння, з калмицьких солончакових степів місто брала облогою запаморочлива спека. Після полудня Ростов завмер, мов у летаргічному сні.

Владислав Павлович Гаркуша на своєму незмінному «Москвичі» повертався з засідання вченої ради при Обласному відділі охорони здоров'я. Засідання почалося о дев'ятій ранку й тривало три з половиною години. Півтори з них витрачено на обговорення питання про остаточну ліквідацію малярійних захворювань в області, цілих дві — на повідомлення доцента Гаркуші про його експериментальні операції у хірургічному відділі міської лікарні. Повідомлення викликало сенсацію у гостей — медичних працівників Болгарії. Щодо ростовських колег, то вони виявили певну стриманість. Сталося це з двох причин: по-перше, все, про що мовилося, їм було відоме, по-друге, не кажи гоп, доки не перескочиш!..

Гаркуша розумів, що не все ще доведено до кінця, що вдалі експерименти на собаках лише половина справи, але твердо вірив у правильність методу, яким користався, і шляху, по якому йшов. Однак попереду ще праця, праця й праця...

Спека зморила його, в лікарню їхати не хотілося. Знаючи, що буде засідання, він на сьогодні нічого

важливого не призначав. Додому теж не варто квапитися: задуха стояла в усьому місті. Потягло за Дон, на ерики. Спрямував машину вниз, по Будьоннівському проспекту, на міст.

Іхав і наспівував улюблену козацьку:

Как на черный ерик, как на черный ерик
Ударило сто тысяч вражеских коней,
И покрылся берег, и покрылся берег
Сотнями израненных, изрубленных людей.
Любо, братцы, любо, любо, братцы, жить.
С нашим атаманом не приходится тужить!..

На душі було легко, сонячно. Як хвалили його болгари! Один з них, представник Міністерства охорони здоров'я, запросив навіть відвідати Болгарію. Що ж, це добра пропозиція! Над цим варто подумати. Сьогодні він напише про все в Москву Черьомухіну.

Згадка про друга-професора викликала в пам'яті інший спогад: Юлія з дитиною на руках. І їхня несподівана вечера на Москві-ріці. І їхня остання розмова на сходах перед готелем.

Владислав Павлович легко міг би згадати всіх жінок, з якими зводила його доля. Їх було не так багато. Та річ у тому, що не всіх хотілося згадувати. Здебільшого це був результат його легковажності або сліпого випадку. Легковажно він колись і одружився, правди не приховаєш, тим більше від себе самого. Тільки Юлія вічно житиме в його серці, душі, спогадах, мріях...

Рік чи півтора тому він їхав по цій самій дорозі, на цьому самому «Москвичі», а в портфелі, де зараз сплющився жмут ділових паперів, лежав нерозпечатаний лист від неї. Ще не прочитавши листа, Гаркуша знав, що в ньому написано. Й, на жаль, не помилився. На превеликий жаль!

Що в ній такого, в тій неповторній Юлії?.. Все! Все, що потрібно для щастя...

Звернув ліворуч і погнав машину курною дорогою, між городами, на яких цвіла картопля то білим, то густо-фіолетовим цвітом, грілася на осонні туга огіркова зав'язь, мов спритний акробат, вилася по тичках беручка квасоля, стирчала вгору, схожа на кульбабу, насіннева цибуля. Городи на Обдонні належали робітникам ростовських підприємств — тютюнової фабрики, на якій працював колись Владиславів батько, величезного млина, що його тримав у ті далекі часи купець першої гіль-

дії Парамонов, коньячного заводу, що був тоді філіалом ереванських підвалів Шустова, міської електростанції. Корінний ростовчанин, Гаркуша відчував себе невидимою ланкою в ланцюзі, що з'єднує старий і новий Ростов, як отой міст через Дон, що сполучає два береги ріки. Він добре пам'ятав часи, коли столицею Дону вважався Новочеркаськ, а теперішній Ростов-на-Дону існував як два окремі міста — Ростов і Нахичевань. Та найвиразнішими були нові, післявоєнні спогади, коли сплюндроване вогнем і сталлю місто підіймалося з руїн і попелищ. Як і багато ростовчан, Владислав охоче трудився на суботниках та недільниках, віддаючи рідному місту свою опіку й любов.

За городами починалися мочарі, вкриті лататтям, заячою капустою, чаполоччю. А далі — вільховий гай, піщаний берег, пляж... Гаркуша любить Дон. Звісно, йому, міському жителю, не обдарованому мистецьким хистом, неприступна ота шолоховська жадоба й глибінь, з якою вешенський чарівник вбирає в себе барви та запахи рідної ріки, щоб перелити їх у заворожене, йому єдиному підвладне слово. Але все ж таки Гаркуші здавалося, що й він по-своєму розуміє велику ріку, її мову, її думи, її настрої. Як старого й доброго друга.

Купання в Дону було для нього своєрідним обрядом, єднанням із чимось безмежно дорогим, близьким з дитинства. Так було й зараз. Гаркуша лежав горілиць на зеленавому плесі ріки, а над ним і над Доном пролягли у безкрай розкуйовджені сонячні пасма, мов золота куделя.

Коли нарешті дістався до лікарні, вже закінчувався робочий день. Адже засідання вченої ради могло тривати й досі. А він останні три-чотири тижні цілими днями пропадав то в операційній, то в лабораторії, то в палатах. Не помітив, як відлинула весна. Не спостеріг, як прилинуло літо. Сьогодні мав право дві-три години спочити.

Сів писати листа Валеріанові Амвросійовичу. Писав про успіхи, невдачі, сумніви. Вони приходили щодня, щогодини. Те, що вчора вважалося завершеним, перевіреним, сьогодні виявлялося загадковою гіпотезою. Поскаржився на скептицизм ростовських колег, але відразу ж признався: для цього, безперечно, є підстави. Болгарські гості сприйняли його повідомлення як доказ переконливих досягнень. Члени вченої ради проти цього

не заперечували. Але вони знали, що це підсумок, згусток праці, яка тривала багато років. Прогрес був, але дуже повільний. Йому навіть поставили на карб певну замкнутість, небажання залучити до експериментів ширше коло фахівців. Чи є підстава для таких докорів? Він ніколи не був ні егоїстом, ні індивідуалістом, принаймні так йому здається.

Тут Владислава бере сумнів, і він спиняє біг руки. Перечитує написане, замислюється. «Ніколи не був егоїстом...» Чи це справді так? А Юлія? А його ставлення до дружини?.. До сім'ї?.. Й, нарешті, до науки?.. Про кого він більше дбав: про калік, яким потрібне зцілення, чи про доцента Гаркушу, якому пора стати професором?..

Невже це справді так? Невже йому сьогодні так м'яко на це натякнули лише тому, що поважають його й щадять його самолюбство? А може, тому, що були присутні гості-болгари?..

І взагалі, чого він сів писати листа професорові? Чи не ображає колег оте його постійне посилення на авторитет московського світила? Навіщо скаржитися Черьомухіну? Вже ж бо сам не маленький! Нічого собі «учень» у п'ятдесят з гаком! А його «вчитель» старший від нього лише на два-три роки...

Гаркуша рве недописаний лист. На дрібні клапті. Він ладен рвати на собі волосся, бо все це неправда. Намова! Чорна заздрість! Вони й навіяли йому ці сумніви, це безволля, цей гамлетизм!..

Стук у двері. До кімнати заходить Женя Арсакова. З лукаво-звабливою посмішкою. Владислав Павлович машинально згадує, що Женя недавно вийшла заміж... За шофера з швидкої допомоги. З того часу її усмішка стала ще лукавішою, а очі зловтішними. Наче говорять: «Ага, прогавив!»

Та ні, це мана! Вона, певне, й на гадці такого не має. Вештається просто без діла...

Йому хочеться накричати на медсестру, що невчасно зайшла, що перебила йому процес мислення. Та помічає в руці Арсакової сірий телеграфний бланк.

— Звідки? Від кого?

— З Києва.

...Новий ростовський аеровокзал. Збудований масивно, незграбно, з колонами. В аеропорту, який усім своїм еством спрямований угору та в майбутнє, ця будова

нагадує розкішний особняк купецького клубу. Такий припав би до вподоби Парамонову чи Шустову. Цей висновок дратує Владислава як пасажира, як лікаря, як громадянина. Він збудував би аеровокзал із скла та пластмаси — легкий, прозорий, сповнений світла, пронизаний свіжим повітрям. А може, таке враження склалося тому, що в нього зіпсутий настрій? Що він здивований, стурбований, збезчещений пригодою, яка сталася з сином? Ігор у тюрмі. В чужому місті. Що він там накоїв?

Останні дні Владислав Павлович майже не думав про сина. Одержав листа, що той влаштувався в Києві, ну й дуже добре! Адже дорослий! І от — маєш!..

Невже знову винен він, недбалий батько? Та доки ж зрештою дбати про інших? Він і так заради сім'ї відмовився від щастя. Він і так через сім'ю не зміг віддати всього себе науці. Що за проклятий лабіринт!..

Добре, що встиг на київський літак. Добре, що нічого не знає Марина. Просив Арсакову зберегти таємницю. Дружині залишив заспокійливу записку: викликали, мовляв, на консультацію. Хай думає гірше. Хай думає, що хоче. Адже вона не знає, що Юлія в Києві. Зрештою до Юлії Марина звикла. А до арешту Ігора краще їй не звикати. Він подзвонить із Києва, коли справа залагодиться. Та чи зуміє він залагодити її?

Повен тривожних думок, зайшов Владислав Павлович до літака.

Розділ 18

ДВА КЛЮЧІ

Нарада розпочалася в понеділок 19 червня о 15 годині 20 хвилин. Шаленіла спека. Червнєве субтропічне сонце, мов розжарене термоядерне страховище, повисло над планетою, наче хотіло застерегти її мешканців від непоправного лиха, яке могло статися з їхньої власної провини.

Нараду відкрив Едвін Харді.

— Містер Огнев, перш за все я хотів би привітати вас особисто й ваших колег перед тим, як почати нашу розмову. Я дозволю собі запропонувати, щоб наша розмова була щирою й приватною і щоб ми дотримувалися якнайменше формальностей.

Багрич дивився на вродливе й розумне обличчя Харді. Вчора на яхті сенатор говорив про відвертість, сьогодні — про щирість. Це непогано. Добре також, що він проти зайвих формальностей. Але чому переговори «приватні»? Хіба для приватних розмов прибули вони сюди з-за океану?

А містер Харді, ділова людина й адвокат, говорив далі — спокійно, плавно, звично:

— Оскільки про ваш приїзд широко відомо, преса та радіо вимагатимуть від нас інформації про наші зустрічі, і нам доведеться якось відповідати на ці вимоги. Яка ваша думка? Я гадаю, найкраще уникати контактів з пресою, щоб швидше досягти плодотворних результатів у нашій роботі.

«Може, я дуже наївний, — думав Багрич, — але я не розумію, чому треба уникати контактів з пресою. Те, про що тут говоритимуть, стосується мільйонів людей. І вони повинні знати, які наші наміри!»

Данило Денисович окинув поглядом довгий, покритий м'яким зеленим сукном стіл, обабіч якого сиділи делегації. Він уже знав усіх представників радянської сторони. Біля Огнева — його найближчі помічники. Веселий, білявий Юрій Несторович Деркач, родом із Вінниччини, економіст, юрист і поліглот — знавець тридцяти чотирьох мов. Справжній відземонок — так у Березняках називали нижню частину дерева, а також невисоких на зріст, але кремезних людей. Він не тільки розмовляв, але й співав чудові — то лірично-задушевні, то іскристо-веселі — пісні майже усіма мовами світу. І, як Деркачева антитеза, схожий на жердину, чорний, мов крук, дипломат, фахівець з питання роззброєння, син уральського ливарника Юрій Васильович Шаповалов. За випадковим збігом обставин, серед персоналу делегації виявилось дуже багато Юріїв. Понад п'ятдесят відсотків. Поруч із цією трійцею сидів член делегації професор, доктор фізико-математичних наук Олександр Євменович Прохоров та його радник Юрій Миколайович Іванов. Данило познайомився з Прохоровим ще в Нью-Йорку. Професор кілька хвилин чемно з ним говорив, а потім попросив вибачення: справи. Справді, Олександр Євменович був дуже зайнятий: кожную вільну хвилину сидів над грубезним зошитом, мережачи його нескінченними рядами цифр. Це зацікавило Багрича: невже професор взяв із собою в дорогу якусь

дуже важливу роботу? Хіба можна в таких умовах серйозно працювати? Та вже тут, у Вашингтоні, несподівано відкрилася Багричеві таємниця професорових занять. Проходячи через хол готелю, Данило почув голосний регіт Олександра Євменовича, який самотньо сидів у кутку над своїм зошитом. Весело підморгнувши Багричеві, пояснив:

— Цифри іноді бувають дуже смішними. Ось гляньте: я ніколи не сподівався, що вони викинуть такий трюк. Чудасія!

І вже не так голосно, але по-хлоп'ячому задоволено сміявся.

З подальшої розмови виявилось, що Прохоров безнастанно розв'язував складні алгебраїчні задачі, проходячи часом до зовсім несподіваних висновків. Це був своєрідний спорт для мозку. Ось і зараз професор нишком поглядав у невеличкий кишеньковий записник. Очевидно, вдався до хитрощів: з товстелезним зошитом прийти на засідання незручно.

Далі сиділи Корунов у генеральській формі і Багрич у цивільному, заступник завідуючого відділом міжнародних організацій Міністерства закордонних справ СРСР Юрій Юрійович Радченко та ще три Юрії підряд — Юрій Олександрович Хилинський, Юрій Петрович Неклеса та Юрій Спиридонович Щербань. З приводу такого «гурту» Юріїв Огнев жартував: «Не біда! Це допоможе нам влаштувати для опонентів Юр'їв день!..»

По той бік столу, крім Едвіна Харді, влаштувалися спеціальний помічник президента з питань роззброєння Мак-Грегор, контр-адмірал Дарлей, конгресмен Холперс, юрист Епштейн, економіст Селмен, їхні численні радники та помічники. Всі ці люди, здавалося, розуміють масштаби навислої загрози і аж ніяк не бажають вмирати.

Проте коли Огнев, привітавши як личить Харді та його колег, запропонував розглянути питання роззброєння по суті, сенатор Харді відразу ж застеріг:

— Ми не можемо приймати нічого більше, крім спільних рекомендацій. Отже, давайте передусім обмінємося думками, яким повинен бути той орган, котрому ми адресуватимемо наші рекомендації.

— Навіщо? — запитав глава радянської делегації. — Знову процедурні дискусії? Ми вже маємо сумний досвід балаканини. Чи ж не краще почати із суті

проблеми, тобто говорити не про те, яким повинен бути майбутній орган, а чим він має займатися?

Та Харді стояв на своєму:

— Комітет десяти, який засідав у Женеві, не є геніальним винаходом. Ми не вважаємо, що Комітет десяти — ідеал. Але, на наш погляд, він має чимало переваг...

У пам'яті Багрича виникли товсті томи в металевій оправі — стенограми засідань Комітету десяти.

Тисячі сторінок пустопорожніх фраз. Цей комітет безславно помер, вписавши в літопис роззброєння ще один тривожний розділ.

Навіщо ж розгрибати могилу історії, навіщо гальванізувати труп?

Але Харді наполягав:

— Зміни в складі комітету внесуть певні ускладнення в нашу роботу, адже вони вимагатимуть консультацій із іншими державами...

Отже, знову стара, знайома пісня...

Заперечення Огнева здалися Данилові цілком слушними:

— Починати обговорення з організаційних, процедурних питань недоцільно. Навіщо нам дебатовати про склад майбутнього органу, якщо ми не домовимося по суті? Адже від того, як і про що ми домовимось, залежатиме й склад комітету, і його завдання, і його функції. Дві великі держави зустрілися за цим столом, і від їх дій багато в чому залежить, що буде завтра: початок роззброєння чи продовження гонки озброєнь?

Тим часом наближається кінець першого засідання. Ще кілька хвилин тривають дебати про комюніке для преси. Проект його складається з кількох слів: «Такого-то числа почалися переговори для розгляду питань про роззброєння».

Американська сторона пропонує слово «переговори» замінити словом «розмови», а замість «розгляду» написати «обговорення».

Радянська сторона вважає, що замість «обговорення» слід поставити «обмін думками».

На цьому сходяться обидві делегації.

Чверть на шосту за східноамериканським часом Едвін Харді закриває засідання. Він пропонує зібратися завтра о пів на третю дня. Працювати до четверга. В четвер зробити перерву до наступного понеділка.

Огнев різко протестує. Треба збиратися щодня вранці, працювати інтенсивно — по два засідання на день.

Та містер Харді — господар. Вирішальне слово належить йому. Отже, до завтра, до чотирнадцяти тридцяти!..

Так потяглися дні за днями. То в переговорах намічався прогрес, то тривало тупцювання на місці. Вже на другому засіданні сенатор Харді заявив, що ладен відкласти обговорення складу органу до того часу, поки не будуть обмірковані принципи й рамки майбутніх переговорів, доки не буде розглянуто справу по суті. Огнев привітав таку пропозицію американської сторони й зазначив, що вона полегшує завдання обох делегацій.

Та коли Віктор Олексійович поставив вимогу, щоб в основу покладено було резолюцію Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 20 листопада 1959 року, яка визнає, що загальне й повне роззброєння є найважливішим питанням сучасності, американці розпочали довгу схоластичну дискусію: як саме слід трактувати цю резолюцію? Повторилося те, що вже мало місце торік у Женеві.

Після пропозиції Огнева обговорити схвалений усім людством проект Радянського Союзу провести загальне й повне роззброєння протягом чотирьох років Харді знову, як і в Женеві, на перший план висунув питання про контроль. Огнев нагадав позицію Радянського уряду, підтвержену по радіо кілька днів тому: якщо держави погодяться на загальне й повне роззброєння, то Радянський Союз готовий прийняти будь-яку систему контролю, яку вони побажають висунути.

Здавалося б, усе ясно. Та сенатор знову почав вихляти. Американська сторона, мовляв, теж подасть свій план роззброєння. Але не зараз, а на майбутній конференції. Що ж до радянських пропозицій, то, обговорюючи їх, ця нарада вийде за рамки своїх безпосередніх повноважень.

Огнев поставив питання рішуче:

— Попередній республіканський уряд Сполучених Штатів, визнавши важливість загального й повного роззброєння, відмовився приступити до розробки договору про таке роззброєння. Нсвий демократичний уряд США не вважає за можливе в ході другої частини XV сесії Генеральної Асамблеї ООН виявити свою позицію в цьому питанні. Він заявив, що поки не готовий до цього.

Проте кожному ясно, що не часткові заходи, а саме загальне й повне роззброєння є єдино реальним шляхом до ліквідації небезпеки війни, до ліквідації будь-якої можливості війни. Тільки при здійсненні загально-го й повного роззброєння всі держави стають рівними. Ні в кого не буде зброї, яка може являти собою загрозу нападу, усувається, чи в кожному разі спрощується, питання про контроль. Кожна держава зможе допустити на свою територію будь-який контроль. Так стоїть справа. Така наша позиція. Така наша мета. Я запитую: чи згоден новий уряд Сполучених Штатів вважати загальне й повне роззброєння найважливішим практичним завданням сьогоднішнього дня?

Едвін Харді відповів ухильно. Він з повагою ставиться до заяви Радянського уряду, але йому неясно, про який саме контроль іде мова.

— Ми твердо стоїмо,— додав він,— за контроль не наприкінці роззброєння, а на початку.

Багрич ледве стримував себе, щоб спокійно сидіти на місці. Здавалося, й Огнев не витримає. І його випробування і загартований у сотнях дипломатичних баталій терпець увірветься. Та зовні глава радянської делегації був спокійний. Лише в голосі задзвенів метал, коли він поставив ще одне питання:

— Мають Сполучені Штати Америки будь-яку пропозицію про роззброєння чи не мають? Якщо мають таку пропозицію, ми готові обговорити її негайно!

Містер Едвін Харді оголосив перерву до наступного дня.

Глава радянської делегації Віктор Олексійович Огнев запросив главу американської делегації Едвіна Харді та його колег у Радянське посольство на коктейль. Перед тим обидва керівники делегації обмінялися думками й погодилися саме на цю дату — середу 21 червня, о 18 годині за місцевим часом. Коктейль являв собою широкий дипломатичний прийом а-ля фуршет. Гості не мали постійних місць і вільно розгулювали поміж столами, заваленими посудом та холодними закусками.

Огнев на порозі зустрічав гостей. Вони йшли нескінченним потоком. За звичаєм, на коктейль запросили весь дипломатичний корпус Вашингтона, багатьох відповідальних працівників державного департаменту, діячів науки й культури. Багрич, що прийшов з Корунівим, став осторонь і з цікавістю спостерігав не знайому йому

досі процедуру. Посли, посланники, повірені в справах, видатні вчені, композитори, літератори, самі або з дружинами — чоловіки в смокінгах, жінки у розкішних сукнях, — урочисто підходили до господаря, церемонно кланялися, ручкалися, й на цьому офіційна частина закінчувалася. Переступивши поріг, кожна нова пара зникала у натовпі, що складався з окремих одиниць та цілих груп, які голосно розмовляли, вільно посуваючись хто куди.

Невеликий особняк ледве вмещав цю строкату й го-мінку юрбу. Радянське посольство займало будинок, споруджений ще царським урядом старої Росії, після того як столицю Сполучених Штатів було перенесено з Філадельфії у Вашингтон. Тоді над цим будинком здіймався прапор з двоголовим орлом — гербом далекої, напівазіатської імперії, що на цілі століття відстала від процвітаючих Штатів. Сьогодні на флагштоці будинку майорів багрянний прапор — символ розквіту могутньої держави нового, комуністичного світу. І сюди, під цей прапор, то з вимушеними, то з щирими усмішками йшли пихаті представники старих європейських держав, серед яких деякі досі законсервували середньовічні монархічні режими, посланці вільних соціалістичних країн Східної Європи, білолиці креоли з південноамериканських республік, чорнолиці, вирлоокі велетні з Африканського континенту. Деякі з них репрезентували новоутворені держави, ще не нанесені на географічні карти світу. Йшли дипломати з нової Азії, яка рішуче перекреслила старе поняття «азіатського» як синонім темряви й злиднів.

Двадцять хвилин по вісімнадцятій Огнев залишив свій пост біля дверей і теж змішався з юрбою.

— От і починається, — сказав Корунів до Багрича, невдоволено додавши: — Державний секретар США не прибув...

— А мав прибути?

— Мав.

— Що ж сталося?

— Причину пояснять. Причина, безперечно, буде серйозною, пояснення переконливим, пробачення зворушливим. Дипломатія — велика сила!

— А насправді?

— Це ми з вами можемо тільки припускати...

— Що ж саме?

— Що наші переговори тією чи іншою мірою все ж — «приватні». Принаймні я роблю такий висновок.

— Тобто державний департамент не бере на себе ніякої відповідальності?

— Майже ніякої. Та ходітьте, бо залишимося голодні. А-ля фуршет у моему вільному перекладі означає: «Не зівай!» Передусім, хоч ми з вами й ведемо переговори про роззброєння, я вже подбав про наше озброєння. На сьогоднішній вечір. Одержуйте!

Василь Дмитрович подав Багричу невеличку, схожу на сірник дерев'яну шпильку.

— Що це? — здивувався Данило.

— Звичайна стратегічна зброя. До столів із холодними закусками зараз не дотовпитись, а їсти хочеться. Отже, треба зайнятись полюванням, поки почнеться наша робота.

— Яка робота?

— Про це потім... А поки що тримайте в руці шпильку й стежте. Зараз офіціанти винесуть на блюдах гарячі закуски — малесенькі фрикадельки та такі ж міні-атюрні сосиски. Наколуйте це добро на шпильку і в рот. Ось так!

Він, не дивлячись, опустив руку з шпилькою на блюдо, яке проносив повз них офіціант, і легко наколов на неї «здобич». Те саме зробив Багрич, але не так уміло, мало не вибивши блюдо офіціантові з рук. Корунов застіявся:

— Нічого, в кожній справі найголовніше — бойове хрещення. Ви вже його пройшли. А тепер пошукаємо ірландського віскі марки «Александр». Кращого, далєбі, немає в світі!

Набрели на офіціанта, який розносив підбадьорюючі напої. Корунов, а за ним Багрич узяли бокали з пінявим трунком, що складався з віскі, содової води та льоду. Пили через соломинку, краплинами. Щоб ніхто не штовхав, примостилися в бічній кімнаті, під стіною, біля вікна. На підвіконні вже лежала купа брудного посуду з недоїдками, виделки, ножі. Багрич ще з холостяцьких рсків звик сам порядкувати, він швидко навів лад на підвіконні. Обое змогли сісти. За вікном, наче в кольоровому офорті, млів у задусі гостролистий клен — найпоширеніше дерево Північноамериканського континенту. Недаром канадці вподобали собі кленовий листок як національний герб,

— Яка ж наша робота? — запитав Корунова Багрич.

— У дипломатів завжди одна робота й турбота: налагодження особистих контактів. Насамперед з членами американської делегації. От ми вранці з ними зустрічаємося, здоровкаємося, сидимо візаві, а потім прощаємося. Так щодня. Звісно, всі вони одним миром мазані, всі служать всесильному містеру долару, але є між ними й певна різниця. Особливо в ставленні до проблем, які нас цікавлять: небезпека війни, роззброєння, мир. Ось іде містер Холперс. Він помітний конгресмен, досвідчена стара людина, власник цитрусових та виноградних плантацій у Каліфорнії. Цікаво, які його думки, настрої, погляди на майбутнє?

— Добрий вечір, містер Холперс! Ми раді ближче познайомитися. Чи не присядете біля нас?

— У вас є стілець?

— Ні, місце на підвіконні. Воно, на щастя, не кам'яне, а дерев'яне.

Холперс підійшов і помацав шкарубкими пальцями підвіконня.

— Стара робота. Тепер поставили б пластмасове...

Корунов моргнув Багричеві. Часом людина пізнається з однієї фрази. По-перше, як видно, каліфорнійський плантатор не є прихильником нового. По-друге, не повірить нічому, доки сам не помацає. Що ж, тим цікавіше.

Багрич зрозумів моргання Корунова по-своєму: метнувся до офіціанта й приніс третій бокал сода-віскі. Це було до речі, Василь Дмитрович подякував очима й передав бокал конгресменові:

— За світ без воєн!

— За війну, яка вилікує хворий світ!

Багрича ці несподівані слова приголомшили. Та Корунов, очевидно, був готовий до всього. З усміхом заперечив:

— Боюсь, що це надто міцні ліки. Вони здатні не вилікувати, а вбити хворого.

— О ні, ніколи! Адже той, хто створив цей світ, не допустить, щоб його було знищено. Я маю на увазі господа бога, в якого ви, здається, не вірите.

— Незалежно від моїх релігійних переконань, смію зауважити: той, хто створив світ, цілком очевидно, створив і хворобу, на яку світ нездужає.

— Так. Але він створив і ліки.

— Атомні бомби?

— І водневі.

— Це той самий бог, який сказав: «Не убий»?

— Той самісінький. Адже він сказав і дещо інше: «Око за око, зуб за зуб».

Корунов невесело всміхнувся:

— В такому разі я бачу лише один тост: за зустріч на тому світі!

— Я не дивлюся на майбутнє так песимістично.

— Надієтесь на бога?

— І на комфортабельне бомбосховище. Воно коштує великих грошей, але це виправданий видаток. Чи не так?

Багрича прорвало:

— А ви бачили війну, містер Холперс?

— У мене син загинув у Нормандії.

— І ви накликаєте на людство нову, ще страшнішу катастрофу?

— О ні, я не хочу війни. Хіба людина хоче, щоб її оперували, коли в цьому нема потреби? Не моя вина, що світ хворий, що йому потрібна кривава хірургія. Не я вигадав насильство й розбій. Не я тримаю під страшним пресом країни Східної Європи. Не я окупував Кубу. Не я підняв руку над Західним Берліном... А ви ще кепкуєте з бога!

І раптом зовсім іншим тоном:

— Облишмо, будь ласка, політику. Ви мене ні в чому не переконаєте, я вас... Скажу відверто: мені легше бачити свої сади й виноградники в Каліфорнії сплюндрованими, ніж націоналізованими. Так випиймо кожен за своє!

Так і довелося випити. Холперс поставив бокал, подякував за компанію й пішов. Багричеві хотілося побігти навздогін, схопити його за плечі, трясти, кричати, переконувати. Адже кожне слово конгресмена було наклепом, кривдою. Як може людина жити з такою неправдою!?

А Корунов сміявся:

— От вам і особистий контакт!

До них підійшов Селмен. Він теж сміявся:

— Вислухали богоспасенну проповідь дідуся Холперса? О, він у нас людина крайніх поглядів і старих понять. Позиція сили — добра доктрина, коли б розподіл сил у світі залишався постійно стабільним. Дідусь Холперс забуває, що воднева бомба є не лише у нас. Інакше

ми, звісно, не вели б з вами переговорів про роззброєння, які, на жаль, змушені вести.

Це було, може, трохи цинічно, але принаймні відверто. Корунов підкреслив це у своїй відповіді. Селмен вдоволено кивав своєю великою головою, мов кінь у спеку:

— О'кей! Не треба в наші взаємини вносити істеріку. Вона — поганий порадник.— І по-діловому запропонував: — Ходімте, в центральнім залі розпочинаються промови.

Після промов гості знову кружляли по залу та суміжних кімнатах. Корунов і Багрич зіткнулися з близьким співробітником Огнева Деркачем. Він блукав серед гостей, серед представників Азіатського та Африканського континентів. Видно, ця справа йому вже набридла, навіть втомила його, бо він щиро зрадів зустрічі з земляками.

— Роздивляєтесь вавілонську вежу сучасності? О, є надзвичайно цікаві екземпляри людської породи. Погляньте на африканців. У їхніх очах вікова жадова воля й здивування від несподіванки, що волю здобуто. А ось їхній антипод — колишній губернатор британського Камеруну сер Ендрю Коен. — Деркач показав на галасливого чолов'ягу з великим двогорбим носом. — Тепер працівник високого рангу в англійському посольстві. Доводить своїм співбесідникам, що незалежність Камеруну — його заслуга. Він, бачте, дав дозвіл відкрити в Буеа школу для негритянських дітей. Він так само дав дозвіл поліції відкрити вогонь по неграх, які вийшли на демонстрацію, вимагаючи незалежності. Але зараз про це мовчить. Коена уважно слухає сер О'Кейтон, посол чи посланник Ірландії, прихильник міцного віскі. Коли він прийшов сюди, його обличчя було жовте, як диня. Тепер воно нагадує спілий помідор. До кінця прийому посиніє, як слива. Він ненавидить зарозумілого англійця й тому, що той зарозумілий, і тому, що англієць, і тому, що не визнає римського папу, який для ірландця є синонімом бога. Ненавидить, але чемно слухає. А он високий, згорблений, гостроокий дідуган, що мовби дивиться на нас з вершин едему. Це знаменитий оглядач газети «Нью-Йорк геральд трібюн» Уолтер Лерман. Родом з Одеси, виріс у Нью-Йорку, живе тут, у готелі. Вже сорок років. Щодня, рівно о першій, він сідає обідати за свій столик у ресторані «Імперіал». В руках у

нього інформаційні бюлетені про події у всьому світі. З приводу тих чи інших подій він запитує знайомих працівників держдепартаменту, що теж постійно обідають у ресторані, уважно вислухує їхню думку, щось нотує на білосніжних манжетах. О третій по прямому проводу передає в Нью-Йорк, у редакцію, свій черговий політичний огляд. А це...— Деркач показав на худого сивоволосого священика в чорній сутані.— О, це парадокс історії. Пастор Майкл Девіс. Багато років прожив у різних країнах Африки, де був місіонером. Бачив усі принади колоніального «раю». Як кажуть, прозрів. У кожному разі, зрозумів свій місіонерський обов'язок не так, як багато інших. За власним бажанням і здебільшого на власні мізерні кошти зробився постійним чолобитником африканських племен і народів перед Четвертим комітетом та Радою опіки ООН. Ці органи, як відомо, займаються справами колоній та підопічних територій. Чинovníки ООН відмахуються од нього, як від набридливої мухи. Іноді й ображають. Та пастор Девіс непохитний і непідкупний. Унікальний екземпляр! А це... О ні, пробачте. Чуєте? Говорять сомалійці.

Деркач зник так само несподівано, як і з'явився. Та для Данила Денисовича він за кілька хвилин відкрив чимало нового. Як багато можна було б ще побачити й почути, коли б... коли б не зрадлива втома.

Багрич знав, що це не втома. Хвороба ступала за ним по п'ятах, мов тінь, мов кара, мов прокляття.

Він оглянувся довкола. Що ті старі міни, уламки минулого, проти підступних мін і торпед, якими хочуть висадити в повітря мир і спокій не одного міста, а всієї земної кулі!..

Щоб перемогти млість, яка підступала до горла, вирішив ще трохи випити чистого віскі, без панських витребеньок. Підійшов до офіціанта. Там, невідомо яким чином, вже опинився вертлявий Деркач.

— Ну що, почули щось цікаве від сомалійців? — запитав Багрич Юрія Несторовича.

— Уявіть собі, так. Вони говорили про майбутнє своєї вітчизни. Й про два ключі. Чуєте? Два ключі сучасної політики. Наш, радянський, що має відімкнути браму до роззброєння, й американський, що відчиняє шлюзи до гонки озброєнь. Яке точне й вірне розуміння проблеми. Ось як зростає нині свідомість мас на всій планеті!

І знову зник, мов провалився крізь землю.

Данило випив пекучого «Александера», і йому стало легше. Пішов по залах шукати Корунова, від якого відбився. Довкола стояв гомін і шум. Гості помітно підпили й поводитися вільно. Уривки розмов долітали до Багрича: «Чи ми вже не досить отруїли ядерними вибухами повітря, яким дихаємо, молоко, яке п'ємо, харчі, яких вживаємо?..» — «Так, але уряд Сполучених Штатів не може ризикувати безпекою нації!» — «Ефіопія вимагати проголошення Африки зоною, вільною від ядерної зброї!» — «Вам потрібні винищувачі? Я дам вам телефон людини, яка постачає військові літаки малим державам!» — «Ми й наші союзники з усіх боків оточили Радянський Союз чутливими інструментами!» — «Що ви маєте на увазі?» — «Звісно що: радіо, радарні прилади, мікробарографи, сейсмографи, висотні літаки, супутники «Самос» і «Мідас», які фотографують усе, що робиться на земній поверхні». — «Плюс авіабази, підводні човни?..» — «Нічого не вдієш: обов'язок!» — «І це, по вашому, гарантія миру?..»

У цій атмосфері й здоровий міг би зомліти. «Ні, з мене таки не вийде дипломата! — картав себе Багрич. — На повітря! На свіже повітря!..»

За дипломатичним протоколом господар прийому зустрічає всіх, але далеко не всіх проводить. Зрештою кожен може собі піти, коли захоче. З цього правила скористався і Данило Денисович. Попередив Корунова, що зустрінуться в готелі, й вийшов на вулицю.

Пішов навмання. Певен був, що йде вірно. Хотілося перевірити себе, старого сапера й розвідника, який умів орієнтуватися і не за таких обставин. Зрештою — язик, кажуть, до Києва доведе.

При згадці про Київ туга впилася в серце. Десь по той бік земної кулі, де зараз уже, певне, сходить сонце, є чудове рідне місто, світла кімната, дві найдорожчі в світі істоти. Як вони далеко звідси!

Потім подумав про нараду, яка триває вже три дні, про сьогоднішній прийом. Два ключі... Дуже влучно сказано. Відрадно, що цю просту й важливу істину розуміє все більше людей. Навіть серед африканських пустель.

Згадалася розмова з Холперсом. Вона тільки довершила те, що відчував Багрич на кожному кроці: факти догори ногами.

Опинився в людному, з пригаслим освітленням кварталі й здивувався, що в перехожих не видно облич. Наче всі вони в чорних масках. Збагнув, що почалася смуга негритянських осель. За ними — нагірний аристократичний район, а там і готель «Франклін Рузвельт».

Франклін Рузвельт... Ось кого не вистачає зараз Америці. Ім'я мудрого президента увічнено в назвах вулиць, набережних, готелів. Не згадується воно тільки в сучасній політиці.

Тягар давив серце. Була це не лише недуга й не лише туга. Було це невдоволення воїна, який звук безоглядно кидатися в бій. Здавалося, ти безпорадний, зайвий, непотрібний, яка користь від тебе? Розумів, що шлях дипломата міряється не кілометрами, а сантиметрами. Та не звук до таких походів...

Бачив: Корунов задоволений з нього, радиться з ним, але цього старому солдатві було замало. Прагнув подвигу, зустрічі з небезпекою — віч-на-віч. Та такого на дипломатичному фронті нема... А коли трапляється, то являє собою відхилення, інцидент, надзвичайну подію...

Наступний квартал виявився похмурим і темним. Обабіч вулиці бовваніли храми різних розмірів та архітектурних форм. Ідучи, читав назви: молитовні доми адвентистів, євангелістів, п'ятидесятників, суботників, старообрядців, храми католицький, англіканський, єпископський, собори православний, старої церкви, нової, живої та ще чимало інших. А далі — квартал студентських клубів. Усе в цьому чиновницькому місті розплановано, розмірено, вивірено. Здавалося, навіки.

Вашінгтон — особливе місто, своєрідне, єдине в світі. Тут живуть переважно державні чиновники, дипломати та ті, хто їх обслуговує: друкарки, стенографістки, крамарі, ресторатори, слуги. Мешканці столиці не беруть участі у виборах конгресу, сенату, президента. Президенти приходять і відходять, а чиновники залишаються. І нема в них перед президентами, конгресменами, сенаторами жодного морального обов'язку, бо не вони їх обирали.

Багато нового доводиться бачити Багричу на Американському континенті. Сліпуче багатство й страхітливі злидні. Повноту влади й повне безправ'я. Найдосконалішу техніку й середньовічне варварство. Аристократичну вишуканість і безпросвітне дикунство. Безробітних, які жадібно шукають праці, й страйкарів, що змушені

припиняти працю, борючись за людські умови існування.

Ішов перехрестями літерних і цифрових вулиць, мов по тенетах непримиренних суперечностей.

Розділ 19

СЕРЦЕ ПІД СКАЛЬПЕЛЕМ

Юлію залишили в ізоляторі, але вона добре уявляла собі все, що діється в операційній. Тим більше, що Поліна Сидорівна зглянулася на її прохання й дозволила побувати на операції, яку проводила вчора на серці двадцятирічної дівчини. Операційний стіл лікарки Городенко стояв біля вікна, посередині палати оперував Михайло Власович, а за третім столом, під стіною, ще якийсь учень професора. Над операційним столом не раз схилялася Юлія, коли вчилася в інституті.

Власне, столом робоче місце хірурга можна назвати лише умовно. Насправді це щось схоже на м'яке, зручне ліжко, влаштоване так, що оперуючий має вільний доступ до будь-якого місця на тілі оперованого.

Зараз на столі-ліжку професора лежить Зореслава. Закінчився період уважних досліджень її маленького організму, початий ще в амбулаторних умовах і довершений у клінічному ізоляторі.

Над столом — зграя великих і мовчазних білих птахів: Михайло Власович, Поліна Сидорівна, лікарі-асистенти, лікарі-курсанти, що з усіх кінців країни приїхали сюди для підвищення фахової кваліфікації, операційні сестри, лаборантки.

Асистенти професора зайняли свої місця.

Включено безтіневу лампу. Мов розумна дев'ятиока істота, вона дивиться згори вниз прозоросяйними рефлекторами: Здається, очі-рефлектори здивовані. Вони вперше бачать на операційному столі таку крихітку. Голівка крихітки мовби зовсім відділена від тулуба: її перекриває спеціальна, вкрита простирадлом дуга-заслонка. Вся дитина оточена білосніжними полотнами. Її тіло нерухоме.

Почалося... Операційна сестра кладе скальпель у простягнуту руку хірурга. Очевидно, це рука професора. Поліна Сидорівна натякнула, що вона працюватиме безпосередньо на серці. У неї молодші й гнучкіші пальці,

Юлія намагається уявити собі руку хірурга. Розумну, добру, чутливу, рішучу, несхибну, невтомну, чисто вимиту, в тоненькій гумовій рукавичці.

Ця рука ніжно, обережно кладе вістря скальпеля на немічні груди дитини. Юлія заплющує очі. Міцніше стискає пальцями стілець, на якому сидить. Це не рятує. Страшне видовище не зникає. В голові плутаються думки. З їхнього туманного плетива раптом виникає запитання: чи треба для розтину такої тендітної грудини вживати пилу Джіглі? Чи не досить самого скальпеля? Ідіотське запитання! Це ж бо не має ніякого значення!..

Нарешті грудину розтято. На зяючу рану блискавично накладають вигнуті затискачі, кровоточиві судини втирають марлею, припалюють схожим на довгий чорний олівець термокаулятором. Над раною здійсмається легкий димок.

А в глибині рани — серце. Маленьке, животрепетне, хворе серце. Воно вперто пульсує. Не дається до рук хірургів. Його треба виключити з дії. Для цього — ще одна, додаткова операція. Розрізають верхню й нижню порожнисті вени. В них вводять венозні катетери від апарата штучного кровообігу...

А серце б'ється. Юлія виразно бачить його. Бідне серце, немічне, нездатне до життя. Вперте серце, яке хоче жити!

На нього дивляться очі хірургів. Дві пари очей. Уважні, сірі — професорові. Сумні, чорні — Городенко. Що в них, у тих очах, які загадково блищать у суцільній білості панчіх-бахилів, халатів, масок, ковпаків? Надія чи розпач, перемога чи поразка?..

А серце б'ється. Така вже його функція, така робота. Пульсувати завжди, ненастанно, вдень і вночі. Тридцять два мільйони рухів на рік. Тридцять два мільйони. Щороку. Скільки вже зробило рухів маленьке Зореславине серце?

Юлія хоче підрахувати. Навмисне, щоб забутись. Щоб не бачити зяючої рани. Зараз крихітці п'ять місяців і чотирнадцять днів. Скільки ж ударів робить серце за місяць? Тридцять два мільйони розділити на дванадцять. Не ділиться. Двадцять чотири на дванадцять — два, залишається вісім. Вісім на дванадцять... вісім на дванадцять... ні, нічого не вийде! Забула. Все забула. Пам'ятає лише про страшну рану. Про безпорадне, немічне, животрепетне серце. Серце її дитини.

Вже піднято лезо. Гостре й невмолиме. Зараз буде роззято серце!

Юлії млосно. Піт заливає очі. «Даниле, друже, де ти?!» Нема... Не чути... Тільки серце... І кров... І нестерпна мука...

Як багато підстаркуватих людей, Леонід Потапович у глибині душі був забобонним. Не те щоб він конче вірив, що порожнє відро чи чорна кішка неодмінно принесуть невдачу, але на всяк випадок не наважувався ризикувати: береженого бог береже. Тут же йшлося про річ цілком певну, перевірену віками, зафіксовану в народному прислів'ї: «Одна біда не йде, а й другу за собою веде».

Правда, дві біди з ним уже приключилися: одна велика, друга значно менша. Перша: втеча дружини та вчинений нею грабунок. Друга: повний розлад у стосунках з Кроквою.

Почався їхній розбрат одразу після арешту касирки Голобородько, завершився після її звільнення. Сохацький пояснив настрій молодого друга по-своєму. Очевидно, Іван закоханий у свою сусідку. Та обставина, що за Тамілою впадав Ігор Гаркуша, не міняла його переконання, а навпаки, посилювала. Адже цілком ясно, що Кроква ревнує. Однак до чого тут він, Сохацький? Чому Кроква скеровує свою лютю на нього, а не на суперника? Де тут логіка? Де причина?

Хотів відверто поговорити з молодим інженером, але нагода для ґрунтовної розмови не траплялася: Кроква цілими днями пропадала на будівництві Палацу спорту. Вніс якісь удосконалення в монтаж кондиціонерів і дуже цим пишався. А загалом ходив похмурий, насторожений. До Сохацького вкрай непривітний.

Аж ось Леонід Потапович таки застав Крокву в конструкторському. Запитав навпростець:

— Ви про моє горе знаєте?

Йому дуже хотілося почути бодай слово співчуття. Досі не чув його ні від кого. Не почув і зараз. Гірше того, з уст навіженого Крокви злетіла брутальна лайка. Він безцеремонно назвав Ліду шлюхою, а Леоніда Потаповича старим дурнем. Не давши спантеличеному Сохацькому отямитися, кинув йому в обличчя убивче визнання:

— До речі, ми обоє повинні сумувати однаковою мірою: ви — за дружиною, я — за коханкою. Отже, щиро

вам раджу забути всю цю брудну історію, щоб не стати посміховиськом для людей.

Сохацький отетерів остаточно. Не раз він підозрівав, мучився, ревнував, і раптом все стало ясно, аж засліпило очі.

Хотів кинутися на кривдника, схопити за горло, та зрозумів: пізно, смішно, безглуздо.

Саме тоді його покликали до директора. Відчув: насувається ще одна біда. Може, найстрашніша. Встиг лише кинути Крокві:

— Я вам цього не прощу!

Кроква каменем жбурнув у спину:

— Банкрут!

Одне тільки слово. Маленьке. В'їдливе. Дошкульне. А головне — правдиве.

Ледве влаштувавшись у невеличкому готелі «Дніпро» — більші й кращі готелі Києва були переповнені, — Владислав Павлович відразу ж подзвонив на завод електроприладів незнайомому Середі, який підписав телеграму. Дізнавшись, що непорозуміння з'ясовано й Ігор на волі, Гаркуша-старший зопалу пожалкував був, що подався в цю необдуману подорож. Та, поміркувавши, відчув задоволення: принаймні тепер ніхто не скаже, що він егоїст. Адже наосліп кинувся виручати сина при першій звістці про нещастя.

...Сиділи на терасі літнього кафе біля кінотеатру «Дружба». Внизу вирував і шумів Хрещатик. Мов кристалата галузь від могутнього дерева, поривалася вгору від нього вулиця Леніна. Цвіли липи. Від їхнього густого запаху ставало й солодко, й п'яно, й моторошно. Хотілося гукнути: «Спинися, мить, ти чудова!» Та знав Гаркуша-старший: не спинити, не повернути. Ні дня, ні години, ні навіть маленької миті.

Владислав Павлович був у Києві єдиний раз, ще юнаком, років із тридцять тому. З друзями студентами він здійснив сміливу, зухвалу й мужню мандрівку на вітрильній яхті — від гирла Дону, через Азовське й Чорне моря, до київських круч. Скільки тоді було хвилювань, труднощів, випробувань, радості! Де ви, незабутні, ні з чим не зрівнянні літа молодії?..

Хрещатиком тоді ходили трамваї. З немилосердним скреготом вони повертали вгору, на вокзал, вулицею Леніна, яку тоді, за старою звичкою, ще часто називали

Фундуклеївською. Не було ні цього кафе, ні кінотеатру, ні гранітного універмагу навпроти, ні бурхливої повені дерев... Знав, що після війни Хрещатик, як і центральні квартали Ростова, лежав у руїнах. А зараз... Нові будинки, нові люди, нове життя.

Гаркуша-батько з задрістю дивиться на Гаркушу-сина. Пізнає свій лоб, свій чуб, Маринині нелюбі, але м'які й добрі очі. Що він знає про нього? Дату й місце народження. Основні факти біографії. Нахил до необачних вчинків. І все. Здається, все.

Чим син живе? Про що мріє? Які має наміри? До якої прагне мети? Це батькові невідомо. Про це ніколи не думав.

Ось чому в них ніяк не в'яжеться розмова. Ось чому Ігор навіть про цю безглузду історію з арештом розповів так неохоче й скупко. Ось чому доценткові Гаркуші здається, що не вузький пластмасовий столик, а глибоке провалля відділяє його від сина.

Владислав Павлович знову кидає погляд на Хрещатик. Юрби людей сновигають його тротуарами. Автомашини й тролейбуси безнастанно юрмляться, заважаючи одне одному. В міській газеті Гаркуша прочитав, що незабаром тут буде споруджено підземний перехід. Це, безперечно, допоможе. Це, безсумнівно, розвантажить головну магістраль міста. А як бути з людськими взаєминами? Які переходи тут потрібно прорити?

Питає перше, що приходить на гадку:

— Ти любиш її?

— Кого?

— Оту касирку.

— Ні.

— Розумію. Але ти був із нею в близьких стосунках?

— Ніколи.

— Ага. Ти, мабуть, позичав у неї гроші?

— У малознайомої дівчини?

— В такому разі я нічого не розумію!

— І не зрозумієш, тату.

Останні слова лунають як вирок. Це надто жорстоко. Владислав Павлович хоче сказати це, але не сміє. Він раптом відчуває до сина повагу й страх. Розуміє, яку безодню щастя або болю може завдати йому цей рідний і чужий, близький і далекий парубійко. Гаркуша-старший покірливо запитує:

— Що ж ти думаєш робити далі?

— Ще не знаю. Бачиш, Таміла за ці дні багато пережила. Вона мовби й змінилася: закинула танці, взялась за навчання. Ми тепер готуємось удвох. Вже й заяви подали: я — в політехнічний, вона — в фінансово-економічний.

— Ти ж не кохаєш її. Що ж вас об'єднує?

— Бачиш... вона кохає. Мене. Це точно.

— Звідки ти знаєш?

— Сама призналася.

— Тобі?

— Подрузі. Ларисі Яшук.

— І ця Лариса...

— Вона розповіла своєму нареченому. Гордієві Чабанцю. А він мені.

— Цікаве освідчення!

— Яке вже є.

Підійшла офіціантка:

— Дві кави?

— Дві.

— З тістечками?

— Так.

І знову мовчанка. Йї знову стіл — як провалля.

А внизу вирує й шумить Хрещатик. Нестримний, мов життя.

Гаркуші треба б розповісти синові про себе. Щиро й відверто. Про помилку в молодості. Про нудне співжиття з нелюбою дружиною. Та відчуженість сковує його, заважає. Чи зрозуміє його син? Чи не сприйме це як образу на адресу матері? О, ці безконечні умовності, які облутують наше короткочасне існування.

— Слухай, сину,— почав несміливо. Та Ігор перебив:

— Знаю, що ти скажеш, тату. Щоб не вийшло, як у тебе з мамою? Я думав над цим.

Ці слова ошелешили Владислава Павловича. Виявляється, син знає більше, ніж можна було сподіватися. Точніше кажучи, Ігор знає все. Мов рядки неонові реклами, в мозку спалахує: «А Світлана? Чи й вона все знає, все розуміє? Мабуть, що так... Якщо ми дітям не відкриваємо очей, це не значить, що вони залишаються сліпими. Прозріння їм приносить життя...»

І стереотипно-бездарний висновок:

— Роби як знаєш.

Та Ігор несподівано заперечує:

— Ні, я не попливу за течією. Я не тріска, не солома...

Я перевірю себе. Не раз. Можливо, що покохати зараз Тамілу заважає мені стара ростовська рана. Я не знаю, що буде, коли рана загоїться...

Почуття гордості підіймається в душі Владислава Павловича. Боже мій, він звик бачити в Ігорі дитину, хлопчика. Адже перед ним сапер, який спокійно дивився у вічі смерті! А він розвів з ним теревені, як з немовлям.

Офіціантка приносить каву. Гаркуша-батько задоволено вдихає її запах. За останні дві-три хвилини він пізнав сина краще, ніж за ціле життя. Заради цього варто було їхати до Києва.

Справді, біда сама не йде. Банкрутство Сохацького виявилось цілковитим.

На столі в Середи лежить аркуш паперу, списаного навскіс синім канцелярським олівцем.

— Натє, читайте,— запропонував директор, тільки-но Леонід Потапович переступив поріг його кабінету.

На папері значилось: «Харківський завод торговельного машинобудування приступив до випуску кондиціонерів «Україна», заснованих на принципі годинникового механізму. Кожний такий кондиціонер здатний створити штучний клімат у кімнатах площею до 50 квадратних метрів».

— Що це? — запитав приголомшений Сохацький.

— Повідомлення по радіо. Останні вісті. Його записав і приніс мені інженер. Колишній Кроква. Що ви скажете по суті?

— Це вигадка, вигадка!..

— На жаль, ні. Дзвонила мені Марія Семенівна. Вона теж чула...

— Ні-ні, вона помиляється! Йї почулося!

— Нарешті, я сам дзвонив у радіокомітет. Це правда. Ясно?

Сохацький сів без запрошення. Боявся, що впаде. Найгірші його передчуття справдилися. Харківський завод вирвав у нього пальму першості.

Степан Гаврилович розгнівався. Не говорив, гримав:

— Я ж вас просив — погодьте в Держплані. Перевірте, розвідайте! Скільки часу марно згаяно! Що я скажу Данилові Денисовичу? Замість обстоювати його проект кондиціонування повітря у великих громадських приміщеннях, ви влізли в галузь житлового будівництва. Влізли

й уклепалися. У нас ще не затверджена фантазія, а в них — готова продукція. От і змагайся з ними!

Сохацький трохи відійшов. Почав пручатися:

— Харківський завод не такий великий. Обсяг його продукції незначний. Не думаю, щоб він задовольнив ринок.

— Вони взяли вірний принцип: годинниковий механізм. До цього, певне, прийшов би й Багрич, коли б конструював невеликі кондиціонери. Та в нього інші масштаби, інші завдання. Зрештою справа не в цьому. Ви не виконали моєї прямої вказівки. Ви обдурили мене, обдурили завод. Я не маю більше до вас довір'я!

Це було найгірше. Після цього не варто було пояснювати, виправдуватись. Прощай, посадо головного інженера, останні спалахи рожевої надії! Попереду, вишкіривши зуби, маячить безславна старість.

Вийшов, не сказавши ні слова. Знав, що Середа йому не простить, бо ніколи його не любив. Степан Гаврилович із тих, що йдуть рівною дорогою, як і ортодоксальний Багрич. Один лише раз довірився йому, Сохацькому, недовірливий директор заводу. І тут — невдача.

Хотілося швидше додому. До своєї невтішної, пограбованої квартири, в обійми старої матері — єдиної, яка любить і жаліє його. А тут, як навмисне, завередали гальма «Победи». Доведеться їхати тролейбусом.

Наближаючись до заводської брами, Леонід Потапович побачив машину з шаховою стрічкою. Кинувся до неї. З машини саме виходили пасажири — Ігор Гаркуша та схожий на нього літній чоловік. Чоловік був добре знайомий Сохацькому. Гаркуша! Хірург! Головлікар госпіталю, в якому він колись лежав... Як же так, що відразу не догадався, не звернув уваги на тотожність прізвищ? А тепер ще одне викриття, ще одна катастрофа!

Владислав Павлович не впізнав Сохацького. Заклопотаний своїми справами, він і не звернув би на нього уваги. Та здивувався, чому в незнайомця перекошене страхом обличчя? Чому так поспішає? Спитав у сина:

— Не знаєш, хто це?

— Я й не запримітив, — знизав плечима Ігор. — Здається, інженер Сохацький.

— Сохацький?! — Це прізвище Владислав Павлович добре запам'ятав. Тепер пізнав і обличчя. Оглянувся: машина з новим пасажиром зникла за рогом. Не став

би наздоганяти, якби й міг. Сказав з презирством: — Бувають же люди: все життя капостить і все життя тремтять.

— Ти його знаєш, тату?

Не відповідаючи прямо на синове запитання, Владислав Павлович з полегкістю зітхнув:

— Я багато наробив дурниць, це правда. Та, слава богу, я ніколи не був ні крутієм, ні боягузом!

Ігор не прислухався до його слів, думав про своє. Несподівано попросив:

— Якщо Таміла не сподобається тобі, тату, не говори нічого. Я хочу зробити вибір сам.

— Ми чудово пообідаємо разом, а потім ви проведете мене до літака. — До Владислава Павловича знову повернувся життєрадісний настрій. — Ви мені помахаете рукою на щастя, я вам... Тільки моє щастя вже не повернеться, а твоя доля — в твоїх руках!

Він добре знав, що в цьому місті живе Юлія Пашко. Але зустрічатися з нею більше не смів.

Розтяте серце Зореслави билосся не стихаючи. Його ритм підтримував апарат штучного кровообігу, чудодійний витвір людської фантазії, натхнення, вміння, впертості, наполегливості, труда.

Суть операції полягала в так званій пластиці дефекту. В отвір у перегородці, яка повинна розділяти правий і лівий шлуночки серця, треба було вставити латочку з тонкої, еластичної, але міцної тканини — тефлону.

Та серце було маленьке. Не вдавалося ні промацати пальцем отвір, ні вшити такий мініатюрний клаптик тканини. Тут професор Самонін до кінця зрозумів правильність свого рішення: запросити до співучасті Городенко.

Поліна Сидорівна зняла з правої руки рукавичку й довго натирала руку стерильною ватою, змоченою в анестезійному розчині. Окинула зором картину бою — тихо, німого, настороженого бою за життя дитини.

Професор явно знервований. Що ж, причин для нервування більш ніж треба. Це перша в його практиці, перша в історії клініки і всієї вітчизняної хірургії операція у немовляти. Минуть роки, у невдачах та перемогах буде здобуто досвід, і такі операції стануть масовими. А поки що...

Поки що все йде нормально. Вістря осцилоскопа невинно виводить електричну криву роботи серця. Уважні білі птахи — лікарі, сестри, лаборантки — пильно стежать за різноманітними приладами. З кожною секундою множаться рядки графічного протоколу операції, безпомилково фіксуючи тиск крові, пульс, дихання.

— Ритм серця? — кидає запитання Городенко.

— Спостерігалось явище асистомії,— відповідає лікар, що стежить за показниками електрокардіографа. — Та зараз ритм відновлюється.

Анестезування руки закінчено. Зараз тонкі пальці Поліни Сидорівни відчують теплу й тугу плоть маленького серця. Та що це? Мов електричний струм пронизує мозок хірурга. Городенко підводить голову й бачить чийсь сторонні очі. Очі-озера. Очі-моря. Очі-океани жаху, благання, моління. До скла дверей операційної припала обличчям Юлія Андріївна. Мати. Хто впустив її? Хто дозволив?

Ніхто не впускав, ніхто не дозволяв. Юлія не могла більше чекати. Боялася знепритомніти. Боялася, що її власне серце не витримає, вибухне, розірветься на дрібні осколки, як набита динамітом шрапнель...

Підійшла до дверей ізолятора — замкнуті. Цього і слід було сподіватися. Все ж це її розлютило. Хоч розуміла, що така завбачливість продиктована інтересами Зореслави. Розуміла, що будь-яке втручання з її боку може завдати фатальної шкоди. Але бути віддалік од своєї дитини, нічого не знати про хід операції не могла. Тільки б глянути. Тільки переконатися, що жива.

Вікно виходило в парк, великий, густий. Він займав усю територію інституту, де в затінку дерев ховалися корпуси клінік.

Один стрибок, і колишня розвідниця опинилася в парку. Звідти, через чорний хід, у клініку. Білий халат на ній служив замість перепустки. Проминула довгий, півтемний, мов тунель, коридор, опинилася у вестибюлі. Звідси сходи ведуть на третій поверх, де операційна.

Й ось вона припала до шибки. Зустрілася поглядом з карими очима Городенко. Ні, очі лікарки зараз не були схожими на черничі. В них не бринів смуток. В них палала рішучість командира, що веде підрозділ в атаку.

Поліна Сидорівна очима подала знак Юлії: залишайтеся, але будьте мужньою. Нахилилася над тілом Зоре-

слави. Над її серцем. Над її життям. Що вона робила — Юлії не було видно.

Що робила Поліна Сидорівна, добре бачив професор Самонін, який стояв поруч. Намагалися побачити лікарі-курсанти. Вони ставали навшпиньки, заглядали одне одному через плече. А Поліна Сидорівна вже накладала шви.

Михайло Власович, як ще ніколи досі, радів і пишався своєю помічницею. Розумів: цю операцію він так не провів би. Нічого не вдієш. Життя вносить корективи у звичні поняття. Сьогодні кожному ясно: оперує Поліна Сидорівна, асистує Михайло Власович.

Він заздрить? Йому соромно? Ці почуття професор Самонін давно викинув за борт. Інакше він не був би професором Самоніним. До нього з усіх усюд не їхали б за порятунком нещасні.

Ні, він своє зробив: піонер вітчизняної торакальної хірургії, автор найдосконалішого штучного серця. Його кафедра має всесоюзне значення. За його підручниками вчать тисячі майбутніх хірургів. Нарешті, не хто інший, як він сам знайшов і міцно поставив на ноги цю чарівницю з бездонними, мов космос, очима...

У професора спалахує думка: чи не правильно роблять у деяких західних країнах, забороняючи провадити складні операції хірургам, яким минуло п'ятдесят?

Не маючи часу ґрунтовно відповісти самому собі на це запитання, Михайло Власович, проте, вирішує остаточно: завідування клінікою передати завтрашньому докторові медичних наук Поліні Сидорівні Городенко. За собою залишити лише функції консультанта.

Торакальна хірургія вже на второваному шляху. У професора попереду нова мета: сконструювати таке штучне серце, яке б не тільки на короткі хвилини заміняло справжнє, але й працювало паралельно з ним, на допомогу справжньому, коли те неспроможне впоратися з навантаженням. І не окремі хвилини, а години, дні, можливо, тижні... Коротше кажучи: створити серце-протез.

Хай це завдання ще надто складне, але вирішити його можна — спільною творчою працею фізіологів, інженерів, хірургів, хіміків, можливо, й кібернетиків. Для цього потрібні конструкторські бюро, експериментальні майстерні, фізіологічна лабораторія, нова спеціалізована клініка. Що ж, він почне все спочатку, поки не пізно, поки ще є порохівниці!

Операцію закінчено. Відключають машину, що заміняла серце. Професор заступає до краю втомлену Поліну Сидорівну. Він сам зашиває грудну клітку дитини. Вона така ніжна, що боязко доручити цю процедуру комусь із асистентів. Нарешті накладено останні кисетні шви.

Звичайно в операційну привозять ліжко, на яке кладуть хворого, щоб транспортувати в палату. Та маленьких пацієнтів хірурги відносять в палату на руках. Так зробила й Поліна Сидорівна.

Дочекавшись цієї довгожданої миті, Юлія нестямно кинулась до дитини. Її зупинив застерезливий, суворий погляд Городенко. Так, зараз вона не довірить дитину навіть рідній матері. Це її обов'язок, її право, її щастя.

В палаті тиша. Дитина спить. У її венах разом з кров'ю бродять тонізуючі фізіологічні розчини. Тихо булькає вода, зволожуючи кисень, який іде в легені. Спеціальні відсмоктувачі виводять зайву рідину з грудинної порожнини. Невтомно пише криву життя вістря осцилоскопа.

Так буде кілька діб. За хворою невідступно стежитимуть сестри й лікарі. Серед них буде й Юлія.

Розділ 20

ПОКЛИК ЧАСУ

Переговори про роззброєння з кожним днем дедалі більше й більше нагадували словесну битву. А всяка битва вимагає своєчасного введення бойових резервів. Таким чином в орбіту наради поступово втягнувся весь склад радянської делегації.

Що більше радянська сторона наполягала на розгляді конкретних питань, то настирливіше американці зосереджувались на абстрактно-теоретичних міркуваннях.

Огнев ще раз нагадав, що Радянський уряд пропонує повністю ліквідувати всі збройні сили, озброєння, воєнне виробництво й воєнні споруди та установи.

Едвін Харді відповів, що він з величезною увагою слухав цю заяву, проте не вважає, що знищення або ліквідація озброєння автоматично усуне загрозу війни.

Далі він почав доводити, що проблема роззброєння не є категорією політичною чи економічною, а лише чисто моральною. Роззброюватися, мовляв, не можна й не варто, доки в світі не усунуто підозріливість і недовіру.

Американська сторона вперто намагалася твердити, що всі її пропозиції і контрпропозиції є новими, що вони вносять прогрес у проблему роззброєння. Цю фальшиву версію треба було рішуче спростувати. Із стенографічних нетрищ попередніх переговорів, нарад, конференцій, сесій Генеральної Асамблеї ООН, із численних бюлетенів та часописів роздобувалися факти, докази, цитати, які доводили, що позиція американської сторони являє собою безнастанне переливання з пустого в порожне. Над доведенням цієї незаперечної істини гнув спину апарат делегації.

Професор Прохоров на певний час покинув свої втішні математичні вправи. На нього та його помічників лягло завдання науково довести, що вимоги американців про візуальний контроль над територією Радянського Союзу є абсолютно зайвими й мають лише одну мету: легалізований шпionаж. Розвиток сучасної науки цілком забезпечує безпомилковий контроль за ядерними вибухами на будь-якій відстані. Три Юрії, делегат Радченко та радники-економісти Іванов і Неклеса дістали завдання показати на фактах кровну зацікавленість найбільших і наймогутніших капіталістичних монополій США в ненастанній гонці озброєнь. За кілька годин такі факти були в руках Огнева. Цифри сухо й вбивчо стверджували: напередодні другої світової війни щорічні доходи американських монополій становили 3 мільярди й 300 мільйонів доларів; у 1949 році — 27 мільярдів, у 1959 — ще на 20 мільярдів доларів більше!

Хто ж основні фабриканти зброї в США, які визначають на ділі політику американського уряду? Це монополістичні корпорації: «Дженерал дайнемік» — виробництво ракет «Атлас», «Тартар», «Тер'єр» та підводних човнів з атомними двигунами; «Боїнг ейрплейн» — виробництво ракет «Бомарк» і «Мінітмен»; «Норт амерікен авіейшен» — виробництво двигунів для ракет «Атлас», «Тор», «Юпітер» та «Редстаун»; «Дженерал електрик» — виробництво боеголовок з атомними та водневими зарядами для ракет «Атлас» і «Тор», а також атомних реакторів для підводних човнів; «Локхід ейркрафт» — виробництво ракет «Поларіс», реактивних бомбардувальників Б-47, винищувачів «Старфайтер», супутників-шпиунів «Самос» і «Мідас» та літаків-розвідників У-2.

У цій довідці наводилися цікаві підрахунки західних економістів. Між ними такі: лише на одну десяту частку

тих коштів, які витрачаються державами на озброєння, можна будувати щороку 700—800 тисяч багатокімнатних будинків, у найкоротший час розв'язавши житлову проблему в усьому світі; на один відсоток від загальної суми воєнних витрат можна було б спорудити та обладнати найсучаснішими лабораторіями сто університетів для країн, яким бракує фахівців.

Група Корунова підбирала й коментувала факти підготовки державами агресивного блоку НАТО нової війни. У розпорядженні групи були астрономічні цифри бюджетних асигнувань на озброєння, концентрації військових баз довкола Радянського Союзу та соціалістичних країн, незаперечні факти воєнних авантур в усьому світі.

На долю Багрича випала конкретна тема: моральна підготовка третьої світової війни, зокрема, реваншистськими колами Західної Німеччини. Огнев знав, що Данило Багрич досконало володіє німецькою мовою. Багричеві вручили мерзенні книжчини в яскравих строкатих оправах, з цинічними малюнками вбивств та розправ, з портретами з'єдених міллю відставних фашистських генералів. Книжчини були розраховані на німецьку молодь, яка виросла після війни й не мала про неї сталої думки. Цим юнакам та дівчатам вбивали в голову, що всі претензії Гітлера були цілком справедливими, що німецька нація має право на життєвий простір, що фюрер програв війну лише тому, що не послухався розумних і досвідчених генералів. Отже, священний обов'язок кожного молодого німця добитися того, чого не зуміли здобути його батьки. Інші автори брехливо доводили, що Гітлер взагалі не хотів війни, що на війну його спровокував Радянський Союз, який і є «ворогом номер один» усіх справжніх німців. З особливим запалом реваншистські писакі оспівували міцну солдатську дружбу гітлерівських піхотинців, танкістів, льотчиків, змальовували чудові краєвиди чужих країн, інтригуючі пригоди бурхливого солдатського життя, безоглядну солдатську мужність. Створювалася романтика завоювань, нагніталася атмосфера ошалілого імперського псевдопатріотизму.

Багато подібного виходило з друку й англійською мовою в Сполучених Штатах Америки.

Огнев пустив поки що в хід докази, які дав йому професор Прохоров. Тоді американська сторона заволодала:

«Радянський Союз вимагає загального роззброєння без будь-якого контролю!» Цю вигадку активно підхопила преса. Реакційні газети вдарили на сполох широким фронтом — від американської «Нью-Йорк таймс» до західноберлінської «Берлінер моргенпост». Цей галас намагалися видати за вияв світової громадської думки. Відкрилося поле діяльності для консультантів та референтів у справах преси. Треба було переглянути всі газети світу. Консультант Хилинський та помічник Огнева Шаповалов перечитували англomовні газети — їх у світі добра половина. Решту взяв на себе поліглот Деркач.

Незабаром у досьє «Питання контролю» з'явилися нові цитати. З американського журналу «Нью ріпблік»: «Захід стверджує, що Радянський Союз пропонує роззброєння без контролю. Це неправда. Всі радянські проекти пропозицій з питань роззброєння ясно передбачають контроль». З виступу видатного громадського діяча Голландії професора де Граафа: «Було б справедливо, коли б Захід висунув краще пропозицію про роззброєння, а не лише самі пропозиції про контроль. Поки ще нема чого контролювати». З грецької буржуазної газети «Катімеріні»: «Сполучені Штати Америки пропонують засоби контролю, не підкріплені засобами роззброєння». І, нарешті, з промови американського сенатора Девіса Кларка, виголошеної ним у конгресі США: «Росіяни показали свою зацікавленість у створенні системи контролю та інспекції як складової частини будь-якої повної й постійної угоди про роззброєння».

Кілька працівників вели листування. Делегація одержувала велику кореспонденцію з усіх штатів, з багатьох країн світу. На всі листи треба було ґрунтовно відповідати.

Так у копіткій, непомітній для стороннього ока роботі протікали будні співробітників радянської делегації, в тому числі й Данила Баґрича.

Двері готельного номера прочинилися, й на підлогу впала купа газет. Вранішня пошта. Баґрич кинувся — чи нема, бува, листа з дому? Дехто з делегації вже одержав листи, а йому досі не було ні вітру, ні хвилі... Як у тій козацькій пісні... Що з Юлією? Як здоров'я Зореслави? Чи не погіршав її стан?

Листа не було, лише місцеві газети. Англомовні — перенасичені рекламою, на кількадесят сторінок, російські та українські різних політичних напрямків, позбавлені дорогої реклами, невеличкі, мізерні.

Гортав одну за одною, перед очима миготіла строка-та стрічка американського дня.

«Кількість осіб, що одержують допомогу по безробіттю в Нью-Йорку, досягла рекордної цифри — 702 тисячі чоловік. Це тільки голови родин і лише ті, хто не втратив права на півторамісячну допомогу...»

«Восьмирічний Мелвін Дін Наймер, що признався у вбивстві батька й матері, відісланий до психіатричної лікарні».

«Кардинал Тісаран, представник римського папи, відправив у Лурді молебень у зв'язку з роковинами появи пречистої діви святій Бернадетті...»

«Між армією та повітряними силами триває сварка — чия ракета варта більшої уваги й асигнувань: армійська «Найк-Геркулес» чи авіаційна «Бомарк»? У суперечку встряв морський флот, рекламуючи свою ракету «Авангард». Міністр оборони США видав наказ про припинення сварок...»

«Мер Вагнер оглянув позавчора ряд жител у трущобних районах Нью-Йорка — й у нього вихопився вигук: «Це ганьба!..» Голова муніципального будівельного комітету Мозес розробив план знесення старих будинків у квадраті між 83-ю і 86-ю стріт — від Амстердам-авеню до Ріверсайд Драйв. Підлягає знищенню 116 будинків, у яких мешкає 600 родин та понад тисячу осіб займає окремі кімнати. На цьому місці має бути збудовано 1850 квартир. Та старі мешканці не можуть на них розраховувати, бо плата за одну кімнату становитиме не менш як 50 доларів на місяць».

«Педро Крус жив з дружиною Марією в Бронксі на Іст 143-й стріт. У подружжя шестеро дітей. У батьків нема засобів, тому діти виховуються в католицькому притулку святого Домініка. Крузу це не подобалося. Він хотів бачити рідних дітей. Та Марія, яка останнім часом нездужала, проти цього заперечувала. Настрій Педро через безробіття, хворобу дружини та відсутність дітей з кожним днем гіршав. Учора, як завжди, Крус рано-вранці подався шукати роботу, але йому й на цей раз не поталанило. Повернувшись додому, він попросив у дружини 10 центів на тютюн. Марія від-

мовила. Тоді він схопив кухонний ніж і зарізав жінку...»

«Будинок капітана Ван Нідека в Брукліні збудований у 1665 році. Голландець був завойовником, відкупив у індіців велику територію землі, будував кораблі. Сам будинок його має вигляд корабля. З давніх-давен у цьому будинку міститься історико-краєзнавчий музей. Та тепер настав йому кінець. Муніципалітет не асигнував коштів на ремонт, і будинок ось-ось перетвориться на купу уламків...»

«І перед минулою війною обставини змушували російську еміграцію зв'язуватися з іноземними розвідниками, ділитися з ними одержаними відомостями, а деколи (дуже рідко) виконувати їхні прямі доручення. Тепер, судячи з деяких уривчастих даних, вся організація походів туди, починаючи з підготовки й кінчаючи завданнями, в іноземних руках...»

«Оборонні цілі США й визвольні змагання України тісно лучаться з собою. Вони мають одного й того самого смертельного ворога, тому повинні поруч працювати, щоб знищити царство сатани для величі США і слави України. Бо ніхто не знає ні дня, ні години, коли прийде син божий будити живих...»

Відкинув газети. Могильним смородом віяло від більшості з них. Як часто деякі наші люди складають уяву про американське життя з чепурних етикеток. Взяти б їх за руку та повести по нетрищах цього страшного пекла. Хай за поводиря їм був би не Данте, не Вергілій, а сама американська дійсність, віддзеркалена на шпальтах газет. Варто було б зібрати отакі новини, та не за одну добу, а, скажімо, за рік. І видати збірником. Без єдиного слова коментарів. Кращої пропаганди не вигадаети!

Глянув на годинник — пів на одинадцяту. Неділя. Ко-рунов снідає у радянського військового аташе. Запрошували й Багрича, та він відмовився. Не уникнути чарки, а йому зараз ризувати не можна: незабаром додому.

Переговори явно наближались до кінця, тобто остаточно заходили в глухий кут, майже в безвихідь. Але вихід конче треба було знайти. Цього вимагала совість. Диктував розум. Благали в листах сотні самих же американців.

Що в Києві? Багрич раз уже телефонував додому, та Юлії не застав, хоч у Києві була ніч. Це занепокоїло й стривожило його. А дзвонити через океан нелегко.

Стук у двері.

— Увійдіть!

Увійшов незнайомий — низенький, худий, миршавий. Костюм на ньому пропрів, пропах дешевим тютюном. Відрекомендувався:

— Лаврін Тесля. Про такого не чули?

Пам'ять гарячково запрацювала: в рідних Березняках півсела Теслі. Котрий же це? І як він тут опинився?

Несподіваний гість застерезливо, трохи по-артистичному підняв руку:

— Не мучте себе. Я все поясню. Дозвольте сісти.

— Будь ласка.

— Дозвольте палити.

— Паліть.

Затягся, випустив дим, якусь часинку стежив за його кільцями.

— Перш за все — я не шпигун і не провокатор.

— Тим краще.

— Я родом з Чернігівщини, з села Березняки, де в половини населення моє прізвище, а в половини — ваше. Ви згодні з цим?

— Не маю підстав заперечувати,— засміявся Багрич, якому патетична манера незнайомого земляка здалася кумедною.

Захожий образився:

— Смієтесь? Що ж, це нормально. Видно, ніколи не знали, що таке горе.

Тут би Данилові зовсім зареготати. Лихоліття війни, зрада й покарання коханої жінки, п'ять засуджень до страти, контузія від протитанкової міни, тяжка, невилгойна хвороба... Та він стер з лица усмішку. В голосі односельця вчувся йому непідробний смуток. Коротко попросив:

— Розповідайте.

Тесля розповів. Усе — від початку до кінця.

За два роки до війни закінчив педагогічний інститут у Чернігові. Добився посади вчителя в сусідньому селі Боровичах. У сорок першому зневірився, гадав, що все загинуло, почав працювати на німців. Перекладачем. Дружина, теж учителька, була категорично проти, втекла до партизанів. А він... він нічого поганого не робив. Лише перекладав. Часто навіть намагався полегшити долю приречених. Відступаючи, фашисти потягли його з собою. Аж за Ельбу. Він, власне, протестував.

Але кинути їх боявся. Ану ж доженуть і розстріляють? Отак зрештою й опинився за океаном... Чого він хоче? Нічого. Власне, майже нічого. Почув знайоме з дитинства прізвище, от і зайшов... Подивитися на щасливу людину.

Пояснів:

— Я — ніщо. Розумієте, абсолютний нуль. Навіть не перекотиполе. Те, котячись по ріллі, бодай розсіває своє насіння і вірить, що проросте десятками нових пагінців. А я — вакуум, порожнеча. Не українець і не американець. Не ворог і не друг.

— Все ж ви прийшли до мене з якоюсь метою?

— Ні. Власне, так. Малесеньке прохання. Зовсім-зовсім нікчемне. І воно не загрожує вам ніякими неприємностями...

— Ну, це вже моя справа...

— Так-так. Згоден з вами. Я згоден з усіма. Живу якось. Працюю барбером, тобто перукарем. У маленькій дірі, на околиці міста. Та я не скаржуся. Боюся, що експлуатую ваш час. Вже йду...

— А прохання?

— Ах, так. Отже, як занесе вас доля на Чернігівщину й ви зустрінете вчительку Степаниду Іванівну Теслю, дівоче прізвище Омельченко... Уклоніться їй і передайте...— це звучить смішно, правда?..— що я досі її не забув. От і все. Бувайте здорові!

Зник, як привид. Тільки залишився густий запах дешевого тютюну та давно не митого тіла. Таких у перукарнях не тримають навіть на околицях. Це, мабуть, єдине, що збрехав цей нещасний, нічна адреса якого — лава в міському парку або на вокзалі.

«Певне, він має рацію. Такого горя я не знав. Бути нічим справді найжахливіше».

Вернувся до перерваних думок, але при згадці про Київ, дім вже не було колишньої тривоги. Що б не сталося, Юлія не сама. Довкола неї друзі. Завод, поліклініка, Київ, уся країна...

У п'ятницю, в останній день червня, о 14.30 сенатор Едвін Харді відкрив останнє засідання Вашингтонської наради. З заявою виступив Огнев.

— Містер Харді,— сказав глава радянської делегації,— ми хотіли б сьогодні підвести деякі підсумки першого туру обміну думками, проведеного тут, у Вашингтоні.

Красиве обличчя Харді виглядало уважним і зосередженим. Решта членів американської делегації мали досить байдужий вигляд. Тільки конгресмен Холперс сидів нахмурений і сердитий — уособлення зневаги й протесту.

— Що лежить в основі радянської позиції? — запитував Огнев і вдесьте, всоте спокійно й терпляче роз'яснював: — Радянський уряд виходить з того, що в інтересах зміцнення загального миру головним завданням, яке стоїть перед світом, є здійснення загального й повного роззброєння. Це визнано в одноголосно прийнятій резолюції Генеральної Асамблеї 20 листопада 1959 року, яка закликає держави докласти всіх зусиль до конструктивного вирішення цієї проблеми. Вважаю за потрібне ще раз підкреслити, що Радянський Союз, виступаючи за найширший контроль над загальним і повним роззброєнням, в той же час ніколи не піде на встановлення контролю без роззброєння, тобто контролю над озброєнням. Не піде Радянський Союз і на роззброєння без контролю!

Містер Холперс щось буркнув собі під ніс, Огнев спинився, кинув на конгресмена іронічний погляд, потім перевів його на Харді. Сенатор жестом попросив продовжувати виступ. Віктор Олексійович говорив, не зводячи очей з глави американської делегації.

— З першого ж дня сенатор Харді застеріг нас, що американська сторона не готова розглядати тут конкретні пропозиції щодо програми загального й повного роззброєння. Він запропонував обмежитися розглядом лише загальних рамок майбутніх переговорів у багатосторонньому органі й погодженням складу цього органу.

Багрич сидів, обхопивши голову руками. Така поза не відповідала протоколові дипломатичних процедур, та він інакше не міг. По-перше, боліла голова й перед очима пливли знайомі — то чорні, то червоні та жовті — кільця. Хвороба давалася взнаки. По-друге, й це найприкріше, за різнобарвними кільцями він добре бачив сірі, як шкіра мерця, сторінки багатотомних стенограм Женевської та десятків інших конференцій, нарад, переговорів у справі роззброєння. Скрізь і завжди, через усі сесії Ради Ліги націй і Генеральної Асамблеї ООН радянські делегати послідовно, вперто, переконливо доводили згубність безпринципних вихильань, до яких

постійно вдавалися західні держави. Слушність радянських позицій доведена історією — немилосердно жорстоким уроком другої світової війни. І ось знову те саме. Знову доводиться грюкати кулаками в зачинені двері й місяцями, роками доводити, що двічі два — чотири.

А Віктор Олексійович, цей загартований солдат дипломатичних бойовищ, не здавався, не втрачав надії. Ще й ще раз пояснював, як малоздібним школярам:

— Ми вже підкресливали, що аж ніяк не намагаємось нашим обміном думок замінити майбутні багатосторонні переговори. Я підтверджую це й сьогодні. Наше завдання полягає в тому, щоб спробувати знайти спільний ґрунт для угоди про загальне й повне роззброєння, максимально конкретно з'ясувати й зблизити наші позиції, щоб всебічно полегшити в багатосторонніх переговорах розробку договору про таке роззброєння. Однак...— Він схилився, взяв із стола аркуш паперу, пробіг його очима. — Однак ми бачимо, що для Сполучених Штатів Америки здійснення загального й повного роззброєння — це не головне. Коли містер Харді заявив... — Огнев процитував потрібне йому місце з попередніх виступів глави американської делегації: — «Проблема роззброєння є підпорядкованою, а головне — це підтримання миру й створення безпеки для всіх держав...» — Огнев відклав аркуш і, ніби вгадавши думки Багрича, закінчив: — У нас відразу виникло питання: в чому тут справа? Можливо, містер Харді вважає, що можна підтримати мир, зберігши озброєння? Але ж народи на гіркому досвіді всієї історії людства переконалися, що доки зберігається зброя, зберігається й війна!

Огнев сів. Підвівся Харді. Говорив люб'язно, як чемний господар за щедро накритим столом.

— Хоч, безперечно, через розходження в думках між нашими сторонами ми протягом двох тижнів вели роботу в протилежних напрямках, та, незважаючи на це, я гадаю, що ці дебати були певною мірою корисними, оскільки допомогли нам виявити позиції обох сторін. Я сподіваюся, що вони допоможуть нам дістати повну інформацію, на основі якої можна було б почати наступні переговори.

Що ж, і це слід розглядати як промінь надії. Терпець, терпець і терпець! Ще цього року переговори буде

відновлено в Москві. А потім розпочне роботу чергова сесія Генеральної Асамблеї. За нею знову конференція у Женеві. І так далі. Без кінця.

Два уряди стоять віч-на-віч, дві держави, дві позиції, дві політики. Два ключі, як сказав той невідомий африканець. Багрич розумів: потрібне втручання якоїсь третьої сили. Йому важко було дихати в стінах цього чепурного залу. Не допомагали й кондиціонери. В залі задуха...

На жаль, на вулицях Вашингтона не можна вдихнути свіжого повітря. Спека сягає за 90 градусів по Фаренгейту. Вологість повітря — 92 проценти. Сорочка вмить робиться мокрою, хоч викручуй.

«Як то зараз у Києві? — знов, як і завжди, думав Данило Денисович. — Там уже звечоріло. На сади Чоколівки лягла прохолода... Що роблять Юлія, Зореслава? Як справи на заводі? Як господарює невтомний Середа? Чи все гаразд у нашому конструкторському?..»

Його фотографували, штовхали, пхали в руки блокноти для автографів, візитні карточки для знайомства. Він нічого й нікого не помічав. Думки линули в рідне місто.

Над Києвом заліг останній червневий вечір. Юлія не бачила його. Тут, у палаті, біля пошматованої скальпелем дитини, в неї змішалися вечори й ранки, ночі й дні... Вона жила життям Зореслави. Городенко гортала сторінки докторської дисертації. В неї вона внесла дані про операцію Зореслави Багрич, приписавши операцію цілком професорові Самоніну. Головне для неї полягало в тому, що через рік або два операції на серці можна буде робити у дітей Зореславиного віку, а в окремих випадках ще меншим...

...Професор Самонін схилювався над кресленнями серця-протеза. Принципово питання здавалося вирішеним. Та от деталі... Для штучного кровообігу потрібно вводити в кров гепарин, щоб кров не згорталася, але гепарин через кілька годин руйнується. Як запобігти цьому?.. Як регулювати кисневий режим штучного серця?..

...Над кресленнями сидів і Середа. Дома, після роботи. Перед ним лежав проект заводського санаторію в Криму, в якому вирішено поставити кондиціонери системи інженера Багрича. Марія Семенівна з дочкою, як завжди, біля піаніно...

...У домашньому кабінеті Сохацького цокала рахівниця. Леонід Потапович з матір'ю підраховували шкоду, заподіяну зрадницею. Сума виходила кругленька. Це лютило обдуреного чоловіка. Він твердо поклав собі не давати розлучення колишній дружині, якщо вона не поверне йому бодай половини прихопленого майна...

...Лідію Антонівну це мало турбувало. Вона покинула роботу в бібліотеці, Цареградський влаштував її в естрадну бригаду на роль конферансьє. Приваблива зовнішність сприяла успіхові дебютантки... Її вже знали під прізвисьмом Сохацька, й вона зовсім не збиралася міняти його...

...Іван Кроква, навпаки, подав заяву до Президії Верховної Ради з проханням вернути йому прізвисьмо батька. Мріяв написати поему. Про себе. Про людей. Про дівчину, яку кохав.

...А кохав він досі неблаганну Ларису. Й раніше вона вабила його до себе, а засватана — ще більше. Лариса ж чекала одужання Зореслави та повернення Багрича, щоб одгуляти весілля з Гордієм Чабанцем...

...Гордій Чабанець, Ігор Гаркуша й Таміла Голобородько йшли вулицями вечірнього міста. Мовчазні, зосереджені. На рукавах багряніли пов'язки народних дружинників. Не попадайся їм до рук, порушнику громадського спокою! Пощади не буде!

Над Києвом, над жадібною до життя землею стояло безгоміння. Людям потрібен був спочинок. Людям потрібен був мир. Щоб зводити будівлі — затишні гнізда щастя. Щоб у них довго жити й багато зробити. Щоб передати дітям у спадщину бадьорі й прозорі ранки, гомінкі трудові дні, тихі, як задушевна пісня, надвечір'я, сповнені спочинку й кохання ночі.

Слово «мир» звучало як заповіт, як висока мета, як поклик часу.

Розділ 21

ПЛІЧ-О-ПЛІЧ

За день до закінчення Вашингтонської наради про роззброєння, а саме 29 червня 1961 року, президент Сполучених Штатів Америки Джон Кеннеді — сорокачотирьохрічний мультимільйонер, найбагатший президент в історії країни — підписав листа головам сенату та па-

лати представників. Торкнувшись питання роззброєння, Кеннеді зазначив: «Винахідливість, яка створила небувало нищівну зброю війни, повинна бути спрямована на розробку контролю над цією зброєю». Знову тільки контроль. Знову ні слова про саме роззброєння, про резолюцію Генеральної Асамблеї, про вимогу мільйонів!

Поведінка Едвіна Харді на нараді стала ще яснішою. Незалежно від того, якими були його власні думки та почуття, глава американської делегації мусив обстоювати хижацькі інтереси купки мільйонерів.

«Де ж американський трудовий народ? — з хвилюванням думав Данило Багрич. — Де його голос?»

Він почув голос рядових американців. Разом з листом президента довелося прочитати й таке:

«Справжній мир може бути остаточно досягнутий на основі взаєморозуміння, тісного контакту, поваги, довір'я, дружби між американським і радянським народами...»

Так урочисто заявляла в своїй декларації асоціація «Рука дружби», нещодавно створена ветеранами другої світової війни при активній участі молоді. Ось як характеризувала сама себе ця організація людей доброї волі:

«Рука дружби» — це безкорисна, неполітична, фінансована приватними особами організація. Вона вважає, що люди, які пережили страхіття війни, скоріше зрозуміють одне одного і їхньому прагненню жити в мирі не перешкодить ні різниця мов, національностей, ні різниця в способі життя...»

Так, ці прагнення легко можна було зрозуміти, під ними підписався б сам Багрич як людина, як батько, як ветеран війни. Тому Данило Денисович охоче погодився на зустріч з членами «Руки дружби», Ліги ветеранів, Комітету американських друзів на службі суспільства, Комітету за розумну ядерну політику та інших громадських організацій і осіб, які стоять за мир і роззброєння.

Зустріч відбулася в кінотеатрі «Асторія-хол», який вміщав кількасот чоловік.

Мітинг зацікавив пресу. З'явилися представники найбільших вашінгтонських, нью-йоркських, балтіморських, філадельфійських газет, телеграфних агентств, радіо. Розраховуючи на бариші, телевізійні компанії попросили дозволу транслювати збори.

Із сусідніх міст атлантичного узбережжя прибули не лише кореспонденти, але й робітники, службовці, інтелі-

генти, священники. А найперше — ветерани війни. Колишні бойові соратники радянських воїнів, учасники історичної зустрічі на Ельбі.

У супроводі одного з керівників Ліги ветеранів Джозефа Пачевські Данило Багрич підійшов до осяяного рекламою кінотеатру. Перед будинком стояв натовп. Тримаячись за руки, ініціатори зустрічі утворювали прохід для тих, хто мав запрошення. Група молодчиків із фашистської організації Берча намагалася вчинити нелад, проникнути в приміщення, зірвати зустріч. Цю картину мініатюрної битви двох Америк з олімпійським спокоєм спостерігали кремезні полісмени з гумовими ціпками в руках. Вони, очевидно, вичікували, як обернеться справа. Доки існує відносний порядок, поліція втручатися не має підстав.

Над столом президії звисала дужа, мозоляста трудова рука. Вона затисла пальмову віть — емблему миру. Оздоблені жовтогарячими американськими маками, висіли портрети Джорджа Вашингтона, Авраама Лінкольна, Франкліна Рузвельта та Джека Лондона. Це сподобалося Данилові Багричу — він здавна любив автора «Мартіна Ідена» та «Залізної п'яти».

Зал був повнісінький. Білі й чорні обличчя дивилися на імпровізовану сцену з тривогою і надією. Репортери, фотокореспонденти, телеоператори звисали з галерей, наче виноградні грона. Це своєрідне віче різних людей, об'єднаних спільною метою, відкрив Джозеф Пачевські.

— Громадяни Америки! — урочисто пролунав його голос. — Шістнадцять років тому в Європі, на німецькій ріці Ельбі, ми зустрілися з тими, хто повалив гітлеризм. Ми обіймали один одного, твердо вірячи, що довгожданий мир прийшов на землю. Тепер ми стоїмо перед вами, я — колишній американський танкіст, і наш гість містер Багрич — радянський сапер. Ми спільно проливали кров у минулій війні. А тепер нам кажуть, що ми повинні бути ворогами. Чому? Навіщо?

«Мир і дружба!» — хтось вигукнув. «Мир і дружба!» — покотилось по залу.

Пачевські розповів про завдання організації «Рука дружби», про гонку озброєнь, небезпеку нової термоядерної війни, потребу об'єднати сили в боротьбі за мир.

Після нього взяла слово жінка. Висока, струнка, з передчасно зів'ялим обличчям. Місіс Герда Деволд, хатня господиня, з штату Вірджинія.

— Ви не побачили б мене на цих зборах,— сказала вона, хвилюючись, — коли б у мене не було дев'ятеро дітей. Це вони прислали мене сюди. І ті, які бігають до школи, і ті, які ще не вміють ходити. Газети й радіо переконують нас, що всі ми повинні загинути, захищаючи Берлін. Але мені не треба Берліна! Я люблю Америку й добре знаю, що їй ніхто не загрожує. Що таке мир? Це життя дітей. Як же я можу не стояти за нього?!

Промовці змінiali один одного. Аудиторія гучно реагувала на їхні слова сміхом, оплесками, схвальними вигуками. Інколи знадвору було чути то гуркіт, то галас. Там теж ішла боротьба. За порядок, за мітинг і, кінець кінцем, за мир.

Промовляв священик Майкл Девіс. Той, якого Багрич бачив у Радянському посольстві, про якого розповідав Юрій Деркач.

— Молодим місіонером я поїхав на Африканський континент, несучи тубільним племенам Христове слово. Там я побачив таке, чого не може намалювати фантазія. Це було пекло на землі. І я зрозумів своє покликання як слуга справедливості. Таким я й стою перед вами, брати мої во Христі. І хай моїми устами промовляє до вас господне слово: хто сіє зерно, той жне колосся, хто сіє отруту, той пожинає смерть!

Чесному пастору не тільки аплодували, але й захоплено свистіли. Це було ознакою найвищого схвалення.

Коли назвали наступного промовця — Маріам Петерсон, Багрич згадав післявоєнний незатишний Київ, обліплений афішами з портретом всесвітньовідомої негритянської співачки. Багрич був на її концерті в Колонному залі філармонії, що чудом уцілів серед довколишніх руїн. Красуня негритянка зачарувала тоді демобілізованого, в потертому кітелі офіцера полум'яним блиском очей, низьким, бархатним голосом.

Ось вона... Вона чи ні? Багато води сплигло за цей час з Дніпра і Потомаку. Змінилося обличчя. Згасли очі. Посивіла красуня, не сказавши ні слова, заспівала. Так, це була вона! На Багрича повіяло чимсь знайомим, близьким, рідним. Саме про це й співала Маріам. Про теплий подих дружби, який розтоплює кригу, який чужих робить братами.

Співачці влаштували овацію. Зал стоячи довго скандував коротке, ясне, вкрай усім потрібне: «Мир і дружба!»

Джозеф Пачевські надав слово Данилові Багричу,

Овація вибухнула з новою силою. Досягла свого апогею й боротьба під дверима кінотеатру. Пачевські одержав повідомлення: скориставшись з бешкету, який вчинили фашистські елементи, поліція пустила в хід кийки. Тих, що оборонялися, серед них кількох активістів-ветеранів, заарештовано. Джозеф досить спокійно поставився до цього оперативного зведення. Боротьба є боротьба, нічого не вдієш. Пояснивши ситуацію гостеві, попросив, однак, на це не зважати, сказати все, що той хоче.

Багричеві хотілося висловити дуже багато. Та завжди в таких випадках бракує слів. Промиготіли в пам'яті епізоди війни, згадався Київ, сім'я, збори на заводі, коли його проводжали за океан. Заводський колектив дав йому наказ: обороняти мир. Цей наказ дали йому Юлія, Зорезлава, його власне серце. Два тижні фронт боротьби за мир пролягав перед ним за строгим, незворушним столом дипломатичних переговорів. Сьогодні він пролягає через гарячі й щирі людські серця. Мабуть, цей терен боротьби — найнадійніший. І він сказав:

— Люди, друзі, соратники! Я називаю так усіх: і сивоволосих ветеранів, які бачили щось стократ страшніше, ніж смерть, сваволю варвара; і безвусих юнаків, які щойно починають жити й не хочуть, щоб від їхньої плоті, думок, почуттів, надій залишилася тільки тінь на камені, як у страдницькій Хіросімі; і матерів, що співають колискової дітям, народженим для щастя... Я посланець народу, який прагне будувати, а не руйнувати. Я прилетів сюди з-за океану. Я ще й ще раз переконався, яка паша планета маленька і яка вона прекрасна. На її красу, мабуть, із заздрістю дивляться сусідні планети. Вона прекрасна й могутня. Я з дитинства пам'ятаю розмови про марсіян. Ось-ось вони мали прилетіти на землю. Та не прилинули. Сталось навпаки. Вже перша людина, наш радянський космонавт...

Новий вибух овації потряс зал. Тепер учасники зборів скандували слово «Га-га-рін!», ще два з половиною місяці тому нікому не відоме, а сьогодні гучне на весь світ. Коли стихло, Багрич додав:

— Так, незабаром настане час, коли не марсіяни до нас, а ми, земляни, полетимо на сусідні планети!

Знову буря оплесків, вигуків, гасла.

«Ось хто повинен вирішувати долю світу, долю війни й миру, — думав Данило. — Трудові люди землі!..»

Він так і сказав на закінчення:

— Вас поки що жменька, але я бачу за вами тисячі й мільйони батьків та матерів... Я звертаюся до них. До тих, хто сидить біля голубих екранів телевізорів... Хто прочитає про наші збори в газетах... або просто почує від добрих людей. Тримайтеся стійко! Коли всі люди планети скажуть силам агресії: «Ні!» — мир переможе!

Знову заспівала Маріам Петерсон. Пісню підхопив увесь зал. Пісню про широкий фронт боротьби, фронт без пострілів, убивств, фронт дружніх обіймів, радісних облич. Фронт миру.

...Аж опівночі повернувся Багрич до готелю. Рука шеміла від численних потисків рук дружби. З ентузіазмом розповів про все Корунову. Василь Дмитрович зауважив:

— Добре. Але це тільки початок. Перші паростки. Зараз їм буде сутужно. Реакція наступає. Активістів звинуватять у антиамериканській діяльності, прокомуністичних симпатіях, кинуть за ґрати. Слабодухі розбіжаться. Та засіяна нива бур'яном вже не заросте. На зміну старшим прийдуть молодші. Ви маєте рацію: треба ворушити людські серця. А поки що давайте спати. Ніч-мати, кажуть, дасть пораду...

Багрич заснути не міг. Думав про минулу зустріч. Про сердечні слова, палкі пісні, дружні рукостискання.

Як шкода, що поруч з ним не було Юлії. Що вона не чула тієї жінки, яка промовляла від своїх дев'яти дітей.

Телефон задеренчав похапцем, гарячково, мов на сполох. Першим підхопився Корунов. Телефонний апарат був ближче до нього. Він довго допитувався не дуже досконалою англійською мовою. Нарешті збагнув. Гукнув Багричеві: «Вас!» Багрич потай чекав цього. Був як пружина. Вмить опинився біля телефону. Телефон мовчав. Та серце знало: заговорить Юлія! Невже таки вона? Серед ночі?

Він, певне, думав уголос, бо Корунов заперечив:

— Яка ніч? У Києві вже ранок.

— Ах, так! По-тутешньому чверть на другу. Значить, у Києві чверть на дев'яту. Юлія саме збирається на роботу...

Данило не вгадав. Юлія не збиралася на роботу. Вона ще чергувала біля Зореслави, та розуміла: Данило хвилюється. Жде звістки. Одпросилася на годинку, взяла таксі і — на Хрещатик. На центральний поштамт. Замо-

вила Вашингтон, готель «Франклін Рузвельт». Серце билося, мов під ножом хірурга.

Не слова, а щось більше, вагоміше за них линуло трансатлантичним кабелем через кордони держав, по дну океану:

— Як ти, Юлю?

— Гарзд! А ти?

— Добре. Зореслава здорова?

— Так! Буде здорова!

Обом їм здавалося, що нема між ними ні гір, ні долин, ні океану, що стоять вони пліч-о-пліч, говорять із уст в уста, ліктями торкаючись одне одного. А вся планета лежить у їхніх теплих долонях.

Частина третя

ВЕЧІРНЯ ЗОРЯ

Розділ 1

ПРИРЕЧЕНІСТЬ? НІ!

Двосторонні переговори між Радянським Союзом та Сполученими Штатами Америки в справі роззброєння відновилися у липні 1961 року в Москві.

Просторий особняк у навдивовижу тихому Спиридоновському провулку, в лабіринті старої Москви, поблизу гомінкого Садового кільця, був сповнений у ці спекотні дні невтомної, зовні буденної і спокійної, але внутрішньо напруженої і складної праці дипломатів.

Обидві делегації сіли за стіл московських переговорів у тому ж складі, що і місяць тому в столиці США. На чолі радянської делегації — Віктор Олексійович Огнев, американців очолював Едвін Харді.

Делегація США нічого суттєво нового не привезла, тому переговори скидалися Данилові Багричу на гру в більярд. Саме ту, спрощену, коли кожную кулю можна бити не битком, а будь-якою іншою кулею, аби лише загнати в лузу. Цю гру так і звать — американкою. Багричеві ввижалося, наче перед ним не казенний стіл дипломатичного двобою, а зелене сукно більярда, на якому Огнев і Харді заганяють словесні кулі в уявні лузи.

Данила все більше охоплювала нудьга. За океаном його бадьорили і новизна вражень, і відповідальність радянської людини, що так знеацька опинилася в чужому середовищі, і віра в спроможність шляхом переговорів розв'язати основну проблему сучасного світу.

Поступово ця віра зникала. Переговори втомлювали. Гарячі дні і задушні ночі не сприяли відновленню затрачених у марній суперечці сил. Хвороба дошкуляла. Туга за дружиною й дочкою гнітила. Мріяв лише про одне: скоріше б скінчилася ця балаканина. Додому! До родини! До дніпрової прохолоди!..

Після повернення з Вашингтона Багрич зміг лише мимохідь заскочити в Київ. За кілька днів довелося виру-

шати в Москву, щоб готувати матеріали до відновлення наради.

Київська спека не здалася йому надто дошкульною. Її пом'якшували і дніпрова вологість, і задніпрянські вітри. Вечори і зовсім були лагідні та ласкаві, а ночі бадьорі й свіжі. Над Десною та Прип'яттю, над поліськими борами котилися, не вгаваючи, запашні озонисті грози. Їхній життєдайний подих відчувався й на київських кручах.

Та все це швидко промиготіло — ці кілька незабутніх днів: схудла, посивіла Юлія, така безмежно дорога й принадна, вирвана з лабетів смерті Зореслава — все ще немічна, ледве тліюча іскорка, що ось-ось згасне...

Професор Самонін дозволив забрати оперовану дитину додому, але остаточний висновок про результат операції обіцяв зробити лише через кілька тижнів.

На завод Степан Гаврилович Багрича не пустив. «Відпочивати!» — така була сувора директорська вказівка, заздальгідь вироблена з активною участю Юлії Андріївни Пашко.

Був, либонь, у Середи і свій, виробничий резон. Адже знав, що Багрич за кілька днів знову поїде. Тож його втручання до справ конструкторського бюро не могло бути ґрунтовним і плідним. Хай уже повернеться зовсім, тоді ще раз буде поставлене перед ним питання: або стати головним інженером заводу замість Анатолія Тимофійовича Колодуба, який ось уже два тижні як таки перебрався в Дарницю, або принаймні очолити конструкторське замість Леоніда Потаповича Сохацького, переведеного в рядові конструктори.

Тимчасово бюро очолював Кроква. Він же під безпосереднім наглядом Середи доводив до кінця справу Багричевих кондиціонерів. Тривали пошуки практичного розв'язання цієї складної проблеми. Про це Багрич дізнавався то від Середи, то від самого Крокви, то від секретаря парткому Грушового.

І от тепер, замість того щоб з головою поринути в манливі лабіринти креслень, трудовий ритм заводського колективу, радощі й тривоги любимой сім'ї, Данило Денисович змушений гаяти час на цих безконечних і, як здавалося, безплідних переговорах.

Після чергового виснажливого засідання вони з Коруновим їхали додому. Багрич хотів спинитися в готелі, але Василь Дмитрович просто силоміць затяг його до

себе. Невесело жилося самотньому генералові в просторій, аж лункій від безлюддя квартирі.

Сонце сідало в кам'яну стихію велетенського міста. Спека невидимим полум'ям ще допікала всьому живому. Її джерелом було вже не стільки пригашене надвечір'ям сонце, скільки стіни й дахи будинків, асфальт вулиць і майданів, а може, й самі люди, які протягом дня надмірно вбирали тепло всіма порами тіла й тепер щедро випромінювали його. І навіть генералова «Чайка» зі своїм затиснутим у короб лімузина мікрокліматом, хоч і вискочила вже у вечірні сутінки зеленого передмістя, все ще зберігала в собі спеку згасаючого дня.

Засідання закінчилося о п'ятій — вони працювали тут з більшим навантаженням, ніж у Вашингтоні, проте після засідання Огнев ще провів нараду радянської делегації. Він повідомив, що переговори вирішено тимчасово припинити, бо вони вже зайшли в глухий кут, а можуть зайти й у безвихідь. Далі розмови відновляться в Женеві. Зрештою, можливо, питання про загальне й повне роззброєння буде винесено на одну з найближчих сесій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй.

У Багрича був якийсь суперечливий настрій. З одного боку, він радів, що незабаром повернеться додому, а з другого — його знову обступали невеселі думки про безперспективність будь-яких намагань відвернути від оцих рожево-блакитних обривів страшну небезпеку термоядерної катастрофи.

Машина мчала широкою магістраллю Новопіщаної вулиці, що брала розгін від метушливого Сокола й, мов повернутий назад бумеранг, обігнувши квартали нового району столиці, кидалася врозтіч по тихих дерев'яних провулках Красної Пресні. Тут, на одному з безлічі стиків між новою і старою Москвою, в одному з будинків, що належали Міністерству оборони, мешкав генерал-лейтенант Корунов.

Вже проминули ошатний палац кінотеатру «Ленинград» і непримітний, схований у лабіринті житлового будинку кінотеатр «Дружба», гамірний гастроном, залиті пурпуром згасаючого сонця велетенські вітрини районного універмагу й виїхали на ділянку, де ще зовсім недавно шуміли гаї, а тепер, куди оком не кинь, височіли будівлі. Однак свіже лісове повітря ще тут затрималося, ще жило чи то в ґрунті, чи в цегляних спо-

рудах, чи, може, лише в спогадах старожилів. На цьому місці Корунов завжди давав знак шоферові зупинити машину, звідси вони з Багричем йшли додому пішки.

Так зробили й сьогодні. Тільки-но вийшли з машини, як Данило попрямував до поштової філії, що містилася на розі двох вулиць. Корунов запротестував:

— Та годі ж бо, друже, киньте ці китайські церемонії!..

Багрич неохоче зупинився. Йому давно хотілося накупити разових талонів для телефонних розмов з Києвом, щоб вільно, щодня розмовляти з дружиною. Але генерал відразу збагнув його маневр і заперечив:

— Говоріть хоч щогодини в кредит, за мій рахунок. Ви мій гість, і я прошу слухати мене. Інакше смертельна образа!

Знову скорився, й пішли поруч. Корунов чомусь запитав:

— Вам не доводилося бути в Москві під час війни?

— Був,— коротко відповів Багрич.

У пам'яті постало тривожне, принишкле, спорожніле місто. В небі ліниво погойдувалися велетенські аеростати, що мали перетяти шлях повітряним ескадрильям ворога. Це було місто покинутих квартир, затемнених вікон, голодних пайків, суворих, насторожених людей. Місто, над яким нависла смертельна небезпека. Багрич бачив його таким і тоді, коли з партизанських лісів тримав шлях на Південний фронт, і пізніше, перед фатальним вильотом у Вінницю...

— Невже буде ще одна війна? — міркував уголос генерал, і стало ясно, чому він згадав про Москву тривожних воєнних днів.— Невже ми дозволимо, щоб сталося злочинне безглуздя?

Це запитання того ж вечора задала Багричеві Юлія, коли він натякнув їй, що переговорам настає кінець і днями прибуде додому. Вона, як і він, спочатку зраділа, а потім засмутилася.

Данило забарився з відповіддю, і Юлія сформулювала запитання коротше, чіткіше й багатозначніше:

— Невже приреченість?

Тоді він, майже не думаючи, не відказав, а вигукнув у телефонну трубку:

— Ні!..

І замислився. А в трубці вже чийсь інший, далекий, але рішучий голос категорично попереджав, що розмову

закінчено. Данило ляв себе за надмірну скромність, йому не вистачило совісті замовляти за чужий рахунок розмову без обмеження часу, й він попросив лише п'ять хвилин. Тоді, через океан, за такий час і він, і Юлія так багато сказали одне одному... Але ж то була зовсім інша ситуація, зовсім інша розмова...

Вже у трубці бив на сполох рвучкий, високого тембру сигнал відбою, а Багрич ще держав її, чорну, ледь спітнілу від його хвилювання, наче сподіваючись, що в ній ще з'явиться, заживе, заговорить Юлія Пашко.

Та чуда не сталося. Поклав трубку й заходив по кімнаті. Корунов делікатно залишив його наодинці з телефоном, щоб не заважати розмові. Данило гірко подумав, що в його коротке життя з Юлією мимоволі вплелося надто багато розлук.

Корунов зайшов і запросив до вечері. У вдівцевій хаті вечерю приготував хвацький сержант-шофер, який, випередивши господаря та гостя машиною, вже встиг роздобути потрібні продукти, засмажити яечню, закип'ятити чай. Кави звечора не пили — боялися безсоння. Менш стійко дотримувалися другої обіцянки, майже клятви, яку давали щодня зранку: встановити нарешті якнайсуворіший «сухий закон», бо ж обом давалися взнаки втомлені серця. Та увечері, коли разом із сутінками в їхні душі заглядав смуток, не витримували, йшли на компроміс: Василь Дмитрович добував із серванта карафку з настояним на сухих травах спиртом та дві малесенькі металеві чарочки. Вживали цей напій лікарськими дозами, несхитно вірячи в його цілющі властивості.

І справді, від мініатюрного, десятиграмового келишка почували себе жвавіше, бадьоріше. Мабуть, діяв не сам напій, а звичка, рефлекс.

— Як домашні справи? — поцікавився Корунов.— Що нового в Києві?

— Все, як і вчора. Вам — привіт.

— Спасибі. Як доня?

— Поки що серце працює нормально. Та, признайтесь, я вже не вірю запевненням дружини.

— Досі гніваєтесь?

— Не те слово. Й не те поняття. Мені треба навколішки впасти перед нею, а не гніватися.

— Саме так!

— Але як мені знати, що й зараз вона не... заспокоює мене?

Корунов підвівся й ступив кілька кроків по кімнаті.

— Те, що вона вчинила, — не брехня, не обман, а подвиг! І заслуговує Юлія Андріївна за це не лише подяки, а й повного довір'я.

— Безперечно, — здався Багрич. — Та скільки я пережив!

— Постфактум. Коли життя дитини вже було врятоване. Який же тягар, яку відповідальність взяла на себе ваша дружина! Гордіться, пишайтеся нею! Таких жінок оспівували колись у поемах, як Пенелопу або Крїмгільду...

«Або Ярославну», — подумав Данило. Хіба він не був згоден з Коруновим? Згоден і розумом, і серцем... Тільки дуже хвилювався за життя своєї крихітки... Правда, Юлія дала слово, що тепер не втаїть від нього нічого... Проте...

Вдаючи спокійного, відповів Корунову:

— Я не зміг навіть подякувати рятівникам. Професор Самонін був десь на конгресі, аж у Мексїці, а його колишня асистентка саме захищала докторську дисертацію...

— Не біда. Ви ж були в Києві лічені дні. А повернетесь на довший час...

— Ви хочете сказати — назавжди?..

— Хтозна. Тепер ви в списку активних борців за мир. А боротьба не знає спочинку.

— Ні, з мене, мабуть, годі. Хочеться попрацювати для миру в інший спосіб. Ну, хоча б на заводі. Бо все інше...

В інтонації Багрича чулася безнадія. Його вигук «ні!» у телефонну трубку кільканадцять хвилин тому йшов не від переконання, а від емоцій. Хотілося заспокоїти Юлію й себе.

Корунов деякий час мовчав. Багрич констатував, що в генеральському чубі з'явилося значно більше сивини, ніж було тоді, коли вони познайомилися в Прибалтійську. Тільки обличчя залишалося таким же молодим, майже юнацьким. Василь Дмитрович рішуче запевнив:

— Рано розчаровуватись, рано. Попереду ще багато баталій.

Багрич усміхнувся:

— Це мені нагадує відомий анекдот: війни не буде, але буде така боротьба за мир, що все полетить шкереберть...

— Яка б не була ця боротьба, та без неї не можна. І пам'ятайте: переможе той, у кого міцніші нерви. Це приблизно те ж саме, що й під час розмінування. Отже, бережіть нерви!

— Постараюся, товаришу генерал! — напівжартома мовив колишній інженер-майор. Йому аж ніяк не хотілося, щоб Корунов зневірився в ньому. Але на серці таки гнітило, хоч сам себе подумки лаяв за цей меланхолійний настрій. Надто багато тривоги лягло на хворе серце.

Василь Дмитрович відпустив шофера, вони сиділи вдвох у великій і незатишній квартирі. Господар хати щиро радів з того, що має, хоч і тимчасового, співжильця і співбесідника. Та Багрич скоро поїде. Що буде тоді? Мабуть, знову доведеться просити про обмін помешкання. Хай буде меншим, було б тільки затишнішим... Та чи знайде він ще коли-небудь втрачений затишок?

— Щаслива ви людина, — промовив генерал, кладучи в чай вишневе варення, яке любив над усі інші. — У вас є сім'я...

— Яку я так рідко бачу.

Корунов не зважив на його слова. Вів далі:

— Ось варення... Здавалося б, дріб'язок. Яка різниця? А от нагадало... Оце торішнє, магазиннє, нагадало мені, що завжди в цей час я вже розкошував новим, цьогорічним, у якому ще жив дух вишневого саду, одним словом — домашнім. Дружина варила... Небіжчиця... Ет!

Махнув рукою, ніби відганяючи тяжкий спогад, але й сам він, і його гість добре розуміли, що цього не відігнати ніколи. А варення, як навмисне, було несмачне, ягоди якісь несоковиті, присохлі, може, й позаторішні...

Багрич мовчав. Боявся, що стандартні слова розради пролунають недоречно й фальшиво.

— А все війна, — котрий вже раз нарікав генерал. — Вона забрала Сергія, а за ним пішла і Ліза...

— І знову війною пахне, — не стримався Багрич. — Ці викрутаси американців... Їхня впертість...

— Подвійна гра. По-перше, хочуть змусити нас, господарів, бути чемними, отже, й поступливими. А по-друге...

— У них є якийсь новий козир?

— На жаль, е.,

— Я це відчув. Особливо останні два-три дні.

— Бо останні два-три дні сидить у капсулі на місі Канаверал капітан Вірджіл Гріссом. Досвідчений пілот, який має намір перекрити скромне космічне досягнення підполковника Джона Гленна.

Новина дещо пояснила Данилові Багричу. Відразу зникла психологічна байдужість: битва загострювалась. І не тільки словесна...

За вікнами гуло місто. В ньому без угаву працювали на повну потужність тисячі механічних двигунів і мільйони живих, заклопотаних, чутливих і вразливих людських сердець.

Цей ритм творчого життя, ця симфонія невтомного руху передавалися всій країні — від міста до міста, від села до села, через гори й долини, озера й ріки, через думки й почуття.

В цьому гулі, в цьому ритмі і темпі неосяжної країни було стільки вольового пориву, завзятих прагнень, розумної цілеспрямованості, молодечого запалу, що найменше припущення про можливу катастрофу здавалося неймовірним, фантастичним.

Та обидва вони — і Корунов, і Багрич, — а за ними мільйони людей колись уже жорстоко поплатилися за подібні ілюзії. Ніколи їм не забути той прозорий, ясний, по-дитячому безтурботний червневий ранок, коли зграї хижаків з чорними хрестами з'явилися в нашому небі. Вони здалися примарою, сном, безглуздям, неймовірністю. А проте сталося... І може статися знову. Незрівнянно гірше, страшніше...

Ось про що думали обидва. Бо хоч зналися зовсім недавно, але, мабуть, завжди їхні помисли й прагнення були близькими або й однаковими. Як у солдатів однієї армії.

— Я не втрачаю надії, що польоти в космічний простір служитимуть лише мирним цілям. І в нас, і в них.

Заспокійлива генералова фраза не заспокоїла Багрича.

Та Багрич промовчав. Мовчання зрештою — знак згоди.

Розділ 2

КОХАННЯ? МОЖЛИВО...

Здавалося, безліч проблем завжди стояло перед Іваном Кроквою: узгодити вимоги колективу з егоїстичними примхами, починати й обривати короткочасні любовні пригоди, працювати, не вірячи в доцільність праці, жити, не відчуваючи краси життя...

І все це раптом зникло, розвіялося вщент перед тими дійсно невідкладними справами, які звалилися на плечі Івана. Адже саме бажання змінити прізвище вникло на ґрунті значних перемін у його настроях, прагненнях, ба навіть у характері та світогляді. Непродумані, гарячкові, продиктовані враженням самолюбством вчинки потроху поступалися місцем перед необхідністю жити й діяти, підкоряючись законам суспільства, отому всевладному поняттю «треба!». Треба тобі, треба всім.

Івану Осадчому, як тепер називав себе Кроква, треба було забезпечити роботу конструкторського бюро, щоб виправдати довір'я керівництва заводу не лише до себе особисто, але й до молодих інженерних кадрів загалом; треба було, використавши досвід, здобутий у монтуванні кондиційної системи Палацу спорту, поставити на реальний ґрунт Багричеві креслення; треба було підтримувати пристойні взаємини з ненависним Сохацьким, бо цього вимагали інтереси справи; треба було признатися у вчиненому злочині Тамілі Голобородько, бо цього домагалося сумління; треба було помиритися з Ігорем Гаркушею та Гордієм Чабанцем, щоб мати право вважати себе елементарно чесною людиною; треба було — і це виявилось найскладнішим — якось влаштувати врешті-решт своє особисте життя.

Іван все більше тягся до Лариси Ящук. Кляте кохання, виявляється, таки існує! Всупереч тій очевидній істині, що весь комплекс почуттів, об'єднаних цим словом, є не що інше, як архаїзм, вияв брутальних фізіологічних інстинктів, безперечна душевна аномалія.

Здавалося, достатньо пізнав жінок і добре знав їм ціну. Варто згадати хоч би історію з Сохацькою. Ні-ні, краще не згадувати!..

Іван сидів у конструкторському, за столом Багрича, а поруч, за своїм столом, схилився над кресленням Сохацький.

Мовчали, доки не зайшов Гаркуша. Хлопець просив десятиденної відпустки за власний рахунок — починалися вступні екзамени до інституту. Кроква запитливо глянув на Сохацького. Той знизав плечима:

— Вирішуйте. Ви ж тепер начальство.

— Пишіть заяву, — сказав стажистові.

— Ось вона...

В таких випадках завжди приходять з готовою заявою. Іван написав: «Не заперечую». Саме була нагода відверто переговорити з Ігорем. Та заважав Сохацький. Кроква вирішив скористатися з права тимчасово виконуючого обов'язки начбюро:

— Леоніде Потаповичу...— У нього був намір відіслати Сохацького в контору, але не зумів вигадати причини й зникнів.

— Вам треба поговорити віч-на-віч? — здогадався бувалий у бувальцях Сохацький.— Гаразд. У мене є справа до юрисконсульта.

— Тільки ж не баріться...— Це вже було сказано тоном зверхності й самоповаги.

Сохацький швиденько потюпав. У нього щоденно було діло до юриста. Судився з нерозлученою дружиною.

— Ну от, Ігоре...— почав і знову впав у нерішучість колишній Кроква, майбутній Осадчий.— Я багато завдав тобі неприємностей...

— Ви перебільшуєте, Іване Андроновичу.

— Цілком можливо. Та все ж... Ось ти вступиш до інституту... бажаю тобі цього від щирого серця! Станеш студентом, інженером.

— Коли це ще буде!

— Не згадуй мене лихом...

— Та що ви?.. Минулося...

Іван заговорив чомусь з Ігорем на «ти», певне, щоб інтимніше було... Та Ігор йому у відповідь «викав», і це порушувало гармонію бесіди. Між ними виникло почуття нерівності. Щоб згладити його, Іван запропонував:

— Давай перейдемо на «ти».

— Гаразд,— погодився Ігор, очевидно, не надаючи цьому особливого значення.— Ох і боюсь провалитися! — Це для нього зараз було головним.

— А Таміла? — по-дружньому спитав Осадчий.

— Теж тремтить. Я вже й не раджу їй вступати. Дуже нервує.

— Багато пережила?..

— Ще б пак!

Настала пауза. Кожен заглибився в свої думки. Ні-яким «ти» не звалити одним ударом той мур, який виник між ними. Кроква сказав напрямки:

— Що вона думає про той випадок з грішми?

— Що ж їй думати? Адже прокурор все пояснив.

— А саме? — У Івана Андроновича перехопило подих.

— Спіймали якогось рецидивіста, він признався у крадіжці. От у нього й вилучили цю суму...

Неймовірним зусиллям волі Кроква-Осадчий зігнав з обличчя спалах сорому. Відчув, що по спині струмує холодний піт.

— І де той рецидивіст тепер?

— Де ж йому бути? В тюрмі.

Іван Андронович хотів глянути Ігореві просто у вічі, та не зміг: заважали косуваті очі. Відвернув обличчя трохи вбік. Поклав обидві руки на плечі юнака. Язик не хотів його слухатись, але він таки підважив ці важкі, мов каменюки, кілька слів:

— Ігоре... ті гроші у Таміли... взяв я.

— Навіщо? — не вірячи, спитав Гаркуша. Адже колись він сам робив таке визнання у слідчого Балиги.

— На зло. Йй, тобі, всім... А вийшло на зло собі.

— Чому ж прокурор закрит справу?

— Я повернув йому цю суму. Потай. От він і звільнив тебе й Тамілу. І повернув гроші, які приніс ти.

— Ясно..

Кроква прийняв руки й замовк. З розпачем і надією дивився на Ігоря Гаркушу. Ждав його слів, як вироку.

— Я не скажу цього нікому, — нарешті вимовив юнак.

— Чому?

Ігор зморщив чоло. Смикнув русявий чуб. Зважував слова:

— Тому, що так буде краще. І Тамілі, і нам усім.

— А мені?

— Я ж кажу: нам усім.

Кроква зрозумів: Ігор узяв на себе відповідальність за Тамілу, Ларису, Чабанця і за нього — Крокву-Осадчого. І вирішив за всіх. Остаточо. Це нічого, що вони не давали йому таких повноважень. Солдат на полі бою, коли треба, заміняє командира і вирішує всі найскладніші питання. Залежно від обстановки.

Аж тоді Іван відчув, що мур між ним та Гаркушею мовби зник. Чи назавжди?

Коли Гордій Чабанець почув з уст своєї нареченої про талановиту асистентку професора Самоніна Поліну Сидорівну Городенку, то аж вигукнув од задоволення. Адже він якраз шукав цікавий об'єкт для дипломної роботи на тему: образ сучасника. Розуміється, сучасниця теж цілком підходить. Та ще й така, особлива!

Не просив нікого, щоб познайомили з нею. Адже справжній журналіст для збору потрібного матеріалу не повинен розраховувати на особисті знайомства. Вирішив діяти сам.

Звісно, він не робив з цього ніякого секрету. Про це рішення добре знала Лариса й цілком його схвалила.

Та якщо Михайло Власович Самонін недолюблював журналістів, але все ж у силу обставин змушений був їх деколи приймати, то Поліна Сидорівна була щодо цього зовсім невблаганною. Праця, праця і тільки праця!..

Пошуки матеріалу енергійний журналіст-початківець розпочав одразу після операції, а тепер, коли Городенко в тридцять два роки блискуче захистила докторську дисертацію, поклав собі негайно реалізувати свій намір.

Але — як?

Відступити від принципу й попросити когось, хоч би Юлію Андріївну, допомогти в знайомстві, не хотів. Не таким був колишній моряк і майбутній володар дум суспільства! Відійдеш від принципу раз, а тоді все життя ходитимеш манівцями...

Допоміг випадок. Українське хірургічне товариство влаштувало прилюдну лекцію молодій вченій про її успіхи в галузі грудинної хірургії. Лекція мала відбутися двадцятого липня в досить просторому залі Будинку вчителя.

З його знайомих на лекцію не пішов ніхто. Лариса доглядала хворого батька, Марія Семенівна курсувала між Києвом і Макаровом, де в її батьків проводила канікули Катруся, а Юлія Андріївна просто не захотіла. Чабанець здивувався і навіть обурився. Адже як лікарка Пашко повинна б цікавитись усім, що стосується медицини, а як Зореславина мати — мала піти на перший прилюдний виступ Поліни Сидорівни хоча б із почуття вдячності.

Не знав того запальний юнак, що вона охоче пішла б на ту лекцію, та не знаходила в собі сил. Передбачала, що Городенко неодмінно пошлеться на досвід своєї та професора Самоніна операції на серці у немовляти... А вдруге уявити собі й знести увесь цей жах Юлія не змогла б.

Чабанець подався сам. Тролейбусом доїхав до Хрещатика, а там — і майдан Калініна. Довкола жовтіли та багряніли тюльпани. Їхні тугі, наче вилиті із золота, келихи на довгих струнких стеблинах бриніли від сонячної снаги, росяної вологи, бджолоїної невтомності.

На фронтоні Будинку вчителя короткий і гордий напис: «Тут у лютому 1919 року, після вигнання Директорії з міста Києва, містилася комендатура гарнізону. Комендантом міста Києва був легендарний полководець М. О. Щорс».

Епізод життя. Сторінка історії. Подих безсмертя.

Гордій Чабанець переписав меморіальний текст у блокнот. Оглянувся. Майдан потопав у квітах. Хрещатик вирував. Широку, оздоблену гнучкими вербами терасу увінчувала височенна будівля готелю «Москва». Засмагли люди живою рікою простували з охопленого спокою міста на рятівні дніпровські пляжі. Голос із гучномовця повідомляв про те, що після тріумфальних виступів у Лондоні та Варшаві перший радянський космонавт Юрій Гагарін повернувся додому.

...У залі зібралося небагато людей. До лікарки-чарівниці вже прийшла слава, але ще не прийшла популярність. Про незвичайний хист Поліни Городенко знали поки що лише фахівці. Вони й складали переважну більшість аудиторії.

Вечір відкрив коротеньким вступним словом голова хірургічного товариства професор Бондар. Він підкреслив значення для вітчизняної хірургії «школи професора Самоніна». Додав, що яскравою представницею цієї школи є хірург Городенко. Михайло Власович Самонін, який сидів у першому ряду партеру, невдоволено бурчав, вовтузився на стільці, проте голосно заперечити не зважився. Щоб не привертати до себе ще більшої уваги.

Городенко говорила спокійно, невимушено, але досить монотонно. Відчувалося, що її справжнє місце не на трибуні, а за операційним столом.

Вона розповіла про кілька найхарактерніших випадків, які свідчили, що радянська торакальна хірургія, особливо досвід професора Самоніна (тут Михайло Власович знову бурчав і вовтузився), стоїть на правдивому шляху, що радянські хірурги можуть і повинні випередити успіхи заокеанських колег.

Її одноманітна, інтонаційно вбога промова не заколи-сала аудиторію, мабуть, тільки тому, що ця аудиторія поспіль складалася з людей, гостро зацікавлених у розв'язанні зачеплених лекторкою проблем. Адже в залі, крім фахівців-хірургів, були ще лікарі-кардіологи, родичі оперованих, журналісти, до числа яких зараховував себе і студент факультету журналістики Київського університету Гордій Чабанець.

Він слухав уважно, раз у раз схиляючись над блокнотом. Лекція, у якій сконденсовано було основний сенс шукань і здобутків славетної клініки, дала Гордієві дуже багато. Ще треба б роздобути повний текст докторської дисертації, познайомитися з Поліною Сидорівною, схопити головні риси її характеру, дізнатися про методи роботи, плани і мрії, одержати з її уст вичерпну відповідь на ряд заготовлених запитань, вивчити історії хвороб, поговорити з кількома оперованими, самому побувати на операції, а потім додати до всього цього творчу фантазію та натхнення — і дипломний нарис можна вважати закінченим.

Чабанець пішов напролом: написав лекторці записку, в якій виклав суть справи, й попросив для першого знайомства приділити йому після лекції кілька хвилин.

Він простежив шлях своєї записки — із рук в руки — аж до професора Бондаря. Професор прочитав його послання і разом з іншими цидулками поклав на високу трибуну, з-поза якої ледве виглядала блідолиця доповідачка. Ось його величеський клопоть паперу, — він вирвав цілий листок з блокнота, — в руках Поліни Сидорівни. Юнак жадібно дивився, але ніякої зміни на її обличчі не помітив. Той же спокій, та ж безсторонність.

У таких випадках кажуть: далі все сталося, немов уві сні. Гордій Чабанець був молодим журналістом, який шукав нових слів, нових образів, метафор, порівнянь. Та не лише тої миті, але й потім, коли мав час добре все зважити й оцінити, він точнішого визначення так і не знайшов. Пробирав «уві сні» замінити на

«в тумані» чи «в напівзабутті», але це було, по суті, те ж саме. Отже, немов уві сні, він підійшов до неї, коли скінчилися і лекція, і відповіді на запитання. На його дипломатичну ноту вона, звісно, з трибуни не відповіла. А коли помітила, як він хвацько підійшов до гурту вчених, що обступили її, і відразу знітився та став покійно чекати, Поліна Сидорівна сама наблизилась до юнака й спитала:

— Це ви писали? — Безпомилково пізнавши в ньому автора записки, рішуче запротестувала: — Не треба. Чуєте? Рано ще про мене писати.

І відвернулася, закінчуючи розмову з медичними світилами, які скидалися Чабанцеві на настирливих джмелів.

Вилаявши себе за ще одне неоригінальне порівняння, збентежений невдаха похнюплено рушив до дверей. Проклинаючи лиху долю, спроквола спускався по сходах. Коли вийшов на майдан Калініна, чомусь не побачив більше ні золотавих тюльпанів, ні радощів міського буття. Світ був сірий і сумний. Не став розбиратися, хто винен: вечірні сутінки чи його зіпсований настрій.

Та гнів породив у ньому дух протесту. Ні, він не відступить, не здасть позицій без бою!

З дверей виходили люди, а Гордій стояв осторонь і ждав. Дочекався, коли й Городенко з'явилася на східцях, що з'єднували вхідні двері з тротуаром. Вона йшла повагом, у руках — тека з паперами, на обличчі — втома. Попрошачалася з професором Самоніним, професором Бондарем та іншими, хто її проводжав. Попрямувала до зупинки таксі, на другому боці майдану. Гордій пішов за нею.

— Не переслідуйте мене,— попросила Городенко, наче в неї і на потилиці були очі. І так само, як у залі, додала: — Не треба.

— Треба! — рішуче випалив Чабанець і порівнявся з нею.— І не лише для мене, але й...

— Для кого? — перепитала з іронією.

— Для науки!

Вона засміялася:

— Скільки людей козиряє цими словами: «Для справи, для науки!» Та чи розумієте ви, що для науки... для справжньої науки якнайменше потрібно галасу!..— І вже зовсім жорстоко підкреслила:— Та всілякої писанини!

Глянула на нього знизу вгору. Він підіймався над нею великий, дужий, наче високе й крилате дерево. І принадно юний. А вона, в свої тридцять два, почувала себе такою старою! Особливо після отаких от виступів, лекцій, промов. Які теж не потрібні ні їй, ні науці. Хіба лише цьому юнакові, щоб похизуватися оригінальним дипломним нарисом.

Ось і зупинка таксі. Машин — жодної, людей — чимало.

— Проведіть мене до метро, — вихопилося в неї. Сама не знала — як? чому? з якої речі?

Може, їй стало шкода його, а може, себе? Хто знає! Самотність деколи служить надійним щитом, але зараз вона надто втомилась. А, крім усього іншого, таки приємно стукати гострими каблуками по тротуару, коли йдеш у супроводі такого охоронця!

Гордій зважився:

— Дайте, будь ласка, вашу теку. Вона ж таки, мабуть, важенька.

Мовчки віддала й відразу ж злякалася:

— Хочете захопити як трофей?

— Аж ніяк, — спокійно спростував Чабанець. — По-перше, вашу лекцію я майже повністю законспектував. По-друге...

— По-друге...

Ох, ці жінки! Що вона має на увазі? Що їй відповісти? Нелегка ж бо ти, журналістська професіє! А це ж тільки початок...

Хрещатик вигинався ліворуч, залігши кривою шаблюкою між узбіччям Дніпра та Бессарабським ринком. Гордій помітив машину з зеленим вогником і квапливо кинувся напередими. Таксист вилаявся:

— Сам загинеш, чорт з тобою! А чому я повинен сидіти в тюрмі?

— Слушно! — погодився необачний юнак і припав до віконця машини: — Виручай, друже! Доля моя вирішується, зрозумів? Доля!

Мабуть, не слова, а тон, яким вони були сказані, вплинув на шофера.

— Сідай!

Гордій схопив за руку лікарку й штовхнув у машину. Стукнув за собою дверцятами й гукнув до шофера:

— Печерськ!

— Ого, ви знаєте, де я живу!

— Я моряк...— кинув останнього козиря Чабанець.— Без розвідки в битву не йду.

Вона засміялася. Таксі промчало повз майдан Калініна, повз спорожнілий Будинок учителя вгору, через Липки. Таксист увімкнув радіо, певне, щоб дати їм змогу потай порозмовляти. Він здогадався, що везе людей, які щойно познайомились.

Та шоферова послуга виявилась зайвою. Ніякої розмови між ними не вийшло. І не могло вийти. В замкнутій душі Поліни Сидорівни боролися протилежні бажання. Перше: зупинити машину, вичитати нахабу й піти собі геть. Друге: заплющити очі й залюбки відчувати, що хтось сидить поруч тебе, цікавиться тобою, ладен догоджати тобі... Тобі, єдиній...

Вона жила у величезному новому будинку на тихій Остерській вулиці. Це був один із напрямків, яким увсібіч наступало місто: Чоколівка, Святошино, Сирець, Куренівка, Теличка, Голосієво — на правому березі Дніпра, Русанівська затока, Воскресенська слобідка, дарницькі узлісся — на Лівобережжі. Чабанець ніколи не був у цьому районі між Печерськом, Звіринцем і Теличкою. Він з цікавістю оглянувся довкола. На мить зупинило його зір захоплююче видовище — на очах народжувалося нове місто. Раптом почув, як стукнули двері. Навіть не запримітив які.

Городенко ще в машині тихенько взяла в нього теку, а тепер зникла. Втекла. Бігти за нею? Це легко було зробити. Адже він знав її адресу. І певен був, що дома, крім неї, нікого нема. Чудова нагода для розмови, якої шукав.

Та це вже було б занадто. Надто нахабно й надто небезпечно. Прийшовши до тями, повивертав кишені, щоб розплатитися з шофером. Ледве назбирав. А що ж далі? Назад їхати годі — нема грошеньят. Помахав на прощання таксистові й пошкрябав пішки. Десь аж опівночі добереться додому... Ну й професія, хай їй грець!

Розділ 3

ПУЛЬС ЕПОХИ

Сонце звелось за підмосковними гаями. В Москві воно ледь вгадувалося — по врочистій святковості стін, вікон, дерев, повітря. Вранішнє проміння мріло, мов

пісня, що лине по місту, хоч того, хто співає, й не видно.

Корунов робив ранкову зарядку,— його притоптування та сопіння чулися в сусідній кімнаті. Данило від цієї розкоші відмовився: вередувало серце. Юлія погодилася з таким рішенням, наполягала лише на своїх трьох постулатах: спокій, сон, дієта. Поняття «спокій» виключало будь-які надмірності. Навіть гімнастичні вправи.

Отаке життя, що вдієш!

Та він радів з того, що кожен день у його нелегкому житті був сповнений не стільки спокою (такого Багричева натура не знесла б), скільки напруження, діяння, змісту.

День за днем відбувалися важливі події. От і сьогодні членів радянської делегації запрошено на третю годину дня в Кремль, у Комісію міжнародних відносин Верховної Ради Союзу РСР. Очевидно, Огнев поінформує про хід переговорів.

І Данило, і Корунов чекали цієї інформації з нетерпінням. Не тільки радянсько-американські переговори, але й самі стосунки між обома великими державами не давали підстав для ілюзій. Кілька днів тому «Правда» та «Известия» опублікували повний текст ноти Радянського уряду урядові Сполучених Штатів Америки. Решта газет подали ноту у викладі. Суть справи зводилася до того, що американські правлячі кола відхилили пропозиції про припинення випробувань ядерної зброї, сформульовані в Пам'ятній записці, яку під час зустрічі у Відні президентові США вручив Голова Ради Міністрів СРСР.

Багрич гортав газету, в якій вміщена нота. Його дивувало й обурювало те, що провокаційну відповідь уряду США надіслано з Вашингтона до Москви 17 червня, тобто за два дні перед тим, як обидві делегації сіли за стіл вашінгтонських переговорів. Якого ж успіху можна було чекати від тих переговорів після такої «прелюдії»!

— Студіюєте? — запитав Корунов, ступивши до кімнати. Після зарядки він прийняв холодний душ і оце розтирав волохаті груди та спину рушником.

— Готуюсь до бою...

— Бій ще буде не один. Хоч і мирними засобами, але безкомпромісний.

— Така й нота. — Багрич тицьнув пальцем у газету. — Ось... «Минуло майже два роки з того часу, як Радянський Союз виступив з пропозицією про загальне й повне роззброєння. Ця проблема протягом кількох місяців детально обговорювалася в Комітеті десяти держав по роззброєнню»... Ох, читав я протоколи цього комітету, — Данило згадав об'ємисті томи в металевих оправах.

— «Слова, слова, слова...» Здається, так висловлювався принц датський?

— Як гадаєте, це не про нас? — знайшов потрібне місце Багрич. — Слухайте: «У світлі заяв, які є в ноті Сполучених Штатів, як і в світлі деяких інших фактів...» Це ж про наші переговори?

— Можливо. Подібних фактів безліч. І, на жаль, не тільки словесних. Розбухають архіви з томами виголошених промов і зростають арсенали атомних та водневих бомб, вибухової сили яких більш ніж досить, щоб перетворити в попіл все існуюче на планеті. А бізнесмени з «Дженерал-електрік» та «Боїнг-ейрплен» і не збираються зменшувати прибутки з гонки озброєнь. Нахабніють, диктують свою волю Білому дому, конгресові...

— Потрібна протидія. Де вона?

— Ось у сьогоднішній газеті: «Юрій Гагарін їде на Кубу...»

Василь Дмитрович стояв напівголий, у піжамних брюках, з рушником через плече. В широко розведених руках тримав щойно вийнятий з поштової скриньки номер «Правды». Очі світилися радістю. І гордістю. Наче це він літав у космос, здійснив тріумфальну подорож до Англії, збирався на Кубу. Таке ж відчуття було й у Багрича. Точнісінько таке саме. Та й що в цьому дивного? Пройшли ж крізь життя під спільним прапором...

— Ого! — вигукнув Корунов. — Уряд Куби нагородив майора Гагаріна першим орденом «Плайя-Хірон». Вручать йому цей орден у Гавані. Символічно, скажу вам!..

...За кілька годин Корунов і Багрич в'їхали до Кремля через вузькі шпичасті Боровицькі ворота. Відразу за брамою їх оточили пам'ятники бурхливої російської минавшини. Історія, мов справедливий суддя, зберегла для нащадків скарби національної архітектури, живопису,

народного вміння, вивітривши іржу і цвіль самодержавного варварства, релігійного мракобісся. Нове життя ввірвалося в стародавню фортецю багряними стягами, рубіновими зорями, гомоном піонерських екскурсій. Між похмурими соборами та палатами весело спалахували вогневі райдуги електрозварок — будувався велетенський Палац з'їздів.

Були двадцяті числа липня, спека з міста переповзла через гострозубі кремлівські мури, охопила прозорим полум'ям синюваті ялини, розлогий сад на схилі Москви-ріки, литу мідь Цар-дзвона і Цар-гармати, асфальт під ногами, карнизи та дахи над головою.

Багрич переступив поріг Будинку Верховної Ради. Відчув, наче за цим знаменним порогом залишилося все його попереднє життя. З усіма клопатами й турботами. Зник невтомний шум велетенського міста, який не стихав і серед ночі. Тиша. Спокій. Уважні й мовчазні вартові. Сходи на другий поверх. По цих сходах ішла революція в особі свого керманича. Ленін! Він перший зринає в думках, коли входиш у цей заповітний будинок.

Довгий коридор. Позаду, за Багричем, лунають кроки. Хто це — генерал Корунов? Чи, може, сама Історія?

Нарешті — двері. Світлий, просторий зал. Дуже знайомий. Чи не з кадрів кінохроніки? Що тут відбувається? Либонь, приймають іноземних послів. Чи вручають нагороди?.. Одрозу і не вгадаєш...

У залі вже чимало людей. Багрич пізнає членів делегації, але переважна більшість присутніх йому не знайома. Їх знає Корунов, з багатьма дружньо вітається. «Члени Комісії міжнародних відносин», — пояснює Багричу.

Засідання відкриває голова комісії, один з секретарів Центрального Комітету партії. Він оголошує порядок денний: звіт глави радянської делегації про хід двосторонніх радянсько-американських переговорів у справі роззброєння.

Головуючий блиснув скельцями окулярів і тепло всміхнувся. У нього замислене, худорляве обличчя, яке раз у раз осяває приємна усмішка. Тамуючи усмішку, зауважив:

— Гадаю, що членам комісії, так само як і членам делегації, цікаво буде обмінятися думками в цьому дуже важливому питанні.

Головуючий підвівся. Він був високий на зріст, з таким же худорлявим тілом, як і його обличчя. Його постання викликала в пам'яті традиційний образ революціонера-інтелігента років більшовицького підпілля. Він подякував Огневу за інформацію і відкрив короткі дебати. Інформація Віктора Олексійовича була чітка й вичерпна. Глава делегації розповів про переговори у Вашингтоні та в Москві,— кожний висновок підтверджувався фактами.

Хтось із членів комісії вніс пропозицію про схвалення роботи делегації. Пропозиція не викликала заперечень. Головуючий зауважив:

— Нота уряду США від сімнадцятого червня свідчить, що американські імперіалісти підігрівають міжнародну атмосферу. Як видно, вони прагнуть зірвати переговори про роззброєння, а саму проблему здати в архів. Звідси навмисне загострення взаємин з нами, щоб виправдати себе в очах світової громадськості. Я аж ніяк не хочу сказати, що цього особисто добирався сенатор Харді. Гадаю, що суб'єктивно він розуміє відповідальність моменту і не є прихильником такого загострення. Але йому диктує уряд, а на уряд тиснуть монополії.

І все ж я поділяю оптимізм товариша Огнева. Нам треба продовжувати наші зусилля. Без промаху бити в одну ціль. І це дасть, мусить дати, бажані наслідки!

На закінчення він погодився з пропозицією про схвалення діяльності радянської делегації на переговорах у Вашингтоні та в Москві. Ці слова звучали для Данила як вияв довір'я.

«Машину генерал-лейтенанта Корунова!» — пролунала з репродуктора, і знайома «Чайка» спинилася перед ними.

Вони стояли край широкої Кремлівської площі, яка пролягла між Спаською вежею, старовинними соборами та спалахами автогенів на будівництві Палацу з'їздів. Контури палацу вже чітко проглядали крізь металеві риштування. Через майдан раз по раз переходили групи екскурсантів, з цікавістю і подивом оглядаючи вершину Нового Світу.

Багрич подумав: «Не має меж любов народу до стародавніх пам'яток — свідків минушини. Вона пере-

дається від покоління до покоління, і серцям екскурсантів посічені віками каміння, мабуть, повідають більше, ніж найосвіченіші екскурсоводи».

Вони їхали в машині. Корунов наче вгадав Багричеві думки:

— Коли бачиш місця, так міцно зв'язані з історією, мимоволі думаєш про майбутнє, про тих нащадків, які підуть слідами сьогоднішніх подій років за сто чи двісті. Як хочеться, щоб у той далекий час передалася хоч частинка наших поривів, трудів, звершень...

— Але для цього потрібний мир...

— І для цього, — погодився генерал.

У машині працювало радіо. Диктор читав останні вісті. В них повідомлялося: металурги Дніпропетровщини перевиконали піврічний план видобутку сталі; прибув на відпочинок у Сочі генеральний секретар Французької компартії Моріс Торез; міністр оборони СРСР маршал Малиновський дав сніданок на честь голови Верховної Ради збройних сил Республіки Судан; французька агресія в Тунісі та варварський обстріл Бізерти тривають; президент Франції Шарль де Голль виступив з промовою в питанні про Західний Берлін; японські трудящі звинувачують уряд Ікеди в запродавстві і вимагають ліквідації американських військових баз на Окінаві; радянський космонавт Юрій Гагарін після Куби відвідає Цейлон і Бразілію; у Вашингтоні президент США Джон Кеннеді під натиском реакційних сил підписав прокламацію про так званий «тиждень поневолених націй»; у Москві з великим успіхом проходить Всесвітній форум демократичної молоді...

— Все це сталося лише за кілька годин, — в задумі проронив Корунов, коли голос диктора стих і з приймача полинула музика. — І скільки за ці години відбулося ще такого, про що не скажеш у коротенькому випуску останніх вістей. Неспокійно на нашій планеті. На нашій невеличкій, старенькій планеті.

— Там, у Кремлі, — сказав Багрич, — у мене весь час було таке відчуття, наче я тримаю руку на пульсі епохи. Найбільшої епохи в історії людства.

— І найвідповідальнішої, — додав генерал-лейтенант Корунов.

Розділ 4

РОЗУМ І СЕРЦЕ

Гордій Чабанець народився серед приінгульських степів. Власне, від отих прадавніх, неораних, нескороджених, споконвічною тирсою вкритих українських степів не залишилося нічого, крім хіба спогадів. Та батьківських і материнських оповідей. Та пісень і дум. Та шевченківської любові і туги.

Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла...

Одлинули в минуле і Дике поле, і Великий Луг. Одшуміли навіки. На обох берегах Дніпра-Славути.

Тепер довкола Веселої Балки — так звалося його рідне село — на рівнині колосилися пшеничні ниви, а на схилах сарматських могил п'янкими соками наливалися виноградні лози. У пошуках дешевої землі та доброго заробітку розвели їх тут французькі колоністи. Лише по глибших вибалках та байраках збереглися пасовиська для тонкорунних таврійських отар та ставки й калюжі для качиних і гусиних зграй. Останніми роками води стало більше: степи відчули вологий подих Каховського моря.

Гордіїв рід, хоч і зберіг чабанське прізвище, від свого прабатьківського хисту з давніх-давен відбився, а до хитромудрого виноградарства не пристав. Не подався також, як багато інших, до Херсона чи Миколаєва на промисловий труд. Перебивався тим, що абияк орав, скоротив, засівав, поливав потом раніш політі кров'ю прадідів запорізькі волелюбні степи. Так і до артілі вступили колись Чабанці, як потомствені хлібороби. Колгоспником-хліборобом, либонь, залишився б на все життя й Гордій, якби не воєнне лихоліття, не чужинська навала.

Коли над солом'яними стріхами та черепичними дахами Веселої Балки прогуркотів перший гітлерівський бомбовоз, Гордійкові ледве сповнилося шість років. Та він добре запам'ятав той день: палали скирти збраного збіжжя, займалася злим вогнем торішня солома, густими хмарами стелилася курява від машин і тракторів, що квапливо рухалися на схід. Зрозумів Гордійко, що закінчується його недовге дитинство, ламається довкола нього звичний і ясний світ, насуваєть-

ся щось чорне, страшне, зловісне. Знав, що й батько його десь там, серед тих денних димів та нічних за-грав. Збагнув невимовну журбу неба, землі, материних очей.

Потім прийшли песиголовці, як називала їх мати, потяглися довгі дні — голодні й тривожні. Йому минуло сім, вісім і, нарешті, дев'ять років. Це вже був маленький помічник, ба навіть господар у їхній старенькій, що стояла осторонь від шляху, хатині. Рідко хто заглядав на їхню самотню садибу, де поралися зажурена мати та її невмілий, але запопадливий помічник. Гордійко носив у дірявому, залатаному ганчіркою відрі солонувату криничну воду, мандрував з іншими хлопчачками аж до Інгульця за сухим очеретом на паливо, майстрував, як умів і що умів, на вбогому подвір'ї. У вільні хвилини самотужки вчився читати й писати. В цій складній і морочливій справі за помічника вже ставала мати. Вона скінчила неповну середню школу в сусідній Сухій Балці. Звідти привів її колись як молоду дружину батько, туди ходила вона до родичів і тепер, беручи з собою іноді свого одинака. Ці дні були святковими для Гордійка. Родичі жили трохи достатніше, і йому інколи щастило потрапити на вареники з сиром або й на пироги з калиною. Не раз він потім, гойдаючись на морській хвилі, згадував ці неперевершені вироби селянської кулінарії.

Батько повернувся з фронту на милиці. І все ж Гордійкові та його матері щиро заздрили оті безліч сиріт і вдів, які заповнили село своєю самотністю та смутком.

Гордієва юність склалася веселіше, ніж дитинство. Він надолужив у навчанні, закінчив ту ж таки Сухобалківську школу, яка тепер стала десятирічкою, погуляв перед призовом і пішов служити на флот. На довгих чотири роки. Юність зализала й загоїла душевні рани суворого дитинства. Єдине, що невитравно лишилося в Гордієвій душі з дитячих літ,— це потяг до освіти, жадоба знань. Під час служби на флоті визначився і його нахил до письменства. Спочатку писав у віршованій формі, дещо з його поезій, не позбавлених таланту, але надто раціоналістичних, надрукувала флотська газета. Редактор цієї газети, нічого злого не кажучи про його вірші, заохотив молодого ентузіаста пера до кореспондентської діяльності. Видно, посередніх

Віршів надходило до газети значно більше, ніж путніх кореспонденцій. Чабанець почав з дописів, писаних за власним вибором, і закінчив маленькими нарисами, зробленими на замовлення редакції. Потроху ця робота зацікавила його, а згодом і захопила. У центральних газетах він уважно читав матеріали постійних кореспондентів про важливі події в житті країни, про цікавих людей, про далекі світи. Збагнув, що в таких творах можна висловити значно більше спостережень, вражень, думок, ніж у закутих у колодки рим віршованих строфах.

Так стався вибір професії. Так Гордій після демобілізації опинився на факультеті журналістики Київського університету.

На одному з загальноуніверситетських вечорів Гордій побачив Ларису Ящук і познайомився з нею.

Лариса тоді переживала душевну скруту. Деканат філологічного факультету надто суворо провадив екзамени, прагнучи відсіяти менш здібних студентів. Ларисі важко давалися іноземні мови, що доводило її інколи до розпачу. Серце боліло, вражене зрадою Геннадія, підлий лист якого випадково потрапив їй до рук. А тут ще батько зі своїм приватновласницьким атавізмом і, на довершення всього,— несподівана, передчасна, безглузда смерть матері.

Гордія не відштовхнула ні замкнутість, ні знервованість, ні байдужість до нього Лариси. Йому сподобалася її зовнішність, він захопився її тверезою розсудливістю, її чесним і непримиренним ставленням до батькового дивацтва. Вона заслонила в його пам'яті всі дотеперішні зустрічі та захоплення. Гордій поклав собі, що Лариса буде його дружиною. Зробив це з такою ж самовпевненістю, з якою нещодавно сказав: «Хочу стати журналістом». Освідчившись дівчині і добившись її згоди, Гордій вважав справу вирішеною, і жодні сумніви щодо цього вже не бентежили ні розум, ні серце юнака.

Лариса ж, навпаки, була сповнена сумнівів і вагань. Давши зопалу згоду сміливцеві й подарувавши йому перший поцілунок, дівчина опинилась на перехресті почуттів, де в чому суперечливих і навіть протилежних.

У дівоче серце глибоко запала образа на облудного Геннадія. Серце хотіло страждати. Так, саме хотіло, ніби в болісному стражданні була не лише трутизна, але

й протиотрута. Хотілося жалошів, нарікань, проклять. І зневаги до всієї чоловічої статі у тому непевному і небезпечному віці, який зветься парубоцтвом. І трохи люті на саму себе. За наївну віру, за сліпу довірливість. А замість всього цього прийшло ясне розуміння необхідності знову любити, знову почувати себе щасливою, знову вірити і довіряти.

Ларису скорила не стільки врода Гордієва, скільки його ерудиція, помножена на сміливість, впевненість, неохитність. Ці якості дівчина мала за ознаку мужності, за свідоцтво зрілості, за атестат на справжнього, гідного чоловіка.

Перші дні після освідчення Лариса вважала себе найщасливішою в світі: гнітючі роздуми й вагання відпали, стало легко дихати, ступати, жити. Та минав час, і сумніви знову — обережно, потайки — закрадалися в серце. Те, що їй так імпонувало в малознайомому юнакові, почало дратувати в нареченому. Чому він такий упевнений в собі? Чому дивиться на неї, як на остаточно завойовану здобич? Не запобігає, навіть не ревнує! Вона розповіла було йому про залицяння Івана. Гордій і оком не кліпнув. Наче, крім нього, для неї вже ніхто не міг існувати...

Повернувшись пізно ввечері з Печерська, Гордій відразу ж заснув. Пройдені кілометри далися взнаки. А вранці, і не підозріваючи біди, детально розповів Ларисі про вчорашні пригоди, лекцію Поліни Сидорівни, надіслану їй записку, знайомство з нею, подорож у таксі, її несподівану втечу.

Розмова відбувалася в саду, на тому ж гамаку, де й їхнє весняне освідчення. Надходив серпень. Яблуне листя прив'яло. Наливалися соками ще непривабливі і несмачні плоди.

Висповідавшись, Гордій вже думав іти й шукати нових стежок для здійснення своїх творчих планів. Юнак звик дивитися на життєві ситуації однобоко, що так властиво молодості. Механічно зірвав гілку з куща порічок, покрутив у руці.

— Зів'яле листя... Так, до речі, зветься одна з найсильніших збірок у світовій поезії. Хто написав її?

Лариса не відповіла на його запитання. «Зів'яле листя»... Дівчину по-новому вразив цей образ. Сумне почуття, точніше, передчуття... Глибоко пізнане й відтворене поетом.

Запитала різко, сварливо:

— Навіщо ти мені все це розповів?

— Про листя?

— Ні. Про свою лікарку.

— За принципом: умів позичати, умій віддавати. Адже ти мені розповіла колись про свого Крокву.

— З яких це пір він мій?

— Тим краще. Він не твій, вона не моя. А нарис про неї я таки напишу.

— Не смій! Чуєш?!

Гордій пильніше глянув на кохану. Сірі очі зробилися стальними. Не лише кольором. Здавалися твердими, мов метал.

— Ревнуєш?

Не треба було йому вживати цього фатального слова. Вона так довго чекала вияву ревності з його боку, аж маєш!.. Засіяне веснянками обличчя спалахнуло. В голосі зазвучала батьківська впертість. Зламана й приспана в батькові, вона прокинулася в дочці. Незважаючи на скрутність становища, Гордій спостерігав і аналізував. Це він вважав професійним обов'язком журналіста.

Лариса намагалася загасити пожежу в серці й на обличчі. Дала енергійну відсіч (так принаймні здавалося їй):

— Ревнують дурні або дурепи. На милування нема силування. Будь ласка! Доктор медичних наук — це куди краще, ніж маловдала студентка. У якої в перспективі дуже невиразний фах. Пиши про свою Поліну нарис, потім книжку, потім поему чи роман. На все життя вистачить. А з мене — годі!

Кинулася йти, та Гордій схопив її жилими руками, підняв над собою й посадив у гамак. В очах у нього світилися спокій і задоволення. А вона злякалася його чоловічої сили, принишкла.

— Ревнують ті, хто любить! — явно тріумфував Чабанець. — Значить, ти мене любиш, любиш!..

І, вдаривши каблуками об землю, затанцював.

Лариса схопилася:

— А ти мене — ні! Так?

Спинився:

— Звідкіль ця ересь?

— Ти ж не ревнував, коли я тобі розповідала. Ні-стілечки!

Скривив довге, асиметричне лице. «І де та врода, дідько б його взяв!..» — подумала.

— І не ревнуватиму. Не тому, що не люблю. А тому, що це нижче моєї чоловічої гідності. «Дружина Цезаря — понад підозрою». Затям це. Зарубай на своєму маленькому кирпатому носіку, який зараз я відкушу.

— Не відкусиш!

— Відкушу! — силоміць притяг її і поцілував.

І знову вона морально капітулювала. Ні, не врода його, а нездоланна сила, і фізична, й розумова, як магніт, притягали до себе.

Чабанець посадив дівчину в гамак, мов малу школярку, й розважливо почав:

— Робота над усе! Інакше — не варто й починати. Життя журналіста бурхливе і неспокійне. Він, як губка, повинен вбирати в себе все цікаве, що трапиться на шляху. Його серце — радіорубка, яка приймає хвилі з усіх широт планети. Недаром на флоті я був радистом. Журналістові не треба навіть рації та інших радіоприладів. Знаєш, є люди, які бачать потилицею...

— Пальцями.

— І потилицею. Отак і журналіст повинен приймати радіохвилі...

— Потилицею?

— Пальцями! Серцем! Нервами! Таке моє кредо. Розумієш? А скакати в гречку — не моя фортуна.

— Твоя фортуна — молоти дурниці. І волочитися ночами...

— Злісний наклеп! Дія відбувалася вдень та увечері.

— І все ж вона тебе пошила в дурні. Втекла! Ех ти, герой-полюбовник!

— Не претендую. Не мое ампула.

— Ой брешеш...

— Це виключене. Правда — девіз радянського журналіста. Відступиш від неї в малому — зганьбиш себе у великому. До речі, одне запитання до вас, товаришу філолог. Звідки походить відомий вираз: ускочити в гречку?

— Не знаю, не цікавилась. Ні в теорії, ні на практиці.

— В теорії — дарма. Варто поцікавитись. Я задав це запитання викладачеві української літератури. Вчений муж авторитетно прорік: «Очевидно, наші предки полюбляли гречку як засіб маскування». Дуже сучасно,

але зовсім не дотепно. Й погано обгрунтовано. В гаю, в чагарнику, навіть у пшениці чи житі маскуватися значно зручніше.

— Безсоромний!

— Не заважай науковому мисленню. Я не говорив би з тобою про це, коли б ти не вчилася на мудреця з питань філології. Отже, слухай мою гіпотезу. Власна, хоч досі ще не запатентована. На Запорозькій Січі, як відомо, не було жінок. Жодної.

— Бідні запорожці!

— Щасливі!

— Не хочу слухати!

— Мусиш! Вони так оберігали свою прерогативу, що запідозрених у зв'язках з жінкою карали киями. За що їх карали?

— За те, що вони скочили в гречку.

— Цілком вірно! Тобто за зв'язок з жінками. А хто були ці жінки? Дружини або дочки гречкосіїв. Отже, відомий народний вираз, як і повинно бути, має не дослівне, а метафоричне значення. Відкриття?

— Гідне нагороди.

— Якої?

— Княми!

Ларисі знову було легко й цікаво з ним, всезнаючим Гордієм. Тільки тепер з'явилось нове почуття — тривоги за нього. Ревнощі? Можливо. Бридке слово, та нічого не вдієш. Не віддати ж своє щастя комусь. З якої речі? А Іван? Він — інше. Зовсім інше. Як привид. Як сон...

— Піду, — по-діловому сказав Чабанець. — Пора.

— До неї?

— Єге ж. Рано відступати. Мистецтво вимагає жертв.

Ці слова знову сполохали Ларису.

— Гаразд, іди! Тільки нічого більше мені не розповідай. А я піду своєю дорогою. І тобі теж — ні слова! До побачення!

Скочила й побігла в будинок. Гордій стояв отетерілий, ледь-ледь сердитий, а трохи й задоволений. Любить його ця вередлива сіроока пустунка!

О восьмій ранку Поліна Сидорівна вже була в клініці. О пів на восьму, як і кожного робочого дня, за нею заїхав на своїй «Волзі» професор Самонін. Рушивши (Михайло Власович водив машину сам), професор зразу ж нагадав колишній асистентці, що сьогодні день не-

звичайний. Вона й сама знала це. До них привезли з Новосибірська дівчинку, в якої від народження бракує серцевого клапана. Сьогодні об одинадцятій тридцять мали робити їй операцію з застосуванням штучного клапана, який треба вшити в отвір між шлуночком і передсердям.

Професор висловив надію, що Поліна Сидорівна, незважаючи на вчорашнє збудження від першої публічної лекції, виспалася добре. Щодо нього, то він спав препогано. Йому снилася майбутня операція. Таке діялося з ним завжди напередодні складних випадків. Клята звичка, від якої вже не відвикнеш.

Він жваво говорив, віртуозно ведучи автомобіль на карколомній швидкості. Був ранній час, автоінспектори ще не контролювали руху. Професор Самонін і за автомобільним кермом залишався таким, яким був завжди: задерикуватим півником.

Поліна Сидорівна куняла, сидячи позаду. Вона саме сьогодні якраз і не виспалась. Пізно надумалася прийняти порошок — папаверін з люміналом та іншими снотворними засобами. Тоді лише заснула. Та це вже було десь після другої. А до того думала. Про свою життєву долю. Про успіхи в науці. Про обов'язок перед наукою. Про існування для науки. Все, все — для науки. І нічого, нічого — для себе.

Колись вона уявляла цю «науку» як щось абстрактне. Книги, лабораторії, експерименти над тваринами. Тепер «наука» означала для неї страдницькі обличчя матерів, сині личка хворих дітей, дівчинку, що прибилася аж з Новосибірська. Книгу можна відкласти, лабораторне дослідження перенести на завтра, піддослідним тваринам дати спочинок. Але що робити, коли об'єктом твоєї наукової діяльності є живі люди, які волають про порятунок?

Відповідь одна: йти на поміч. Кожен день, кожную мить. Знехтувавши все інше, що для багатьох є долею, суттю життя, щастям.

Тому лікарку Городенку так бентежило кожне намагання преси проникнути в її замкнуту фортецю, в святиню її радості і страждань. Вона безапеляційно завжди і всім відмовляла. Навіть у найдрібнішій інформації. Це вона зробила й учора. Не вперше і, мабуть, не востаннє. Та вперше наразилася на таке зухвальство.

Городенко вже неясно пригадувала риси обличчя цього високого юнака чи чоловіка. Пам'ятала тільки, що він схвилював і збентежив її. Чим? Невже отим найспокусливішим, що чигає на молоду жінку, від чого вона відмовилась і до чого нема вороття? Коли б вона хотіла мати це на день, на місяць чи на ціле життя, скільки нагод, скільки можливостей було в неї! Було й було б. Наївний хлопчисько!

Поліна Сидорівна раптом згадує про те напівсвідоме, схоже на марення почуття, яке з'явилося в неї, коли вона сиділа поруч з ним у таксі. Коли він випадково торкався її коліном або рукою. Що полонило її, від чого било, мов у пропасниці? Хіть, потяг, електричні струмені? Чим би воно не було, те напівмарення, але після нього нелегко заснути!

А можливо, він все це робив з обов'язку? Можливо, він такий самий фанатик своєї улюбленої професії, як і вона? Адже він так просив, так благав про дрібницю: одну зустріч, одну розмову.

Ці думки, мабуть, знесли б її до краю. На щастя, машина зупинилася біля під'їзду клініки. Взявши в гардеробі свій робочий одяг — халат, шапочку, панчохи-бахили, — піднялася по сходах на третій поверх, в операційну. І дивна річ: усе, що прямо не стосувалося сьогоднішньої операції, зникло з її свідомості. Наче залишилося по той бік вхідних дверей клініки.

Чабанець розробив дуже простий план. Ідею мимоволі подала йому Юлія Андріївна. Чабанець брав участь в урочистій і радісній церемонії, коли Зореславу забирали з клініки. Тоді, збиваючись та по кілька разів повторюючи одне й те ж, щаслива мати розповідала про найтривожніший у її житті день, коли відбулася операція. Гордій слухав уважніше, ніж будь-хто інший, виявляючи професійну цікавість. Він уявив собі і занотував у блокноті весь хід операції, всю картину тих двадцяти з лишком хвилин, які вирішили долю маленької істоти. Крім усіх інших деталей, зафіксував і таке: білий халат може служити перепусткою аж до дверей операційної. А наявність численних лікарів-курсантів, які прибувають у знамениту клініку з усіх кінців країни і яких мало хто знає в обличчя, дає шанс і на проникнення в саму операційну. Важко було втриматися від спокуси використати таку обставину.

Здоров'я Зореслави настільки покращало, що Марія Семенівна Середа, при активній підтримці Степана Гавриловича, переконала Юлію перевезти дитину в Макарів. Спека в місті морила навіть досрлих і здорових людей, дитині ж з оперованим серцем вона була явно протипоказана. А в Макарові склалися умови якнайліпші: садиба батьків Марії Семенівни знаходилася на околиці містечка, за нею відразу починалося поле, простягаючись аж до густих поліських дібров. Повітря просто цілюще. Медичний догляд ідеальний: Макарівська лікарня славиться на весь Радянський Союз, щотижня сюди на консультацію приїжджає Михайло Власович, який оглядатиме і Зореславу. Від зворушень та хвилювань, пов'язаних з операцією, у Юлії зникло молоко, дівчинку довелося перевести на штучне годування. Цю справу в Макарові теж легко залагодити через районну дитячу консультацію.

У легковій автомашині Юлія, Марія Семенівна та Лариса перевезли Зореславу в Макарів. По асфальту Житомирського шосе їхати було добре, майже зовсім не трясло. Коли ж за сороковим кілометром звернули праворуч і колеса застрибали по бруківці, Юлія Андріївна категорично запротестувала. Зійшла й попрямувала пішки з дитиною на руках. До неї приєдналися дружина Середи та Гордієва наречена, несучи малятко по черзі. Про все це потім Лариса розповіла своєму женихові. Знав Гордій і те, що, прочергувавши біля дитини кілька днів і ночей, Юлія Андріївна зважилася врешті довірити дочку на денні години своїй подрузі та її батькам — учителям-пенсіонерам. Сама ж повернулася на роботу. Після роботи автобусом добиралася в Макарів, а вранці таким же способом назад у місто. Вихідні дні, розуміється, цілком проводила біля Зореслави.

Сьогодні будень, дев'ята ранку, лікарка Пашко, певне, вже в клініці. Гордій був у неї з Ларисою невдовзі після незабутньої травневої ночі, яка завершилась їхнім першим поцілунком. Встигнути б тільки до початку операції! Від Юлії Андріївни знав, що в клініці Самоніна оперують між одинадцятю та чотирнадцятю годинами.

У поліклініці, біля дверей кабінету ендокринології, вже зібралася чималенька черга. Здебільшого немолоді жінки та пенсіонери. Це та категорія пацієнтів, яких не переждеш. Гордій спустився вниз і зайшов у приймальню головлікаря. Інтуїція його не підвела: в приймальні

сиділа гарненька блондинка. Мобілізувавши всю свою чемність і юнацькі чари, попросив дозволу скористатися телефоном. Дівчина великодушно дозволила, стандартно попередивши:

— Тільки недовго.

— Єдина мить! — запевнив і вже благав чергову на комутаторі: — Будьте ласкаві, голубонько, кабінет лікарки Пашко.

Незабаром почув знайомий голос. Назвався і попросив:

— Юліє Андріївно, облиште своїх інвалідів праці на півтори хвилини! Вийдіть у коридор, і ви врятуєте мою славетну будучину!

Пообіцяла вийти, коли закінчить огляд пацієнта, який засів у кабінеті. Справді, за кілька хвилин у коридорі почувлися її розмашисті кроки. Схудла, посивіла, знеможена Юлія ходила все так же молодо й рішуче. І світилася сліпучою, завжди привітною усмішкою.

Він квапливо розповів про свій намір. Вона щиро засміялася:

— З вас таки буде газетяр!

Поважала рішучих, ініціативних людей. Хоч трохи схожих на Багрича.

За кілька хвилин Гордій мчав до трамвайної зупинки з білим халатом під пахвою. Взяти б таксі, та грошей чортма! З усіх житейських благ у нього було лише одне: перспектива.

Примчавши на Батиеву гору, вільно зайшов у парк, де за кущем осиротілого бузку накинув на себе халат і надів шапочку. Просто через парадні двері увійшов у вестибюль — чергова вахтерша прийняла його за курсанта або працівника іншої клініки інституту. Однієдині сходи вели нагору, помилитися неможливо. Ішов спокійно, розважливо, наче ходив тут зроду-віку. Ось і третій поверх. Повернув ліворуч. Тут поряд кабінети Самоніна та Городенко. Заглянув у них — порожньо. За чверть дванадцята. Операції почались.

Тихо підійшов до операційної. Двері назустріч йому широко розчинилися, в ліжку на коліщатах санітари везли оперованого. Це був підліток дванадцяти або тринадцяти років. Він спав. Обличчя біле, мов не лишилося в ньому й краплинки крові. Поруч ішов лікар, який зробив операцію. Високий, лисий, з обличчям таким же блідим, як у його пацієнта.

Гордій знав, що в операційній три столи, що Зореславу оперували на середньому, на якому завжди працював професор Самонін. Тепер цей стіл цілком перейшов до Городенко. Професор тільки консультував.

Гордій тихо пройшов поза спинами лікарів-курсантів. На нього ніхто не звернув уваги, всі погляди спрямовані на чародійні руки Поліни Сидорівни. На її темні, як терен, очі.

Чабанець унікав зустрічі з цими очима. Певен був, що вона не пізнає його в халаті та ковпачку, а все ж... Ану ж пізнає? Ану ж збентежиться? У хірурга, який працює на серці, не повинен здригнутися жоден нерв.

Так, саме така картина, така атмосфера, як він уявляв. Лікарі, лаборанти, балони з медичним киснем, закисом азоту, вуглекислим газом. І проти вікна — рентгенограма грудної клітки оперованої.

Та почути й уявити — одне, а побачити — зовсім інше. Так, справді, краще один раз побачити, ніж сто разів почути. Цю східну мудрість варто б зробити професійним гаслом журналістів.

Безліч нового постає перед Гордієм, і він швидко-швидко нотує. Про окремі деталі тихенько розпитує у своїх «колег» — лікарів-курсантів. Але обережно, щоб не видати фахового невігластва. Хоч, далєбі, він не невіглас. Готуючись до цієї роботи, проглянув не лише відповідний том медичної енциклопедії, але й грубезну книгу професора Самоніна. Нарешті, чув і законспектував лекцію самої Поліни Сидорівни. Отже, розпитує не про суттєве, а лише про дрібниці.

Потім, злегка розштовхавши «колег», вибрався на дерев'яний поміст, спеціально споруджений для курсантів.

«Оду про неї слід писати!» — захоплено думав, спостерігаючи, як точно й безпомилково, мов найчутливіший автомат, працює кароока чарівниця.

Коли ж, забувши про обережність, подався всією статтю ще далі вперед і в освітленні дев'яти рефлекторів безтіневої лампи побачив зячучу рану... над якою здійсмалася рожева кров'яна пара... в глибині якої стенолося проколоте голкою конвульсуюче людське серце... йому зробилося млосно.

Наосліп вибіг у коридор, затиснувши рукою рот. Був біліший, либонь, за того підлітка й того хірурга, яких зустрів при вході в операційну. Хтось, мабуть

санітар, схопив його за лікоть і показав на двері туалетної. Ледве тримаючись на ногах, Гордій схилився над унітазом, блював довго, болісно, доки нічого не лишилося в його шлунку, крім гіркового від жовчі слизу.

До операційної не повернувся. Лаяв себе, картав, переконував, що це від незвички, та вже зарадити нічим не міг. Тягло на вулицю, на свіже повітря. Мучила спрага, пік сором. Серце стукало в груди, мов кулак у двері. Невже й у нього таке синювате, де-не-де вкрите жиром, неспокійне, негарне, конвульсивне серце. А воно ж йому уявлялося неземним, поетичним, прекрасним.

— Здрастуйте!

Гордій стрепенувся й закам'янів. Перед ним стояла вона. Поліна Сидорівна Городенко. Звичайна, буденна. Обличчя бліде, як у всіх у цьому тривожному царстві, що розмістилося на вузькій грані між життям і смертю. Під карими очима синіми підківками залягла втома.

— Я вас впізнала. Заходьте. — Вона показала на прочинені двері свого кабінету. — Операція пройшла вдало, і я можу розповісти вам дещо цікаве.

Городенко так не говорила ще з жодним журналістом. Вона робила для нього виняток. Сама не знала чому...

— Ні-ні, — несподівано заперечив юнак. — Пробачте. Спасибі. Але я не можу... Я не маю права писати про вас!

І, згоряючи від ганьби, Гордій Чабанець подався геть. Біг по сходах, на ходу зриваючи з себе чужий халат.

Поліна Сидорівна довго дивилася йому вслід. «Дивак!..» Потім зайшла до кабінету, сіла за стіл, схилила голову на руку. Сиділа без ясних думок, почуттів — спустошена. Було їй чогось дуже жаль. Чогось, втраченого навіки.

Розділ 5

ВІД ГРОЗИ ДО ГРОЗИ

«Докотилися парешті липневі грози з Наддесення аж до Підмосков'я. А може, їх навіяли вітри-приблуди з вологого прибалтійського краю? Чи з кривобоких карельських березняків?»

Дороге слово «березняки», що зненацька виринуло в пам'яті, материнським теплом зігріло Багричеву душу. Він стояв біля вікна м'якого вагона в кур'єрському поїзді Москва — Київ і дивився на омиті несподіваною зливою узлісся, дороги, поля, села з дерев'яними будівлями, що навіки відходили в небуття.

Милі, рідні Березняки! Незабутнє поліське село, яке дало початок численному багричівському роду. Він згадав батька, матір, невиразну, в чорній рамці фотографію старшого брата Якова, що пішов із Щорсом у дні громадянської і десь поклав буйну голову під Ковелем чи біля Сарн. Тепер зі всієї сім'ї залишився тільки він, Данило, менший син коваля Дениса.

«Давно не був я в рідному селі», — снував думки, стежачи, як пурпурове ядро сонця поринає в скаламученій плазмі хмар. Гроза прошуміла, лише поодинокі спалахи блискавиць, потроху втрачаючи силу вогню і грому, даленіли, стихали й, остаточно заглушені гуркотом коліс, перетворювалися в німі, підсліпуваті мигавки.

Багрич вагався, чи пізнав би тепер своє село. Нема старих Березняків, їх спопелили гітлерівці після того, як односельці врятували його з-під шибениці. Нема й безцінних дорогих могил. Якось навесні, коли по всій Україні буйно скресали ріки, визволена з-під криги Десна від обр'ю до обр'ю затопила довколишній краєвид. А повертаючись у старі береги, прихопила з собою й частину кладовища, мов на доказ того, що все живе і мертве на Подесенні належить їй.

«Треба поїхати в Березняки, конче треба! А проте кого я там застану, кого знайду?.. Ні хати під замшилою стріхою; ні вишняка з твердим, наче дротяним, галуззям, де на червонястій корі тугими грудочками виступав смачний і пахучий глей; ні сажалки, біля якої водилися не тільки жаби, але й ящірки та їжаки; ні батьківської кузні, ні прабатьківських могил...»

Гроза губилася в присмерковій далечі. Кур'єрський поїзд, недарма прозваний «стрілою», мчав з швидкістю, яку тільки могли витримати рейки, шпали, вагони. Залізниці всього світу, прийнявши виклик авіації, збільшували швидкість і комфортабельність пасажирських перевозок. Так з'явилися не тільки швидкісні експреси, але й зручні купе в м'яких вагонах на дві особи, лише з нижніми місцями.

Багрич зайшов у вагон за кілька хвилин до відходу поїзда. Він пообідав удвох з Коруновим у вокзальному ресторані. Сьогодні відбулося ще одне, останнє, засідання наради з роззброєння, яке надміру затяглося. Дійшли згоди лише в питанні про міжнародний орган: відтепер у Женеві замість Комітету десяти засідатиме Комітет вісімнадцяти...

З Спиридонівського провулка помчали на Новописану, наспіх зібрали речі. Добре, що речей було небагато. Квиток замовили по телефону. Обід у місті затримав би їх, а ризикувати Багрич не хотів. Його ждали дружина й дочка.

З'ївши нашвидку несмачні вокзальні страви, друзі, поки ще був час, сиділи й розмовляли, гасячи спрагу густим, холодним пивом з привабливою назвою «Подвійне золоте».

Обидва відчували тягар розлуки. Не знали, чи ще зустрінуться коли. Звикли, здружилися. Їх зв'язувала майже фронтowa дружба. А вона завжди буває міцною, та не завжди тривалою.

Попрощалися на пероні. Навхрест обійнявшись, тричі поцілувалися. Багрич почував себе щасливішим — повертався до сім'ї. А Корунов — до самотності.

На критому пероні було нестерпно душно. Відчувалося передгрозя.

— Мабуть, буде гроза, — сказав Данило, ставлячи в тамбур вагона свій невеликий чемодан. Одною ногою вже стояв на східцях вагона.

— Така наша доля... — відповів сивий генерал з юним обличчям. — Живемо від грози до грози...

І махнув на прощання кашкетом.

У купе Багрич застав пасажира, який мав йому бути попутником. Кремезний чолов'яга, на зріст нижчий за Багрича, а за віком, либонь, старший. Зовсім лисий, так що голова його здавалася не лише старанно виголоною, але й відполірованою до блиску. Обвислі щоки, м'ясистий ніс, подвійне підборіддя. Маленькі, глибоко посаджені очі блякло-бузкового кольору глянули на Данила Денисовича досить привітно:

— Сусід, виходить?

— Виходить.

— Кажуть: вибирай не місце, а сусіда. В поїзді ж і місце, і сусід даються разом з квитком. Без права вибору. — Всміхнувся й спитав: — До Києва?

— Та в експресі, либонь, усі до Києва.

— Дехто, бува, виходить у Брянську чи в Конотопі. Але дуже рідко.

Її почалася гроза. Поїзд пірнув у неї, тільки-но виринув з-під склепіння вокзалу. Багрич милувався зливою, блискавками, рокотом грому, що змагався з гуркотінням коліс.

Після зливи по поверхні землі котилися бистрі струмки. Вони з'єднувалися у пінисті потоки — каламутні, аж густі. Сонце спалахнуло над обрієм, його полум'я дугами лягало на хмари, віщуючи на завтра неспокійну вітряну погоду. Бурхливі дощові потоки порожевіли.

— Гарно, правда? — запитав Багричів сусід по купе. Він уже встиг зняти сірий дорожній костюм, замість якого одяг смугасту піжаму. Нечутно підійшов до вікна. Його гладке обличчя здавалося цілком байдужим. Лише бузкові очі неспокійно бігали, наче щось ловили в завіконній даліні. Вони, здавалося, живуть самотійно, зовсім незалежно від лисого черепа, широкого носа, обвислих щік. Данило Денисович тільки тепер помітив у свого попутника на верхній губі, під м'ясистим носом, акуратний квадратик — вуса не вуса, а так — казна-що. Багрич у цих питаннях дотримувався крайніх поглядів: або голися, як усі нормальні люди, або носи бороду й вуса, якщо ти піп, сектант чи просто дивак. А всілякі витребеньки недолюбливав і називав піжонством. Він навіть пожалкував, що сліпий випадок послав йому такого сусіда.

— А хіба ні? — відбувся зустрічним запитанням.

— Неподобство! Злочин! — несподівано вигукнув сусід з усією категоричністю, притаманною, очевидно, людям, які пестять під носом чепурні вусики. Власник вусиків не чекав ні згоди, ні заперечення. Він кинувся в розмову, як плавець у вир. — Чи відомо вам, шановний товаришу, — звертався до Багрича, як до потенціального опонента, — що цей потік води, який ви розглядаєте з цікавістю, а може, й замилюванням, несе тонни найкоштовнішого чорнозему. Зауважте це! Талі та дощові води змивають щороку з одного гектара орної землі до п'ятдесяти тонн ґрунту. Ясно? Зрозуміло? Переконливо? — Бузкові очі стрибали в орбітах, мов малесенькі м'ячики в руках спритного жонглера. — Дивує-

тєсь, що я заводжу про це розмову з сторонньою людиною? Нічого дивного! Що в кого болить, той про те кричить! Зауважте! А щоб не бути нам зовсім сторонніми, давайте познайомимось. Перед вами доцент Української сільськогосподарської академії, кандидат наук Оникій Софронович Лихошерстий. Це славетне прізвище ви можете знайти в складі Максимівської сотні Чигиринського полку, що документально зафіксовано в «Реєстрах всього Війська Запорозького після Зборівського договору з королем польським Яном-Казимиром, складених 16 жовтня 1649 року».

Багрич скося зиркнув на співбесідника. Він уявив собі на полірованій лисині довгого оселедця, а під широким носом — молодецькі вуса. Голова Лихошерстого стала природнішою.

— Ви ж, очевидно, дипломат?

— Звідки така гіпотеза?

— Чемодан...

— Ага, наклейки... Готелі наліплюють їх щедро, без вашого відома. Реклама.

— А все ж я вгадав?

Багрич назвав себе, пояснив, що він за фахом інженер і лише на громадських, мовляв, засадах певною мірою дипломат. Так би мовити, «каліф на годину».

Тим часом експрес обгорнула ніч. Лиш окремі вогники за вікнами визначали поверхню планети. Як тоді, коли летів з Києва в Прибалтійськ.

Зайшли до купе, сіли поруч, за рухом поїзда. Данило Денисович не любив їхати спиною вперед. Наче від когось тікаєш, задкуючи.

Лихошерстий спитав, з якої дипломатичної місії повертається Багрич. Данило Денисович коротко розповів про переговори у Вашингтоні та Москві. Про зволікання американської сторони. Про фактичне ігнорування ухвал Організації Об'єднаних Націй.

— Зауважте! — підняв угору вказівного пальця сільськогосподарський доцент. — Біда з усіх боків нависла над нашою старенькою планетою. Як не війна, то ерозія...

— Хіба це одне й те ж?

— Майже. Термоядерна катастрофа — раптова загибель планети, ерозія ґрунтів — її поступове вмирання. Словом, не вмер Данило, то болячка задавила. Зауважте!

Символічний нащадок реєстрового козака з Максимівської сотні виявився охочим до розмови.

— На Україні клімат теплий, дощу й вітру багатенько, а це для ерозії — розкішні умови. Потоки пливають у ріки, ріки в моря, а в тих потоках, зауважте, — найкращі, найродючіші ґрунти. Ґрунти вимиваються, яри глибокають і розширюються, джерела замулюються. «Земле моя, всеплодющая мати», — казав колись поет, і от ця земля-мати, виснажена й голодна, волає про допомогу. А ми поки що сидимо склавши руки. Я говорив про це в Москві, на науковій конференції, з якої оце повертаюся. Доводив, переконував, але все це, зауважте, — глас вопіючого в пустині.

Перед Багричем вперше в житті з такою ясністю вимальовувалася ця злободенна проблема. Він, звісно, чув про шкodu від ерозії, знав, що в Сполучених Штатах Америки ерозія щороку руйнує велику кількість сільськогосподарських ферм та угідь. Коли вони з Корунувим місяць чи два тому летіли з Парижа в Нью-Йорк, довелося деякий час пролітати над територією Іспанії. Вниз, під літаком, виднілися безплідні, схожі на величезні столи, плато, на яких ні дерев, ні річок, ні людських осель. Безкраї мертві пагорби, порізані потворними зморшками яруг. Тільки в долині, де є вода, промайне село чи місто... Багрича вразила ця сумна картина. Та лише на мить. Потім стерлася з пам'яті. Невже й нашим землям таке загрожує?

У Багрича боліло серце. Почалося ще з передгроззя. Аж дивно, як зміна атмосферного тиску впливає на людське серце. Мов на найчутливіший барометр. З грозою давно розминулися, а серце кололо й нило.

— Що ж гальмує боротьбу з цим лихом? — запитав, долаючи біль.

— Інерція! Бездушність! Безвідповідальність!

Стурбований доцент вимовляв кожне слово чітко, округло, мов прагнучи вкласти в нього якнайбільше змісту.

Данило намагався виловити з пам'яті неясні уривки, з яких сплівся б чіткий виразний спогад. Нарешті згадав: буряна ніч в узгір'ях Кавказу, низькорослий кінв Тюльпан, тепла альпіністська хижка, геофізик-ентузіаст Сандро Алієв. Що спільного між Алієвим і Лихошерстим? На перший погляд — нічого. А приглянешся ближче — мов рідні брати.

— Дивна річ, — сказав уголос. — Досі я вважав, що тільки спека нищівна для урожаю. Радів грозі. Аж воно, виходить...

— Спека — річ погана, — погодився доцент. — Рясний дощ — благодать. Та все це в основному з іншої епохи. Бачили у Третяковській галереї картину Рєпіна? Там намальовано «Хресний хід в Курській губернії». Такі походи й такі молебні я сам бачив у дитинстві. У нас на Поділлі. Точніше, на Могилівщині. Я родом звідти. Кажуть, там мій прадід, порубаний-посічений, відстав од війська Петра Конашевича-Сагайдачного... Отже, бачив я німу покору й кволу надію в очах віруючих, фанатизм чи облуду попів, байдужість білого від спеки неба. Мов на репінській картині. І землю бачив... Суху, наче пісок. Отоді вже я почав жаліти її. Міцно жаліти й любити.

«Ех ти, психолог, дипломат, — у думці лаяв себе Багрич. — По вусиках визначав гідність людини».

Експрес мчав шалено, аж рейки стогнали. Данило Багрич думав, що ось випадок звів його свого часу з Корунівим, тепер з оцим запеклим ворогом ерзії, що на малесеньку мить його життєва стежка збіглася із стежкою запального осетинця, що Степан Гаврилович Середа, Марія Семенівна, професор Самонін, його чудодійна асистентка, яка оперувала Зореславу, — все це так звані чужі люди й тисячі таких же чужих, навіть зовсім не знайомих людей... які ж вони по суті чужі? Він бачив і себе, і Юлію серед них усіх — знайомих і незнайомих — мов у рідній сім'ї.

Лихошерстий не вгавав:

— Ми тільки беремо від землі. Беремо жадібно й ненаситно. А що даємо їй? Звичайнісінького гною, зауважте, бракує... Лани колгоспні — безмежні, коня вдень з ліхтарем не побачиш, а корови та свині — на тваринницьких фермах, де гній змивають водою. Потрібні замінники — мінеральні добрива, а де вони? Гатимо мільйони на Каховські та Кременчуцькі моря, а в тисячах колгоспів звичайні ставки повисихали. Про поливні господарства не дбаємо. А тут ще заведено так, що діяльність керівника колгоспу оцінюється за кожен рік окремо. От і господарюють, зауважте, хто вскач, а хто навприсядки. Один голова перевиконає плани, порозбійницьки виснаживши землю, й піде з пошаною та славою. Другий прийде на його місце — хороший,

чесний трудівник... Та що він може зробити, коли сама земля їстоньки просить? А що робиться біля міст? Щороку, зауважте, ми забудовуємо сотні гектарів землі, на яких ще вчора садили городину, плекали садки, ставили пасіки. Вже маємо випадки, коли в індустріальних районах населені пункти зливаються один з одним, як у Бельгії або в Люксембурзі.

Експрес проскочив Сухиничі, мчав на Брянськ. Ніч за вікном здавалася мирною, спокійною. Та насправді було не так. Французькі крейсери били з гармат по беззахисній Бізерті. Уряд Ікеди кидав за ґрати японських борців за мир. Аргентінську комуністичну партію оголошено поза законом. У Південному В'єтнамі американські льотчики поливали свинцем і напалмом мирні людські оселі. Над Атлантичним океаном комфортабельний «Боїнг-707» ніс до рідних берегів американську делегацію з переговорів по роззброєнню, які закінчилися в Москві. Глава делегації Едвін Харді обдумував доповідь державному департаментові та Білому дому. Її основний мотив: справу роззброєння ще раз вдалося відтягти...

Багричеві згадалися прощальні слова Корунова: «Заважає нам, очевидно, той невмолимий історичний факт, що наше молоде суспільство розвивається від війни до війни, від розрухи до розрухи».

Він висловив цю думку вголос.

— Це вірно, — погодився Лихошерстий. — Ще недавно наші лани були розбиті вирвами, начинені мінами, їх ледве орали та скородили солдатські вдови. Та це не виправдання. Час не жде! А ми робимо злочинно мало. Ось і наша сільськогосподарська академія. Вона має величезні можливості. А робить? Обмаль. Чому? Надто багато ще і в нас, і в інших подібних закладах байдужих людей. Їхній ідеал — тепла посада, тихе кубельце, автомашина, дача. Живуть собі, як слимак у мушлі.

Багричу спало на думку, що ерозія руйнує не тільки ґрунти. Тут можна зрештою запобігти лихові за допомогою технічних чи хімічних засобів. Та є інша ерозія: змивання й вивітрювання нестійких, незагартованих людських душ. Потоками брехні та вітрами облуди, що пробиваються з Заходу. Суховієм байдужості та коростою міщанства, що визрівають на нашому ґрунті.

— Ви комуніст? — запитав Данило Лихошерстого.

— Безпартійний,— відповів той. Згодом додав:— Виключений з партії. Був у полоні під час війни. Тепер обіцяють переглянути мою справу. Але другом партії я був завжди. І буду ним довіку.

Багричу було приємно, що в голосі нового знайомого звучала не образа, а надія і навіть упевненість. Не може бути сумніву, що його поновлять. Це так само ясно, як і те, що, тимчасово перебуваючи поза лавами партії, Лихошерстий зберіг партійну непримиренність до всього, що завдає шкоди нашій великій справі.

Лише перед світанком поснули. Сон Багрича був нетривкий, тривожний. Приснився допит в гестапо, і він, здається, кричав. Зненацька прокинувся, хапаючи сухими вустами затхле повітря купе. Лихошерстого крик не розбудив. Нащадок реєстрового козака мирно хрпів, але руки войовничо стис в дебели кулачища, наче й уві сні ладен був дати бій своїм противникам — усім, хто байдужий до насущних потреб матері-землі.

...На пероні залізничного вокзалу в Києві стояла Юлія. Данило угледів її віддалік. Ще б пак. Єдина!

Сердечно попрощався з Лихошерстим. Знову кожен з них пішов своєю дорогою. Та скільки в цих доріг спільного!

Юлія була радісна, врочиста. І значно молодша. Багрич захоплено дивився на її засмагле обличчя, вибілені сонцем кучері, з яких наче зникла передчасна сивизна.

З Вашингтона Данило повернувся несподівано. Цілком віддана турботам про Зореславу, Юлія не дбала про себе. Тепер вирішила причепуритися. Допомогли і дніпровське сонце, і жіночий смак, а трохи й косметика.

— Не пізнаєш? — запитала задержувато.

— Я тебе серед тисяч, серед мільйонів пізнаю.

— Поїдемо прямо в Макарів?

— Як хочеш.

— Я хочу додому. До нашого дому.

Він дивився на неї, як тоді, коли вона вперше прибула в Київ. Минулася біда: врятувала дитину, повернувся чоловік, — і жінку вже не пізнати. Вона — як вічне життя, якого не зламати, не зв'язати ніколи.

— Дорога, рідна, кохана...

Взяли таксі й поїхали — помолоділі, щасливі — на свій масив, на п'ятий поверх, на сьоме небо, до свого світлого дому.

Розділ 6

РОЗМОВА СЕРДЕЦЬ

Данило знову в своєму домі. Удвох з Юлією. Тільки удвох. Зореслава в Макарові. Фросина Кирилівна... Відспівали вже солов'ї, відкували зозулі над її могилою... І коліс для Зореслави ця стара полішучка, її родичка і перша няня, буде тільки давньою родинною легендою...

Досить тісна квартира видається тепер їм двом за просторі хорони. Аж кроки відлунюють...

Вони снідають, як колись у своїй першій спільній кімнаті на відрогах Кавказу. Багрич оглядає скромне житло. Все на місці: на горіховому столику — телефон, який стільки несподіванок вніс у їхнє буття; під стіною — шафа з книжками, на якій стосами лежать незакінчені креслення; за вікном — сокорина, по якій хвилями ходить вітер, мов по морській гладіні.

І його вірна дружина, його зигзиця Ярославна з модною зачіскою, з обвітраним і засмаглим лицем, з лукавими й принадними очима.

Яке безмірне щастя кожна нова зустріч з нею! Гідна винагорода за довгі дні розлуки, за тугу, тривогу, самотність, за всі злигодні незатишного, неспокійного, кострубатого життя. Оці спокусливі, шалені Юльчині очі, її уста, її тепло, її тіло...

Данило закохано дивиться на дружину. Його погляд мимоволі лине далі, спинається на зім'ятій постелі, де ще видно сліди їхніх гарячих тіл. Юлія червоніє, схоплюється і прибирає постіль. Данило тихо й щасливо всміхається.

— Витрішкуватий! — зопалу кидає Юлія, присоромлено відвертаючи обличчя. — Витрішкуватий, безсоромний, безсовісний!

— Це час безсовісний, — в задумі відповідає Данило. — Час, який мчить так швидко й невблаганно, що мені шкода не лише кожного дня, але й кожної хвилини, коли ми не разом. Тепер ми завжди будемо разом. Правда?

— Хто його знає, — кидає щаслива й зневірена Юлія. Закінчивши своє порядкування, вона знову сідає за стіл. — Час... А хіба він творить нас, а не ми його?

Данило добре знає, що вона хоче сказати, а все ж запитує:

— Що ти маєш на увазі?

— Час, як поняття хронометричне, стоїть над нами, з цим я згодна. Але час, як внутрішній зміст, як ритм нашого життя, хіба він не залежить від нас самих?

— Любий мій філософе! Але ми живемо не тільки в цих чотирьох стінах!..

Вона погодилась і зітхнула. Обое замислились над своїм життям. Воно нагадувало побут бійців на привалі. Тих, які виходять з бою, щоб зустріти новий бій. Вони приймуть його не здригнувшись. З відчуттям обов'язку, який лежить на них. Але їм хочеться, щоб не було більше ні боїв, ні воєн, ні неблаганної дисципліни. А тільки б сміялося сонце з піднебесся, дзвеніли над полями жайворонки і дні тяглися як століття.

— Хочеш до Зореслави? — спитала Юлія.

— Пішки пішов би в той Макарів. Скажи: їй нічого тепер не загрожує?

— Нічого? — Юлія невесело засміялась. — Ох ти, недосвідчений батько-неофіт! Вона ж тільки починає жити. Перед нею довгий шлях, аж у глибінь 2000-х років! Їй загрожує безліч хвороб, випадковостей, неприємностей, пригод та інших непередбачених обставин...

Багрич згадав одну з таких обставин, яку, в міру своїх мізерних сил, намагався відвернути у Вашингтоні й Москві. Розумів, як ще мало в цьому напрямі зроблено і ним, і всіма, але Юлії не сказав нічого. Навіщо бентежити й без того тривожне материнське серце! Проте в її погляді відгадав ту ж саму думку й стався заспокоїти:

— Поки вона виросте, буде стільки нових винаходів і відкриттів!..

— Поки виросте!..

Вони вже не могли бути тільки вдвох.

Проте їм не вдалося відразу поїхати до дочки. Подзвонив Середа й попросив, щоб Данило Денисович хоч на хвилинку завітав на завод. Юлія засмутилася. В поліклініці у неї сьогодні був неприйомний день, і вона могла б їхати до дочки зараз. А ці «хвилинки» вона добре знала. Все ж, не бажаючи бентежити чоловіка, вдала, що так краще. Багато, мовляв, у неї зібралося хатніх клопотів. Та й обід вона йому зварить домашній, на славу.

У кабінеті Степана Гавриловича Багрич, крім господаря, застав Крокву-Осадчого та Сохацького. Вони

втрюх схилилися над кресленнями, видно, потрібна була Багричева допомога. Вітер, що його синоптики звать поривчастим, то підхоплював, то опускав штори на вікні. Довгождана прохолода проникала в кабінет разом з цим вітром — супутником гроз та градопадів.

Привіталися широ, як старі друзі. Справжнім другом Багричеві був тільки Середа. Другом і недругом в однаковій мірі міг стати Кроква. Сторонню, навіть антипатичну людину являв собою Сохацький. Та бувають моменти, коли не те що зникають суперечності, а просто люди вдають, що їх нема. Це теж своєрідний привал, перепочинок під час битви.

— От спасибі, що зайшли,— зрадів директор.— Сподіваюся, в поїзді виспались?

— Майже.

— Така наша доля. Доспимо на пенсії. А тепер дивіться: перед вами кондиціонер «Весна». Вирішили дати йому таку поетичну назву. Натяк на те, що повітря він подаватиме озонисте, весняне. Схвалюєте назву?

— Цілком.

— Він розміром трохи менший за харківську «Україну», але потужніший і ефективніший. Оце його креслення, а це — модель.

Середа показав на пакунок, який стояв на нижній полиці телефонного столика. Багрич відразу не звернув на нього уваги. Сохацький послужливо вихопив пакунок з рук Середи й розгорнув. Іван тримався осторонь.

Кондиційний апарат був невеличкий, розміром і формою він скидався на радіорепродуктор. Чотирикутна полірована коробка темно-вишневого кольору, в ній вентилятор з чотирма лопатями та холодильна установка з фільтрами.

— Увага, вмикаю! — розв'язно попередив Леонід Потапович.

Він встромив кінці проводів у розетку електромережі. Кондиціонер почав працювати: закрутилися лопаті вентилятора й погнали повітря через фільтри холодильника. Та зміна в кімнатному режимі відчувалася мало.

— Марна праця! — різко запротестував Кроква.— Це все одно що дмухати на море з метою викликати шторм.— Він звернувся до директора:— Степане Гавриловичу, дозвольте мені показати товар лицем. Не заперечуєте?

— Прошу.

Середя відразу ж пожалкував, що дав Крокві карт-бланш. Бо збагнув його замір. Відступати ж було пізно. Та й самому кортіло випробувати конструкторську новинку в практичних умовах.

Іван Андронович передусім щільно зачинив вікно. Потім висмикнув з розетки проводи й переніс кондиціонер на підвіконня.

— А тепер,— сказав,— треба хвилин десять сидіти й дихати.

— Чи не хочете ви продірявити шибку? — здогадався директор.

— Хочу! — признався конструктор.— Випробуємо апарат в натурі.

Не довелося ждати десяти хвилин. Сонце бризнуло з-за хмари, і його проміння з нещадною силою вдарило крізь шибки вікна. В невеличкому кабінеті зробилося душно.

— Давайте вже, а то задихнемось,— скомандував Степан Гаврилович.

Іван понишпорив у своїх кишнях, що обвисали від різних інструментів. Знайшов алмаз, приклав до шибки кондиціонер і обвів довкола нього алмазом. Скло заскреготіло й тонко бренькнуло. Кондиціонер опинився у вирізі.

— Тримайте! — наказав Сохацькому. Той послухався й обережно притримував коробку двома руками. Іван знову увімкнув проводи.

Кондиціонер дихав і з кожним подихом повнив кімнату свіжим, справді весняним повітрям. Вентилятор працював тихо, це особливо сподобалося Багричу. В Нью-Йорку та Вашингтоні він часто не міг заснути, коли включав кондиціонери. Вони гули, як пропелери літака.

Ось воно — звершення довголітніх мрій. Результат прагнень, шукань, безсонних ночей. Як це просто! Тепер — просто. Тепер, коли пройдено етап за етапом — і перші схематичні начерки, й розрахунки, й креслення, й опір людей, і нестачу матеріалів, і власні помилки, і власну втому, і багато-багато іншого.

І все ж це тільки півсправи! Техніка найновіша, а методи користування — феодальні. Купи кондиціонер у магазині, встав у вікно і регулюй свій хатній клімат. А в сусіда? А в інших будинках? А в місцях найбільшого скупчення людей — театрах, клубах, кіно?

Ні, треба окреме зробити загальним, перетворити в систему. При нашому плановому будівництві це значно легше зробити, ніж в американських містах. Не кажучи вже про Париж, де комунальна техніка переважною мірою застряла на рівні ХІХ сторіччя...

За цими думками Багрич не почув традиційного:
— Ну, як?

Лише коли директор повторив своє запитання, збагнув, що, власне, його й покликали сюди заради цієї новини. І ждуть його висновку.

— Те, що зроблено, гідне похвали. Але це ще далеко не все.

І висловив свої міркування.

— Не все зразу,— сказав Середа й засміявся. Це був щасливий сміх переможця.

Багрич розумів його. Справді, зроблено перший, важливий крок. За ним буде другий і третій. В цьому можна не сумніватися. Степан Гаврилович розумний і досвідчений командир виробництва. Занадто далеко не забіжить, але й на півдорозі не спиниться. Стара фронтowa школа!

Цікаво, що думає Іван? Думки Сохацького значення не мають. Та й навряд чи він скаже те, що думає.

Багрич глянув на Осадчого. Іван поблід, знітився. Косуваті очі дивилися з неприхованою люттю. Багрич знав цей погляд: молодого інженера ось-ось «занесе» на старі кроквинські манівці. Але чому, з якої причини? І миттю все збагнув: адже Кроква, чи то пак Осадчий, доробляв, «дотягував» його креслення. Під керівництвом Степана Гавриловича... Затратив на це не одну безсонну ніч. І нічого для себе не бажав, крім слова подяки.

Несподівано втрутився Сохацький. От іще непрошений «катализатор»!

— Ви недооцінюєте домінанту епохи, Даниле Денисовичу. Дрібний споживач тепер основна сила.

— Тобто як?

— А так. Діалектика перехідного періоду.

— Не треба вдаватися до високих матерій,— згладжував кути Середа.— Ми просто виходили з виробничих можливостей, Даниле Денисовичу.

— Не лише виробничих, — кинувся в атаку Іван Осадчий.— А й споживацьких. Леонід Потапович має рацію.— Він знаходив гірку насолоду в тому, щоб приєднатися до людини, яку ненавидів і зневажав.— В епоху

індивідуальних автомобілів та персональних дач... Так-так, Даниле Денисовичу, не лицемірте і не обдурюйте ні себе, ні інших,— ми, творці матеріальних цінностей, повинні працювати для добробуту приватника, споживача. Якщо не хочемо відстати від вимог часу.

Івана справді «занесло». Аж досвідчений Середя розгубився. Глянув на молодого інженера докірливо й роздратовано. Той звузив очі й замовк. Сохацький дивився у вікно й мовчки аплодував своєму ненависному суперникові. Зрештою суперництво відійшло в минуле, а ідейна спорідненість, як видно, залишилася.

Багрич стомився від дискусій. Ще там, за довгим столом у Вашингтоні та Москві. Та й дискутувати було нелегко. Своїх аргументів Кроква не вигадав, він ішов од реальної дійсності. Як і тоді, коли проклинав усе на світі, віщуючи наближення термоядерного кінця. Частка правди була в усьому, про що говорив надміру вразливий конструктор. І тоді, й тепер. Багрич згадав Україну кінця війни. Спалені села, сплюндровані міста. Спочатку землянки й халупи. Потім хати в селах, це було звично й природно, будиночки й котеджі в містах — незвичне й неприродне. Тимчасове явище? Так. Держава не могла відразу забезпечити всіх квартирами. Однак котеджі стали категорією не лише матеріальною, але й психологічною. Дехто намагався поєднати обидва сектори — соціалістичний і приватновласницький. Жили в комфортабельних міських квартирах, їздили в санаторії та будинки відпочинку, водночас розширюючи та збагачуючи свої приватні угіддя. І оце їм повинні слугувати Багрич, Середя, державний завод оцими миршаво-індивідуальними кондиціонерами з поетичною назвою «Весна»?!

— Ні! — кинув рішуче.— Домінанту епохи визначаємо ми, наше планування, наш устрій, наша держава!

Іван іронічно свиснув:

— Держава одна, а кишень багато. Розтягнуть, розхапають потроху!

Говорив люто, переконано, але важко було зрозуміти: радіє з цього чи вболіває, схвалює чи засуджує?

Данило взяв кермо розмови до своїх рук:

— Не заперечую: індивідуальні кондиціонери теж потрібні. Для звичайних чесних трударів, яких, — підкреслив,— справді мільйони. Тих, що живуть у великих містах, у перенаселених будинках. Проте такі кондиціоне-

ри коштуватимуть для них надто дорого. Адже це цілий комбайн, хоч і невеликого розміру. Портативні габарити дають економію матеріалу, але вимагають від усіх цих ювелірної роботи. До того ж не слід забувати про інерцію. Люди звикли до душників та кватирок, і кондиціонер не скоро стане для них предметом першої потреби. Обмежений у коштах покупець скоріше придбає телевізор, радіоприймач, магнітофон, пральну машину чи холодильник, а вже хіба в останню чергу харківську «Україну» або нашу «Весну». Ні-ні, не про це я мріяв, Степане Гавриловичу.

Багрич намагався висловити ці думки якомога м'якше. Однак гіркота розчарування мимоволі бриніла в його словах.

Отже, незадоволеними виявилися обидві сторони. З одного боку — Багрич, з другого — Кроква з Середою. Тільки Сохацький зовні вдавав байдужого, а в душі святкував свою маленьку перемогу.

Невдоволення Середи мало причиною не лише те, що Данило Денисович виявився, просто кажучи, невдячним. Міг би хоч подякувати за ті старання, яких вони приклали до реалізації його ідей. Нехай неповної, часткової, а все ж... Бентежило директора інше: перед заводом безліч нерозв'язаних проблем, відповідальних завдань, а тут...

Треба було покласти край неприємній розмові.

— Гаразд, — сказав, наче підводячи ризику, — життя покаже. А поки що ми маємо хороший, кажу без вагання, дуже хороший кондиціонер. Втерли носа харків'янам! За таку перемогу нашого заводу — це я оформлю наказом — велика подяка передусім вам, Даниле Денисовичу, як застрільникові й ентузіасту цієї справи. Незважаючи на вашу тривалу відсутність, завод не склав зброї, і, як бачите, успіх здобуто. В цьому напрямку добре попрацював Іван Андронович... та й Леонід Потапович останнім часом підключився. І вам спасибі, товарищі!

Він попрощався з Кроквою і Сохацьким, а Багрича попросив затриматися ще на кілька хвилин.

Юлія ждала Данила, сторожко прислухаючись до кожного шелесту біля вхідних дверей. Відразу почула шарудіння газет у скриньці для пошти, — це листоноша Дуся з рідкісним, схожим на італійське прізвиськом Фон-

таній робила свій ранковий обхід. Брякнув дзвоник, Юлія відчинила двері, за порогом стояла сама Дуся з важкою сумкою через плече. Привіталася й швидко зацокотіла, у листонош-бо час дорогий:

— Я вам газети вкинула, а серед них і повідомлення. На пакунок. Аж із Праги. Отож я подумала — дай подзвону. Раптом ви не запримітите, загубиться, бо там такий папірець, доброму курцеві на одну закрутку. А вам, може, терміново... Ага, Данило Денисович повернувся!.. Ура!..

— Звідки ви знаєте, Дусю?

— По вас бачу! Щастя вам! — І побігла, дрібно вистукуючи каблуками по кам'яних сходах.

Юлія всміхнулася услід привітній поштарці. Їхня дружба почалася ще з тих пір, як Юлія Андріївна ждала листів з Прибалтійська. Не раз, перестрівши Дусю на сходах чи на вулиці, запитально дивилася на неї, поки одержала отой Данилів дорогоцінний лист. Дуся Фонтаній дуже співчувала їй, і між ними виникла взаємна симпатія.

Серед газет справді лежав сірий тонкий папірець, у якому сповіщалося Юлію Андріївну Пашко про те, що на її ім'я надійшов пакунок з Праги. Це мав бути не пакунок, а пакуночок, і Юлія догадувалася, що в ньому.

Після того як її колеги врятували Зореславу, Юлія Андріївна ще уважніше, ще відповідальніше ставилася до своїх лікарських обов'язків. Уже чимало років, як вона лікарювала, але ще ніколи їй не довелося бути на місці пацієнтів або їхніх родичів: відчуті те, що відчують приречені люди, які дивляться на лікаря як на рятівника, месію, бога. Тепер вона побувала в їхній шкурі. Вона зазнала жаху перших сумнівів і підодр щодо здоров'я найдорожчої істоти, зустрілася з безпорадністю медицини, фаталізмом безвиході. А також з упертістю шукань і хоробрістю ризику.

Пашко обрала собі за мету йти шляхом завзятих сміливців, хоч не претендувала на звання медичного авторитету чи світила. Просто належала до армії будівничих людського здоров'я, захисників і охоронців життя... А цього хіба мало?

У неї, як ендокринолога, була група приречених хворих. Серед них і Ларисин батько. Це були здебільшого люди, які пройшли складний життєвий шлях. Люди, що довго гойдалися на хвилях житейського моря, були й на човні, й під ним, на поверхні і в глибоких ямах

під час бур і відносного спокою. Повний штиль настав для них лише тепер, коли їх викинуло на берег безрадісного острова, ім'я якому Пенсія. Дехто вважає, що це природний, закономірний поріг могили. Кажуть навіть, якийсь глузливий телепень на одному з кладовищ написав: «Ласкаво просимо, товариші пенсіонери!»

Юлія всією своєю діяльністю мала довести інше. Це був не тільки її обов'язок, але й переконання. Адже переважна більшість цих людей були дуже й дуже далекі від тієї межі нормального людського життя, яку визначив Олександр Богомолець. Юлія часто розмовляла з ними і добре знала, скільки життєвого досвіду та енергії нагромаджено в їхніх неспокійних, жадібних до дії душах... Взяти хоч би й Ларисиного батька. Хто знає, чи його приватновласницький психоз був спалахом хижацької жадоби. Адже ні куркулем, ні домовласником Ящук ніколи не був. З незаможників пішов на робітфак, потім у радпартшколу, все життя трудився для суспільства. І раптом... Рецидив? Звідки?.. Вплив чужої пропаганди? Можливо. Але можливо й те, що власна садиба, замкнуте непроглядним парканом життєве коло стали для старої, але діяльної людини єдиним тереном застосування сил і здібностей. Адже, переживши тяжку драму — смерть дружини, розрив з дочкою, виключення з партії, цей старий, хворий, розтоптаний життям чоловік зумів-таки звестися на ноги. За допомогою дочки організував у своєму домі зразковий студентський гуртожиток. Вже не раз його хвалили й університетська багатотиражка, й міська вечірня газета.

Не вагаючись, Юлія Андріївна розпочала боротьбу за здоров'я цих людей, які повинні жити й робити багато корисного. Вона не раз згадувала ту сцену, коли залишила роздягнутого Ящука в кабінеті, не оглянувши його. Не дорікала собі, але й розуміла, що така її поведінка могла бути винятком, а не системою.

У битві за життя кількох напівзруйнованих старих людей Юлія вживала всіх можливих засобів. Надісланий пакунок — відповідь на її лист, який вона послала навмання празькій міській лікарні. В журналі «Врачебное дело» вона прочитала, що Чехословацька виробляє препарат, який розріджує кров, різко знижуючи кількість протромбіну, отже, запобігає утворенню тромбів.

І ось вона на пошті. Посилочка справді невеличка. На бланку, що супроводжує її, лише кілька слів по-росій-

ськи: «Задовольняю Ваше прохання. Засіб сильно діючий, користуватися ним треба дуже обережно. Спосіб вживання вказаний. З пошаною — Мечислав Йона, директор».

Прибігла додому. Данила ще не було. Це засмутило Юлію, яка хотіла поділитися радістю. А радість не тільки в тому, що ось перед нею десять флакончиків з препаратом пелентан — цілющими ліками для приречених людей. Радісно ще й тому, що в неї з'явився друг і порадник аж у далекій Празі. Правду кажучи, вона не дуже сподівалася, що хтось незнайомий роздобуде для неї рідкісні ліки, заплатить за них власними грошми, ще й оплатить пересилку за кордон. А от така людина знайшлася!

Коли вийшли Сохацький і Кроква, Степан Гаврилович вийняв і поставив на столик кондиціонер, широко розчинив вікно. Все одцвіло в заводському саду — бузок, жасмин, акація. Висока, обчахнута громом липа стояла гордо, але самотньо, на цілий рік покинута бджолами й джмелями.

Цвіло тільки небо. Над садом, над заводом, над містом, над землею. Цвіло велетенською веселкою, семибарвною — прекрасною і недовгочасною, як юність.

Середа бачив тільки невеликий шмат райської дуги — від вугільно-чорного стовбура обпаленої липи до конусоподібної покрівлі інструментального цеху. Райдуга цвіла далеко, на обрії, що ледве вгадувався за садами й будинками передмістя.

Степан Гаврилович відчував, що між ним і Багричем повинна відбутися важлива, може, й прикра розмова. Не бажав її, а тому намагався відтягти. Хотів заговорити про щось інше, стороннє, про веселку на небі, наближення осені або про хатні справи, але не зважився. Знав, що вийде неширо й нарочито. Краще вже помовчати, подумати. А потім сказати багато: як не раз брав на себе відповідальність, потураючи експериментам на шкоду плановій продукції, як воював за здійснення Багричевих фантазій, хоч інший давно плюнув би і не гаяв часу, як підвів його Сохацький, обскакали харків'яни, як довелося вмовляти навіженого Крокву, як вдалося, нарешті, вгамувати його, захопити роботою... І ось тепер, коли досягнуто тріумфу, замість подяки — нові химери.

Про це ж саме думав і Багрич. Він дослівно вгадував невеселі директорові думки і цілком розумів їх. Але відступати не хотів, не міг.

Нарешті Серeda зважився:

— Я не збираюся, Даниле Денисовичу, стояти за прилавком і продавати наші кондиціонери. Для цього є торговельні організації. Гадаю, що завод не зможе задовольнити й десятої частки їхніх замовлень. Що ж стосується нових пошуків у цьому напрямі, то це вже не наше діло. Харків'яни зробили свій вклад, ми свій, тепер хай хтось третій приєднується, шукає, ризикує, ламає, зрештою, шию. З мене досить!

Розмова набрала офіційного характеру, та воно, може, й краще. Стара як світ приповідка: дружба дружбою, а служба службою. Тому й Багрич вдався до ділового тону:

— Дозвольте нагадати вам, Степане Гавриловичу, що ви самі обіцяли будувати заводський санаторій з кондиційним повітрям.

— Ми так і зробимо, використавши кондиціонери «Весна».

— Це ж зовсім не те!

— Даниле Денисовичу...— Серeda відвернувся од вікна, поклав руку з обтягненими пальцями на Багричеве плече.— Ви щойно з поїзда, вас ждуть Юлія Андріївна, Зореслава... Даруйте мені, що так сталося, але я хотів зробити вам приємність, і тільки... Отже, відкладемо розмову до іншого разу.

— А все-таки, невже ви категорично проти?

— Не я, обставини. Ми ледве впоралися з виготовленням сельсинових індикаторів для металургійних печей. А вони вкрай потрібні для Бхілайського комбінату в Індії. Тепер ми виконуємо відповідальні державні замовлення для вітчизняних заводів, для Румунії і Чехословаччини, для Фінляндії, для Куби. Епоха автоматики широко ступає по планеті, а наш завод постачає її зброєю — контрольними приладами. Я змушений кинути всі сили, в тому числі і ваше конструкторське бюро, на виконання цих завдань. І певен: ви підтримаєте мене.

Тепер Багрич дивився у вікно. Напружено ловив очима вже невиразне, блякле намисто веселки. Його погляд ковзнув по скаліченій громом деревині, і він згадав узлісся в Прибалтійську, армійську пісню, розмову з Юлією.

Ясно, інженер Багрич займе своє місце на бойовій вахті заводу. Ясно, слова директора для нього не лише

вимога друга, але й наказ командира. Тут двох поглядів бути не може. Але своєї мрії він не кине. Ще будуть на його шляху і райдуги, і грози, і золоте поліття. Та він творитиме сприятливі умови життя і праці не для одиниць, а для всіх. У цьому вбачав не лише виробничу мету, але й ідейну підвалину свого існування.

Вже зовсім споночіло, коли Багрич, поруч якого сиділа Юлія, вибирався на старенькому «опель-капітані» з Шулявки по Брест-Литовському шосе. До Святошина. Праворуч від автомагістралі, перевантаженої і в цей пізній час, по міриадах вогнів угадувалися Лук'янівка, Татарка, Сирець, колишній хутір Нивки. Тепер тут громадились нові житлові масиви, просуваючись все далі й далі до Біличів та Ірпеня. Данило Денисович згадав палкого доцента Лихошерстого, з яким їхав у купе вагона.

Справді, чи правильно ми плануємо міста? Адже позаду, від площі Перемоги до Зоо саду та Політехнічного інституту, залишилися цілі квартали халуп, ветхих, малопридатних для людського житла. Вони даремно займають не один гектар міської території. Місто ж, поминувши їх, пожирає приміські родючі поля.

— Десь я читав, — звернувся до Юлії, — що за своєю територією Київ наздогнав Париж. Про це писалося з гордістю. А я не розумію, що в цьому хорошого. Адже в Парижі на такій території проживає населення, здається, в п'ять разів більше.

— Там більша скупченість.

— У робітничих районах? Так. Зате в аристократичних — особняки й палаци, в яких живуть буквально одиниці. Отже, середньоарифметичне розміщення населення можна вважати адекватним. Просто міська територія використовується раціональніше. Поглянь — куди вже ходить тролейбус. Це ж від центру міста — космічна відстань! І так в усі боки. Тролейбуси, трамваї, каналізація, водогін, електромережа, газопровід... Чи не доцільніше будувати в центрі високі будинки з ліфтами? Набагато дешевше, та й місто б стало кращим, зібраним.

Юлія не відповіла. Проблеми міського планування її зараз мало цікавили. Була неспокійна, бо від учорашнього ранку не бачила Зореслави. Вже майже дві доби. Треба ж було, щоб у ту мить, коли вона нарешті діжда-

лася Данила, нагодувала його обідом і вони вже зовсім зібралися їхати, подзвонила Лариса. У батька стався черговий приступ. Данило повіз Юлію на своїй машині. Ящуківі було зовсім погано, от вони й забарилися. Ще добре, що саме сьогодні прибув з Праги препарат. Це просто щастя. Та, налякана застереженням свого празького друга, Юлія боялася за наслідки. Вона дала хворому лише чверть таблетки, потім, через дві години, ще стільки ж. І після цього не відходила від нього — боялася, що пелентан може викликати кровотечу й незгортання крові. Всі ці сильно діючі засоби мають свій зворотний бік.

Лише тоді, коли старому трохи покращало, вони нарешті вирушили в дорогу. Тепер Юлія дрімала. Адже минула ніч майже не спала — все ждала ранку, що мав подарувати їй зустріч з Данилом. Потім радісний і неспокійний день. Нарешті ця повільна їзда по запруженому машинами шосе...

«Хай дрімає, — думав Данило. — Стомилася... Скільки тих клопотів у неї. І я, і Зореслава, і служба... Та ще й така неспокійна ця служба, коли не папірці підписуєш, а життя людське зважуєш на долоні. День у день, рік у рік... Славна моя! Хоч би нам не розлучатися більше. Аж до того дня, коли настане вічна розлука...»

Про це не хотілося думати. Колись було звик до думок про смерть як до чогось простого, буденного. Ще в перших боях на подільських ланах та перелісках, у Чернігівських партизанських лісах, у гестапівських катівнях. І коли стояв перед військовим трибуналом Першого Українського фронту. І коли злетів у повітря на Сандомирському плацдармі, і коли штурмував Бреслау... Але тепер перспектива вічного кінця лякала його. Тепер були в нього Юлія і Зореслава.

Думки снувалися повільно, він теж відчував утому, однак на сон його не хилило. Згадав сутичку з Середою. Ось обабіч шосе все плывуть і плывуть освітлені вікна. Безліч вікон. Це в одному лише районі одного міста. А в цілому Києві? А в усіх містах республіки, країни? А в нових соціалістичних селищах і селах? Скільки ж то треба дрібних кондиціонерів, щоб оживити кожне вікно, вставити в нього штучні легені, дати людям регульований клімат!

«Хто ж помиляється, — снувалася нитка думок, — я чи Середя? Він — прекрасний директор, чудова людина,

вірний друг. Це перевірено спільною роботою, життям. Коли він так вирішує, значить, інакше не може. Але і я не можу. Бо на мене дивляться з докором мільйони вікон...»

Данило щойно бачив, як мучився хворий Яшук. Як, задихаючись, хапав повітря. Лариса бігала в аптеку за кисневою подушкою. Звісно, в такому стані не допоможе й найкраще повітря. Але коли б людина дихала ним протягом усього життя? Може б, не створився у серці фатальний кисневий голод!

Старенька трофейна машина вперто посувалася вперед. Нарешті вибралися за межу міської смуги. Прогуркотів під колесами міст через Ірпінь, мигнув хутірець з поетичною назвою Мрія. Вже недалеко й до повороту на Макарів.

Уважні фари вихоплювали з темряви кілометр за кілометром, а невтомні шини підминали дорогу під себе, мов стрічку довжелезного конвейера. Про зустріч з грозою збагнули лише тоді, коли на горбатий дах лімузина ринули важкі потоки зливи. Юлія зігнула очей дрімоту. За кілька хвилин їхня машина вже мовби не їхала, а пливла по каламутній річці, що покрила шосе.

«Як на війні», — подумав Багрич.

«Як на війні», — з сумом і тугою згадала Юлія.

Лише сторонній людині могло здатися, що вони їхали мовчки. Розмова між ними тривала завжди. Коли вони були близько і коли далеко. Хай навіть мовчали їхні уста, — вони розмовляли серцями.

Розділ 7

КІНЕЦЬ І ПОЧАТОК

Іван одержав повідомлення від Верховної Ради: йому дозволено переіменити прізвище. Скільки пам'ятає себе молодий інженер, він завжди жив роздвоєним життям. Точніше, не жив, а існував. А ще точніше — співіснував. Сам із собою.

День у день у його душі нав'язливі думки затьмарювали властивий молодості оптимізм, нігілістичні погляди та анархізм змагалися з реальністю життя й потребою підкорятися законам суспільства, злочинні дії чергувалися з щиросердим каяттям, романтичні пориви й

жадоба чистого, вірного кохання поєднувалися з розбещеністю та моральним брудом.

Не тільки той сон чи видіння, коли до нього прийшов розстріляний, але незламний комкор Осадчий, але й багато чинників навколишньої дійсності — розмова з директором заводу Середою, несподівана сповідь директора, дружнє ставлення Багрича, заздирість Ігореві Гаркуші, Чабанцеві, Ларисі та іншим юнакам і дівчатам із чистим серцем та світлою душею, тягар зла, заподіяного Тамілі Голобородько, повне розчарування в таких людях, як Сохацька, Сохацький та їм подібні, довір'я, виявлене до нього заводом, і природне бажання не пошитись у дурні, довести всім, хто такий Іван, — все це поступово впливало на його поведінку. Однак боротьба протиріч у неспокійній і неврівноваженій душі тривала. До того ж нелегко було заглушати в собі звичний потяг до чарки, до приемних, безжурних хвилин, які дарував сп'янілий мозок.

У цій боротьбі з самим собою Іван був поставлений перед новим, несподіваним фактом. У «Робітничій газеті», що недавно почала виходити в Києві і яку щоденно вивішували в газетній вітрині на заводському подвір'ї, молодий інженер побачив портрет комкора Андрона Івановича Осадчого і статтю про нього. Портрет був дуже схожий на той привид, який з'явився Крокві у примарному напівзабутті. Видно, в свідомості комкорового сина далекі дитячі враження, розповіді родичів та знайомих, фотографії, які колись бачив, з'єдналися і сформувалися в єдиний, цілісний образ. Вражений і схвильований, юнак жадібно ловив очима кожне слово про Андрона Івановича, який у громадянську війну командував ескадроном славного Богунського полку, що входив до дивізії, очолюваної Миколою Щорсом, бився з петлюрівцями, білополяками, потім вчився у військовій академії і вже наприкінці свого бойового життя командував кавалерійським корпусом Червоної Армії.

Стаття принесла Івану Андроновичу не тільки радість. Поток ринули в душу сумні думки, болючі спогади. День чи два ходив мов очманілий. Тоді покликав його в партком Марко Кіндратович Грушовий.

— Читали «Робітничу»? — спитав, протираючи носовичком старомодні окуляри. І сам відповів: — Читали. По очах бачу. І догадуюся, як вам важко.

— Вже легше, — признався. — Трохи легше. Восени мені належить відпустка, я не поїду на курорт. Подамся в рідні місця. Може, знайду давні сліди...

— Найглибший слід — це той, що у серці. Признаюся, стаття відкрила мені очі. Я багато чого зрозумів у ваших настроях... Даруйте мою відвертість... Поставив себе на ваше місце... Думав...

— І що ж ви надумали? — з викликом запитав Кроква.

— Уявіть собі, Америки не відкрив. А просто прийшов до звичайнісінького висновку. До аксіоми номер один: час не стоїть на місці. Аксіоми номер два: життя рухається вперед. Номер три: людина повинна йти вгору, а не вниз. За будь-яких обставин.

Грушовий, може, й випадково, але вірно вибрав момент для розмови. Завжди задерикуватий і їжакуватий, Кроква за ці дні дуже втомився. Від роздумів, сумнівів, безсоння. Він більше не міг і не хотів протестувати. Боявся знову лишитися наодинці з собою та своїм поточним минулим.

Марко Кіндратович не був красномовцем. У розмові він звичайно вдавався не до пишних слів, а до переконливих аргументів.

— Як ви гадаєте, з якою метою газета надрукувала статтю про вашого батька?

— Щоб реабілітувати його ім'я.

— Правильно. Реабілітувати і популяризувати. Так?

— Очевидно.

— А ще для чого?

Кроква всміхнувся:

— Це вже схоже на екзамен.

— Нам доводиться складати екзамен щодня, щоднини. Кожному з нас і всім разом. Всій країні, всій нашій системі. Не бійтеся життєвих екзаменів, будьте готовим до них. Та це так, між іншим. А статтю, я гадаю, надрукували і для того, щоб вибити дошку з-під ніг.

— У мене?

— Так. І в інших. Подібних до вас. Що повисли між небом і землею. І пальцями ніг намацують хистку дошку. І балансують, як у цирку. А життя — не цирк. Треба міцно стояти на землі. Обома ногами!

Іван ждав будь-чого: співчуття, вмовлянь, переконувальних. Не ждав тільки такої атаки. Рішучої і навіть об-

винувачувальної. Та заперечувати не став. І не лише тому, що втомився. А й тому, що був спантеличений несподіваністю. Марко Кіндратович закінчив так само неждано, як і почав:

— А тепер ідіть і думайте. Тільки не чорними думками. Чорні жєніть від себе геть, Вони несуть журбу й горе. А журби й горя на світі і так аж надто багато!

Він вийняв з шухляди стола фотографію комкора Осадчого. Не ту, що була в газеті, а велику, портретного формату. Комкор стояв на повен зріст, з шаблею при боці — подарунком начдива Щорса, з чотирма бойовими орденами на френчі.

Грушовий сказав:

— Хай ця фотографія допомагає вам жити світлими думками та настроями.

— Звідкіля ви взяли її?

— Їздив у редакцію, там перєзняли. Спеціально для вас.

Кроква перевернув фото і на другому боці прочитав: «Дорогому Івану Андроновичу, синові Андрона Івановича Осадчого. Ми не знаємо Вас, але певні, що Ви будете гідним свого хороброго і чесного батька». А внизу підпис: «*Колектив редакції*».

На другий день було опубліковано наказ директора заводу про реорганізацію конструкторської справи і призначення інженера Крокви виконуючим обов'язки начальника бюро № 2. Цьому бюро доручалися особливо важливі і невідкладні роботи.

І от сьогодні ще одна знаменна подія: йому повернуто батькове прізвище. І тут у Крокви не обійшлося без вагань. Сумління шепотіло: це добре, що тобі дороге батькове ім'я. Але чому ти зневажив те ймення, яким поділилася з тобою майже чужа людина? Той далекий родич, який доброхіть замінив тобі батька та матір, урятував од загибелі, дав путівку в життя? Після довгих роздумів Іван вирішив: при обміні паспорта залишити обидва прізвища. як одне, подвійне: Кроква-Осадчий. Щоб нічого не закрєслювати у житті. Що було, те було. З пісні слова не викинеш.

Закрєслювати треба не в біографії, а в душі. Він довго спалахував огнем зненависті, протесту, болючих суперечностей. Здавалося, груди повні попелу. А може, кіптяви, сажі? Треба очистити душу. Треба глибше дихати чистим повітрям.

Згадався Леонід Потапович. Яким огидним він був тоді, після випробування кондиціонера «Весна», коли вони вийшли з кабінету директора, коли в кабінеті залишилися Середа та Багрич. Сохацький саяв од задоволення. Потирав руки. Пританцьовував:

— У них виникне конфлікт, побачите!

Наче в цьому конфлікті він, Сохацький, був кровно зацікавлений. Наче в особі Крокви міг знайти собі спільника. Хоч, правда, він, Кроква, й наговорив тоді зайвого, але це його діло, і Сохацькому до цього зась!

Іван нічого не відповів Сохацькому, але в душі поклав собі зробити все, щоб його сподівання не справилися.

Зараз думав над тим, як добитися цього. Лежав у своїй кімнаті на холостяцькій тахті, яка не раз була свідком його втіх і розчарувань. Іван дорожив дружбаю Багрича й Середи. Вона була для нього зразком щирих людських взаємин. Високих і чистих.

У коридорі почулися голоси. Ігор, Таміла. Вони обоє вступали до вузів. Здається, вступили. Принаймні ходили веселі.

Після останньої розмови з Ігорем Кроква щодня зустрічався з ним на роботі, але до старої теми вони більше не поверталися. Справу закінчено, Таміла по троху забувала про лиху пригоду, взаємини між нею та Ігорем ставали щирішими, либонь, вона кохала колишнього сапера й була щаслива.

У двері постукали, увійшов Гаркуша.

— Ну, як? — запитав, приховуючи збудження.

— У мене радість! — відповів Іван і показав фото. Ігор, не глянувши, кинув:

— А у нас горе.

— Не прийняли? — здогадався господар хати.

— Так. Тамілу.

— Не набрала балів?

— Набрала.

— Так чому ж?

— Чому? Сиділа в тюрмі. Ось чому!

Минуло кілька хвилин. Кров трохи відхлинула від Іванових очей. А то, здавалося, бризне з них замість сліз.

Не було сліз. Був сором. Сухий, пекучий. І розпач. Лютий, безсилий. І слова. Глухі, безпорадні:

— Я піду розповім усе.

— Не допоможе.

Знову між ними виріс мур. Бийся об нього дурною головою, дарма — не проб'єш.

І раптом — вибачливість чи співчуття:

— Не переживай. Таміла вирішила податися на цілину. Може, хоч туди поговор не дійде. Я поїду з нею.

— Тебе ж прийняли?!

— Ми вступали вдвох. Хоч і в різні інститути. Як же я тепер залишу її саму?

Слушно, нічого не скажеш. Яке це щастя — ясне життя. Ясне й пряме. А його, Крокву-Осадчого, й подвійне прізвище не врятує. Минуле зв'язало йому ноги, і він — як спутаний кінь: може стрибати — смішно й незграбно, але йти вперед — рівно й упевнено — вже не може. І, мабуть, не зможе ніколи!

Обхопив голову руками й похитувався на тахті, мов буйок на хвилях.

А Ігор щиро жалкував, що зопалу розповів йому прикру новину.

— Ми з Тамілою вирішили остаточно, і ти, будь ласка, забудь про це. Хто знає, де наше щастя? Може, воно якраз там, а не тут.

Голос його лунав безтурботно. Що, мовляв, бувало-му солдатіві — Ростов чи Прибалтійськ, Київ чи цілина!

— А вчитись і там будемо. Не тільки світла, що у вікні!

Хвилі-думки хитали буйок — принишклий, німий.

Складна місія випала на долю Ігоря: спочатку заспокоював Тамілу, тепер цього дивака, який накоїв стільки лиха іншим та й собі самому. А хто ж заспокоїть його, Ігоря? Після армії, після розбитого кохання він влаштувався нарешті на завод, вступив до політехнічного інституту, щоб завтра стати інженером, як Багрич, як Середа, а може, й більше. Он — у безодню неба — злинув другий радянський космонавт. Герман Титов. Зробив сімнадцять обертів довкола земної кулі! Подолав простір майже вдвое більший, ніж відстань від Землі до Місяця! А хто створив чудодійний корабель, хіба не наші радянські інженери?.. Ех, яка перспектива!.. І раптом все летить шкереберть. Та й заради чого? Невже він кохає цю балакучу дівчинку-невдаху? Та це зрештою другорядне питання. Найперше —

він її друг. А друга в біді не кидають. Тим більше солдати. Сапери. Уявити лиш: він спокійно живе в Києві, студіює науки, а вона, маленька, беззахисна, в безлюдній пустелі...

— Ні-ні, це питання вирішене остаточно!

— Я піду й про все розповім!

— Не треба! Ти підеш і наробиш нових дурниць. Не йди нікуди. Обіцяєш?

— Яка падлюка занесла цю плітку в інститут?

— Не знаю. Колись це з'ясується. А може, й ні. Я переконував їх, доводив. Адже завод дав Тамілі позитивну характеристику, вона зрештою комсомолка. Не допомогло. Хай, кажуть, так. Хай, кажуть, халатність. Ми ні до вас, ні до неї жодних претензій не маємо. Але ж не майте й ви до нас. Ми готуємо кадри фінансових працівників. І таких, що сиділи в тюрмі, прийняти не можемо. Я їм: вона ж не винна! А вони мені все спочатку: хай так, хай не винна. Але ж... Словом, казка про білого бичка. Та все лагідно, інтелігентно. Послухаєш їх і сам починаєш вагатися. Гіпноз!

Сів біля Крокви, обняв за шию, спинив хитання.

— Я розповів Чабанцеві. Скипів! Статтю збирається писати. Комік! Стаття не допоможе. Та й не надрукують її. Коли взяти під сумнів прийом у вузи, велика каша завариться. Не скоро розсьорбаєш. Та й чи варто її варити?

Кого він заспокоював — себе чи Крокву? Несправедливість, на яку наразилася Таміла, обурила й розлютила Гаркушу. Він сперечався в деканаті, лаявся, гримав. Йому відповідали ввічливо й делікатно. Це ще більше дратувало. Чабанець запропонував виступ у пресі. Це не вдовольняло завзятого сапера. Треба діяти рішуче, негайно! Але як?

Найголовніше — виключити з гри Івана. Бо наробить халепи. До того ж даремно виявить свою причетність до справи. А її давно закрито, й питання про те, хто взяв тоді гроші, ніякого значення не має.

Чорт смикнув його зайти до Крокви. Коли проводжав Тамілу, такого наміру не мав. А от побачив знайомі двері й не стримався. Постукав, зайшов, розп'ятався. Йолоп!

Тільки тепер звернув увагу на листок, який лежав у Крокви на колінах. Треба ж було йому вдертися в таку хвилину!

— Це страшно...— шепотів блідий Кроква. — Це дуже страшно. Ось, поглянь...

І показав фотографію. Гаркуша подивився на неї, прочитав напис: «...будете гідним свого... батька». Сказав рішуче:

— Ну от — питання вичерпане. Тепер ти нікуди не підеш. Ти не можеш дискредитувати ім'я комкора Осадчого. Не маєш права!

Іван Андронович відчував себе, як у пастці. Це гірше, ніж спутаний кінь, — загнана, застукана миша.

Вихід підказав Гаркуша:

— Можливо, ти будеш потрібен. Жди мого сигналу. А без мене не смій. Обіцяєш ти мені нарешті чи ні?

Кроква пообіцяв. Гаркуша повернув йому фото, попрощався й пішов з неспокоїною душею.

А Іван жалів, що не може піти в забігайлівку й напитися до нестями. Бо нове відчуття з'явилося в нього: відчуття обов'язку. Відповідальність за світлу пам'ять людини, яка належала і йому, і всім.

Розділ 8

РИТМ ЖИТТЯ

Дебют молодого журналіста Гордія Чабанця відразу привернув до себе увагу.

Редакція не зразу підхопила ідею гнівного фейлетону. Вступ до інституту — річ, мовляв, делікатна. Тут відіграють роль багато чинників...

Проте всі заперечення впали перед навальним штурмом молодого журналіста. Мабуть, редактора газети юнацький запал Чабанця переконував більше, ніж зміст і форма фейлетону. «Фарисеїв під машкарою» було схвалено до друку.

Тоді почались муки чекання. Гордій щоранку біг до найближчого кіоска, купував комсомольську газету, розгортав... а статті не було. Так тиждень чи півтора. Дзвонив у редакцію, відповідали стереотипно: «Не знайшлося місця, мабуть, піде завтра». А завтра дебютантові муки повторювались.

Нарешті! Знайома назва жирним шрифтом розверстана аж на три рядки, вмонтовані в текст фейлетону: «Фарисеї», нижче — «під машкарою», ще нижче — «захисників моралі». Гарячково почав читати — літери

стрибали перед очима. Сів на лаву, пригладив долонею. Літери поставали на місце. Але що це? Чужі слова, чужі думки, чужі образи. У нього все було дотепно, кучеряво, приперчено крутою лайкою, а тут... Наче не долонею, а праскою хтось пройшовся по газеті, по його думках і почуттях, обчухрав їх, утрамбував...

Хотів подзвонити в редакцію, протестувати, та стримався. Видно, так заведено. Бо інакше, що робили б оті кільканадцять юнаків і дівчат, які поважно сидять за редакційними столами? Зрештою суть збережено, а це головне.

Коли через кілька хвилин Гордій читав свій і не свій твір перед аудиторією, що складалася з Таміли, Лариси та Ігоря, фейлетон видався йому дещо кращим. Наче став менш сухим і більше схожим на поданий до редакції оригінал.

Таміла заплакала. Лариса від задоволення розцвіла. Ігор намагався зберегти скепсис:

— Навряд чи допоможе...

Та незабаром всі переконалися: допомогло!

На адресу редакції посипалися звідусюди листи в оборону скривдженої дівчини. У справу втрутилися комсомольські організації, міський комітет партії. Справедливість перемогла. Гордій Чабанець тріумфував.

Численна армія цілинників так і не поповнилася двома волонтерами. Таміла та Ігор влилися в різношерсту сім'ю київського студентства.

Лариса, нібито напівбайдужа до жениха, почала вболівати душею, коли Гордій повів атаки на Городенко. Розумом дівчина вірила, що в нього чисто професійні, журналістські наміри, але серце не підкорялося розумові.

І от все з'ясувалося. Гордій обрав іншу тему. Йому здається, що він зробив добро лише Тамілі. Знав би він, яку радість, яке щастя приніс він їй, своїй нареченій!

Лариса сказала йому про це. Просто, без манівців. Про сумніви, тривоги, радість.

Гордій засміявся й повів розмову у властивій йому манері:

— Це все твої кумасі вигадують. Знічев'я.

— Які кумасі?

— Та вже ж не віндзорські, а наші, київські. Юлія Андріївна, Марія Семенівна...

- Неправда. Я сама...
 - Сама, але під їхнім впливом.
 - Вони чудові подруги!
 - Так, але надто досвідчені. А надмірний досвід породжує консерватизм.
 - Не чіпляйся до моїх друзів, вони ні в чому не винні. Пильнуй краще своїх.
 - «Скажи мені, хто твої друзі, і я скажу тобі, хто ти». Так? Ти це хотіла сказати?
 - Я хотіла сказати те, що сказала.
 - А може, ти скажеш, кому належить процитований мною афоризм?
 - Народові. Це стародавній народний вислів.
 - Двійка, товаришу філолог.
- Він завжди вмів отак зненацька втягти Ларису в свою гру. Не думаючи, вона кинула:
- Тоді... це Арістотель!
 - Ще одна двійка, дитинко моя.
 - Не мороч голову!
 - Автором вищезазначеного афоризму, про що варто б знати майбутньому філологу, є не хто інший, як творець «Дон-Кіхота» й «Повчальних новел».
 - Сервантес?
 - Мігель де Сервантес Сааведра.
 - Брешеш!
 - Парі?
 - Вигадник! Всезнайка! Кібернетична машина!
 - Тепер двійка з поведінки.
 - Милій!..
 - Оце інше. Ставлю п'ять.

Закінчувався серпень. Не цвів бузок і каштани, не співали солов'ї, не кували зозулі. Звечоріло. Зорі, зриваючись з холодного космосу, падали на теплу землю. На землі стояли юнак і дівчина й щасливо, не ховаючись ні від зір, ні від людей, цілувалися.

Іван дотримав слова: до Таміліної справи не втручався. Коли ж питання було розв'язане, тоді, не чекаючи Ігоревих настанов, поклав собі дізнатися, хто скаламутив воду. Звідки в інституті довідалися про непорозуміння в біографії Голобородько?

Не знав, з якого боку розпочати. Інтуїція відразу підказала: Сохацький. Але ж це була тільки інтуїція.

Логіка відкидала подібне припущення: у Сохацького ніколи не було конфліктів з Тамілою, про причетність до цієї справи його, Крокви-Осадчого, Леонід Потапович не знав; до Ігоря Гаркуші ставився прихильно. То чому ж, з якою метою?

Для Івана це питання не було пусте. Кроква-Осадчий почував себе так, наче переніс довгу й тяжку хворобу. Після одужання йому хотілося просвітити рентгеном своє середовище, щоб не було рецидивів.

Допоміг випадок. Наприкінці робочого дня в другому конструкторському подзвонив телефон. До телефона просили інженера Сохацького. У трубці бринів чоловічий голос приемного тембру. Сохацького вже не було; він відпросився з роботи на годину раніше — подався до юридичної консультації. Річ відома: розлучення з невірною дружиною, стягнення експропрійованого майна.

Між Кроквою-Осадчим та приемним чоловічим голо-сом відбувся такий діалог:

— Леоніда Потаповича нема. Хто питає його?

— Це з одного інституту.

Здогад блиснув у голові Івана Андроновича:

— З фінансово-економічного?

— Так. А з ким маю честь?

— Я найближчий співробітник Леоніда Потаповича. Що передати йому?

— Передайте, будь ласка, хай подзвонить до нас в інститут.

— Кому?

— Він знає!

Оце й усе. Так сумніви розвіялися швент. Певен був, що це нитка, яка доведе до клубка.

Тепер можна було говорити з Сохацьким. Передати йому прохання невідомого. «Він знає!» Побачимо — знає чи ні?

Завтра неділя. Ждати понеділка? Надто довго. Та й говорити на таку тему в службовій обстановці важче. Даси, скажімо, ляпаса — знатиме весь завод. А дома — зовсім інше.

В неділю вранці Ігор і Таміла кликали його на пляж. Минали останні дні літа, стояла сонячна година, кияни юрбами сунули до Дніпра. Подався до ріки з рибальським причандаллям і другий Кроквин сусід — Черногуз. Та Іван виявив стійкість і залишився дома. У нього, мовляв, термінове креслення.

Поснідавши всухом'ять — невеселі холостяцькі гаразди! — поїхав на Пушкінську. Адресу Сохацького знав добре: не раз і не два з антикварного мешкання Леоніда Потаповича вирушали на прогулянки до Дніпра та в приміські ліси.

Відчинив йому сам господар. Веселий, збуджений. Шепнув у коридорі:

— Лідочка повернулася.

Іван Андронович мало не кинувся навтьоки, та пізно. Сохацький міцно тримав його за руку, ведучи напівтемним коридором. З бічної кімнатки визирнуло порите зморшками обличчя старої Сохацької. По зморшках стікали сльози. Ще б пак! Було від чого заплакати: ненависна розпутниця знову господарювала в хаті.

Лідія зустріла гостя, як вельможна принцеса. Одягнута була в легкий пеньюар — рожевий шовк і білі мережива, в рожевих пантофлях, облямованих білим кролячим пухом. Широ зраділа:

— От чудово! Тепер, коли ми з цапиком помирились, нам не вистачало тільки вас.

Це був цинізм, доведений до апогею. Іван мимоволі знітився. А дурнуватий цап теж, здається, радів:

— Справді, справді. Це дуже добре. Це досконало! В такий радісний день можна б і пляшечку вихилити. Я зараз, гастроном недалеко.

— Стривайте! — тепер вже Кроква тримав за руку Сохацького. — Не треба. Я на хвилинку, в справі!

Хриплий голос гостя, його неприховане хвилювання спинили гарячкову діяльність господаря.

— Слухаю вас.

— Я прийшов сказати, що вам дзвонили. З фінансово-економічного інституту.

— Доцент Ступак?

— Він не назвав себе.

— Ну й дуже добре. Він себе не назвав, а ви забули мені передати. Адже так?

— Ні, я передаю вам.

— А я не чую. Лідочко, ти посвідчиш, що я оглух.

Кроква-Осадчий скипів:

— Нашкодили, а тепер — в куці?

Сохацький добродушно всміхнувся:

— Хто нашкодив, я? Лідусю, ти чуєш?

Лідочка недбало сиділа в кріслі. Поли пеньюара розсунулися, гола нога виднілася далеко вище коліна. Іван відвернув очі. Сказав люто:

— Не клейте дурня! Навіщо ви обмовили Тамілу Голобородько?

— Не обмовляв, а сповістив правду. Моему другові Ступакові. Це мій давній приятель, він був начальником фінансової частини штабу дивізії, в якій я служив. Великодушна людина!

— Оце він і є «фарисей під машкарою»?

— Вигадка новоспеченого газетяра! Та, власне, чим ви стурбовані? Адже все, здається, скінчилося благополучно. Хіба, може, виженуть Ступака? Так йому й треба. Хай не буде легковірний.

— Вас би вигнати...

— Надто різко, Іване Андроновичу. А зрештою я й забув: адже ви бунтар, протестант, «совість епохи». Де ж ваші колишні переконання, мій вірний друже?..

Отут би й дати ляпаса. Та не зміг. Не злякався, не спасував, ні, стало гидко. Не хотілося бруднити руки. А Сохацький розцінив раптову паузу як свій моральний виграш. З апломбом говорив:

— Я добра вашій Голобородько зичив, якщо хочете знати. Дбав про її майбутнє. Коли вона на невеликій сумі спіткнулася, то що ж буде далі? Скінчить інститут, доручать їй велику фінансову установу, може й банк... З мільйонами купюр, які, знаєте, шелестять, ваблять, спокушають...

— От би мені таку установу,—граючи голою ногою, кинула Сохацька.— Я зуміла б скористатися...

— І погоріла б, як твій Цареградський,— несподівано визвірився Леонід Потапович.

— Цареградський — дурень,— спокійно відмовила безтурботна жінка.— Красти виручку з концертів — дешевина! Хай покукурікає за ґратами, може, набереться розуму. І забудемо про нього, правда?

Сохацький мовчав. Блідий, роздавлений. Лідія підвелася:

— Що, любий цапику, ти роздумуєш? Може, мені ще раз змінити адресу? Я миттю.

Вона одним помахом скинула на підлогу пеньюар і стояла в мереживній вогнисто-червоній сорочці. Чарівна, принадна. Що не думай, що не кажи про неї, а очі відірвати важко. Сохацький здався:

— Не треба, Лідочко, при людях...

Вона топтала його нещадно:

— Кого мені соромитись, Крокву? Він бачив мене і без сорочки. Я хочу сказати: в купальнику. Правда ж?

Леонід Потапович вже ні думати, ні говорити не міг. Безтямними очима дивився на її довгі, стрункі ноги, вродливе обличчя. Усміхнене, принаadne, цинічне.

— То що мені — одягатися і йти?

— Ні-ні... Боронь боже!.. Я не згадаю про нього більше ніколи... Клянуся!..

— От і добре. Подай мені пеньюар.

Леонід Потапович нахилився, припав їй до ніг і заривав.

Кроква-Осадчий прожогом вибіг на вулицю. Там ходили люди, шуміли дерева, світило сонце. А він нічого не бачив, крім вогнисто-червоної сорочки і п'яного отруйного тіла. Навіщо вона повернулася? Правда, не до нього, до чоловіка, але це все одно. Повернулася в їхнє замкнуте коло. І чіплятиметься, спокушатиме, не дасть спокою. Від нудьги, від розбещеності, від презирства до осоружного нелюба...

Він тікав підтюпцем все далі й далі, наче вона бігла навздогін.

Розділ 9

СТАРІ СОЛДАТИ

Данило пролежав у Макарові близько двох тижнів.

У нього був звичайний серцевий приступ. Перевтома. Треба відпочити, підлікуватися. Найкраще — санаторій. Та Данило і чути про це не хотів. Стільки часу проїздив, прозасідав, не приносячи користі заводові, а тепер — на курорт? Ні-ні, нізащо.

Відчував у собі здатність працювати, боротися, перемогати. Адже він більше як на десять років молодший і за Середу, і за Грушового, і за метушливого, енергійного Сохацького... Рано ще в німечні старики записуватися, рано!

Багрич мав би моральне право на відпустку, коли б його давня мрія здійснилася до кінця. Та цього ще не сталося. Поїздка до Сполучених Штатів Америки ще раз переконала його, що проблема кондиціювання повітря невідкладна, злободенна, життєво необхідна.

Як інженер, Багрич в Америці побачив багато цікавого. Він не належав до людей, що ладні плазувати

перед блискучими вітринами Парижа чи Нью-Йорка, що сліпнуть від сяйва реклам на Єлісейських Полях чи Бродвеї. В Нью-Йорку він побачив різкі, непримиренні контрасти, розкоші і злидні, хмарочоси і трущоби, забиті крамом вітрини Бродвею та П'ятої авеню і смердючі клоаки Гарлему, Бауера, Даунтауну. Але це не штовхнуло його до іншої крайності: до заперечення значних досягнень американської техніки. Особливо — побутової.

Подобалась Багричу велика кількість автомашин — гарних, зручних, обладнаних потужною радіоапаратурою і навіть телевізорами, зразково впорядковані автостради, численні мости і тунелі, дешеві придорожні ресторани, бари, мотелі, де гість почуває себе добре й зручно, як дома. В магазинах вражала велика кількість недорогого одягу й взуття — продукція хімічної промисловості.

Багато цікавого помітив у будівельній техніці, особливо при спорудженні хмарочосів: нові синтетичні будівельні матеріали, чіткий графік постачання ними об'єктів, де монтування йшло швидкісно й ритмічно — за допомогою потужних ліфтів.

Та справжні заздрощі викликала у Багрича запроваджувана повсюдно система кондиціонування повітря. Її покликали до життя велике скупчення людей та закони конкуренції: хто відвідуватиме універмаг, ресторан, готель чи кінотеатр без кондиціонерів, коли поряд є такі ж установи чи підприємства, забезпечені чудовим освіженим і зволженим повітрям?..

І все ж, міркував Багрич, якщо приватні підприємці затрачають величезні кошти, щоб, хочуть вони цього чи ні, дати людям можливість нормально дихати в умовах великих міст, то ми при плановому будівництві не можемо, не маємо права відставати в цій справі на цілі десятиріччя. Індивідуальні кондиціонери типу «Весна» — це лише перші ластівки. Ті, які ще не роблять справжньої весни.

Він вирішив боротися за свою ідею до кінця. Тому вмовляння Юлії покинути все й негайно виїхати в санаторій, хоч би в те ж саме «Гірське повітря», під опіку мудрої і чуйної Галини Назарівни, не мали успіху. Данило Денисович запевняв, що почуває себе краще і за день-два вийде на роботу.

Юлія вдалася за допомогою до Степана Гавриловича. Але саме тепер директор заводу нічого вдіяти не міг. Усяку спробу послати його на лікування Багрич міг би розцінити як бажання Середи уникнути двобою, усунути хоч на деякий час свого опонента.

Серета попросив Грушового зробити спробу вплинути на непохитного Багрича, хоч в успіх цієї місії не вірив. Добре знав Данила. Вже не один рік. Відтоді, як той перевівся з оборонного заводу, відчислений у запас. Видно, своє звільнення з армії вважав несправедливим. Ходив похмурий, самотній, шукав розради на дні пляшки. Потім взяв себе в руки. Захопився проблемою кондиціювання. Директор схвалив захоплення молодого (тоді його ще можна було вважати молодим) інженера. Завод у післявоєнні роки не визначив чітко й певно свій профіль, свою виробничу номенклатуру. Шукали й інженери, й дирекція, й планувальні органи. Особливо широка дорога шукань лежала перед конструкторським бюро. Там і став працювати колишній інженер-майор. Там і отаборився він — із своїм столом, кресленнями, тілесними й душевними ранами, бентежними мріями.

Потім захворів, і вже смертні вироки виносили йому не судді, а лікарі. Та він не виправдав лікарських діагнозів і прогнозів і став, як змушека була визнати медицина, практично здоровим. А незабаром познайомив директора з чарівною дружиною. Потім — через дружин — Серета та Багрич зблизились і навіть здружились. Тепер їхня дружба проходила випробування.

Знаючи впертість Багрича і через це не вірячи в успіх Марка Кіндратовича, Степан Гаврилович шукав іншого виходу з становища. І, здається, знайшов його.

Марко Кіндратович приїхав до Макарова разом з Юлією на директорській «Волзі». Йому нелегко було вирватись з міста. На заводі розгорнулося обговорення проекту нової Програми партії, і секретареві парткомітету вистачало турбот. Він інструктував пропагандистів, перевіряв їхні знання і розуміння важливого партійного документа, радив обговорення Програми поєднувати з боротьбою за виконання виробничих планів. Нарешті, сам проводив бесіди в цехах та їздив на численні наради в районний та міський комітети партії.

До Макарова прибули в тихе серпневе надвечір'я. Літо кінчалось, спека більше не повернулася, але дні стояли

сонячні, теплі. Зате вночі термометр падав до плюс десяти. Вода в невеликих ріках та ставках вихолола, купальний сезон закінчився. Купалися лише хлопчаки-підлітки та завзяті спортсмени.

Проїжджаючи з Грушовим повз річку Здвиг, Юлія з подивом помітила на березі занепокоеного Семена Полікарповича, батька Марії Семенівни. Старий тримав у руці рушника, закликаючи когось вийти з води. Та плавець не слухався. Він вперто плив проти течії, широко розмахуючи руками. Юлія відразу вгадала в ньому свого шаленого Данька.

Попросила спинити машину, пішла до берега, Грушовий за нею. Так, плаває Багрич. І нічого дивного в цьому немає. Він завжди був прихильником варварського методу лікування: або пан, або пропав. Відчувши себе трохи краще, вирішив довести передусім самому собі, а вже потім Юлії і всім іншим, що нічого, власне, не сталося, що всі його хвороби — звичайнісіньке непорозуміння.

Марко Кіндратович готувався до зустрічі, радився з Середою, розпитував по дорозі Юлію, словом, приїхав у всеозброєнні. Та зараз відчув, що аргументи, якими озброївся, зайві. Багрич на рішучу вимогу дружини вискочив на берег, задоволено регочучи, і в довершення цього кричущого порушення лікувального режиму зробив на руках стойку, мов пустотливий школяр.

— Що ти робиш, божевільний? — кричала Юлія, а Данило, сміючись, стрибав на одній нозі, вибиваючи з вуха воду.

На цьому, власне, і скінчилася місія Марка Кіндратовича. Вони повечеряли медом та свіжим козиним молоком. Грушовий познайомився з Зореславою, яка привітно всміхнулася гостю, і вдвох з шофером подався назад до Києва. Про мету свого приїзду навіть не натякнув.

Наступного ж ранку Данило Багрич на старенькому «опель-капітані» відвіз дружину в поліклініку, а сам поїхав на завод.

Знову знайомий кабінет з парусиновими шторами. Нема тільки райдуги над кронами дерев і кондиціонера у вікні. Вже й шибку нову вставлено, так що й сліду не лишилося.

Багрич подумав: «Отак і в душі директоровій погасла,

мабуть, райдуга». Глянув уважніше: сивина на скронях, обвислі щоки, бляклі очі. Старість!..

Середа здоровою долонею тер оцупки скалічених пальців. Глянув на Багрича, на Крокву-Осадчого. Тепер вони були втрюх. Четвертий учасник попередньої розмови, Сохацький, попросив відпустку й подався в Крим — раювати з поновленою в колишніх правах дружиною. Перед від'їздом бачився з Кроквою й принизливо ірсовив забути всі непорозуміння, а головне — не сходитись більше з Лідочкою. Ще мав надію зліпити своє жалюгідне кубельце.

Іван з хвилюванням ждав дальшого розвитку подій у взаєминах Середи та Багрича. Зваживши всі обставини, твердо вирішив під час розмови підтримати Данила Денисовича. Справа не лише в особистих симпатіях. Робота на спорудженні Палацу спорту втягла його в орбіту проблеми кондиціювання. Для нього, ще таки молодого інженера, адже йому не сповнилося й тридцяти, це питання являло значний технічний інтерес. У всіх можливих варіантах.

Він ждав грози. Та гроза прошуміла і відгула за ці дні директорових роздумів і шукань.

— Я багато думав після нашої останньої розмови, — сказав Середа. — Їздив на Нивки, в Дарницю, на нові житлові масиви. Радився з будівельниками. Ще раз переконався: час уже ставити на порядок денний питання комплексного вирішення технічних і практичних завдань кондиціювання. Будівельники таку пропозицію підтримують. Та життя ставить перед нашим підприємством інші, нагальніші вимоги. Ще десять років тому ми постачали обладнанням кілька заводів та наукових установ республіки. Потім до числа наших замовців приєдналися заводи Уралу й Сибіру. А тепер географія нашого постачання пролягає від Індії до Куби. Ось... — Він перегорнув сторінки настільного календаря, геть пописані дрібними, як мак, літерами й цифрами. Цей календар був добре знайомий Крокві з часу їхньої одвертої розмови. Після тієї розмови Іван зустрів у провулку Лідію Сохацьку. Вона брехала йому про свою вагітність. А тепер знову з Сохацьким у Криму. Певне, там заведе собі нового коханця. Кроква-Осадчий вловив себе на тому, що згубив нитку директорових роздумів, заглибившись у спогади — нецікаві й невеселі. Уважніше почав слухати Степана Гавриловича.

Той розвивав свою думку:

— Ми старіємо, а масштаби перед нами, горизонти все ширші й ширші. Ви користуєтеся Київським метро?

— Там непогана кондиційна система,— відповів Багрич, здогадавшись, чому поставив таке запитання директор, який хоч і старіє, але горизонти бачить.

Кроква-Осадчий так і не зміг схопити, що хотів сказати Середа.

А Багрич сприймав не стільки слова й думки Середи, скільки його настрій. Він був зараз як чутлива антена. Підсвідомо радів, що вони з Середою знову працюють на однакових радіохвилях.

— Так, система гарна. Хоч монтаж її влетів у копійчину. Але досвід вони набули чималий. Дуже цінний. Більший, ніж ми з вами на будівництві Палацу спорту. Чи не так?

— Гадаю, що так,— погодився Данило Денисович.

— Ви згодні з нами? — запитав Середа Крокву-Осадчого.

Іван уточнив:

— Не зовсім. Палац спорту мені особисто дав величезний досвід. Негативний. Коли б таке провітрювання було на станціях метро, як у фойє палацу, люди не мали б чим дихати. До того ж у Палаці спорту аміачна система охолодження, а це значно спрощує діло.

Середа встав, підійшов до вікна. Він не міг довго сидіти на місці.

— Уявіть собі, — сказав, дивлячись у вікно, — що в багатьох вугільних шахтах Донбасу провітрювання ведеться методами царя Гороха. Особливо в шахтах глибинних розробок. Там у бічних забоях температура сягає тридцяти градусів. Люди працюють в касках і чунях. Наш завод має одержати замовлення на шахтне обладнання. От би поїхати комусь на Донбас та на місці вивчити досвід. І негативний, і позитивний. Цей досвід згодився б колись і в будівництві громадських споруд та житлових районів. Як ви гадаєте?

Багрич до кінця зрозумів тепер заклопотаного директора: безпосередньо приступити до проектування кондиціонерів завод не може — це ще передчасно. Степан Гаврилович дає драбинку, по якій колись можна буде піднятися вгору.

— Я ладен виїхати в Донбас,— повідомив директора Багрич.

— А здоров'я?

— Можу сказати вам те, що заявив колись кореспондентам газет Марк Твен: чутки про мою смерть дещо перебільшені.

Обидва засміялися. Старі друзі, старі солдати. Обом було приємно, що конфлікт між ними так і не виник. І не може виникнути. Надто близькими були їхні погляди у великому, щоб розійтися в малому.

Кроква-Осадчий запитав:

— А мені можна з Данилом Денисовичем?

Середа чекав цієї пропозиції. Він бажав зацікавити Багрича, але боявся посилати у відрядження його самого. Припускав, що Юлія Андріївна дещо перебільшує, особливо коли одержав інформацію з уст Грушового, який повернувся з Макарова. Та все ж... Поїздка не з легких.

Відповів дипломатично:

— Це залежить від Данила Денисовича.

В інтонації Середи Багрич відчув згоду. А сам відмовляти Крокві не хотів. Навіщо відштовхувати людину, яка хоче й може працювати.

— Либонь, роботи вистачить на двох.

— І я так гадаю,— резюмував директор.

Йому хотілося поговорити з Багричем наодинці, але залишитися не запропонував. Вийшло б не зовсім етично щодо Крокви-Осадчого. Іван міг подумати, що директор дає якісь настанови за його спиною.

Попрощалися сухо, по-діловому. Тільки, може, стисли долоні один одному трохи міцніше, ніж завжди.

Розділ 10

СВІТЛИЙ ГОРИЗОНТ

Гордій і Лариса полюбляли нічні розмови. Він ще підлітком у своїй Веселій Балці духмяними степовими ночами — від весни до осені — ніколи не спав у хаті. Під повіткою, на простеленому рядні, інколи вкриваючись шорсткою батьківською шинеллю. Запах солдатського поту та ядучої махорки, який пройняв шинелю аж до останньої нитки, був такий цупкий і міцний, що перебити його не могли ні пряний дух споришу, ні гіркий, мов степова посуха, полин, який цілими пралісами буяв на околицях села. Приятелювала і вона з ніччю в той скрушний

для себе час, коли на її юну й недосвідчену голову звалилося три несподіваних лиха: материна смерть, Геннадієва зрада, батькова ганьба. Живучи в студентському гуртожитку, добровільна вигнанка з рідного дому мучилася виснажливим безсонням, і тільки нічне вікно з його тишею та прохолодою дарувало їй заспокоєння та зрештою й відпочинок. П'янка травнева ніч з'єднала її долю з долею Гордія Чабанця, і відтоді обое вони, не умовляючись, зустрічалися для розмов, суперечок та поцілунків під зоряним шатром ночі.

Сьогодні Гордій вже викурив четверту сигарету, а Лариса й досі не вийшла. Видно, втомившись, заснула. День був клопітний і хвилюючий для них обох. Спочатку вони поїхали аж у Печерський район, у міський Палац одруження, й подали заяву про реєстрацію шлюбу. Потім у ювелірній крамниці на Хрещатику придбали обручки. Золоті. Ця покупка поглинула Ларисину стипендію та Гордіїв гонорар за фейлетон у молодіжній газеті. На решту грошей, які мали при собі, справили удвох заручини в невеличкому ресторані, що, мов пташине гніздо, притулювся на наддніпрянській кручі.

Отже, попередні формальності залагоджено. За два тижні — весілля. Двадцять сьомого серпня, в середу, о пів на п'яту, якраз наприкінці робочого дня. Час зручний — від шлюбу прямо на весільну вечерю.

Ще два тижні, і він, Гордій Чабанець, — жоната людина! Здасть дипломну роботу — і в широкий світ. Однак тема дипломної ще не визначена, доведеться просити відстрочку. Безглуздий випадок в операційній підступно вибив його з сідла.

Гордій, в усьому витриманий і спокійний, внутрішньо червонів при згадці про цю подію. І як воно сталося? Хай би він справді, як деколи кепкує з нього Лариса, був героєм лише на словах, а полохливим і слабодухим на ділі. Але ж це не так! Позаду на його недовгому життєвому шляху прекрасна школа витримки і гарту — служба на морському флоті.

Недовгий життєвий шлях... Чи справді недовгий? Все на світі відносне. Він майже удвоє молодший за Багрича, який став для нього наче еталоном справжньої людини. Це вірно. Але вірно й те, що в його роки і Пушкін, і Лермонтов, і Шевченко вже були геніальними поетами; в його роки Павло Корчагін вже пройшов довгий шлях боротьби й горіння; в його роки Микола Щорс, комендант

Київського військового гарнізону, легендарний командир дивізії, вже поліг смертю хоробрих за революцію, за владу Рад. Адже прожив Гордій не більше не менше — чверть віку. І ще нічого путнього не зробив!

Чіпка пам'ять вихоплювала з бездонних комор минулого все нові докази, факти, імена. Так-так, у його роки Карл Маркс видав у Парижі «Німецько-французький щорічник», Микола Добролюбов помер, ставши перед цим ідейним вождем передової громадськості Росії, Володимир Ілліч Ульянов-Ленін організував петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу»... В його роки Рафаель Санті написав кількадесят безсмертних полотен, Ісаак Ньютон очолив кафедру математики Кембріджського університету, Христо Бетев став автором визнаних революційних поезій, готував до походу свою трагічну чоту. В його роки... Клята ерудиція! Тепер вона стала йому поперек горла, тисла на нього авторитетом століть, готова роздавити дощенту. Тут Гордій запротестував. А війна, а руїна, а морський флот, а навчання в університеті? Але бісова пам'ять знову нагадувала, що у всіх великих людей життя було важке, складне, многотрудне, і все ж вони зробили в його віці он скільки, а він таки справді нічого. Фейлетон брати до уваги не варто... А зрештою чому не варто? Те, що його в редакції підправили? Так за це ж вони гроші одержують. А от громадський резонанс фейлетону — це вже неабищо. Це — перемога.

І все ж — чому його, моряка, бувальця, який переносив такі шторми, від яких, здавалося, всі нутрощі відірвуться, раптом так занудило від видовища, яке спокійно переносять блідолиці жінки?

Він згадав операцію, розпанахану грудну клітку, скривавлене, конвульсивне серце, але тепер ця картина видалася йому звичайною і звичною. Видно, вся річ у тому, що він психологічно не підготував себе до споглядання кривавого мистецтва хірургів. Думав лише про те, як потрапити в операційну палату, а про те, що буде там, і гадки не мав.

Піти знову? Спробувати ще раз? Ні! Його лякали і сумні очі Поліни Сидорівни, і ревливий неспокій Лариси. Доведеться змиритися з першою невдачею. Але зробити з неї повчальні висновки.

В темряві намацав тверду обручку на підмізинному гальці правої руки. Така сама золота обручка є на

пальці у Лариси. Згадка про це гріла й бадзьорила. Боже милосердний, що він робив би, коли б сьогодні Лариса заручилася не з ним, Гордієм, а з кимось іншим? Ну хоч би з оцим зизооким, неврівноваженим Кроквою, чи Осадчим, чи як там його!..

Певне, від самого лише припущення очі й кулаки Чабанця налилися кров'ю, та цього поночі ніхто не бачив.

Лариса... З певного дня це ім'я з-поміж сотень інших жіночих стало для нього найкращим, наймилозвучнішим, найдорожчим.

Лариса... Ця дівчина, звичайна земна дівчина, з її тривогами, клопатами, неспокоєм, для нього не просто людина, а чарівна істота, кумир, божество, мрія...

Хай він нічим не виказує своїх переживань, але ж це так. Старомодно це? Ні. Принизливо для нього як для чоловіка? Ніскільки. Свідчить про його капітуляцію, втрату незалежності, полон, безвихідь, рабство? Аж ніяк! Старомодне не саме почуття, а всі оці уявлення про нього. А почуття — вічне і чисте — палахкотить і світить, як маяк морякові, дороговказ мандрівникові, сяюча ранкова зірниця закоханим серцям.

Серце... Закохане серце... І піднятий над ним скальпель... Як часто так буває в житті. І не лише в операційній палаті. Однак не треба про це. Не треба!

Ти спиш, кохана? Спи! А я стоятиму на чатах, сторожко й недрімливо оберігаючи твій сон, твій спокій, твоє серце. Ждучи твого пробудження. Як цей сад, ця земля, це небо ждуть пробудження сонця.

Та Лариса не спала. Сказавши «на добраніч» батькові, який завдяки піклуванню Юлії Андріївни почував себе дещо краще, дівчина пішла в свою кімнату, лягла в ліжку й чекала, доки скригнуть сінешні двері й на веранду вийде Гордій. Дочекалася, почувала і скрип дверей, і ритм його кроків, але не схопилася відразу, не вибігла, а лежала й мріяла. Хай трохи подожде. Хай-но вона збереться з думками. Сьогодні ж бо такий день!

Ще два тижні... Раз, два, три, чотири... чотирнадцять днів. Так мало і так неймовірно багато! Скільки подій може статися за чотирнадцять днів, ба навіть за чотирнадцять годин!

Та навіщо думати про таке? Про можливість розлуки чи іншого лиха. Краще думати про щастя. Думати й мріяти. Про те, чого стільки чекає.

Добре, що вона випадково прочитала той Геннадіїв лист. Якби не це... Адже вона йому безмежно вірила. І він міг добитися свого. А потім... все одно виявилася б його підлотна суть, але вже було б пізно... Зустрівся б їй Гордій, а вона вже — ні дівчина, ні вдова... Мабуть, Гордій зрозумів би й прости́в. Але як важко було б їй признатися...

Мине два тижні, і в це ліжко поряд з нею ляже він — степовик, чорноморець. Її чоловік, її володар, її доля. Як воно станеться у них? Якою вона буде, ота сотні разів пережита у мріях, радісна і болісна перша шлюбна ніч?..

А може, не ждати двох тижнів? Може, побажати, захотіти, думкою покликати Гордія — і він почує, відгукнеться, прийде?.. Тихцем, у її дівочу кімнату, в її цютливе ліжко?

Хай би прийшов... Хай би сталося... Зараз, цієї ночі!

Та знову на думку приходять Геннадій. Холодний острах проймає розпалене тіло дівчини. Він впинається в серце, мов ніж, мов скальпель. А що, коли вона втрапить Гордія? А що, коли й він, як Геннадій?.. Ні, ніколи! Нема для цього ніякої причини. Той хотів одружитися з нею заради розрахунку. Щоб стати власником Ящуківського будинку, садиби. А Гордій першою умовою поставив: цілком передати будинок університетові. Щоб ніхто не подумав про нього, комсомольця, майбутнього журналіста, що він користолюбець. Суперниця? О, як вона перелякалася, коли Гордій заходився коло лікарки Городенко. Але й це, на щастя, минуло. Він сам перемінив тему дипломної, сам просив Ларису подати заяву про шлюб. Ні-ні, нічого загрозливого нема! Сьогодні нема. А завтра? Післязавтра? Через довгих чотирнадцять днів і ночей?

Лариса схоплюється і, розігнавши запаморочливі мрії, спокусливі думки, наївну спробу випробувати терпець нареченого, квапливо одягає перше-ліпше платтячко й вибігає на ганок.

І ось вони стоять удвох — проти саду, проти сузір'їв, проти всесвіту. Притулились одне до одного, тремтять. Здається, наче з глибин землі, від найтонших корінців, які невтомними розвідниками пронизують ґрунт, підіймається і сповняє тіла закоханих одвічна життєдайна жага боротьби, існування, продовження роду. Важко втримати себе від запаморочливої споконвічної спокуси

юнакові на двадцять шостому й дівчині на двадцять третьому році життя. Вони тамують п'ягливу хвилю, що збурює їхню плоть, сушить серце, гасить розум... Вони линуть поглядами до знайомих з дитинства зірок, не так милуючись ними, як волаючи до них про допомогу, про порятунок. Гордій стискає вузьку долоню коханої і відчуває на одному з пальців нове, чого не було ще вчора,— золотий перстень-обручку. Ще мить — і її пальці на його руці, на його обручці. Хто знає, може, чужу дівчину підняв би на руки очамрілий від жаги моряк і поніс у нестямі чи в чепурну кімнату, чи в росяний сад. Це був би злочин, нечесна крадіжка, про яку завтра широко жалів би. Але ще більше шкодував би він, обікравши самого себе. Це вже не злочин, а безглуздя!

Гордій знесилено сідає на поріг веранди й садовить кохану біля себе. Ганок ще пахне олійними фарбами, стійкий же цей нестерпно гострий запах, неспроможні витравити його ні час, ні цілюще садове повітря. І Гордієві здається, що це дратує ніздрі гнітючий запах буденщини, яка, проте, ніколи не заманить ні його, ні Ларису в свої липкі тенета. Ні, ні і ні! В степи, в моря, в міжпланетні простори проляже їхній спільний шлях, де свище вітер гучних безмеж, де падають зоряні дощі, де дні рівнозначні епохам, а люди рівносильні титанам.

— Тобі не холодно? — питає він кохану.

— Ні,— відповідає вона.

— А чому ж ти тремтиш?

— А ти?

Гордій не встигає відповісти. Зірка спалахує над ними і креслить довгу срібну смугу по небосхилу.

— Вона вмерла? — питає дівчина.

— Так,— відповідає.— Вона вмерла для нас, для нашого щастя. Щоб освітити нам горизонт!

Розділ 11

ПРОЩАЙ, МРІЄ!

Про заручення Лариси й Гордія Кроква-Осадчий дізнався від Багрича. Випадково. Минуло кілька днів після розмови з директором заводу про поїздку в Донбас, і от сьогодні, наприкінці робочого дня, коли вони закінчили вивчення схем шахтної вентиляції в різ-

них вугільних басейнах країни, Іван запитав свого старшого товариша про дату виїзду. Данило Денисович відповів, що треба ще бодай тиждень на ознайомлення з системами шахтної вентиляції в деяких зарубіжних країнах, зокрема в Бельгії, Франції та Західній Німеччині. Роздобути такі матеріали йому пообіцяли в міському Будинку техніки. Все може ускладнитись тим, що частина літератури буде, певне, французькою мовою, а її ні Багрич, ні Кроква не знають. Доведеться скористатися з послуг перекладача. На це потрібні додаткові кошти і, розуміється, час.

— Відгуляємо на весіллі у Лариси та Чабанця, — закінчив Багрич, — а тоді й виїдемо.

Іван не був надміру вражений. Так чи інак він цього сподівався, чекав. Тому знайшов у собі силу вдати байдужого і спокійно відповів:

— Не обов'язково нам з вами гуляти на весіллях, коли є потреба їхати.

Багрич вловив, що ця надмірна байдужість удавана. Він чув од Юлії про якісь взаємини між молодим інженером та сірокою студенткою. Запитав теж байдуже:

— У ваші роки і не кортить на весілля?

— А мене ніхто не запрошував, — з неприхованою різкістю відповів Кроква.

Багрич вдав, що ні про що не догадується.

— Оскільки я знаю, офіційні запрошення гостям ще не розіслано. Мені відомо про заручини й майбутнє весілля тому, що молодий назвав мене своїм свідком. Так що я буду, як бачите, не тільки гостем.

— Ось чому ви зволікаєте з поїздкою.

Данило Денисович надто добре знав характер свого співрозмовника, щоб вийти з рівноваги чи образитись. Відповів розважливо:

— Я вже сказав, чому зараз не можемо їхати. Не підготовлені як слід, ми, зрештою, тільки нашкодимо. Я звик діяти у всеозброєнні. Або, як ми казали на фронті, після вивчення оперативних даних. Але й весілля річ не другорядна. Ви, наприклад, були на зоринах моєї дочки, і це для мене пам'ять на все життя. Уявляю собі, як прикро було б молодят, нашим спільним друзям, коли б ми взяли та й за два-три дні до їхнього шлюбу поїхали з Києва. Це ж не пожежа й не війна, коли треба діяти негайно. Проблема провітрювання глибинних шахт займе у нас не місяці — роки. І успіх нашої справи, повторюю,

великою мірою залежатиме від того, як ми підготуємось, озброїмось. Згодні?

Багрич не був ні психологом, ні педагогом. Але він був досвідченою й чутливою людиною. Він щиро співчував цьому не зовсім вродливому й не дуже щасливому, але здібному інженерові. Проте співчувати не означає потурати. Він прагнув перш за все викликати Крокву-Осадчого на відверту розмову.

— Сподіваюся, що ми в Донбасі й для вас шахтарочку знайдемо — моторну, карооку — й ваше весілля відгуляємо. Пора, Іване Андроновичу, пора!

Кроква насупився. Сумно пожартував:

— Казала Настя, як удасться...

«Удача залежить передусім від вас самих», — хотів сказати Багрич, але стримався. Це прозвучало б банально. Ні, відверта розмова не в'язалась. Винуваті в цьому не так вони обидва, як сама тема бесіди. — надто інтимна, слизька. Куди не ступиш — посковзнешся. Про яку шахтарочку може йти мова, коли в підстаркуватого парубка, либонь, душа стогне від болю.

З мертвої точки розмову несподівано зрушив Іван. Кинувши косий погляд на співрозмовника, Кроква-Осадчий рішуче заявив:

— Облишмо ці натяки та недомовки. Їхні заручини для мене — похорон. Не в прямому розумінні, не бійтеся, вкоротити собі віку я не збираюся. Похорон моїх надій і мрій. А раз це так, раз це сталося, то, значить, і надіятись, і мріяти годі! Я інженер, людина тверезого розрахунку. Навіщо мені креслити контури будинку, який вже повалила буря... І який ніхто ніколи відбудувати не може. Треба будувати інший будинок в іншому місці. Коли й де? Не знаю. Може, в Донбасі, може, шахтарочка. А може, ніде й ніколи. Може, моє життя так і залишиться недобудованим будинком, як сказав, здається, якийсь поет. Не завдавайте собі цим клопоту й не втішайте мене. Ви самі розумієте, що це марно.

— Так, розумію, — щиро признався Багрич.

— Чи я прийду на весілля? Не знаю. Зрештою ще невідомо, чи мене запросять. Дуже вас прошу: не робіть мені протекції. Як свідок молодого. Хай події розвиваються самопливом. Це найкраще. А я... я зумію пережити й це.

З вікна конструкторського виднілася частина колишнього пустиря, на краю якого виростили нові житлові квартали. Більшість будинків поринула в передосінню вечірню сутінь. Лише два чи три з них, відбивши сотнями вікон багряню заграву надвечірнього сонця, злилися в єдине полум'яне марево, наче охоплені могутньою пожежею. Здавалося, з палаючих вікон вириваються протуберанці вогню.

— Ось бачите,— показав на пломенисте видовище Багрич. — Буває, й збудований будинок раптом охопить пожежа. Таке я пережив під час війни. А буває й пожежа уявна. Як оця, що ми бачимо. Люди часом мають за нищівне полум'я відблиск сонячної надії.

— Ні, безнадії. Бо сонце заходить.

— Щоб завтра зійти знову. І вранці будинки палатимуть так само. Тільки з іншого боку.

— Серце не скло, Даниле Денисовичу, що тільки віддзеркалює. Серце болить.

— Знаю. Але біль минає. Як оце видовище вогню. Як усе на світі. І, коли говорити відверто, мені пора думати про захід сонця. Мені, а не вам.

Кроква-Осадчий глянув на Багрича. Сивий, блідий, капшуки під очима. Губи сухі й порепані. Очі стомлені й сумні. А в кожному погляді, кожному слові — жага життя.

— Спасибі, Даниле Денисовичу. Нічого втішного ви мені не сказали. І не могли сказати. Так само, як я вам. А все ж... більше б таких бесід відбувалося між людьми! Хай сумних, зате щирих!..

Удвох дивилися на будинки, опромінені сонячною пожежею, яка потроху згасала.

Подаючи заяву на оформлення шлюбу, Гордій назвав своїм свідком Багрича, а Лариса — Гаркушу. Багрич сприйняв це як звичайну формальність, хоч у душі був радий: цим майбутній журналіст ніби підкреслював свою повагу до старшого покоління, до людей, обпалених громами війни. Для молодого Гаркуші участь в офіційному шлюбному церемоніалі являла собою важливу й хвилюючу подію.

Коли дізнався про Гордієве одруження, то в душі позаздрив: чому Лариса й Гордій, а не Таміла й він стануть незабаром до шлюбу? У нього навіть виникла

думка: що як справити два весілля разом? Проте відразу відкинув її. Навіщо їм з Тамілою в такий знаменний день бути у когось в приймах?

До того ж перший курс інституту. І в нього, й у неї. Нове оточення, нові обов'язки, нові труднощі...

Ці думки снувалися в Ігоревій свідомості, коли він ішов на чергове побачення з Тамілою. Вони умовилися зустрітись, як і всі закохані, під годинником. Під звичайним, прозаїчним електричним годинником, який висить на розі Повітрофлотського проспекту та Громадянської вулиці, підганяючи тих, хто квапиться через масив по дорозі на Жуляни в аеропорт.

Нещодавно виник новий велетенський аеропорт на лівому березі Дніпра — біля Борисполя. Але й тут рух не зменшився. Таксі, тролейбуси, автобуси, службові й приватні автомашини, мотоцикли й моторолери, велосипеди й мотопеди, нарешті, просто пішоходи, як оце зараз Ігор, пливли двома могутніми річищами — одні з міста в аеропорт, інші — з аеропорту до міста.

Нарешті Ігор під знайомим ліхтарем. До призначеного часу ще сім хвилин, вони умовились на восьму вечора. Та ще Таміла, як усі дівчата, неодмінно запізниться хвилин на десять. Отже в нього цілих сімнадцять або й двадцять хвилин. Закурити? Доведеться. Нічого іншого не вигадаеться.

Коли запалював сірника, почув голос:

— Дозвольте припалити!

Механічно простяг руку з сигаретою, не розгледівши в сутінках, з ким має справу. Та ось знову почув:

— Пробач, не «дозвольте», а «дозволь». Адже ми перейшли на «ти».

Кроква! Осадчий! Хитається... П'яний... Ледве влучив кінцем своєї цигарки в тліючий вогник.

Ігор спочатку розлютився, та за якусь мить збагнув причину: Лариса, її весілля. Це ж Іван відчуває зараз те саме, чого зазнав він, Ігор, коли одержав звістку про одруження невірної Ірини. Хай взаємини у Крокви з Ларисою дещо інші, може, не такі близькі, як були в Ігоря з білявою лаборанткою, але хіба це має значення? Хіба серце не однаково болить за втратою?..

— Ходім! — категорично звелів Кроква.

— Куди?

— Ми з тобою перейшли на «ти», але на брудершафт не випили. Не годиться так, не годиться! Не підеш —

силоміць потягну. Я міцний, я тільки з вигляду такий плюгавий. О, вона не знає, який я міцний! Ні вона, ні її борзописець...

Іван говорив надто голосно, на них почали звертати увагу перехожі. Недалечко, проти гастроному, куди кликав Ігоря п'яний, чергував міліціонер. Треба було забрати звідси Крокву, завести в безпечне місце.

Однак Ігор не міг піти, не дочекавшись Таміли. Вона ж бо ждатиме його хтозна-скільки. Розгнівається. Що робити? Не залишити ж їй записку на асфальті, під годинником... Він оглянувся, але нікого знайомого не побачив. Будь-які спроби заспокоїти Крокву не принесли успіху. П'яний повторював без кінця одне й те ж:

— Ходімо! Кажу тобі: ходімо! Я плачу! Я частую! Я справляю похорон...

Довкола них вже почали збиратися цікаві. В їхній бік поглядав міліціонер. Так ні сіло ні впало опинишся у витверезнику.

Гаркуша твердо сказав:

— Гаразд, ходімо. До Таміли. У неї є коньяк. П'ять зірок. Я знаю.

Коньяку в Таміли не було, та це нічого не важило. Основне — відвести Крокву-Осадчого від небезпеки. Ігор сподівався ввіймати й другого зайця: ідучи назустріч коханій, здібати її.

Так і сталося. Дівчина першою побачила їх, коли вони, міцно обнявшись, вибиралися з гурту цікавих. На щастя, міліціонер належав або до апатичних, або до досвідчених охоронців порядку: не вступав у свої права, доки порушення громадського спокою не набуло загрозливої форми. Таміла підійшла впритул.

— Що з вами? — спитала тривожно. — Куди ви?

— До тебе, — спокійно відповів Гаркуша. — Допоможи!

Тоді вона збагнула все: що Ігор тверезий, що Іванові потрібна допомога, що їхнє побачення й поїздка на схили Дніпра під загрозою. Та раз Ігор просить...

Завели Крокву-Осадчого не до неї, а до його власної кімнати. Поклали на тахту. Він не протестував і не лаявся, як раніш, коли, було, вип'є. Навпаки, винувато всміхався, просив пробачення. Коли Таміла й Ігор вже виходили з кімнати, рвучко підвівся й вигукнув:

— Таміло, це я! Це я тоді...

Ігор зрозумів, що він хоче сказати, й одним стрибком опинився біля тахти. Затулив йому рота й звелів:

— Спи! Слѡва треба дотримувати, навіть коли ти п'яний. Зрозумів? — Кинув Тамілі: — Біжи до тролей-буса. Я зараз!

Таміла послухала. Вона в усьому слухалася свого мужнього й доброго друга.

Ігор силоміць вклав Івана, зняв з нього черевики й почекав кілька хвилин, поки той затих і, нарешті, захропів. Тоді пішов слідом за дівчиною.

Іван прокинувся на світанку. Алкоголь перестав діяти, спати більше не хотілося. Згадував події минулого дня. Знову незручно перед Ігорем, а особливо перед Тамілою, з якою неодмінно доведеться зустрітися, бо живуть же в одній квартирі. Знову суши собі голову: йти на Ларисине весілля чи ні, якщо, звісно, тебе запросять. Знову щоденні зустрічі, які нагадуватимуть пережите, прикре, те, від чого втік би на край світу.

Згадалася давня мрія — написати поему. Про неї, дівчину, яка блиснула в його житті, як промінь надії. Він так і назвав би свій твір — «Промінь надії». Або ще краще — «Лариса». Просто, ясно, конкретно. Криво всміхнувся. Дурень! Ще коней не купив, а дбає про батіг. Навіщо назва, коли нема поеми? Й ніколи не буде. Тепер вже напевно ніколи! Та й звідки він узяв, що може щось написати? Він, служака скупі й обачної музи — Техніки. Його справа — сухі лінії, точні цифри. Звідки ж з'явилася ця нерозумна фантазія?..

В коридорі почулися кроки, скригнули двері, — це Петро Петрович подався на Дніпро рибалити. Ось де справжня поезія! Плюскіт хвиль, посивіле від спеки віття верб, безмежжя свіжих, чистих барв, злиття з природою... Вічна молодість ранку, вічна мудрість буття. Недаром вона замінила заповзятому рибалці і жінку, й дітей, і домашнє вогнище. Все те, що в більшості людей зветься збірним словом «щастя».

Рибалення... Що це за явище? І хто такий рибалка? Філософ, який, сидючи над поплавком, шукає найбільшої зосередженості для пізнання сенсу життя? Завойовник, якому належать береги й ріки, озера й острови, казкове царство несполоханої тиші? Хижак, що чатує на здобич? Дурень, що марно гає час? А чорт його знає! Хіба на кожне запитання завжди треба знаходити відповідь? Чи не в цьому полягає самокатування цивілізованої людини?

Кляте життя! Завжди викине якусь штучку тоді, коли ти гадав, що вже стоїш на рівній дорозі.

В уяві виринає постать Лідії. В полум'яно-червоній сорочці. Де вона зараз? У чіих обіймах? Сохацького? Чергового коханця? Гидко! І звабливо...

Зрештою, всі міркування — лише теорія. Всі рішення — марево. Тільки кохання, кажуть, може врятувати людину, тільки почуття... А де його взяти? Це не кондіціонер «Весна», в крамниці не купиш!

Знову шарудіння в коридорі — Таміла. Вона завжди встає дуже рано: бере додому якусь роботу з бухгалтерії. Приносить то величезні, як рядна, відомості, то грубезні й важкі гросбухи. За це їй, мабуть, щось платять. По суті, вона дуже хороша дівчина. Недаром на підпитку його тягло до неї. Та от прогавив. А тепер пізно... Що не кажи, а на світі для люті більше причин, ніж для доброго настрою!

Встав, помився. Довго хлюпався, бризкав, фурчав, наче хотів розхлюпати й змити свою невтішність, свою гризоту. Коли повертався до кімнати, в коридорі зустрів Тамілу. Вона перша привіталася, — прости, миле дівча. Ще заспана, ну зовсім як дитина. Яке це щастя — взяти отаку на руки, пригорнути. І, замість брудного цинізму Сохацької, зустріти сполохані, але віддані очі, м'яку і щирю ніжність...

Та це не для нього. А що ж для нього?.. Чого він бажає, до чого прагне? Лариса? Почуття до неї теж виросло більше з каламутного потоку, ніж з чистого джерела...

Кроква-Осадчий знав, що може заспокоїти його в хвилини збентеження: ремонтні майстерні. Туди й подався, ледве втерши обличчя. Там, серед інструментів і верстатів, почувався ліпше, ніж між людьми, взаємини з якими сповнені багатьох несподіванок і ускладнень; ліпше, ніж на лоні природи, бо давно розучився ходити босоніж по росі. Тут він був господарем і володарем. Що заманеться йому, те й робив.

Запустив токарний верстат і почав обточувати деталь мініатюрної космічної ракети. Малюнок моделі, вирізаний з ілюстрованого журналу, стояв перед ним на верстаті. Метал дзвенів, грівся, спалахував іскрами. А тіло, душа, нерви Івана потроху хололи, наливалися заспокійливою втомою.

Розділ 12

УЩІЛЬНЕНИЙ ЧАС

Багрич спускався з крутого схилу печерської гори — спочатку широкими кам'яними сходами, потім повз театр імені Івана Франка, через невеличку площу з погруддям поета, до вулиці Карла Маркса й Хрещатика. Він згадував, що десь колись чув чи читав про теорію ущільненого часу, навіть п'єсу, здається, бачив таку, де події то плвли повільно, як ріка перед греблею, то поривалися вперед бурхливо, як гірські водоспади. Теорія ця, напевне, неправильна, ідеалістична, бо час же не існує як якась самотня категорія, а все ж у житті щось подібне трапляється. Он як докупи збіглося все разом: і потреба їхати в Донбас, і Ларисине весілля, і цей раптовий виклик до Центрального Комітету партії. Коли Грушовий сказав, що дзвонили з ЦК й просили інженера Багрича негайно прибути у відділ промисловості, Данило не знав, що й думати. Знову поїздка за кордон? Але до чого ж тут промисловий відділ?

У велетенський будинок, що велично здіймається на узгір'ї Печерська, зайшов з почуттям цікавості й занепокоєння. Знав — просто так, без вагомої причини, сюди, в штаб партії, не викличуть. Жде його якесь доручення, якесь завдання. Чи зможе він прийняти й виконати те, що йому запропонують? Чи знайде в собі силу відмовитися, якщо завдання виявиться непосильним? Чи не чекають на нього якісь прикромці, про які він і не підозріває?

Крутнув двері, що кружляли довкола вертикальної осі, й подав вартовому партквиток. Той подивився на документ, фотокарточку, перевірів останню відмітку про сплату членського внеску й узяв під козирок. Це означало: проходите!

Прийняв його заступник завідуючого відділом — високий, досить гладкий чоловік з сивим, зеленавим від шипру волоссям та такими ж сивими, либонь, від перетоми, і трохи зеленуватими — це, мабуть, був колір їх молодості — очима. Після офіційного привітання відразу перейшов до справи:

— З вами могли поговорити про це в раднаргоспі, але ми вирішили, що краще запросити вас сюди. Не як інженера, а як комуніста. У зв'язку з курсом на авто-

матику перед вашим заводом постають нові завдання. Так би мовити, поклик часу.

Його сивувато-зеленкуваті очі дивилися пильно й насторожено. А Багрич вже здогадався, про що йтиме мова. Згарячу хотів було попередити, що згоди не дасть, не варто й гаяти часу, бо не може, не хоче, не має права: в нього хворе серце й криваве клоччя замість нервів, йому потрібен спочинок, режим, дієта; в нього, зрештою, є свої технічні ідеї, своя мета. Але уважні очі розгадали його намір і твердим поглядом спинили, змусили слухати.

— Серєда потроху здає, та й одній людині, навіть молодшій, такий завод над силу. Не думайте, що нам невідомі всі обставини щодо вас. Все зважили. Партія вважає, що комуніст Багрич давно повинен стати активнішою, більш дійовою силою на заводі. Досі цьому заважали ваші поїздки. А тепер вам і карти до рук. Кращого головного інженера ми не підшукаємо та й шукати нема потреби. Ось яка наша позиція.

Багрич заперечував, але не так переконливо й красномовно, як передбачав, як йому б хотілося. Про хворобу навіть не згадав — не зважився. Говорив про проблеми, які його хвилюють, але це обернулося на аргумент проти нього.

Скінчилося тим, що Данилові, як школяреві, дали два дні на розміркування. Ось він ішов і розмірковував.

Спитати Юлію? Вона скаже: «Ні-ні, здоров'я над усе!» А хіба його здоров'я належить тільки йому? Он як той зеленоокий сказав: партія вважає. Для комуніста це — наказ.

Порадитися з Серєдою? Марна річ! Без відома Степана Гавриловича його не призначили б. Та й Грушовий, певне, в курсі справи, тільки прикидався, ніби не знає, чого Багрича викликають в ЦК... Адже Багричева кандидатура не виринула зненацька. Серєда закидав слівце ще давненько, коли вирішувалася доля Колодуба.

Данило знав, що відмовитись буде важко. Викликати-муть вище — до завідуючого відділом, а то й до секретаря ЦК. Неприємно бентежила думка: може здатися, що він вередує, набиває собі ціну. А він же все життя був дисциплінованим членом партії, непохитним виконавцем її волі... Невже ти так постарів, Даниле?!

З другого ж боку — сидіння в кабінеті, біганина по цехах, численні наради, безконечні поїздки в раднар-

госп... Не бачити йому, крім хіба пізньої ночі, ні Юлії, ні Зореслави, а свої технічні ідеї доведеться передоручити комусь іншому. Та ще чи витримає здоров'я?..

Юлія знала, що Данила викликали в ЦК, і це непокоїло її протягом усього робочого дня. Однак професія лікаря постійно вимагає переступати через особисті переживання, тамувати неспокій чи роздратовання, приховувати поганий настрій, уважно, спокійно й зосереджено вислухувати пацієнтів. Адже хворому байдуже все, крім його власного лиха, він дивиться на лікаря як на інструмент порятунку, забуваючи, що лікар теж людина, теж може бути і хворим, і збентеженим, і роздратованим. Юлія добре знала цю незаперечну істину й мобілізувала рештки сил, щоб триматися на ногах і продовжувати свою важку працю.

Боже, яким складним видався для неї цей тисяча дев'яцятсот шістдесят перший рік! Яким багатим на радіщі і хвилювання! Яким щедрим на переживання й тривоги!

Трудне народження Зореслави, яке мало не призвело до загибелі їх обох, хвороба дитини, архіризикована операція, заокеанська подорож Данила й робота, робота, робота... Навіть така, здавалося б, дрібниця, як щоденні мандрування між Києвом і Макаровом, скільки забирала часу, нервів, сили!

Проте дивна річ: доки Юлія їздила в Макарів, то перебувала в стані постійної мобілізації, рішуче відганяючи від себе втому. Та ось вже кілька днів, як вони всі в Києві, літній відпочинок скінчився, й саме тепер Юлія відчула, що цього року не відпочивала, що стомлена до краю.

На роботі ж навантаження не зменшувалось, а зростало. Після літа значно збільшилась кількість відвідувачів усіх кабінетів поліклініки. Люди поверталися додому, далеко не всі вони провели літо в санаторіях — значна більшість у будинках відпочинку, пансіонатах, туристських мандрівках чи просто на березі моря, Дніпра або Десни, позбавлені постійного медичного догляду. Тепер кожен хотів або відновити перерване лікування, або позбутися придбаних за літо недуг — нежиття, плевритів, радикулітів, — або просто перевірити стан здоров'я.

Особливий вплив був у Юлії. Ендокринні хвороби — це передусім хвороби старості, недуги прив'ядаю-

ня, найпоширеніші серед людей пенсійного віку. До того ж чутка про новий чудодійний препарат, який запровадила ендокринолог Пашко, швидко поширилася серед хворих. Черга перед кабінетом вродливої і здібної лікарки безнастанно зростала.

Спочатку було пелентан допоміг і Ларисиному батькові, але незабаром стало ясно, що це полегшення тимчасове. Серцеві приступи повторювалися, кров'яний тиск зростав, і Юлія зрозуміла, що старому Ящукові залишилися на цьому світі лічені дні.

...Юліні думки перебила санітарка, яка принесла з реєстратури історії хвороби пацієнтів, записаних на сьогоднішній прийом, а також повідомлення про те, що Юлію Андріївну викликає в негайній справі головний лікар.

«Починається!» — майнула думка, чомусь пов'язуючи цей виклик з викликом Данила до ЦК. Правда, відразу ж заспокоїла себе, добре розуміючи, що між цими двома подіями не може бути нічого спільного.

Так воно й з'ясувалося насправді. Головлікар Царенко поінформував Юлію про те, що в стаціонар лікарні поклали хворого на запалення легенів. Хворий особливий — турист з Канади. В поліклініці, як відомо, нема перекладачів, а турист не знає ні російської, ні української мови. Тільки англійську. Тому й виникло прохання до Юлії Андріївни — заопікуватися хворим, наглядати за ним, не шкодуючи зусиль і медикаментів, щоб поставити іноземця на ноги.

— Цілком ясно, — додав Юрій Никанорович, — що це справа честі не тільки нашої поліклініки, а й усієї радянської медицини.

В стаціонарі на неї різко війнуло йодоформом та іншими асептичними речовинами. Навіть звиклий нюх лікарки відчув цей специфічний запах, властивий усім лікувальним закладам світу. Канадця помістили в окрему палату, невеличку, колись прохідну, відгороджену тепер від сусідньої наглухо забитими дверима та присунутою до них шафкою, майже порожньою, з кількома флакончиками якихось забутих ліків.

Перед тим як зайти до палати, Юлія Андріївна попросила історію хвороби, в якій були лише анкетні дані про хворого, взяті, очевидно, з туристської путівки. Прізвище Ленгтон, ім'я Стенлі, 58 років, приїхав з Вінніпега, провінція Манітоба. З фаху фермер, за родин-

ним станом одружений — жінка й четверо дітей, всі сини і всі, мабуть, фермери. Манітоба — хліборобський край.

Стенлі Ленгтон, незважаючи на чорнявий чуб, мав вигляд старшого як на свої роки. Мабуть, спричинилася до цього хвороба. Обличчя зморшкувате, землісто-жовтого кольору, вкрите гарячою росою поту. На мить був приємно вражений, коли радянська лікарка заговорила до нього по-англійськи. Протягом кількох тижнів, проведених у Радянському Союзі, він не раз відчував ту неповноцінність, яка псує настрої усім, хто подорожує без знання чужих мов.

Проте хвилинна радість знову змінилася упередженістю та недовір'ям.

Огляд хворого підтвердив правильність попереднього діагнозу. Пневмонія в небезпечній формі. Небезпека полягала не лише у високій температурі, але передусім у кволості легенів, які перенесли, очевидно, не один плеврит, а може, й запалення. До того ж кападець чомусь всіма силами намагався приховати захворювання: спочатку пробував ходити з підвищеною температурою, потім зачинився в номері готелю й нікого до себе не впускав. Лише з запізненням вдалося оглянути його й госпіталізувати.

Температура переважила за тридцять дев'ять, але хворий був при повній свідомості. Чергова медсестра повідомила, що іноземець перед тим був у напівзабутті і марив. Без кінця повторював одне й те ж: «Но, но!»

— Ні, ні,— переклала Юлія. Це їй нічого не сказало, бо ж у маренні хворих можуть виникати найнесподіваніші думки і згадки або й просто слова та речення, позбавлені будь-якого сенсу.

Підійшла лікарка-терапевт.

— Яких заходів ужито? — запитала Юлія.

— Інтервенозна ін'єкція антибіотиків.

— Пеніцилін?

— Так. Із стрептоміцином.

— Доза?

— По двісті тисяч одиниць.

— Прекрасно. А звичайні препарати?

— Не приймає.

— Чому?

— Пуття не доберу. Він і від уколів просто-таки відбивався. Через те я й попросила головлікаря надіслати когось, хто знає англійську мову.

— Що ви призначили йому?
— Біоміцин з левоміцитином. Ось таблетки.
— Гаразд. Дайте ще норсульфазол. Для зниження температури.

— Теж пропонувала. Не бере.
— Містер Ленгтон,— по-англійськи звернулася до хворого Юлія Андріївна,— ці ліки вам необхідно прийняти, щоб видужати. Чуєте? Необхідно! Зволікати не можна жодної хвилини.

Стенлі Ленгтон заперечливо хитав головою і повторював набридливе «но!».

— Дивний пацієнт,— роздратовано кинула лікарка-терапевт, здвигнувши гострими, сухими, як голоблі, плечима.

— Не вірять нам? — запитала скоріше саму себе, ніж інших, Юлія.

— Певне, боїться отрути,— висловила здогад медсестра, літня сива жінка, опецькувата й сира, як діжка з квашею.

— Навряд,— якось не вірилося Юлії.

— А чому ж не слухає нас? — запитала колега терапевт.

— Містер Ленгтон,— знову стала переконувати хворого Юлія,— це ліки, справжні ліки, в них ваш єдиний порятунок!

— Но, но,— ще енергійніше захитав головою хворий. Вкрите росою обличчя, прилипле до скронь, не по літах чорне, очевидно фарбоване, волосся, неприязний погляд колючих очей і великі жилаві руки хлібороба — все це настовбурчилось, боронилось, протестувало.

— Чого ж вам треба? — стримуючи себе, запитала Юлія.

— Нічого. Абсолютно нічого.

Він уже не говорив, а стогнав. Потім закашлявся, сплюнув харкотиння.

— Коли робили останній укол? — запитала Юлія.

— Півтори години тому,— відповіла терапевт.— Це був поки що єдиний укол.

— Через дві години повторите ін'єкцію,— звеліла Юлія опецькуватій медсестрі.

— Не дається. Доведеться в'язати.

Юлія наважилась:

— Містер Ленгтон, ви не приймаєте ліки тому, що боїтесь отруєння, так? Ось таблетки. Покажіть мені, яку з них я повинна проковтнути.

Ленгтон мовчав, невдоволено хитаючи головою на волоні від поту подушці.

— Гарзд! Дивіться! Бачите? — Юлія Андріївна взяла таблетку норсульфазолу, поклала собі в рот, запила водою і проковтнула. — Це не отрута, це ліки!

Голова містера Ленгтона все так само вперто хиталася з боку в бік. Юлія Андріївна наказала медсестрі:

— Покладіть йому таблетку в рот.

Медсестра спробувала, але хворий стиснув зуби так, що таблетка розкришилася. Ленгтон злісно виплюнув кришки разом з харкотинням собі на підборіддя.

— Витріть, — звеліла Юлія.

Медсестра взяла рушник, витерла хворому підборіддя, чоло та щоки. Він глянув на неї недовірливо й люто.

— Англійська мова тут не допоможе, — сказала Юлія. — Він не хоче лікуватися, це ясно. Через те й приховував хворобу. Чому?.. Цього я не знаю. А він не скаже. Видно, кимось настроений ще там, у Канаді. А може, родинні чи матеріальні обставини такі, що не хоче жити.

— Які ж матеріальні, — втрутилася медсестра, — коли їздить по світу...

— Хто його знає. Всяке буває. Зараз він у такому стані, що говорити з ним годі. Треба лікувати примусово...

— Але ж як? — знову здвигнула плечима лікарка-терапевт. — Препарати випльовує, від уколів одбивається... Не кажучи вже про те, що ліки тоді приносять користь, коли хворий хоче видужати, чинить опір хворобі, допомагає і медикаментам, і медикам. Це розуміють навіть студенти-першокурсники, — шпигонула само впевненого ендокринолога, бо заздрила Юлії і на вроду, і на витримку, і на знання англійської мови.

— Що ж пропонуєте ви? — підкреслено спокійно спитала Пашко. І ледь-ледь насмішкувато додала: — Відправити в такому стані за океан, на манітобську ферму? На жаль, хворий не транспортабельний. То що ж нам залишається? Капітулювати? Хай вмирає?

Несподівано на бік Юлії стала медсестра.

— Звісно, ні! — майже вигукнула вона. — Це ж ганьба на весь світ! Прикомандируйте мені на підмогу

санітарку, та дебелішу за мене, то ми йому покажемо Манітобу. Уві сні впахатиму ліки в рот.

Так і вирішили — лікувати примусово. Головлікар Царенко схвалив це рішення й попросив Юлію Андрієвну завтра зранку навідатися в стаціонар. Юлія пообіцяла. Лише після цього вона повернулася в свій ендокринологічний кабінет, черга біля якого за цей час подвоїлась.

Вже другу годину вони сиділи за столом, а Юлія ще не прийшла, хоч пора вже їй бути з роботи. Купа недокурків перед Варцабою все зростала. Так, це був Юстин Варцаба, колишній мінер з Прибалтійська, хоч і дуже змінився — змарнів і постарів. Багрич ледве впізнав його.

Юстин увесь час розповідав і курив, курив і розповідав. Гострий запах мукачівської «Верховини» голубуватим димом віявся по кімнаті, виривався крізь відчинені вікна в сизе, як цигарковий дим, осіннє надвечір'я.

Колишній сапер повідав про свої цивільні клопоти: — То, неню мій, не те, що на військовій службі. Хоч і журно було, зате ситно. Хоч і чигала на тебе небезпека, зате знав, звідки її чекати. Береш на руки іржею з'їдену міну й знаєш: тут вона ховається, твоя злигода, твоя біда. А теперки... Гай-гай! Сунуть на тебе тоті біди — й звідси, й звідти, й з усіх боків. Мало в тюрмі не сидів, бігме, що правда.

У складні обставини попав Юстин після повернення з армії в рідне Розточчя. Марічка з дитиною тулилися в гуртожитку на тартаку. Власне, теперішнє підприємство вже годі було назвати тартаком, воно зросло разів у п'ять, а може, й десять, стало значним заводом, з меблевими цехами, які незабаром, либонь, перетворяться в окрему меблеву фабрику. Та Варцабі той гуртожиток не припав до серця. Щоб ото він, лісоруб, та нидів отак, ще гірше, ніж у приймах! Почалася сварка з матір'ю та братом за спадок. Родичі погодилися виділити Юстинові все належне, але з умовою, що він вступить до їхньої секти. На той час сектанти-п'ятидесятники міцно тримали в своїх лабетах ціле село. О, то була справжня громадянська війна в Розточчі! Мати то таки є мати, а брата Юстин добре провчив, добре порахував йому ребра. Брат подав до суду. Тоді Юстина викли-

кали в райком партії і вліпили догану. За те, що воював з релігійним дурманом не науковим методом. І послали в ліспромгосп бригадиром рятувати план. Подався Юстин у бригаду лісорубів, залишивши дружину та сина поки що в гуртожитку. А на лісорубній ділянці зіткнувся з такими неладами, що йому оті домашні чвари видалися дрібницею.

Армія привчила Варцабу не тільки до дисципліни, але й до повсякчасного відчуття обов'язку. А в ліспромгоспі він зустрівся з безгосподарністю, яка межувала з варварством: вирубка подекуди провадилась у заборонених зонах, для спуску зрубаних дерев у долини не завжди будували дощані жолоби, часто-густо стовбури котилися по схилах, здираючи на своєму шляху плодючий шар ґрунту, ламаючи молоді деревця та кущі. Юстин одчайдушно кинувся в атаку на знищувачів рідної карпатської краси. Почалася не бійка, як у Розточчі, а справжня битва.

Багрич слухав демобілізованого солдата з неприхованою радістю. Власне, демобілізованим Юстина можна було назвати лише умовно. Він залишився солдатом, воїном.

«Як Лихошерстий...— задоволено й гордо думав Данило Денисович.— Як Алієв... Як майор Єфимов...»

Однак те, що знав і відчував Багрич, розуміли далеко не всі. Одні радили Варцабі не сваритися з начальством, другі докоряли за те, що знехтував інтереси сім'ї і не довів до кінця справу своєї спадщини, треті запідозрили в бажанні виділитися, зробити кар'єру. Юстин відмахувався від нещирих порад та безпідставних закидів, мов поранений ведмідь, пер до цілі. Марічка, яка так надіялася на його повернення, з кожним днем пере-свідчувалася, що їй ще довго доведеться чекати, доки її Юстин стане справжнім дбайливим газдою у своїй хаті. Мабуть, до того часу маленький Юстинко вже геть підрос-те, та так з гуртожитку й піде до школи.

— Добився я,— вів далі Юстин Варцаба,— розглянули справу аж в Ужгороді, в обласному управлінні лісівництва. Звеліли суворо дотримуватися інструкції, перенести вирубку в глухі ліси, далеко від доріг, у ті лісо-сіки, де таки є зайвий ліс, де вирубування не завдасть шкоди. Ой неню мій, що тоді почалося!

Перед керівниками ліспромгоспу постали три справді складні проблеми. Перша — доставка до місць роботи

нової техніки, друга — транспортування зрубаного лісу, третя — постачання лісорубів продуктами. Літо, спека, а на сухарях та бринзі сьгоднішній лісоруб працювати не буде. Праця-бо тяжка, виснажлива, а люди вже призвичаїлися до гарячої їжі.

Хоч як це дивно, але розв'язати перші дві проблеми виявилось легше, ніж третю. Технічне обладнання доставили в розібраному вигляді й змонтували на місці. До місць сплаву або вивезення лісу, які є в кожній долині, зрубані дерева спускали по жолобах. Але як підняти на скелясту гору без доріг і стежок харчі? Та ще й щодня або хоч двічі-тричі на тиждень. Щоб вони від спеки не скисали та не гнили. Найперше це стосується молочних та м'ясних продуктів. Бо ж навіть консерви набухають та псуються в нагрітих спекою бляшанках.

На далеких лісосіках почалися перебої з постачанням. Всі оті шептуни та порадики, які застерігали Юстина, підбурювали тепер людей проти нього. Що тут діяти меш? На щастя, є в нього не тільки недруги, але й друзі. Довго радилися вони та й надумали: роздобути холодильники. Пішли з цією вимогою до ліспромгоспу. А директор-хитрун наклав на їхній заяві резолюцію: «Доручити товаришу Варцабі». Добре знає, хто зачинщик!

— Подався я в Ужгород, а там холодильників катма. Походив, понюхав, ні з чим вернувся. А директор такий раптом щедрій став! Розумне починання, каже, я завжди підтримаю. І відрядив на посміховисько мене аж у Київ. Та ще й паперів усяких дав. Допомогли папери, та не зовсім. Холодильники є, але які! Завбільшки як шафа, що й учотирьох не піднімеш. А нам би такі, щоб на плечі взяв та й поніс. Гірським плаєм чи й зовсім без дороги. А де таку розкіш узяти?

Багрич теж не знав, де можна роздобути те, що треба лісорубам. Як автомобіліст, сам давно мріяв про портативні пластмасові холодильники для легкових автомашин. Ці холодильники мали бути досить місткими, але легкими й зручними для перенесення. Такі холодильники-термоси міг би виробляти їхній завод. Міг би, але поки що не виробляє. Поставити питання перед Середою? Це значить — знову просити. Як просив про кондиціонери, збирався просити про допомогу професору Самоніну у виготовленні серцевих протезів, збирався, та не посмів, бо знав, що той відмовить. Завод — не чарівна скринька...

Багрич подумав: «Як швидко найскладніша техніка входить у наш побут! Скільки найрізноманітніших машин з'явилося за останні два-три роки! Я тут, у Києві, б'юся за впровадження кондиціонування, за штучні легені міста, а десь у Карпатських лісах далекий, здавалося б, од технічних проблем сучасності Юстин Варцаба воює за справу, по суті дуже близьку до моєї».

Пообіцяв допомогти. Бо інакше не міг. Треба тільки зв'язатися з Ужгородом, в'яснити масштаби попиту, хто замовник, які його вимоги, які фінансові можливості. Добре було б самому Багричу поїхати в Закарпаття, але цього він не обіцяє — не зможе.

Якраз подзвонив телефон, і Данило зняв трубку. Юлія. Вона забарилась через хворого канадця, а зараз у неї зібралася черга її постійних пацієнтів. Коли відпустить їх усіх, тоді ще раз навідається в стаціонар до іноземця. Потім заскочить на кілька хвилин до Ящука й аж тоді прийде додому.

Багрич слухав дружину й не заперечував, бо знав, що Юлія інакше не може. Як зрештою і він сам.

Юлія спитала, чого його викликали в ЦК. Він їй пояснив. «Але ж ти відмовився?» — почулося в трубці.

— Ні, я дав згоду! — відповів Данило несподівано для неї й для себе самого.

Розділ 13

ВЕЧІРНЯ БЕСІДА

Середа запросив Багрича в свій кабінет, щоб дізнатися про розмову в промисловому відділі ЦК. Насправді ж ясно було, що директор у курсі цієї розмови, знає, яку пропозицію висловлено Данилові Денисовичу і яку позицію він посів. Коли Багрич зайшов до директорського кабінету, там вже сидів, спершись ліктем на підвіконня, Грушовий. Під час всієї розмови він так і просидів на високому, оббитому дерматином стільці, — зосереджений, замислений, заглиблений у себе. Лиш коли-не-коли вихоплював з нагрудної кишені старенького піджака свої допотопні, в металевій оправі окуляри й похапцем витирав скельця носовичком.

Середа не міг довго сидіти на місці. Він то мостився у широкому, твердому, з дерев'яними бильцями кріслі за своїм робочим столом, то міряв невелику кімнату

повільними, але енергійними кроками, то сідав на будь-який із вільних стільців під стінами.

Данило знав, що розмова затягнеться, а тому зручно влаштувався в глибокому шкіряному кріслі — два таких крісла стояли обіч маленького полірованого столика перед робочим столом директора.

— Я не вірю у вашу відмову, — рішуче заявив Степан Гаврилович, виходячи з-за столу. — Не вірю, що вона остаточна. Подумайте, Даниле Денисовичу! Сім раз, кажуть, відміряй, а раз відріж.

Середа не знав, що Багрич не збирається наполягати на відмові. Зустріч з Варцабою збудила в його душі сумніви, думки, наміри, плани, які давно в ній визрівали. Він принагідно не раз говорив про це з Степаном Гавриловичем, останнього разу при огляді кондиціонера «Весна», збирався подати доповідну записку або виступити на партійних зборах, та відкладав через свої роз'їзди. Повернувшись з Москви, готувався до виїзду в Донбас, і внутрішньозаводські проблеми знову відійшли на другий план. Перспектива стати головним інженером лякала його, але й приваблювала. Ця посада давала йому більше можливостей поставити перед директором і раднаргоспом насущні проблеми заводу, які хвилювали його. Юстин Варцаба мимоволі підштовхнув рішення, яке, мабуть, так чи інакше визріло б у Багричевих думках і роздумах. Однак майбутній головінж хотів свою згоду обумовити певними постулатами, які дали б йому змогу принести якнайбільше користі ділу.

— Припустимо, я дав би згоду, Степане Гавриловичу. Отак просто попросив би вас: повідомте ЦК, що Багрич згоден. А далі що? Все — по-старому? Все — як було?

Директор відповів без вагання:

— Ні, не зовсім. Проект нової Програми партії нас багато до чого закликає. Включившись у переджовтнєве змагання, завод бере зобов'язання збільшити випуск продукції на двадцять відсотків, знизити собівартість на десять-дванадцять відсотків. І ми виконаємо це зобов'язання. Хіба цього мало?

— Переджовтнєве змагання закінчується шостого листопада. А що буде після Жовтневого свята?

— Новорічні зобов'язання.

— А там першотравневі?..

— Цілком природно. Як і щороку.

— Як і щороку. Так, це справді цілком природно. Але ж мусить колись бути не так, як щороку. Це теж цілком природно: за законами діалектики. Кількість переходить у якість. Нову якість.

— Вчив колись, знаю. Та не розумію, що саме ви маєте на увазі.

Багрич хвилинку подумав і відповів одним словом:

— Гнучкість.

— Ще не розумію,— розвів руками Степан Гаврилович.

— Догадуюся,— кинув Грушовий.

— Гаразд, поясню. Коли затверджувалась номенклатура виробів нашого заводу?

— Років десять-дванадцять тому.

— Точніше?

— Коли завод після відбудови став до ладу. У сорок восьмому.

— Тринадцять років минуло від того часу.

— За цей час було чимало змін, доповнень.

— З чиеї ініціативи?

— Держплану, потім — раднаргоспу.

— А з ініціативи заводу — дирекції, парторганізації, колективу?

— І таке бувало. Наприклад, кондиціонери «Весна».

— Єдиний приклад, та й то не дуже вдалий. Життя ступає семимильними кроками. Це всім відомо. Ленін застерігав нас від бюрократизму. Це теж знають усі. Але чому ми розуміємо бюрократизм лише як надмірну кількість засідань, черги відвідувачів у приймальнях начальників, тяганину з відповідями на скарги трудящих? Так, все це прояви бюрократизму, ясна річ. Але не тільки це. Бюрократизм багатоликий. Він полягає передусім у зашкарублості мислення. У боязні брати на себе відповідальність і рішуче діяти. Згадайте, як було на фронті. Командир приймав рішення у відповідності з обстановкою. Поранили або вбили командира, на його місце ставав інший і діяв — рішуче й уміло. І відповідальність яка була: життя людей, доля Батьківщини, майбутнє людства! А тепер...

Багрич говорив швидко, майже скроромовкою, бо ці думки давно визріли в його свідомості.

— Тепер будуємо п'ятиповерхові коробки на вчорашніх приміських ланах, які годували місто картоплею, капостою, іншою городиною, коли можна споруджувати двадцятиповерхові велетні на центральних вулицях і

площах, де вільного місця ще чимало. З кондиційованим повітрям, з ліфтами. Так ні ж бо, сидить у Держплані такий собі Сохацький, не Леонід Потапович, а, скажімо, Потап Леонідович, і викреслює ліміти на ліфти. Дорого! А будувати на далеких околицях, нищити приміські городи й сади, непомірно розтягати лінії санітарної техніки, комунікацій — дешево? Дорожче в десятки разів! Але ж це не за його, Потапа Леонідовича, кошторисом, не за його статтею, йому наплювати. І це не бюрократизм?!

— Не адресуйте ваш гнів нам з Марком Кіндратовичем, — напівсерйозно, напівжартома застеріг Степан Гаврилович. — Адже, знаючи ваші погляди, ми все ж рекомендуємо вас на посаду головного інженера. Отже, не такі вже ми бюрократи.

— Я розмовляю з вами, як сам з собою. Мені здається, що це достатня атестація мого ставлення до вас обох, — у такому ж тоні відповів Багринч.

— Про кондиціювання ми з вами домовилися, — уточнив Середа. — Ви поїдете в Донбас з Кроквою, чи то пак, Осадчим.

— Так-так. Це перша моя умова: незалежно від призначення на нову посаду я в Донбас таки поїду.

— Згоден. Саме як головному інженерові вам слід поїхати туди. Замовлення для шахт буде серйозне і складне.

— Добре. Друге: Кроква-Осадчий поки що виїде на кілька днів у Закарпаття.

— Мета?

— Можливо, ми приймемо велике замовлення з Донбасу й невелике із Закарпаття. Це й буде першою ознакою нашої гнучкості.

— Що ви маєте на увазі?

— Портативні пластмасові холодильники для лісорубів.

— Чи ж варто?..

— Варто! Адже ці дві проблеми тісно пов'язані. Холодильна апаратура і тут, і там на базі фреонів. Тільки фреони, наділені потрібною хімічною стійкістю, не впливають шкідливо на більшість металів, не піддаються окислювачам та кислотам, не токсичні. Тож чому нам на відходах від великого виробництва кондиційних установок для шахт не налагодити маленького виробництва портативних термосів-холодильників для закар-

патських та й прикарпатських лісорубів? Отже, з Ужгорода Крокві-Осадчому варто навідатися в Станіслав. З'ясувати потреби двох можливих замовців. Коротше кажучи, мова йде про утворення нового цеху холодильно-фреонних приладів з лабораторією та конструкторським бюро:

— А де братимем фреони?

— Їх мусить дати велика хімія, питання про яку ставить на порядок денний саме життя. Про це чорним по білому написано в проекті Програми партії. Або ми налагодимо розвиток хімії так, як колись металургію та машинобудування, або нам ще довго пасти задніх. У цьому я переконався за океаном.

Багрич уже не думав ні про додаткові зусилля, ні про час, який доведеться відняти від пізніх родинних радощів, ні про підірване здоров'я. В ньому з новою силою прокинувся інженер-конструктор, новатор-мрійник, художник, розвідник і навіть, можливо, мінер, який очищає шлях життя від залишків старого, заіржавілого.

«З ним спокійного життя не буде,— думав Середа, але не каюся в своєму виборі.— Він сподобався мені ще тоді, коли прийшов на завод після демобілізації з армії. Хто знає, чи демобілізували його справді за станом здоров'я, чи через те, що був під судом військового трибуналу... Я не вияснив цього й не вияснити ніколи. Я повірив йому, і він моєї віри не похитнув. А що турботно буде з ним, то така вже наша, директорська, доля...»

Грушовий свої думки висловив уголос:

— Вічний неспокій — суть нашого існування. І просування вперед. Як прийнято казати: до світлого майбутнього. Що ж, я — «за». Важко буде, Степане Гавриловичу? Важко. Особливо тепер, коли ми остаточно відмовилися від нічних змін. Зате виробничу програму виконуємо не штурмівщиною, не грізними наказами та адміністративними стягненнями, а в повному розумінні цих слів — свідомістю мас. Однак мене не стільки збентежили виробничі плани Данила Денисовича, скільки його атака на Сохацького. І на сохацьких взагалі. Слушні вони, ці напади? Цілком. Багато сохацьких у нас на заводі? Чимало. А в країні? Більш ніж треба. Як то кажуть: і на воза не забереш. А на воза їх брати треба. Всіх. У комунізм підемо разом, гуртом. Комунізм для одиниць — такого марксизм-ленінізм не ви-

знає. Я говорю надто трафаретно? Можливо. Мабуть, і наша виховна робота часто-густо не дає бажаних пледів тому, що ми оперуємо трафаретами. Програма партії подає нам зразок творчого, я сказав би — поетичного мислення. От ми почали вивчення проекту Програми на семінарах, у гуртках. Для чого ми це робимо? Передусім для того, щоб виконати найсміливіші, найдерзновенніші виробничі задуми, плани. А ще для чого? Щоб не було сохацьких. І щоб молоді Крокви-Осадчі йшли до істини менш болісним, я сказав би — менш тернистим шляхом. Ось у чому суть справи. Яка наша стратегічна мета? Зробити завод підприємством комуністичної праці. А тактична? Розбити, знищити, викоренити з людських сердець пасивність, інертність, байдужість. Ствердити зверхність «нашого» над «моїм». Цього трафаретними фразами не досягнеш. Цього сухим викладом положень Програми не доб'єшся. Треба полонити людські душі, схвилювати їх, зворушити, захопити. Хто може в цьому допомогти? Поезія нового, незвіданого. В цьому Данило Денисович має рацію. Але ж наша поезія особлива, виробнича. Це не тільки поезія слів, але й поезія цифр. Вони нам скажуть, що ми можемо, а чого ні. До кінця наступного року, а може, й далі, робитимемо те, що заплановано. Все, до останньої деталі. Але це не позбавляє нас права, ба навіть обов'язку, шукати, накреслювати, фантазувати! Бачити реальну, але крилату перспективу! Хто ж проти цього заперечуватиме?..

Сиділи до пізньої ночі. Темою розмови було все те ж саме: потреби життя, яке ні хвилини не стоїть на місці. Розійшлися втомлені, але вдоволені. Й немовби помолоділі.

Розділ 14

БУДНІ І СВЯТА

Удосвіта Кроква та Варцаба прибули на станцію Чоп. Вони вибрали поїзд, який іде з Москви до чехословацького міста Чіерна повз Ужгород, не заходячи до самої закарпатської столиці. Цей поїзд швидкий і прямий, інакше їм довелося б пересідати десь у Стрию чи Мукачеві. А з Чопа до Ужгорода — рукою подати.

Шкода тільки, що Карпатський хребет проминули вночі. Варцабі це байдуже, він знає ці місця змалку,

а от Іван Андронович тепер лише здалеку бачив підсвічені передсвітанковим промінням напівтемні силуети гір. Численними пасмами, які то простували рівнобіжно, то перетинали одне одного, гори застинали небохвил, заслоняючи закарпатську долину від колючих північно-східних вітрів. Долина парувала сизим туманом, станція виглядала пустою і сонною, кілька пасажирів, які вийшли з теплих вагонів, мерзлякувато шулились і оглядалися навкруги, шукаючи виходу до автобусів чи таксі. Прикордонники в захисних костюмах та зелених кашкетах ще загодя зайшли до поїзда для виконання потрібних формальностей. В кількох кілометрах пролягає кордон.

На привокзальному майдані ніякого транспорту не було. Містечко невеличке, можна й пішки пройти, а ужгородський автобус, як пояснив Юстин Варцаба, прийде пізніше.

— Ходімо голосувати! — підсумував лісоруб свою коротку інформацію.

Подалися на залізничний переїзд, де дорогу автомашинам перетинав шлагбаум.

— Огутки золоте місце,— повеселішав Юстин.— Хто й не хоче спинитися, мусить.

Правда, шлагбаум опускався лише перед наближенням поїзда. Зараз стояв, гордо задерши смугастого носа, а машини щось не видно. Та все ж була надія, що й машина з'явиться, і шлагбаум опуститься якраз перед її радіатором.

Варцаба присів на обчовганий чемодан, а Іван стояв, спершись однією ногою на придорожний кам'яний стовпчик. Так було йому зручніше розглядати гори. Сонце вже вибилося з-за Верховини, долина й схили гір заграли десятками барв, то гарячими, то бляклими, творячи кольорову увертюру близької осені. Відлюдкуватий за характером, пригнічений думками, Кроква-Осадчий не квапився встрявати в розмову з попутником. У вагоні вони теж мало говорили, добре, що скоро настала ніч і можна було заглибитись у роздуми, вдаючи, що спиш.

Іван догадувався, чому Багрнич послав саме його у це відрядження. Щоб вислати з Києва на день Ларисиного весілля. Однак важко було домислити, які мотиви керували головним інженером: чи він хотів позбавити невдачу прикрих переживань, чи боявся, що Кроква

вчинить бешкет і зіпсує весільне свято. Кожне з цих припущень було Іванові однаково неприємним. Та що поробиш! Все ж таки це добре, що в ці дні його не буде там...

— От і машина! — долинув голос Варцаби, і, наче прокинувшись від сну, Кроква почув астматичне фурчання мотора. Оглянувшись, побачив невеличкий пікап-фургон, з тих, що розвозять дрібні товари по крамницях. Певне, машина йшла до Ужгорода за вантажем.

Шлагбаум не спустився, але пікап зупинився сам: видно, шофер зглянувся на благальну Юстинову руку, а може, понадіявся на винагороду. Іван зайняв місце в кабіні, поруч з шофером, а Юстин з чемоданом при-мостився всередині фургона. Незабаром з'ясувалося, що причиною, яка змусила шофера спинитися, була цікавість. Шофер — літній чоловік, мав атлетичну будову тіла, засмагле, аж брунатне обличчя, міцні жилаві руки. Колись у пошуках роботи він з'їздив чи не пів-Європи, навчився кількох мов, а тепер, на схилі літ, щодня міряв одну й ту ж дорогу між Ужгородом і Чопом. Щоб розвіяти нудьгу й вдовольнити вироблену мандрівками цікавість, охоче брав пасажирів. Про це сам розповів Іванові.

— Бо то ж таки цікаво, коли щодня та щось нове.. І людям послуга, й тобі якась розвага. Адже на цій дорбзі я вже кожний камінець, кожну ямку знаю. Агей же, гей! Таж то сім літ, а не сім днів, як я отак щоденно...

Дізнавшись, що пасажир з Києва, допитливий водій пікапа-фургона довго цмокав язиком, хитав головою, викладаючи все, що чув про наддніпрянську столицю від таких же подорожніх. На довершення всього категорично заявив:

— Але ж бо такої краси, як тутки, певне, й там нема. Ні в Києві, ні в Москві, бо ж я був таки і в Будапешті, і у Відні, але другого Ужгорода не бачив. Що правда — то не гріх!

І, наче на доказ цього, показав рукою на найближче пасмо гір, що паленіло, залите сонцем.

— Таке хіба що на картині побачите. Та й то у нашого ж таки Бокшя.

Мандрівник і життєлюб, він, як виявилось, був палким патріотом рідного краю. Іван не міг зрештою нічого заперечити проти його захоплення, бо ж навколо грала

безліччю барв справді незвичайна краса. Перші кольори осені зустрілися з райдужним буянням літа, яке ще справляло в цій райській долині над Латорицею, Ужем та Тисою бучне свято.

Незважаючи на тиради говіркого шофера, Іван все глибше поринав у гіркі думки. Лариса... Коли він повернеться, вона вже буде заміжною жінкою... Чужою навіки...

Наче відгомін власних думок, долинали до свідомості Крокви-Осадчого слова водія:

— А то недавно таки цікава okazія була. Взяв я, як оце вас, на переїзді одного славного чоловіка. А таки славного, бодай добре йому велося. Наш, повірте, земляк, з Берегового. «Довези,— просить,— до Ужгорода, а звідти я доберуся до місця сам». Бо там таки справді є й залізниця, й автобуси. Узяв я його, везу. А він ще по-нашому говорить, та вже трохи по-чеськи закида. Йї форма на ньому чеська. Так і так, мовить. «Залишився я після війни аж у Брно та й служу там в народній поліції. Оженився, маю двоє дітей. А оце потягло в рідні місця. Так потягло, що й сили нема більше чекати. Попросив собі відпустку й оце їду. Бо й там гарно, але не так». Це він мені каже. А я й сам це знаю. Довіз до моста через Уж, розпрощався та й забув про нього. Аж за тиждень чи два бачу — стоїть на тому таки місці, де я з ним розлучився. Пізнав мене, замахав рукою, забрав я його. Це вже — на Чоп. «Ну як?» — питаю. А він сумний-сумний. «Шкода,— питаю,— рідні місця кидати?» Мовчав, мовчав, а потім таки признався. У рідних місцях зустрів, бідолаха, давню-давню любаску, про яку вже, здавалося, забув. Зустрів — і серце захололо. І зрозумів, повірте, що нема йому щастя без неї. Хоч немолода вона вже і врода зів'яла, а серце про те й слухатї не хоче. Видно, суджена була йому вона, а не хтось інший. Та хоч плач, хоч скач, а виходу нема. Як той казав: є каяття, та нема вороття. Бо ж у нього сім'я там, а в неї тутки... Так і поїхав, бідолаха, з сльозами в серці.

«З сльозами в серці?..» Цей вислів уразив Івана, наче старий водій знав і його драму, наче говорив про нього. Була мить — хотілося спинити машину, бігцем вернутися назад, на Чоп, у поїзд, до Києва, битися за своє щастя, битися до останку. Та в тому-то й річ, що битву програно. Отже, краще вже бути тут, у цій благословенній долині, відрізанім від Києва, від страждання, від

ганьби високими гірськими хребтами. Хоч страждання й плелось за ним, та все ж було не таким ятристим, дещо немов приглушеним, як передосінні барви закарпатської природи.

Юлія теж мандрувала, та лише з правого боку Дніпра на лівий, у Дарницю. Під ліхтарем на розі Громадянської вулиці та Повітрофлотського проспекту довго чекала вільного таксі, не діждалася, бо всі машини, що йшли з аеропорту, везли пасажирів, махнула рукою, доїхала тролейбусом до Хрещатика, а звідти метрополітемом до станції «Дніпро». Тут з героїчними зусиллями вдалося взяти штурмом трамвай, який мав доставити її в Дарницю. Там, у дарницьких лабіринтах, треба розшукати хімічно-фармацевтичний завод, до якого мала невідкладну справу.

Трамвай вищав, брязкотів, скреготав, бренькав, дзвякав, деренчав, доводячи і водієві, й пасажирам, що він таки справді являє собою найновіший витвір транспортної техніки минулого, дев'ятнадцятого, сторіччя і що в другій половині двадцятого віку, в епоху міжконтинентальних балістичних ракет, саме його існування є кричущим анахронізмом. А час... Боже, як довго й нудно тягнеться він у цій скрипучій коробці, що на стиках рейок трясеться, наче в пропасниці.

Нарешті позаду лишився натягнутий і вібруючий, мов тятива лука, міст Патона, зліва попливли перші будинки майбутнього Русанівського масиву, праворуч тулилися до дніпрових заток облуплені халупи Кухмістерської слобідки.

Юлія думала про Данила. Вона не сказала йому нічого прикрого, коли дізналася про те, що він дав згоду на нове призначення. Лише проплакала всю ніч у подушку — здали нерви. Проводжала його на роботу, як на тяжке випробування. А коли побачила після робочого дня — стомленого, заклопотаного, але внутрішньо зосередженого, мобілізованого, вольового, подумала, що, може, це й краще. Адже сама не раз ремствувала на обставини, які роблять енергійних людей передчасними утриманцями держави. Усвідомлення своєї зайвості й приреченості стимулює у цих людей процес старіння. Вся її теперішня лікарська практика підтверджувала цей висновок. Ось не далі, як учора, вона мала ще одну сумну нагоду переконатися в цьому. Був поміж її паці-

ентів худорлявий, високий, з утомленими, вицвілими очима пенсіонер Завірюха. Перед війною Завірюха був невтомним комсомольським вожаком, під час війни командував партизанським з'єднанням, одержав звання генерал-лейтенанта, нагороджений кількома орденами. В післявоєнні роки керував одним з міністерств. Аж раптом у сорок вісім років — хвороба серця, пенсія. Завірюха не зумів заповнити свою бурхливу душу ні рибальством, ні мисливством, ні садівництвом. Спробував було віддатися грі в шахи, але зрозумів, що це лише наївне й примітивне самоодурення, що починати будь-що нове пізно, замкнувся в собі, занудгував... Хвороба прогресувала, та Завірюха до лікарів не ходив. Тільки раз чи два завітав до Юлії за якимись довідками, вона, правду кажучи, мало думала про нього, мимоволі довелося більше уваги приділяти тим, хто набридав. Аж ось учора у вечірній газеті з'явився портрет генерал-лейтенанта у відставці Завірюхи в чорній рамці. З рядків куцого некролога вичитала Юлія багато такого, чого не змогла в свій час розпізнати за сухими записами в історії хвороби.

Тепер вона думала чомусь і про Багрича, і про Завірюху водночас. Ну, що дало колишньому організаторові партизанської боротьби жалюгідне пенсіонерське животіння? Інфаркт міокарда на п'ятдесят четвертому році життя. А коли б він не кидав роботи? Юлія Андриївна певна була, що хвороба не прогресувала б так швидко. А якби й сталося те ж саме, то скільки людина ще могла принести користі, скільки б радості, а не смутку зазнала вона в свої останні роки!

Видно, її Данило таки розумніший за неї. А головне — рішучіший. Зрештою пацієнтові завжди легше бути рішучішим, ніж лікареві: хворий відповідає тільки за себе і тільки перед собою...

А лікареві завжди треба думати про інших. Ось вона, Юлія, мусить мандрувати зараз на цю далеку околицю, шукати той завод, який освоює виробництво мелісину — препарату з бджолиної отрути.

Цей препарат — єдиний порятунок для пенсіонера Ящука, Ларисиного батька. Чехословацький пелентан свою справу зробив, але надуживати цим сильнодіючим засобом при такому зруйнованому організмі небезпечно. Юлія радилася з головлікарем, і Юрій Никанорович порадив застосувати мелісин — новий радикальний за-

сіб проти ряду захворювань, в тому числі й гіпертонії. Юлія поклала собі роздобути цей препарат. Він, до речі, згодиться не лише для Ящука.

Наближалася осінь, псувалась погода, й хронічні хворі чуйно реагували на метеорологічні зміни. В одних порушувався кровообіг, у других з'являлися перебої в діяльності серця (звідси, мабуть, і трагічний кінець За-вірюхи), в третіх загострювалися виразки шлунка.

Юлія глянула на ручний годинник — за п'ять хвилин дванадцята. Треба квапитись, бо о пів на третю конси-ліум з приводу цього чудернацького хворого з Канади.

А трамвай, вірний технічним принципам перших днів електричної ери, повз і повз, доки нарешті не наблизився до роздоріжжя, звідки розходилися автошляхи на Хар-ків і на Чернігів. Тут Юлія побачила стоянку таксі, на якій нудьгувало кілька вільних водіїв. Найняла машину й за кілька хвилин була біля потрібного їй підприємства.

Та на цьому підприємстві лікарку холодно зустріли байдужі люди. Мелісин? Здається, розмова на цю тему була. Торік чи позаторік. Дозвольте, а ви хто така, звідки?

Цілу годину ходила вона з дверей у двері, запитувала, пояснювала, вимагала, але, по суті, нічого не добила-ся. Довідалась, що ухвала колегії Міністерства охорони здоров'я є, що завод ось-ось має приступити до виготов-лення рятівних препаратів, але ще не приступив, не освоїв...

Юлія згадала, як Данило — виснажений, хворий — ночами креслив свої кондиційні системи, щоб зробити людям полегшення. Як добивався він у Середи, в Грушо-вого, в раднаргоспі підтримки, як воював за пристосу-вання заводу до вимог життя, хоч і він, і завод такі далекі від медицини і від обов'язку дбати про людське здоров'я... А тут... Все є: і дозвіл, ба навіть наказ мі-ністерства, і кваліфіковані кадри фахівців, і попит — адже в аптеках досі жодних препаратів, заснованих на цілющих властивостях бджолоїної отрути, нема, та вони не квапляться, не йдуть на ризик. Вичікують, бо так безпечніше.

Обурена поверталася Юлія назад. Почуття ще більшої поваги до Данила, так різоче не схожого на людей, з якими щойно сперечалася, повнило гаряче, невтомне сер-це колишньої санітарки. Згадала й себе: як виносила пораних під Моздоком, під Малгабеком, під Єйськом. Шинель змокрила від солдатської крові... Йй осколком

відбило руку, яку чудом врятував од ампутації польовий хірург Гаркуша. Що тоді було: інші люди? Ні! Вона знала: Ігор Гаркуша не гірший, а може, й кращий за батька; Гордій Чабанець не поступиться характером і Данилові Багричу, і Степанові Середі; нарешті — вірила, знала, мріяла! — їхня Зореслава гідно заступить на цій землі свою матір, санітарку Юльку...

Та як допомогти гіпертонікові Яшуку?.. Що доповісти консиліуму про Стенлі Ленгтона, фермера-дивака з Манітоби?.. Як рятувати десятки людей, яких чекає сумна доля Завірюхи?..

З першої хвилини, коли він сів за стіл головного інженера в кабінеті з полірованими меблями й масивною книжковою шафою, Данило відчув себе складовою частиною велетенського заводського організму, який мав мозкові центри й нервові розгалуження в багатьох кабінетах, цехах, конструкторських бюро, лабораторіях, майстернях. Волю кількох тисяч людей — інженерів, робітників, креслярів, лаборантів — треба було привести до одного знаменника й скоординувати так, щоб зусилля одиниць перетворилися в цілеспрямованість колективу, який знає, чого хоче й до чого прагне.

Багрич приніс з собою чимало мрій і прагнень. Остаточним завершенням їх повинна бути готова продукція заводу. Практично це означало появу нових номенклатурних назв у виробничій програмі. Для цього мрії й задуми головного інженера повинні перш за все стати цифрами, потім лягти лініями рисунків на креслярські столи конструкторів, а далі в цехах і майстернях перетворитися в окремі деталі виробів і самі вироби.

Мрії й цифри... Якогось абстрактного мрійника такє зіставлення могло б збентежити, збити з пантелику. Але не Багрича. Адже він був інженером і за фахом, і за покликанням. Добре знав, що найпалкіша мрія, зародившись у мозку, серці, душі, щоб стати технічною реальністю, мусить пройти крізь скепсис і холодний розсуд арифмометра. Тим більше, якщо маєш справу з таким досвідченим адміністратором і господарником, як Степан Гаврилович Середа.

Зачинившись у кабінеті, Данило ще й ще раз перечитував доповідну записку до Ради народного господарства республіки, присвячену проблемам створення штучного клімату в глибинних шахтах Донбасу. Це була поперед-

ня доповідна, в якій мотивувалося: а) можливість заводу взяти участь у цій справі шляхом виготовлення окремих установок та приладів; б) потреба відрядження в Донбас головного інженера заводу з групою фахівців.

Перед очима Багрича вирисовувалася картина, яка вимагатиме величезних зусиль і коштів. Картина складних, різноманітних пошуків і робіт.

Донбас, який розширив свої наземні межі аж до самого Дніпра і далі — на Правобережжя, інтенсивно й наполегливо занурювався в глибочинь, де штреки пішли на тисячу метрів і глибше. Отам і зустрілися добувачі чорного золота з таким лихом, як високі температури. В окремих бокових забоях вони сягають до плюс сорока градусів. Ясно, що при такій температурі працювати неможливо. Вихід один: будувати охолоджувальні установки. Які? Часткові — тобто в штреках глухого виробітку біля вентиляторів часткового провітрювання прилаштувати прилади для охолодження, чи загальношахтні — з спеціальними компресорними градирнями, охолоджувальними камерами? Це й треба з'ясувати на місці, в Донбасі.

Багрич задумався. Здавалося б, сама постановка питання наївна. Адже ясно, що другий шлях єдино правильний: він розв'яже справу кардинально, в той час як часткова вентиляція — тільки паліатив, півзахід. Але інше говорили цифри. Вартість загальношахтної установки — двадцять мільйонів карбованців старими грішми або два мільйони новими. Є над чим замислитись!.. Не кажучи вже про іншу проблему — фреони. Цей витвір складних хімічних реакцій, який здатний ефективно поглинати тепло, не завдаючи шкоди металевим конструкціям, є поки що надзвичайно рідкісним і дорогим. Хімія!.. Ахіллесова п'ята нашої промисловості!..

Багрич підвівся і в задумі блукав по кабінету. На телефонному комутаторі раз у раз спалахували бліді вогники, але він не підіймав трубки. Хай дзвонять, головний інженер ще не приступив до поточних справ. Дайте йому раніш заглянути в завтрашній день, щоб з його висот визначити сьогоднішні завдання заводу.

В двері постукали, виявилось — секретарка директора.

— Даниле Денисовичу, дзвонить міжміська. На провіді — Ужгород. Степан Гаврилович на засіданні парткому, може, ви поговорите з Іваном Андроновичем?

— Гаразд. Спасибі.

Секретарка зникла, а разом з нею розвіялася й атмосфера зосереджених роздумів. Кипучі будні владно домагалися його уваги, його часу. Завдяки підсилювачам голос Крокви-Осадчого лунав ясно, наче з сусідньої кімнати. Називав цифри — знову ж таки цифри — можливого попиту ужгородських лісівницьких та лісозаготівельних організацій на портативні пластмасові холодильники.

— Крім того, — бринів Кроквин голос, — певну зацікавленість виявляє управління тваринництва. Такі холодильники можуть знадобитися чабанам, що випасують отари на полонинах...

«Такі холодильники, — блискавично зміркував Багрич, — радо привітають і степові тваринницькі ферми, і хлібороби та механізатори, особливо ж у Середній Азії і на цілині... Так, це сильний аргумент і для Середи, і для раднаргоспу...»

А знайомий голос продовжував:

— Єдине, що непокоїть, — ресурси електрики. Вони є далеко не скрізь. Треба в цьому напрямку подумати.

— Подумаємо, Іване Андроновичу, — бадьоро гукнув у трубку, — неодмінно подумаємо! Епоха моторів відходить у минуле, настає епоха напівпровідників!..

Закінчивши розмову, записав у блокноті: «Холодильник з електричним шнуром — анахронізм. Шукати, думати, бо ж...»

Так і застала його над недописаним реченням вічно сяюча Юлька. Звільнившись після консилиуму, вона забігла до свого, як жартома тепер казала, «дуже відповідального» чоловіка, щоб разом іти додому. Бо знала: не витягне його, то засидиться, як вчора й позавчора, до пізньої ночі. Такі вони всі — ці «дуже відповідальні!»

Зайшла, осяяла усмішкою похмурий кабінет, наче промінь сонця вдарив крізь вікна.

— Ану, збирайся, я вже тебе заждалася. Та й Зореслава, певне, нудьгує.

— Стривай хвилиночку.

— Знаю ваші з Середою «хвилиночки»!

— Я саме жду його. Степан Гаврилович на парткомі.

— Ну й дуже добре. Завтра побачитесь. А сьогодні робочий день скінчився.

— Ти така швидка, бо в тебе сьогодні нема прийому.

— Ні, не тому. А тому, що завтра... Чи ти забув?

— Весілля?

— Так. І в мене після лікарського консилиуму буде другий — побутовий. На якому маеш бути й ти. Адже ти — свідок молодого. Не забувай.

Згортаючи папери й розуміючи, що мусить скоритися енергії й чарам дружини, Багрич спитав:

— Чим скінчився медичний консилиум? Як почуває себе твій заокеанський пацієнт?

Юлія відповіла не зразу. Підійшла до книжкової шафи, вийняла з неї «Філософський словник», розгорнула на слові «капіталізм» і подала Данилові.

— Прочитай.

Данило здивовано глянув на неї і промурмотів:

— «Капіталізм — суспільний лад, що приходить на зміну феодалізму. Рушійною силою капіталістичного виробництва, його основним законом є закон додаткової вартості. В капіталістичному суспільстві існують два основні класи...»

— Ясно? — спитала Юлія, беручи з його рук книгу.

-- Не зовсім, — щиро признався Багрич.

— Отаке уявлення і я мала про капіталізм, — підтвердила, ставлячи словник на місце. — Дуже приблизне. Сукупність соціальних термінів і звичних фраз. А зараз я побачила його живим, у природі. Містер Ленгтон, гинучи від пневмонії, яку легко можна було вилікувати, прошепотів мені на вухо: «Я не можу прийняти ваші ліки. В мене не буде чим за них заплатити...» Тоді мені все стало зрозуміло. Яка ж я дурепа, що не догадалася відразу. А все тому... що ми знаємо тільки загальне визначення: «...приходить на зміну феодалізму...»

— Сподіваюсь, містер Ленгтон не помер?

— Поки що ні. Проте стан загрозливий.

— Але ж тепер хворий прийматиме ліки?

— Ні. Він — непохитний.

— Чому ж ти не пояснила йому, що в нас лікування безплатне?

— Пояснювала. Всі знання англійської мови мобілізувала. А він не вірить. Гадає, що це просто пастка. Що безплатного лікування бути не може. Він сказав мені: «Я вже старий, якщо бог не врятує мене, значить, така доля. Але я не маю права залишати борги моїм дітям. Вони не зможуть сплатити їх... У мене ж тільки дев'яносто акрів кам'янистого ґрунту...»

— Що ж ухвалив консиліум?

— Лікування силоміць. Та це — тортури. І для нього, й для нас.

Багричеві ця подія, яка так схвилювала Юлію, не видалася незвичайною. Він пригадав, як у Нью-Йорку його не раз хапали за рукав сестри-жалібниці з металевими карнавками в руках. До карнавок були прикріплені афішки: «Жертвуйте на муніципальні госпіталі!» Такі госпіталі є тільки у великих містах, їх мало, й вони дуже убогі. Вся ж система охорони здоров'я — в приватних руках. Лікування коштує дуже дорого...

— Гаразд,— сказав, зав'язуючи тасьму на теці з паперами. Їх він перегляне дома.— Сьогодні я йду з тобою тільки тому, що це вперше і що завтра весілля. Але в інших дні ти не заходь за мною. І не ображайся. Рідна моя! — Тримав її за руку, намагаючись говорити якомога м'якше.— Зрозумій, роботи сила-силенна, а я...

Вона не висмикнула руки, не закопилила губу, як зробили б тисячі жінок на її місці. Юлія всміхнулася ще привітніше, ще осяйніше:

— А навіщо нам загадувати на майбутнє? Сьогодні ти йдеш зі мною, то й добре. Як кажуть англійці: ол райт! Завтра ж... Завтра — весілля. А післязавтра — знову будні. Але для нас — хай вони будуть святом. Завжди! Гаразд?

Вони вийшли на вулицю. У місті засвічувались перші вогні.

— Бачиш? Ілюмінація. В нашу честь!

Ні, з нею не занудьгуеш! З невтомною, нев'яучою, завжди усміхненою Юлькою!..

Розділ 15

ЧЕРЕЗ ГОРИ І ДОЛИНИ

— Коли один парубок спитав Сократа, чи радить він женитися, великий філософ відповів: «Як би ти не вчинив, все одно жалкуватимеш». Тому, що за останні три тисячоліття нікому не вдалося заперечити геніального твердження грецького філософа, я готовий іти під вінець!

Хіба Гордій міг, хоч би й у таку хвилину, не похизуватися своїм всезнайством? Лариса вже звикла до цих

дивацтв нареченого й навіть пишалася ними. Приємно було, що його розум завжди спрямований на щось веселе, добре, життєрадісне.

Нарешті зібралися всі гості: Степан Гаврилович і Марія Семенівна, Данило Денисович і Юлія Андріївна, Ігор Гаркуша і Таміла Голобородько. Більше нікого. Гордій хотів було запросити з Веселої Балки інваліда-батька та стареньку матір з скорботними очима, але не зважився. На заваді стояла хвороба старого Ящука. Неприємно, коли б Гордій батько гуляв на весіллі, а Ларисин стогнав у самотній кімнаті. Вирішили зробити післявесільну подорож у Веселу Балку, як тільки дозволять обставини.

Не допоміг ні чехословацький препарат, ні старосвітські п'явки, ні бджолині укуси,— Костянтин Федорович журно згасав.

Саме Ящукова недуга була причиною такої обмеженої кількості гостей: зібралися тільки найближчі друзі. Розмістилися у двох машинах. У директорській «Волзі», яку вів шофер, сіли директор з дружиною та обоє молодят, у старенькому «опель-капітані» — Багрич, Юлія Андріївна, Ігор і Таміла. Доглядати Зореславу й хворого Ящука залишилася Марія Зінов'ївна, старенька мати Марії Семенівни, вчителька-пенсіонерка з Макарова. Йї полюбилася Багричева доня ще під час літніх канікул.

Багрич вів свою трофейну колісницю за блискучим блакитним, як небо, автомобілем директора й думав, що колір «Волги» якнайкраще відповідає сьогоднішньому святові. Шкода тільки, що їхній кортеж такий маленький і такий тихий.

— У містечку під Нью-Йорком я бачив американське весілля. Вміють вони, вражі діти, справляти такі свята. Машин із двадцять, і всі гудуть. Хоч гудки взагалі якнайсуворіше заборонені, але в таких випадках реви на повну потужність. Хай усі знають, яка в тебе подія!

— Ану спробуй, натисни на сирену! — підбивала задирлива Юлька.

— Красненько дякую! — не піддався спокусі Данило.— Вони будуть в Палаці одруження, а ми в автоінспекції. А без нас і шлюбу не зареєструють. Ми ж з Ігорем—свідки!

Ігор поважно кивнув головою. Він пишався своєю

місією; на лацкані піджака красувалася рожева бинда з приклотою до неї білою трояндою, мов старовинний королівський орден.

Все ж без пригод не обійшлося. Біля пам'ятника Щорсові «Волга» встигла проскочити під зеленим світлофором, Багричеві хотілося не відстати, він не підкорився жовтому застережливому світлові й не загальмував. Однак свисткові регулювальника довелось підкоритися. Стрункий, комсомольського віку сержант виголосив завчено-сувору нотацію, але, дізнавшись про мету їхньої подорожі, відпустив. Мабуть, допомогло не стільки вибачення Багрича, скільки королівська бинда на грудях Гаркуші.

Наздогнали молодих аж перед дверима Палацу одруження. Тут виявилось, що не варто було квапитися. Черга на реєстрацію шлюбів швидше схожа на відбуття та прибуття літаків, ніж на залізничний графік: залежить не стільки від годинника, скільки від обставин.

Шлюбів на цей день намічено чимало, вузька вулиця Карла Лібкнехта та сусідня, ще вужча, Чекістів геть запружені легковими автомашинами, переважно з шаховими стрічками на бортах. Довкола них юрмилися люди з букетами квітів, молоді й старі, усміхнені й заплакані, — кожен по-своєму сприймає не тільки горе, а й радість.

У просторому вестибюлі теж було багато квітів. Частину з них принесли сьогоднішні гості, частина належала адміністрації палацу, в одному з закутків холу притулився навіть кіоск, де продавалися квіти тим, у кого їх не було.

У Лариси та Гордія квіти були. Не вишукані, зранжєрейнні, а звичайнісінькі, осінні садові — білі гладіолуси, білі, рожеві, блакитно-сизі айстри, жовтогарячі майори, темно-жовті чорнобривці, пурпурова сальвія та інше просте квіття, що гостро пахло прив'яленим зіллям та пересушеною землею.

Вестибюль був подібний до передпокою храму. Високі, вкриті темними олійними фарбами стіни, цяцькована сухозліткою стеля, важкі металеві люстри, урочистий шепіт присутніх.

Це враження не зникало, а поступово зміцнювалося, коли молоді, свідки й гості, діждавшись черги, повільно переходили з кімнати в кімнату. Залагодивши формаль-

ності, піднялися на другий поверх. Минули ще кілька кімнат і увійшли нарешті до світлого залу, де їх чекали сивоволоса жінка — депутат міської Ради — та молода, вродлива, чепурна працівниця Палацу одруження.

— Бажаю вам створити міцну радянську сім'ю! — коротко промовила сивоволоса й потисла руки молодій і молодому.

Ця звичайна, навіть трафаретна фраза в обстановці суворої святкової тиші пролунала несподівано широко й хвилююче.

Чепурна жінка голосно назвала молоду — Ларису Костянтинівну Чабанець і молодого — Гордія Онуфрійовича Чабанця, одягла їм на пальці обручки, вручила свідоцтво про одруження й потисла руки новому подружжю. Данило Багрич та Ігор Гаркуша поставили підписи в книзі свідків. Друзі цілували молодят, бажаючи їм щастя.

Коли спускалися вниз по барвистому килиму, з прихованих репродукторів линула музика, схожа і на симфонію, і на ораторію, врочиста й неспокійна, вітальна й заклична.

А подружжю Чабанців здавалося, що це грають вікна, співають стіни, гримлять під ногами сходи і срібними сурмами сурмлять їхні щасливі серця.

Кроква-Осадчий вийшов з ужгородського поштамту й попрямував униз, до Ужу. На Ленінградській набережній перекинувся через кам'яний парапет і залюбки слухав бурмотіння гірської ріки. Чим довше вслухався в цей таємничий шепіт, тим глибше відчував, що будить він у його душі якийсь безмежно далекий, ще не усвідомлений, але вже вгадуваний спогад. Плюскіт дніпрових хвиль? Ні, щось давніше, значно давніше, чи не з дитячих літ?.. Певне, в далекому, майже ілюзорному дитинстві він проживав над річкою або біля ставка. Може, навіть десь коло старого млина з прогнилою греблею та ветхими, вкритими мохом лопатями. Певно, що так. Бо ж звідки виник у його свідомості той старий казковий млин, адже не бачив таких будівель потім ніде й ніколи. А може, ця згадка справді з казки, із забутих пісень? Може, це архаїчний прообраз людського життя?

Думав: «Мабуть, цей настрої навіяла мені ота потре-

ба неодмінно послати телеграму, до того ж чемну й пристойну, щоб ніхто не подумав, що я хам або що мені боляче. Хамом я вже був, а боляче мені ще буде тепер довго, й ніяка нова Сохацька цього болю не втишить, не вгамує. А зрештою хто знає? Меле божий млин, скажав колись якийсь-то мудрець. А його більш примітивний колега з числа безіменних творців народних афоризмів резюмував: перемелеться — мука буде. Мукá чи мўка? Цікава не тільки психологічна, а й філологічна загадка, адже ніхто не знає, який наголос поставив безіменний автор приповідки...»

Отак щоразу: про що не починав би думати, закінчував тим самим: своєю бідую.

Чи варто було посилати телеграму? Чи варто було тікати в Ужгород? Чи варто було народжуватися на світ? Кінець кінцем кожна людина може задавати собі безліч безглузвих, схоластичних запитань, на які нездатна відповісти...

Річка то таємниче щось шепотіла, то пестливо воркотала. На протилежному боці тьмяно схлипували сиротливі неонові реклами, переконуючи в корисності ощадкас та перевагах повітряного транспорту. Кроква ніколи не був у Ленінграді. Може, саме тому плюскоглибий Уж видався йому схожим на повноводу Неву, а в потойбічній темряві вгадувалися обриси Адміралтейства й колишніх царських палаців. Недарма ж безлюдну, напівтемну набережну хтось гучно назвав Ленінградською!..

Чи воркотіння хвиль, чи оці безладні думки поволі заспокоювали. Справді ж бо, подумати тільки: отак понад сто років тому у сяючій Північній Пальмірі, над бистроплинною Невою, у важкій задумі стояли то Пушкін з Міцкевичем, то наш бунтарний Тарас, а пролинув час, бистроплинніший за всі ріки світу, і все стало новим, невпізнанно іншим.

Хто знає, що його, Крокву-Осадчого, жде завтра, ба навіть сьогодні?..

Ось за півгодини у нього ділове побачення з місцевим ученим, професором Туровичем, який, дізнавшись про мету приїзду київського інженера, передав записку з проханням завітати між восьмою і дев'ятою вечора в його особнячок на вулиці Підгірній.

Підгірна далеченько, а вже чверть на дев'яту, пора йти.

Ось відчиняться двері професорського особняка, і виїде назустріч тобі, Іване, чарівне створіння, якась Олеся чи Ганнуся, гляне бездонними очима — і кінець усім стражданням. Утопишся в цих очах-безоднях, переселишся в інший світ, у фантастичний едем, у якому всі дотеперішні страждання здаватимуться далеким, химерним сном.

Натиснув на залізну клямку, хвіртка, скрегочучи, відхилилася і, певне, подала сигнал всередину хати, бо ж відразу відчинилися двері дерев'яного ганку, оповитого густим плющем. З дверей визирнуло обличчя... ні, не чарівної красуні, а самого господаря — старе, німецьке, з клаптями рудої вовни на тих місцях, де були колись борода, вуса й чуприна.

— Товариш інженер з Києва? — запитали клапті вовни скрипучим голосом, дуже подібним до скреготу хвіртки.

Іван назвав себе й пішов за старим. Минули темний коридор, напівтемну кухню з напівзруйнованою плитою й, нарешті, потрапили в насуплену чотирикутну кімнату, досить велику, яка здавалася ще більшою від того, що її притискала до землі надто низька стеля. Стіни від підлоги завішані були безліччю картин, великих і малих, у рамах і без рам, почеплених тонкими дротинками до карнизів, як це буває в ательє художника. Помітивши здивування гостя, господар пояснив:

— Не зважайте, це звичайна аматорська мазанина.

Крокві здалося, що це не так, але він мало тямив у малярстві, а тому не став сперечатися. А господар докінчив пояснення:

— Все життя я віддав хімії, а цьому — лише короткочасне дозвілля.

Господар простував, зігнутий у три погібелі, все вперед і вперед, пересік насуплену кімнату й кістлявою рукою штовхнув невеличкі фанерні двері. За ними містилася тісна комірчина з завішеним якоюсь мішковиною вікном, схожа на примітивні домашні лабораторії фотоаматорів.

— Прошу, сідайте.

Іван Андронович, щоб не змушувати згорбленого діда повторювати запрошення, подякував і сів на скрипучий віденський стілець з вишукано вигнутими бильцями та дірчастою, потрісканою фанерою на сидінні.

Турович хоробро став обома ногами на такий самий

вигнутий і потрісканий стілець — умеблювання кімнати взагалі становили тільки ці два стільці й маленька шкільна парта, що, як і стільці, давно колись була пофарбована жовтавою фарбою, від часу виляною та облізлою. На стінах, обклеєних шпалерами ще з габсбурзькими коронами, звисали стругані ясеневі полиці з пожовклими, вкритими пилом паперами. Старий витяг з-поміж паперів велику чорну теку для нот, здмухнув з неї пил і поклав на парту, яка, видно, правила вченому за стіл.

— Прошу вас: підсумок мого життя.

Кроква в думці порівняв тоненьку теку з десятками полотен, які бачив у сусідній кімнаті, але не сказав нічого. Інколи один крок до істини більше важить, ніж довгі кілометри безплідних блукань.

— Юстин Варцаба, колишній мій учень у середній школі, вчора сказав мені, що ви цікавитеся проблемою виготовлення деяких речей, наприклад, холодильників з пластмаси. Це так?

— Певною мірою.

— Так-так, чудово. Прошу, читайте.

При нерівному світлі електричної лампочки Кроква-Осадчий прочитав титульну сторінку наукового трактату: «Богдан Мирославович Турович. До питання про виготовлення пластмас із залишків лісохімічної промисловості».

Мало не до півночі просидів Іван у кімнатці-комірчині.

Старий гортав перед ним сторінку за сторінкою свою ґрунтовну наукову працю, розшифровував цифри, тлумачив формули, принагідно згадуючи численні епізоди з своєї біографії, з педагогічної та дослідницької діяльності. А йому було що згадати на восьмому десятку життя: пам'ятав Австро-Угорську імперію, і буржуазну Чехословаччину, і хортистську Угорщину. Десятки років поневірявся по гірських сільських школах, позбавлений елементарних умов для праці в галузі улюбленої науки. Отоді, щоб хоч абияк сублимувати енергію і вдоволити жадібну до творчості душу, писав верховинські пейзажі, портрети гуцулів і гуцулок.

Богдан Мирославович, відхиляючись від основної теми розмови, не раз і не два водив гостя у велику кімнату, показував ту чи іншу картину, розповідав подробиці ро-

боти над нею. На зауваження Івана Андроновича про те, що картини вражають і правдою життя, і свіжістю фарб, старий відмахнувся й сказав:

— Наше Закарпаття — то є колиська справді достойних артистів пензля. Не кажучи вже про покійного Ерделі, досить назвати Бокшая, Шолтеса, Манайла... Куди мені до них.

І знову тягнув Крокву в алхімічну комірчину до цифр, до формул, до теоретичних висновків. Ці висновки, безперечно, мали й велике практичне значення. Правда, Іван Андронович не був спеціалістом даної галузі, до такої розмови не підготувався, але знання й досвід підказували йому, що професор потратив довгі роки не марно.

Десь майже опівночі за дверима почулося човгання озутих у якесь завелике взуття ніг, і жіночий голос незнайомою мовою покликав ученого. Той мовчки відчинив двері.

На порозі стояла стара, майже сліпа жінка. Гладко зачесане, сиве, аж срібне, її волосся було вкрите чорною мереживною шаллю, маленька, сухорлява постать закутана в теплий смугастий плед, ноги потопали в надто вільних для неї шкарбанах. Іван звернув увагу, що, незважаючи на свій жалюгідний вигляд, стара мала густо напудрені щоки й підфарбовані губи.

— Це моя дружина, — пояснив Богдан Мирославович, — вона погано бачить і ніякої мови, крім угорської, не знає.

Турович поговорив з дружиною по-угорськи, очевидно, мова йшла про пізній час, бо він вийняв з жилета тоненький кишеньковий годинник і глянув на циферблат, після чого жінка зникла. Якби не човгання шкарбанів за дверима, можна було б подумати, що з'являвся привид.

Професор силоміць упхнув Крокві свою теку, очевидно, він безмежно довіряв йому, а найперше своєму учневі Варцабі, й вони розпрощалися.

Незважаючи на протест гостя, господар провів його до виходу з ганку й почекав на приступці, доки за ним не скрипнула хвіртка.

Ця несподівана зустріч, довга бесіда багато дали Іванові. Красуні з бездонними очима, правда, не побачив, зате пізнав інше: поривання до мети. Ось у нього під

пахвою старенька папка для нот, у якій в словах, цифрах і формулах нетлінно іскриться жага знань, пошуків, відкриттів. Жага, яку не згасили злигодні й невдачі минулого.

Чи є в тебе така жага, Іване Андроновичу?..

Бовваніла перед очима бабуся з напудреними щоками й підфарбованими губами. Вона вразила Крокву-Осадчого не менше, ніж її фанатичний чоловік. Несподіване причепурювання жінки, яка стояла на краю могили, Кроква сприйняв не як старечі дурощі чи безглузде кокетство. А як щось інше, більше: вічне, незгасне життєлюбство, бажання не здатися, не капітулювати — до останнього подиху!

Не тільки мозок, чи серце, чи вуха, а весь організм Ящука являв собою суцільну увагу, суцільне чекання: чи йдуть вони вже з-під вінця, чи діждеться він тієї хвилини?

Нарешті прийшли.

І відразу ж до нього. Першою в кімнату-закапелок вбігла Лариса — в білому з голови до ніг, святкова й радісна, як весняний первоцвіт, зігрітий сонячним днем. Упала на батьківські груди, затихла — лагідна й покірنا, а він, ковтаючи сльози, мовчки пестив її русаве, заплетене в тугу косу — якраз як у матері — волосся. А позаду своєї дружини, трохи не підпираючи головою стелю, стовбичив її обранець, теж радісний і святковий і ще мовби трохи засоромлений, з відчуттям провини, що забирає в старого його єдиний скарб. Щоб цю провину спокутувати, нахилився, поцілував тестеві руку, а старий поздоровив їх обох, просив веселитися, не зважати на його остогидлу недугу.

Вони пішли, а він лежав і слухав.

Через тонку перегородку було чути кожне слово, кожен рух. Грюкали стільці — гості сідали за стіл. Потім пролунав чийсь незнайомий голос — Багрича або Середи:

— Товариші, ми сьогодні є свідками створення нової радянської сім'ї...

Нова сім'я... Нове життя.

І уява старого Ящука переноситься у початок тисяча дев'ятсот двадцять третього року, в зимову хурделицю, коли він, молодий голова комітету незаможних селян

села Мурований Брід, стоячи навколішки на санях, погейкував на зморених сухоробрих коненят, а позад нього на припорошеній снігом соломі, кутаючись у доморобну селянську гуньку, що від морозу та снігу зробилася холодною і твердою, як жерсть, лежала напівпритомна, в тифозному маренні сіроока городянка, дочка колишнього присяжного повіреного, майбутня Ларисина мати.

— Кожен з нас, — переконував за стіною голос, — щиро радіє з того, що двоє хороших молодих людей ітимуть віднині одною життєвою дорогою...

Освічена панянка хоч і не ворожого, але сумнівного соціального походження викликала подив у закинутому серед Волинських лісів Мурованому Броді, та непокірний Кость Ящук не скорився ні звичаям, ні традиціям, ні порадам родичів, ні намовам чужих людей. Від свого слова не відступився. І таки створили вони з Маргаритою сім'ю, хоч і пройшли через довгі й складні випробування... За стіною почулися вигуки «гірко!», а колишній комнезамівець згадував, що в них з Маргаритою весілля так і не було і ніхто їм не кричав «гірко!», зате гіркоти в житті на їхню долю випадало чимало. Соромно йому було за дружину перед споконвічними хліборобами, бо вона ж таки не вміла поводитися ні з серпом, ні з веретеном, соромно було й перед дружиною і за брутальність родичів, і за свою малописьменність... З-за стіни чувся жіночий голос, цей голос Ящук добре знав. Юлія Андріївна!

— Пам'ятайте: в житті, кажуть, як на довгій ниві — всяке буває. Завжди, за всіх обставин любіть одне одного, підтримуйте, бережіть...

Що ж, Ящук з вдячністю згадує свою білоруку дружину. Особливо важко їм було, коли він вчився на робітничому факультеті, а потім в обласній радпартшколі, але вони й тоді не занепали духом, не втратили віри одне в одного. Поволі грані між ними стиралися, білоручка звикла до невдячної домашньої праці, а комнезамівець став більш-менш освіченим і кваліфікованим працівником районного масштабу. Довгий час через скрутні житлові й матеріальні умови уникали мати дітей, аж перед самою війною Маргарита Генріхівна народила сірооку, як і сама, дівчинку, яку назвали Ларисою. Оцю саму, що сьогодні...

За стіною знову лунали вигуки «гірко!», молодята,

очевидно, цілувалися, в закапелок до хворого забігла лікарка Пашко, спитала про самопочуття, підбадьорила й пішла. Хворий і далі ловив кожне слово й кожен звук, але йому все відчутніше здавалося, що голоси віддаляються десь далеко-далеко, наче не вузька перегородка відділяє його від них, а безмежжя простору й часу.

За стіною чи десь у широкому степу заграла радіола, притишено, щоб не набридати хворому, а Ящуків думки полинули в глибінь літ, у той веселий, сповнений сміху, веселощів і танців день, коли вони відзначили появу на світ Лариси. Маргарита з дитям повернулася з лікарні, обоє здорові; сам Ящук був у розквіті сил, на досить відповідальній посаді в Київському облвиконкомі. А незабаром почалася війна... Під фашистськими бомбами йому вдалося евакуювати дружину з донечкою спочатку в Саратов, а звідти в Уфу, сам же він війну перебував в оперативній групі при Військовій раді фронту, а після визволення перших районів української землі — на радянській та партійній роботі.

У вхідні двері хтось загнукав. Вимкнули радіола, побігли до дверей. Хто цей запізнений гість? Ага, голос Лариси. Схвильовано читає:

— «Через гори й долини шлю вам своє поздоровлення зичу великого щастя з сльозами в серці Іван».

Хвилинка тиша. Потім знову радіола, тепер голосніше. Певне, щоб заглушити чиїсь зайві слова або зітхання. Хто цей Іван? Ящук його не знає. Музика заколисує старого, йому хочеться спати. Але спогади впертіші за сон. Особливо ті, які гнітять душу. Які призвели до суперечок з дочкою, загибелі дружини, виключення з партії. Не згадувати б! То був початок кінця...

За стіною вибух сміху, звуки, схожі на постріли, — то відкорковують шампанське. Знов настійливе «гірко!».

А гірких Ящуківих думок уже не розвіє ніщо. Як сталося, що він так зненацька впав обличчям у грязюку? Про це старий думав не раз. Як створилися, чим викликані умови для отого атавістичного розпалювання людської жадоби? Чому і коли люди, які за своїм розвитком могли б стояти значно вище від пройдисвітів та спекулянтів, замість того щоб являти собою приклад нових людських взаємин і прагнень, забивають палі на межах, відгороджуються від сусідів парканами, споруджують фортеці одноосібництва — дивні острівці в морі

нового суспільного буття? А може, це тимчасова пошесть?..

Весільна вечірля закінчилась. Гості прощалися. Костянтин Федорович знав, що тільки з огляду на його хворобу весілля було таким короткотрасним. Завітала ще раз Юлія Андріївна, знову спитала, як він себе почуває, він відповів, що добре, і це була правда. Хоч і перебрав у пам'яті трохи не все життя, згадав багато прикрого, але ці спогади вже не вражали згасаючий мозок, а були як давня історія, що приключилася, можливо, з ним, а може, й з кимсь іншим.

Зайшли Лариса й Гордій. І їх він запевнив, що все гаразд. Вони поцілували його — вона в чоло, а він знову в руку, й подалися до Ларисиної кімнати. Шлюбна ніч... І цей факт хворий сприйняв як сторінку колись прочитаної книги або кадр баченого фільму. Все менше ниток зв'язували його з реальною дійсністю, ці зв'язки з кожною хвилиною ставали тоншими, ілюзорнішими.

Шлюбна ніч... Відокремлена від усього світу чотирма стінами кімнати, яка ще до сьогоднішнього дня звалася дівочою, ця ніч мала величезне й далекосяжне значення для двох людських істот. Для них вона була сповнена хвилюючого чекання, душевного захвату, першої близькості, нових тривог і нових надій.

Удосвіта Гордій заснув, а Лариса до самого світанку не спала й думала. Глянувши на чоловіка, який лежав поруч, відчула до нього безмежну любов і довіру. А потім подумала про батька, який у цю ніч став ще самотнішим. Захотілося глянути на нього, сказати йому ласкаве слово. Встала, накинула халат, зайшла в кімнату-закапелок. Батько спав. Нахилилася й припала вустами до чола. Чоло було холодне.

Розділ 16

ВЕРЕСНЕВЕ РІВНОДЕННЯ

Степан Гаврилович наполягав, щоб новий головінж негайно включився в поточну роботу заводу. Недовгі вересневі дні — наближалось осіннє рівнодення — котилися швидко. У жовтні має відбутися Двадцять дру-

гий з'їзд партії, який прийме нову Програму КПРС, не за горами сорок четверті роковини Жовтневої революції, а там і кінець року. Про будь-які перебої у виконанні виробничих завдань не могло бути й мови. А Данило Денисович, незважаючи на попередню домовленість, багато що хотів ламати, переглядати, перекроювати. Його підтримував секретар парткому Грушовий.

Та й сам Середа не був проти пошуків нового. Ці пошуки не виникли зненацька, не були вигадкою Багрича, їх продиктувало життя, вони все частіше заявляли про себе на зборах і нарадах, на сторінках газет.

Дві важливі проблеми, на погляд Багрича, постали як перед заводом, так і перед усім народним господарством країни. Перша, і це Данило повторював раз у раз,— потреба негайної ліквідації відставання хімічної промисловості від вимог життя. На зауваження Середи, що це справа складна, тривала, загальнодержавна і заводів слід виходити не з мрій, а з реальних можливостей, Данило Денисович гаряче заперечував:

— Ні, ні і ще раз ні! Виходити з того, що є, значить, тупцювати на місці. Годі нам заздрити американцям. З чого зроблені їхні товари широкого вжитку? Нейлон, силон, перлон, дакрон, штучна шкіра, штучні хутра, словом — синтетика. Красиво, зручно, дешево. Думати сьогодні про те, щоб одягти мільйони людей у вироби із справжньої шкіри та справжньої вовни,— безглуздий консерватизм. Хімія, хімія і ще раз хімія! Далі: продукти харчування. Наше сільське господарство ніколи не дасть їх у потрібній кількості, доки ми не розвинемо виробництво мінеральних добрив. Знову ж — хімія! І, нарешті, на кілометрових глибинах донецькі, та й не тільки донецькі, шахтарі терплять від жару. У мільйонах театрів, кіно, клубів і так далі, я про це говорив і говоритиму до кінця своїх днів, люди позбавлені змоги дихати здоровим повітрям, необхідним для існування живого організму. В жарких районах країни щороку пропадає сила-силенна м'яса, риби, битої птиці. Ми ніколи не зможемо споруджувати ефективні охолоджувальні установки, доки в нас не буде достатньо хімічних речовин, таких, як фреон-11 і фреон-12. Годі купувати їх у тих же американців за золото! Годі так господарювати, щоб охолоджувальна установка для вугільної шахти коштувала два мільйони! Не кажучи вже про те, що в наші двері владно стукає вік напівпровідників, ера автоматики. На змі-

ну недосконалим людським органам зору, слуху, дотику йдуть найчутливіші фотоелементи, найдосконаліші кібернетичні прилади. Але їх не сконструювати без найвищого розвитку фізики й хімії. Тому, як сказав один письменник, мовчати заборонено! Підраховувати, креслити, наполягати, бити на сполох! Таким повинен бути наш девіз, Степане Гавриловичу!

Що міг заперечити Середа проти таких аргументів? На десять років старший за Багрича, відчуваючи, що старість уже за плечима, він, проте, намагався йти в ногу з епохою, не бажаючи, щоб, як сам говорив, життя списало його в архів. Може, не так далеко сягав зором, проте, коли йому відкривали нові обрії, не заплющував очей, не сперечався з покликом часу. Знав: хто спиняється, тому наступають на п'яти.

Життя підказало Багричу й другу, не менш важливу проблему. Досить було йому краєм вуха почути, що на якомусь підприємстві створено бригаду раціоналізаторів, як Данило Денисович якимсь особливим чуттям розумів: ось воно, знамення часу!

На цю тему мав палку розмову з Грушовим. Палку й енергійну. Говорив, власне, Багрич. Він взагалі не був багатослівним. Але інколи запалювався. Тоді виголошував монологи. Як, наприклад, оцей:

— На перший погляд може здатися, що це нерозумна витівка. Псевдоноваторство. Справді, відколи існує світ, завжди творчість була справою суто індивідуальною. Письменник, художник, учений творили самотужки, наодинці з натхненням. У галузі літератури й мистецтва, може, так і треба, я тут невіглас, але в науці, погодьтеся, це анахронізм. Учений творив сам, віч-на-віч з собою, лише в окремих випадках, якщо мати на увазі справжніх учених, а не алхіміків. З розвитком науки виникали лабораторії, інститути, клініки, де вчений трудився з колективом співпрацівників. Лише раціоналізатор і винахідник до наших днів залишилися кустарями. Тисячі талановитих людей марно гають час над недовершеними пропозиціями і винаходами, бо їм просто не вистачає знань і вміння, щоб завершити їх. Сотні людей в різних кінцях країни сушать голови над одними й тими ж проблемами. Поступово в багатьох таких людей виробляються погані навички,— вони менше думають про користь від своєї праці, а більше про те, щоб запатентувати її. Патент! Ось що стало їхньою метою. У капіталі-

стичних країнах це закон життя. А в нас? Шкідливий аґавізм. Тим більше, що з бурхливим розвитком техніки найенергійніші поривання одиночок стають безперспективними. Навіщо далеко ходити за прикладом, візьміть мене. Цілі роки, оті, коли я один просиджував ночі над кресленнями кондиційних систем, вважаю марно згаяним часом. І ніколи не перестану шкодувати за цим. Лише непередбачена обставина — виїзд за океан — змусила мене передати справу в інші руки. Знову ж таки кустарно, без плану, без спільно виробленої платформи. Через те й появились на світ індивідуальні кондиціонери, річ, безперечно, потрібна, але малоєфективна. Яких різючих результатів досягнуть наші раціоналізатори, коли вони на добровільних засадах об'єднуються в творчі колективи, в бригади! Перші паростки таких методів праці вже з'явилися. Ах, шкода, що я тепер головний інженер. Я перший пішов би в таку бригаду!

Потім вони довго радилися, перебирали можливі склади бригад, кандидатури бригадирів, методи праці, виробили проект ухвали партійного комітету та завкому профспілки.

Нарешті на порядок денний нового Багричєвого життя стало питання про поїздку в Донбас. Сам він конче хотів поїхати, хоч як важко тепер йому вирватися бодай на кілька днів. З двох його колег, добре обізнаних з питаннями кондиціювання повітря, один, а саме Кроква-Осадчий, зараз поїхати не може. Він ще не повернувся з від'їждження в Закарпаття, а після повернення опрацьовуватиме матеріали поїздки для доповідної записки Раді народного господарства та Державній планувальній комісії. Отже, доведеться брати з собою Сохацького. Леонід Потапович шойно повернувся з відпустки — бадьорий і щасливий. Всім розповідав, як міцно й вірно кохає його дружина: коли до неї в Крим з'явився Захар Царєградський і повідомив, що, продавши деякі речі, в тому числі й білосніжну «Волгу», вніс розтрачену суму й «зам'яв» справу, Лідія вигнала пройдисвіта геть. І повернулася з чоловіком додому на старій, але надійній «Победі».

Що ж, хай буде Сохацький! Це, може, й краще. В дорозі люди пізнаються ближче.

Юлія неспокійно ходила по невеличкому кабінету. Високою купою лежали на столі картонні зошити з іс-

торіями хвороб, а поруч — два зошити окремо. Це історії мертвих. Колишнього хороброго партизанського генерала Завірюхи та колишнього партійного і радянського працівника Ящука. Завірюху Пашко знала мало, але Ларисин батько став для неї близькою людиною. І ось його нема. Вже й поховали Ящука на далекому Сирецькому кладовищі, але тут, на цьому світі, ще треба виконати ряд формальностей.

Підійшла до столу й ще раз перебігла очима медичний висновок про смерть. На підставі його треба скласти довідку для Лариси. Довідка потрібна, щоб остаточно розв'язати справу зі спадщиною, тобто з будинком, який вони з Гордієм вирішили безкоштовно передати університетові.

У медичному висновку рівними рядками лягли сухі, скупі і страшні слова: «Костянтин Федорович Ящук, 1901 року народження, хворів на гіпертонічну хворобу, атеросклероз, особливо артерій серця, склероз серцевого м'яза, коронарну недостатність і стенокардію. Нагла смерть настала від гострої зупинки серцевої діяльності».

На фронті санітарка Юлька сприймала смерть як щось страшне, але й звичне. Під час праці в санаторії лікарка Юлія Андріївна мала справу з медициною спокійною, всі функції якої полягали в тому, щоб оглядати хворих і висловлювати їм лікувальні або профілактичні поради. Тепер було не так. Тепер люди вмирали без пострілів і бомб, і ці люди були її пацієнтами. Вона з острахом дивилася на купу картонних зошитів і думала, що раз у раз доведеться з цієї купи вилучати чиясь історію хвороби й навік відправляти в архів.

Вчора слідчий Балига викликав її в справі Стенлі Ленгтона. Власник дев'яноста акрів кам'янистого ґрунту в канадській провінції Манітоба, який на схилі літ вирушив у мандри, щоб подивитися на білий світ, закінчив свій життєвий шлях у далекому й незрозумілому Києві. До останньої хвилини старий фермер не вірив, що його лікуватимуть безплатно, а з насильного лікування нічого не вийшло. Тепер був клопіт і Юлії, і головлікареві, і місцевій філії «Інтуриста». Справою зайнялася прокуратура, довелось давати пояснення. Справді, Юлько, це тобі не курорт!

У робочому портфелі лежав лист з тихого курортного закутка «Гірське повітря», від Галини Назарівни. Там життя йшло, як і раніше, тихо, спокійно. Старенький

професор Ярославцев зовсім кинув медицину й намагався здивувати світ своїм шаляпінським басом. Галина Назарівна, поряд з наливками та настоянками, віддалася новому захопленню: талій воді. На кількох сторінках листа нерівним почерком немолодої людини вона писала Юлії про нечувані лікувальні якості талої води. Доводила, що оскільки при замерзанні води й розтаванні льоду відбувається ланцюгова реакція й міняється процент так званої важкої води, то тала вода має чудодійний вплив на живі організми. Запевняла, що птахи не гніздяться і не розмножуються в теплих краях лише тому, що там немає талих вод. Отже, за талою водою велике майбутнє.

Юлія й гадки не мала сперечатися з старшою, досвідченішою подругою. Коли у неї викликали мимовільну посмішку просторікування старої про всемогутність кібернетики, аж маєш: нещодавно професор Самонін, якого Юлія Андріївна обожнювала, виступив з твердженням, що й сама людина є не що інше, як менш чи більш досконала кібернетична машина. Хто знає, що буде через кілька років з гіпотезою про цілющі властивості талої води? Може, це й є та жива вода, яку протягом століть славили люди в казках та легендах?

Однак ніяка жива чи тала вода вже не допоможе ні Завірюсі, ні Ящуківі, ні Ленгтону. Два перші лягли у київську землю, а третій, у цинковій домовині, полетів за океан. А їй залишилися старі розчарування й нові клопоти.

Аж ось Лариса. Нарешті! Розуміється, з Гордієм. Він, мов тіль, ходить за нею — з любові і з співчуття. Нелегко Ларисі. От справді — «з журбою радість обнялась».

Втомлена переживаннями та біганиною, Лариса притьмом падає на стілець, що стоїть боком до стола. Якраз отак саме вона сиділа, коли вперше завітала до цього кабінету. Сповнена сумнівів і гризот, Юлія думає: минає заледве рік, а скільки відбулося змін! Дівчина стала дружиною, батькова пестунка — сиротою...

Гордій несміливо стовбичить біля дверей. Здається, йому нікуди подіти довжелезні руки. Отак він стояв перед нею, коли викликав по телефону в коридор і випрохував халат, щоб пройти в операційну Городенко. Нещодавно Юлія з чоловіком навідувалися до клініки торакальної хірургії. Михайло Власович та Поліна Сидорівна оглядали Зореславу. Чи не востаннє. Донечка

зовсім поправляється. На обличчях обох її рятівників була радість, а в очах — смуток. Процент смертності в клініці ще досить високий. Ким би ти не була, людино, хай і кібернетичною машиною, але доля твоя складна й залежить від тисяч різних обставин!

Юлія стріпнула сонячним чубом, щоб відігнати від себе остогидлі думки. Спитала абищо:

— Як справи?

— Та за довідкою ж,— відповіли в один голос Лариса і Гордій.

Сіла за стіл, втупила зір у папірці: «Костянтин Федорович Ящук, 1901 року народження, хворів на...» Підвела очі на подружжя:

— Ви певні, що будинок треба віддати?

Лариса відповіла запитанням:

— А що з ним робити?

— Ну, можна продати.

— Ні, я не хочу, щоб там, де загинула моя мати, де помер батько, з'явилися нові хазяйчики.

— То залиште його собі.

— Навіщо?

— Щоб жити.

Юлія хотіла розповісти, як довго вона поневірялася після війни, поки здобула світлу кімнатку, з вікна якої видно було схили гори Машук. Але не сказала нічого. Зрештою, свою садибу в Таманській вона теж віддала. Тепер там якась дитяча установа.

Гордій підійшов ближче, лікарка показала йому на вільний стілець, запросила сісти. Вже сидючи, Гордій пояснював:

— Бачите, власний будинок давить на психіку. Мимоволі стаєш власником, а це вже соціальна категорія. Каста приватників і користолобців. Ми з Ларисою не хочемо так починати наше спільне життя.— Вірний собі, Гордій додав: — Якось запитали Сократа, чиї слова він вважає найпереконливішими. Великий філософ відповів: «Тих, у кого ці слова супроводжуються вчинками». А інший античний філософ — Мізон — зазначав: «Треба вивчати не діла на підставі слів, а слова на підставі діл».

— Ясно,— резюмувала лікарка Пашко,— думки правильні.

Мовчки написала довідку й простягла Ларисі. В погляді її світилася вдячність. Легше жити на світі, коли

дихаєш одним повітрям з однодумцями. Це, певне, теж сказав якийсь філософ. Та вона не спитала про це Гордія. Тільки міцно, по-чоловічому потисла обом їм руки.

На багатьох вершинах і узгір'ях побував за ці дні Кроква-Осадчий. Він бачив світ з висоти майже двох тисяч метрів, світ зелено-багряний, лагідний і прекрасний. Скільки не блукав малий Івась Кроква по містах і селах під час голодного й лихого дитинства, скільки не бачив усіляких див, а в горах був оце вперше. Захмарені вершини й стрімкі узгір'я стояли перед ним, як образ епохи. В теку від нот, яку передав йому професор Турович, клав аркуш за аркушем, заповнений цифрами, враженнями, пропозиціями.

Закарпаття відразу зачарувало, але не відразу вразило його. Місцевості довкола Ужгорода, Мукачєва, Хуста вабили око буянням барв, пахощами трав і квітів, щедрістю виноградних ліз, несподіваністю краєвидів. Але все це поступилося перед панорамою гірської величі і людської краси, яка просто приголомшила його, коли він ступив на землю Рахівщини. Перед ним, мов у яскравій виставі-феєрії, відкрилися раптом дивовижні картини того певеличконого, але неповторного краю, який по обидва боки Карпатського хребта зветься одним промовистим словом — Гуцульщина.

Згадалися прочитані в студентські роки «Захар Беркут» і «Тіні забутих предків», вистава і фільм «Украдене щастя», забрили в пам'яті іскристі коломийки, почуті то по радіо, то на концертах. Колись ці явища мистецтва пройшли через свідомість молодого Крокви поодиноці, перебіжно, а тепер згуртувалися в один комплекс, злилися з тим, що побачив увіч.

Все тут було прекрасне: природа, люди, пісні, одяг. Правда, вже відходила в небуття та первісна незайманість, про яку читав і про яку розповідав йому Юстин. Сучасні темпи життя, зникнення колишньої відгородженості від навколишнього світу, вплив міської культури робили свою справу. Очевидно, це була справа прогресивна, бо ж навіщо гуцульському кустареві сидіти довгі дні й ночі над безліччю оздоб, які роблять кептарик чи топірець унікальним твором мистецтва, коли в крамниці є міські піджаки, куртки, плащі, палиці. Фабричні че-

ревики потроху заміняли гуцульські личаки, на зміну крашаницям, запаскам, чересам, тайстрам прийшли штани, спідниці, пояси, сумки. Розум погоджувався з такими змінами в одязі та побуті гуцулів, навіть схвалював їх, але серце в таких випадках завжди буває консервативнішим, з ним нічого не вдієш!

Іван згадав, як одного прозорого надвечір'я, було це навесні чи восени, вже не пам'ятає, в час воєнного лихоліття, він, жебракуючи, тюпав із села в село. Раптом серед чистого поля голодний, стомлений до знемоги, доведений до розпачу хлопчина почув далекий церковний дзвін. І тоді, і тепер Кроква не вірив ні в бога ні в чорта. Але на все життя запам'ятав ті невимовно тужливі і заспокійливі звуки сільського дзвона, який чи то кликав до молитви, чи, може, прощався з життям, перед тим як гітлерівці зняли його й переплавили на метал. Інколи ми з сльозами розлучаємося з тим, що давно віджило, гальмує наш розвиток, але ще живе в серці, в душі.

Про все це думав Іван, стоячи на Ясенинському перевалі, який відділяє Білу й Чорну Тису від Черемошу й Пруту, Закарпатську Гуцульщину з центром у Рахові від Прикарпатської, до якої входять славетні села Жаб'є, Криворівня, Кути, місто Косів і сама гуцульська столиця Коломия. Тут, на цій високій межі, спинилися вони з Варцабою, щоб ще раз озирнутися на закарпатську долину, щоб вклонитися матері Говерлі, щоб привітати довбушівські гори. Директор Рахівського ліспромгоспу дав їм подряпаний серед гір, але ще працездатний газик, щоб доїхали до Яремчі, звідки Варцаба мав на машині повернутися назад, а київський гість поїздом доїхати до Станіслава.

Небо, хмарини, тиша. Ще наче й літнє сонце, але вже густа осіння прохолода. У височині ширяє беркут, а на розчахнутому бурєю дереві хрипло й розпачливо репетує прозаїчна ворона. Життя!..

Постоявши й намиливавшись дикою та суворою красою, повагом, так і не вимовивши ні слова, Варцаба й Кроква-Осадчий йдуть до газика. Шофер, прикривши кепкою очі, солодко спить. Не всіх вабить краса, а може, не всім вона доступна. Почувши крізь сон їхні кроки, шофер прокидається й інстинктивно хапається за руль. Ще мить — і мотор торохтить. Сідають на задне сидіння, верх машини спущено, ГАЗ-69 рушає. Несподівано ззаду чують пронизливий жіночий крик:

— Зажді-і-іть! — долинає до них і кількаразово відлунне в сусідніх міжгір'ях.

Шофер гальмує. До борту машини припадають вузькі, ніжні, але міцні руки. Перше, що бачить Іван, це жадібні руки й широкі, як світ, благаючі очі.

— Допоможіть!.. Син!.. Хлопчик!.. Йому дуже погано!..

І швидка, уривчаста розповідь. Вона вчителька з Ясині. Синочок її Андрійко давно хворіє, ще змалку. Серце... А оце геть посинів, а в селі жодної машини, зранку роз'їхалися хто куди. Тож вона вибігла на гостинець і ось помітила їх.

— Бачу, що їдете до Яремчі, то зробіть ласку, візьміть і мене з хлопцем. У районну лікарню. Бо нема сили глядіти на його муки!

І ось вони їдуть по стрімкому спуску. Ліворуч від них б'ється об каміння, лютеє і пиниться Прут, праворуч юрмляться густо зарослі смереками ущелини. Крєква-Осадчий сидить з учителькою позаду, Варцаба з шофером попереду. На крутих поворотах Юстин мовчки кладе ліву руку на правицю шофера,— це означає: тихше, обережніше. А Іван мимоволі притримує за плечі вчительку з п'ятирічним сином на руках. Йй важко тримати такого хлопчика, але вона нікому не довірить свій дорогоцінний скарб. Тому й обіймає обережно її плечі сусід, щоб не випала на гірських віражах з машини. Коли дорога пішла трохи рівніше, прийняв руку й спитав:

— Як звати вас?

Вона глянула на нього — в очах світилася вдячність.

— Смерека.

За звичкою педагога назвала не ім'я, а прізвище. Відразу ж похопилася й уточнила:

— Смерека Стефанія. Чи інакше — Степанида.

Крокві здалося, що це одна з тих струнких смерічок, гордих, привабливих і трохи колючих, що заселяють гірські ущелини й схили. Якимись казковими чарами юну смереку перетворили в живу істоту — спочатку в закохану дівчину, а потім у віддану матір. Хто був тим чародійником, що вчинив таке диво? Кому вона належить, крім свого первістка, ця дівчина-молодиця, смерека-людина? І що привело її сьогодні навперейми йому, Івану,— сліпий випадок чи реченець долі?

Розділ 17

ШИРШАЄ ФРОНТ НАСТУПУ

Після кільканадцяти годин, проведених у вагоні, навіть донецьке повітря здалося Багричу цілющим. Він вдихав його повними грудьми, стоячи на пероні величезної вузлової станції Ясинувата.

Гадав, що спогади відразу наринуть на нього, як тільки ступить на донецьку землю, та вийшло не так. Перші хвилини розкошував свіжим повітрям, потім відчув у ньому гіркий присмак диму й шлаку, а ще згодом став шулитись від рвучких поривів гострого, пронизливого вітру. Тонкий габардиновий плащ виявився німецьким захистом від осінніх донецьких вітрів. Згадав, як Юлія умовляла одягти пальто, але в Києві ще стояла м'яка й тепла погода, а він страшенно не любив нічого зайвого в дорозі, особливо одягу, здатного вганяти в піт. А тепер задро позирав на фундаментальне ратинове пальто Сохацького.

— Це все Лідочка, за її порадою,— хвалився, зловивши на собі Багричів погляд.

Данило нічого не відповів на це дурне хизування. Сохацький осточортів йому ще в поїзді. І самовпевненістю, й оцим вихваланням непутящої дружини, і якоюсь цинічною сумішшю недобррозичливості з підлабузництвом.

Спогади почалися, коли вийшли на привокзальний майдан, де стара Ясинувата кривобоких халуп зустрілася з величними будівлями заводських корпусів, палаців культури, нових житлових масивів. Будівлі були, може, аж надто величні, переступаючи грань міщанської помпезності. Такі будівлі мали б, очевидно, подобатися Сохацькому, але і він відразливо зморщився:

— Складається враження, що все це споруджено ще перед першою світовою війною. Коли в Києві забудовувалися Бульварно-Кудрявська та Маріїно-Благовіщенська вулиці. Або принаймні в часи непу.

— На щастя, епоха купецьких надмірностей,— недбало кинув Багрич,— в нашій архітектурі минулася.

— Епоха минулася, а будинки лишилися. І стоятимуть ще довго...

Резон знову був на боці Леоніда Потаповича. Це тяглося ще з Києва, з критики справді незугарного пасажирського вокзалу. В купе погано працювала вентиляція, машиніст надто різко гальмував на проміжних стан-

ціях, потім дуже рвучко смикав уперед, вагон-ресторан відкрився з запізненням, словом, безліч вад, які справді були, з цим нікуди не дінешся. Фіксування їх являло собою основний пафос існування Сохацького.

Сьогоднішня Ясинувата менше цікавила Данила, ніж та, колишня, окутана димами війни, якої вже не було, яка залишилась лише в його пам'яті.

З кожним кроком спогади розвіювалися. Не шукай, чоловіче, того місця, де лежав ти напівмертвий, де прострелив тебе рудий есесівець і де ти, мов легендарний Ісус, воскрес із мертвих. Саме так, як співається в церковному хоралі,— смертю смерть перемігши.

Де це сталося, в який бік дивитися, який вибалок шукати зором? Хто його знає! Скрізь усе забудоване, обжите, не питай, не шукай— марно! Он за переліском ребристими стінами та струнками димарями пнеться вгору Авдіївський коксохімічний велетень, будівництво якого ще не закінчено. Саме там, здається, біля цього переліска, прощався з життям диверсант Данило Багрич. Може, там, а може, деінде, тепер не вгадаєш. Надто багато води витекло з того рівчачка, по якому плив недострелений Колумб двадцятого віку до невідомих обр'їв незнаної землі. Зрештою це міг бути й не болотяний рівчачок, що біг до каламутного Кальміусу, а міфічна Лета, яка розділяє царство смерті і царство життя.

— Чого ми стовбичимо? — нервував Лезнід Потапович.— До Донецька звідси дванадцять кілометрів.

— Спогади,— коротко відповів Багрич.

— Бійтеся бога, Даниле Денисовичу, плюньте на ваші спогади! Автобус відійшов, залишилося ще два-три таксиста, як не виберемося звідси, то тут нам і жаба цицьки дасть. А ми марнуємо час...

— У вас є спогади? — іронічно спитав Багрич, жадібним поглядом блукаючи по знайомій і незнайомій місцевості.

— Пробачте, але спогадами займаються хіба що дурні. Став би я згадувати про те, як стара баба на досвітки ходила. Дуже цікаво! Гей!..— гукнув таксиста, який рушив з місця.— На спогадах далеко не заїдеш,— закінчував думку вже в машині.— На «Волзі» воно певніше...

— А все-таки: спогади у вас є?

— Є! — з викликом відповів Сохацький.— Я, примі-

ром, з приємністю згадую останню поїздку в Крим. Чудово було, просто чудово! Південне сонце, море, масандрівське вино й красуня дружина... Є що згадати!

Дорога бігла назустріч гладенькою стрічкою асфальту, прив'ялими, але ще зеленавими акаціями, пожухлими кленами, мереживом залізничних рейок, крутобокими териконами, спалахами жевріючого шлаку, курним донецьким небом.

«Спогади...— думав Багрич.— Мабуть, ними слід перевіряти людей. Поставити перед народом і звеліти: розкажи свої спогади. І більше нічого не треба. Найвірніша атестація!..»

Машина хитнулася й спинилася перед шлагбаумом. Шлагбаумів у Донбасі рясно. Лише останнім часом їх подекуди замінюють мости та віадуки. Багрич з тривогою поглядав на годинник: він будь-що хотів ще сьогодні побувати в Донецькому раднаргоспі. Не можна ж так безбожно марнувати робочий день.

Знічев'я шофер увімкнув радіо, якийсь піаніст тарабанив по клавішах.

— Брамс,— знаюче кинув Сохацький. Він вважав себе самодіяльним композитором, хоч жодної ноти ще не написав.

— Нічого подібного,— заперечив шофер.— Це Ференц Ліст. П'ятнадцята угорська рапсодія. Перед війною я вчився в Харківській консерваторії, а після війни — кручу бублика. Така доля!

На правій руці в нього збереглися лише два пальці: великий і мізинний. Для піаніста цього замало.

— Можливо,— глибокодумно погодився Сохацький, щоб все-таки його було зверху.

Могутній широкогрудий електровоз тягнув за собою довгий хвіст тяжковантажених вагонів. Шлагбаум задер угору шию, поїхали далі.

— Ось бачите,— не міг заспокоїтися Багрич.— Людина цілих двадцять років тому вчилася в консерваторії. Рівно двадцять, бо сьогодні у нас — шістдесят перший. А от досі згадує...

— Треба дивитися вперед, а не назад!

Сказавши цю фразу, Сохацький стиснув губи, наче проковтнув усмішку. Обличчя незрушне, тільки в очах триумфуючий блиск. Що, мовляв,— загнав у глухий кут? Сів маком? Атож!..

Відповідати треба хіба що цілою промовою: сучас-

ного нема без минулого, а майбутнього без сучасного. Та це було б схоже на лекцію, а обставини вимагали кількох слів. Поки Данило шукав ці короткі й вагомні слова, рояль в ефірі замовк, і знайомий піднесено-врочистий голос диктора Левітана повідомив, що за дві-три хвилини транслюватиметься важливе повідомлення.

В міжнародному житті тривожні події наростали хвиля за хвилею. Штурм космосу посилювався. Радянський уряд часто виступав з нотами, заявами, повідомленнями. Один з таких документів мав пролунати в ефірі зараз. Що це буде? Нового космонавта чи нову науково-технічну лабораторію закинута в космічну височінь? Новий авіашпигун порушив повітряні кордони Батьківщини? Сталася ще одна загрозлива подія в політичному житті світу?..

Багрич і Сохацький, очікуючи, дивилися через спинку переднього сидіння на невеличкий автомобільний радіоприймач. Біля водія місце вільне, і їм, що сиділи позаду, добре видно блискучу нікельовану коробочку.

Впірнувши в передмістя Донецька, Ясинуватська дорога зливалася з магістраллю, що йшла з Харкова. Праворуч відгалужувалась бічна траса в аеропорт. Наблизившись до міста, машина стишила ходу.

«— Увага, увага! — лунав з магічної коробочки гучний голос диктора.— Говорить Москва! Працюють усі радіостанції Радянського Союзу. Передаємо заяву Радянського уряду!»

Ага, значить, не космонавт і не новий супутник. Щось інше.

Голос у Левітана, як завжди, врочисто-тривожний.

Машина, здавалося, пішла ще повільніше.

«— ...Над героїчною Кубою нависла тінь нової агресії. Скандальний провал у районі Плайя-Хірон не відбив у американських імперіалістів охоти до нових авантур... Радянський уряд заявляє: ніхто не має права брутально порушувати закони міжнародного співжиття!.. Напад на Кубу означатиме напад на Радянський Союз!.. Весь радянський народ, не вагаючись, стане на захист кубинських братів!..»

— Навіщо нам ця халепа? — невдоволено буркнув Сохацький.— Ліземо не в свої справи...

— А ви мобілізуйте ваші спогади,— іронічно запропо-

нував Багрич.— Згадайте Жовтневу революцію, Вітчизняну війну...

— Ет, облиште! З мене годі! Що буде на Кубі, мені, їй-богу, байдуже. Підставляти свою голову за когось? Красенько дякую. Ситий! По зав'язку!

Багрич не відповів. З приймача лунало:

«— ...Замах на свободу і незалежність Куби являв би собою найнебезпечнішу агресію, виклик не тільки волелюбному острову, а й усьому цивілізованому світові. Удар по Кубі став би фатальним кроком, який наблизить людство до нової світової війни, до всесвітньої термоядерної катастрофи...»

Багрич мовчав. Вести дискусію з Сохацьким? Навіщо? Та ще й при сторонній людині.

Обізвалася стороння людина:

— А я скажу вам ось що: коли б у мене не жінка, та не двійко дітей, та не стара хвора мати... першим подав би заяву: пошліть, мовляв, на Кубу. Добровольцем. А зрештою хто знає... Може, саме заради наших дітей нам і слід стати на захист Куби...

Багрич у думках вітав донецького водія. Приємно зустріти одноступця, соратника, бійця. Хай і за бубликом мирного таксі.

— Всі ми герої... на словах! — огризнувся Сохацький.

— Були колись і на ділі, — спокійно відказав таксист. — Геройство саме приходить, коли вимагають обставини. Вам у «Донбас»? — запитав, щоб переіменити тему.

— В «Україну», а звідти в раднаргосп, — розпорядився Багрич.

— Який раднаргосп! — обурився Сохацький. — Вже початок на п'яту. Ми з дороги... Доки влаштуємося, пообідаємо...

— Влаштовуйтесь і обідайте. А я ще встигну в раднаргосп. Не можна втрачати робочий день.

— В році триста шістдесят п'ять днів, з них триста сім робочі. Невже цього мало?

— Я завезу вас до готелю, а сам поїду в раднаргосп.

Біля готелю Сохацький забрав у Багрича паспорт, щоб і його прописати в номері. Не відчував ні образи, ні занепокоєння. Тільки ледь помітно всміхався: «Не вмієш по-людськи жити, то й чорт з тобою!»

А Багрич думав: «Наш завод виробляє технічне устаткування для Куби. Тепер, очевидно, будуть нові замовлення. Якщо досі ми берегли кожну хвилину, то зараз доведеться берегти секунди. Як жаль, що в добі тільки двадцять чотири години, а в році лише триста сім робочих днів...»

Недавно заснований Донецький раднаргосп містився в центрі міста, по вулиці Артема, що розтяглася на кілька кілометрів. Будинок раднаргоспу викликав не менший подив, ніж ясинуватські палаци. Важкий, масивний, з грубезними кам'яними стінами, традиційними старогрецькими колонами, він своєю недоречною імпазантністю схожий був на похмурі казенні будівлі епохи Миколи Першого. Аж не вірилося, що цю будову зводили тоді, коли весь світ вже споруджував легкі й світлі будівлі з металу та скла.

Коридори тяглися літерою «п» — довгі, темні, безликі. В кінці одного з них Багрич відшукав групу вугільної промисловості. Наближався кінець робочого дня, той час, коли багатомільйонна армія службового люду з надією поглядає на годинники. Багрича все ж прийняли привітно. Невисокий па зріст чорнявий чоловічок, ще молодий, але вже з помітними залисинами, який назвався інженером Зарвою, жваво гортав перед очима гостя цілі томи акуратно підшитих паперів. Тут Данило побачив документ, про який уже чув, але якого ще не читав. Це була прийнята кілька тижнів тому постановою Ради Міністрів Радянського Союзу про налагодження справи кондиціонування повітря в шахтах глибинних розробок. Третій пункт постанови хтось підкреслив червоним олівцем. Багрич прочитав: «Раді Міністрів Української РСР забезпечити створення спеціальної виробничої бази для виготовлення шахтної теплообмінної апаратури і шахтних пересувних кондиціонерів... Розробку проектно-кошторисної документації на будівництво вказаної виробничої бази забезпечити в 1961 році, початок будівництва в 1962 році і введення в експлуатацію в 1963 році».

Отже, під плани й мрії Багрича та подібних до нього ентузіастів, під вимоги життя підводилася нарешті серйозна, державна підвалина!

Меткий Зарва скоромовкою пояснював, що для здійснення цієї постанови вже винесено й ухвалу Ради Мі-

ністрів України, яку вони цими днями мають одержати. Цією ухвалою виготовлення експериментальної апаратури доручено одеському заводі «Холодмаш». Крім того, для потреб Донбасу працює Дніпропетровський завод шахтного устаткування. Але один чи два заводи з таким завданням навряд чи впорайуться. Шахти йдуть у глибінь, температури в штреках зростають, а радянська техніка безпеки щодо цього невмолима: на зарубіжних шахтах дозволяється робота при температурі плюс тридцять градусів за Цельсієм, а в нас максимум плюс двадцять шість. Щоб забезпечити такі умови шахтарям, треба силу-силенну своєї, вітчизняної апаратури. На деяких глибинних шахтах Донбасу, наприклад, на «17-біс», використовуються імпортні американські холодильні установки «Вартінгтон». Але вони дуже дорогі, та й малоефективні. Життя не тупцює на місці, техніка чітко йде вперед, особливо за останні роки. Тож і київські підприємства повинні допомогти донецькому краю. Київська контрольна апаратура на аміаку відзначається високою якістю. Треба збільшити її випуск. Правда, при всіх позитивних якостях аміаку, що, як відомо, дає велику об'ємну холодопродуктивність, не взаємодіє з чавуном та сталлю й дуже дешево коштує, у нього є й значні вади. Він отруйний і легко вибухає. Через те аміачні машини не можна встановлювати в шахтах. Тільки в спеціальних приміщеннях на поверхні. А під землею доводиться користатися з дефіцитних і дорогих фреонів. Фреон-11, фреон-12, фреон-22. Ось наші володарі дум на сьогодні. Але й дідусь аміак ще не скоро відійде в небуття... Саме завдяки своїм перевагам. Що ж до типів устаткування, то варто серйозно подумати над пересувними шахтними кондиціонерами типу КПШ-40 і КПШ-90. Зробити їх потужнішими, але компактнішими за розміром. Та це вже галузь науково-технічних пошуків. У цій справі слід порадитися з працівниками Макіївського науково-дослідного інституту, який є своєрідною шахтарською академією.

Зарва сипав і сипав слова, й важко було збагнути, чи він квапиться, бо кінець робочого дня, чи такий говіркий зроду, чи запалився спокусливою ідеєю, як сам Багрич.

Так чи інакше, але Данило був йому щиро вдячний. І за обширність інформації, і за те, зрештою, що людина не тліє на роботі, а горить.

Подякував чорнявому ентузіастові, пообіцяв побувати в Макіївці й пішки пішов у готель. Сохацький уже поголився, пообідав і в просторому люксі, де мав жити й Багрич, почував себе, як дома.

— Ви так скоро? — хитрував Леонід Потапович. — Знав би, не обідав. Я гадав, що ви ще й нараду закрутите години на чотири... Та, видно, й у Донецьку є люди, які шанують право трудящих на відпочинок.

Багрич був стомлений і голодний, при його слабуванні кожне порушення режиму давалося взнаки. Спустився вниз, у вестибюль, але там його спіткало розчарування.

Біля входу в ресторан, де ще кілька хвилин тому не було нікого, тепер, у передвечірні години, товпилась черга. Швейцар, який зовсім недавно, коли Багрич повертався з раднаргоспу, чемно кланявся кожному, хто прямував до ресторану, тепер пихато перегороджував дорогу, повторюючи одну й ту ж фразу: «Містов нема!»

Багрич спробував пояснити йому, що ресторан при готелі, отже, мав би в першу чергу обслужити тих, хто в готелі проживає, а не тих, кому вечорами робити нічого, але швейцар і слухати не хотів. Данило розлютився й ні з чим повернувся в номер. Сохацький зловтішно всміхався.

— Карбованця треба було сунути в руку швейцарові. Карбованця, а не логічні умовиводи. От ви й сьорбнули шилом юшки.

— Нічого, — вдав байдужого Багрич. — Повечеряю.

— Де? — мов батогом хльоснув Сохацький. — Чим далі — народу наб'ється ще більше. Тоді й карбованець не допоможе, бо «містов» справді не буде.

Багрич підійшов до широкого вікна. Зачудовано дивився на вечірню панораму донецького міста. Власне, двох міст. За околицею Донецька, за широким плесом перехопленого греблею Кальміусу, за териконами Щегловської шахти, на чорному оксамиті обрію мерехтіли вогні Макіївки. Туди він завтра поїде. Там доведеться попрацювати цілий день. І, мабуть, знову не обідавши.

А їсти таки хотілося. Сказати правду, то Багрич і не снідав, бо хіба ж можна вважати сніданком склянку чаю, випиту в купе вагона?..

Сохацький підвівся, прочинив двері на балкон, де вже

встиг влаштувати похідний холодильник, і почав тягти один за одним невеличкі пакуночки з смачною домашньою їжею: білі батони, смажену курку, холодні котлети, квашені огірки...

— Будь ласка. Сухар із водою, аби, милий, з тобою. Пригощайтесь!

Багрич знову лаяв себе. Адже радила йому Юлія взяти харчів. Та він ненавидів усі ці пакуночки, клуночки, авоськи...

А Леонід Потапович, мов навмисне, хвалився:

— Все це Лідочка. Своїми руками...

— Спасибі, Леоніде Потаповичу,— сказав Багрич, намагаючись не дивитися на їжу.— Велике спасибі. Але мені всього цього не можна: дієта. Та зрештою вже й не хочеться.

Йому справді наче перехотілося їсти. Пропав апетит. А без апетиту яка їжа!

— Піду прогуляюся, — кинув, одягаючи макінтош.

— Розумію, — спокійно сказав Сохацький, згортаючи свої пакуночки. — Я не напрошуюсь. До речі, можу вам сповістити важливу таємницю: на другому поверсі є досить пристойний буфет.

Він все вже знав, клятий пронза!

Гарячі сосиски і пляшка кефіру в готельному буфеті— такий був Багричів обід, а заодно й вечеря.

Якщо Донецький раднаргосп вважався оперативним штабом вугільної індустрії Донецької та Луганської областей, то Макіївський державний науково-дослідний інститут безпеки робіт у гірничій промисловості — це її допитливий і невтомний мозок.

Перед тим як відвідати інститут, Багрич ознайомився з його виданнями — дванадцятим та сімнадцятим випусками «Збірника наукових статей», десятим та тринадцятим томами збірника «Питання безпеки у вугільних шахтах», серією лекцій «Шахтні повітроохолоджувальні установки».

На машині раднаргоспу, люб'язно надісланій Зарвою, Данило о дев'ятій ранку прибув до Макіївки. Макіївку, як і Ясинувату та Донецьк, він знав з часів воєнного лихоліття, тепер кожне з цих міст годі було пізнати. Донецьк перетворився на справжнього велетня. Макіївка притулилася біля нього, мов рідна сестра, — чепурна, метушлива, ясночола. Старих будівель тут збереглося

ще менше, ніж у Ясинуватій, місто відкрилося широкими вулицями, майданами, сміливим розмахом планування.

Багрич приїхав один. Сохацького він послав безпосередньо на шахту «Бутовська-Глибока», що знаходиться недалеко від Макіївки. За Сохацьким прислав машину трест «Макіївшахтобуд». «Бутовська-Глибока» цікавила їх з багатьох поглядів. Це поки що найглибша шахта в Радянському Союзі, гірничі виробки в ній проводяться на глибині до 1012 метрів. Природна температура гірничих порід на такій глибині сягає 30—40 градусів вище нуля. Під час будівництва шахти проведено дослідження геотермічних та кліматичних умов і складено проект установки штучного охолодження повітря. При складанні проекту використано досвід багатьох зарубіжних шахт, зокрема бельгійських «Ліежуа» та «Р'ен дю Кер», а також вітчизняних — шахт 1—2 імені Мельникова тресту «Лисичанськвугілля» та імені Артема тресту «Шахтантрацит».

Багрич доручив Леоніду Потаповичу вивчити всі теоретичні та практичні проблеми на місці й скласти докладний звіт.

Адміністративний корпус інституту являє собою веселий, світлий будинок на два поверхи, відгороджений од вулиці вузьким палісадником та узорчастими металевими штахетами. Будинок досить старомодний, але без претензії на феодально-монументальний стиль. Вхідний сектор будинку, висунутий вперед, впритул до тротуару, — чіткий, простий, економний. Данило зайшов у лункий вестибюль і спитав Арнольда Павловича Кухарського. Це ім'я давно йому відоме.

Завзятий ентузіаст кондиціонування, Кухарський ще перед війною побував у Сполучених Штатах Америки, в Бельгії та Німеччині, звідки привіз чимало цікавих спостережень. Широкий розвій Макіївського інституту значною мірою завдячував його енергії, хистові, наполегливості.

Черговий вахтер назвав Багричу номер кімнати. Це була невеличка приймальня, з якої двоє протилежних дверей вели в два кабінети. Кабінет Кухарського — праворуч.

А ось і сам Арнольд Павлович — років на двадцять старший за Багрича, проте по-молодецькому бадьорий. Виявляється, він про Багрича вже знає, йому дозво-

нив Зарва, дуже радий познайомитися. Адже уболівальників за штучний клімат не так уже й багато.

Перше, що запримітив Данило, увійшовши в невеличкий кабінет Кухарського, — відчинене навстіж вікно. Будинок ще не опалювався, надворі температура знизилась до плюс трьох, штормові вітри дули безперестанку. Багрич у легенькому макінтоші промерз до кісток. І перспектива розмови у нахолодженій кімнаті не дуже тішила його.

— Я гадав, хоч у вас є кондиційний апарат...

Кухарський засміявся:

— Е, ні. Точніше, ще ні. Ви ж знаєте, що до проблеми холоду у нас ще ставлення досить холодне. — Він щиро сміявся, вдоволений своїм дотепом. — Хоч зрушення, правду кажучи, є. Але не в моєму кабінеті. Швець, як відомо, завжди буває без чобіт.

Багрич почав розповідати про свої клопоти, надії, бажання.

Кухарський застеріг:

— Питання, яке вас цікавить, це одне лише з багатьох інших питань технічної безпеки, над якими працює наш інститут. Безпосередньо цією справою займається відділ кондиціонування рудничного повітря, створений торік на основі однієї з лабораторій. Зараз цей відділ являє собою досить значну силу. Та вимоги... О, вони зростають щоденно. Життя... Ви палите?

— Ні.

— Чудово. Заздрю вам. Але я теж кину. Неодмінно кину. Так, років через п'ятдесят...— І знову засміявся.— А поки що... Дозволите?

— Будь ласка.

Арнольд Павлович глибоко вдихнув пахучий димок болгарської «Шипки».

— Коли б то в штреках можна було встановити таку могутню помпу, яка всмоктувала б з поверхні холодне повітря, як мої бідні легені всмоктують цю капосну отруту... Та-ак... Значить, самі шукаєте собі клопоту?

— Я давно цікавлюся проблемою штучного клімату. В усіх аспектах. А після того як побував за океаном...

— О так. Америка! Сто мільйонів тонн сталі на рік і високорозвинуте виробництво електроприладів. Ось що дає їм базу, ґрунт для широкого розмаху кондиціонування.

Та нічого — схопимо дядю Сема за бороду, неодмінно схопимо!

Встав, погасив недокурок об сталеву попільницю, визирнув у вікно.

— В Південній Африці є англійські шахти завглибшки до двох тисяч метрів. Там і на поверхні спека, а в такому підземеллі... Пекло! Чогось подібного й Данте вигадати не міг. А вони працюють. З дивовижним порушенням правил безпеки, а все ж... Яка могутня апаратура!.. Штучні легені в такій безодні... Дивуюся нашим ученим — біологам, фізіологам, геронтологам, чи як там їх. Б'ються над загадкою: в чому причина довголіття, скажімо, в Абхазії? Вітаміни в їжі, режим, спадковість? Ні, друзі мої, — гірське повітря. Праця і кисень — ось дві підпори, на яких держиться життя людини.

«Гірське повітря»... Санаторій, в якому працювала Юлія. Там було тепло, затишно. А тут... Морозить. Чи не простудився в легкому макінтоші на рвучких донецьких норд-остах?..

Думки спалахували, мов лампочки контрольної апаратури.

Гасив їх силоміць, щоб не відхилитися від головного, заради чого сюди приїхав.

— Я вивчив усі системи кондиціонерів — малих і великих, аміачних і фреонових, вітчизняних і закордонних. Крім того, що всі вони надзвичайно дорогі, всі мають ще дві найістотніші вади. Перша з них: охолоджене повітря по дорозі до споживача губить дуже багато своїх набутих якостей: нагрівається, втрачає потрібну вологість.

— Так, — погодився Кухарський, — коефіцієнт корисності рівний приблизно п'ятнадцяти процентам.

— Приблизно. А буває й менше. Та хай так, хай п'ятнадцять... Тож вісімдесят п'ять процентів коштів, матеріалів і зусиль затрачено марно. Адже так?

— На жаль, так.

— Друга вада полягає в тому, що всі системи кондиціонування працюють на електроенергії. Крім того, що потрібна потужна енергетична база, треба ще тягти в глибочинь, у найдальші підземні забої тисячі електропроводів. Тисячі метрів на кожній шахті. Це ж технічний нонсенс!

— Знову згоден. Але іншого виходу нема.

— Сьогодні — нема.

— Але ж ми мусимо створити нормальні умови праці на глибинних шахтах — сьогодні!

Арнольд Павлович відвернувся від вікна й енергійно труснув головою, наче відкидаючи назад буйну чуприну. Чуприни не було, але очі світилися молодо й допитливо. Як досвідчений інженер, він інстинктом відчував, що його молодший колега з Києва не веде з ним пусту, безпредметну розмову. Але що він має на увазі? Куди гне? Яка можливість, за його натяком, відкриється завтра?

Замість відповіді на ці слухні запитання Багрич сам запитав:

— Скажіть, ви не думали про можливість використання напівпровідників?

Кухарський розчаровано похитав головою. Чи він думав над проблемою напівпровідників? Питання! Чи він думав над проблемою багатообіцяючих і таких нині популярних тіл з електронною провідністю, за допомогою яких можна перетворити змінний струм на постійний, підсилювати й генерувати радіохвилі, регулювати струм і напругу, перетворити тепло, світло, механічну енергію на електричну й навпаки, світло одного кольорового складу на світло іншого складу, підсилювати в мільйони разів електронні пучки і так далі, і тому подібне? Чи він думав над усім цим?.. Думав, ой, ще як думав! Останнє волосся на черепі вилізло. А цей дивак... Виявляється, диваки живуть не тільки на периферії, але й у столиці...

Данило сидів немов на приску.

Зараз виявиться перспективність чи марність його дерзновенної ідеї. Цей старий — фахівець своєї справи. В його особі органічно поєднані теоретичні знання і практичний досвід. І даремно він так розчаровано хитає головою. Адже Багрич ще нічого не сказав. Лише спитав для орієнтації.

— Шановний колего, — нарешті заговорив Кухарський, — думати нікому не заборонено. Думав я, думайте й ви. Та, на жаль... на превеликий жаль, після наших думань, можливо, вдасться сконструювати кондиційну установку на напівпровіднику, без мотора, але потужністю... п'ять-шість кілокалорій на годину. А для шахти потрібна установка на кілька мільйонів кілокалорій.

Ось де заковика, колего. Дуже глибоко, глибше, ніж найглибші шахти.

Він сумно засміявся. Знову запалив сигарету, сів за стіл, широко, по-молодецьки розвівши плечі.

— І все ж я вам скажу твердо: майбутнє належить напівпровідникам. У цьому нема сумніву. Але як розв'язати цю проблему... Думайте!

Багрича сковували не тільки сумніви відносно реальності власного задуму, але й простуда, що холодною ртуттю розливалася по жилах, гарячим подихом в'ялила думки, глухо видзвонювала у вухах. Говорив тихо, ледве сам себе чув.

— Маленька установка, чи, точніше, прилад на кілька кілокалорій в годину для шахти — ніщо. Це ясно. Але для кожної людини особисто, для кожного шахтаря зокрема?

Арнольд Павлович широко відкрив очі. Ще не до кінця збагнув Багричеву ідею, але вже здогадувався.

— Ви хочете... Ну, кажіть же, кажіть!

— Я хочу, щоб кожен шахтар, маючи спеціальний одяг, носив з собою прилад, який регулював би температуру між тілом і навколишнім середовищем. Як, скажімо, водолаз у скафандрі. Я підкреслюю, що людина сама регулюватиме температуру, бо ж та штучна температура, яку ми створимо в штреку ціною неймовірних зусиль, теж не кожного задовольнить: одному буде добре, іншому надто жарко чи надто холодно.

— Ідея варта уваги, — розважливо сказав Кухарський. — А осташе ваше зауваження цілком правильне. Я, наприклад, люблю працювати в холодному кабінеті, сплю найкраще при плюс одинадцяти, моя ж дружина мерзне, в кімнаті нижче двадцяти... Так, так, так!

Він підвівся, постояв біля вікна, погойдуючись на носках черевиків, заклавши назад руки. Сигарета догоріла й погасла в міцно стиснутих пальцях. Повернувшись до співбесідника, висловив сумнів, який непокоїв і Данила Денисовича:

— Напівпровідники поки що теж недешеві.

— Поки що, — впевнено відповів Багрич.

— Так, це вірно. Ця молода галузь фізики розвивається неймовірно швидко. Майбутнє, повторюю, за напівпровідниками. На шляху до цього майбутнього ви, ша-

новний колега, можете зробити важливий крок. Завершуйте ваше думання. Бажаю успіху!

Данило Денисович, якого щонайменше цікавили питання авторства чи пріоритету, спитав:

— Ваш інститут зможе допомогти заводові в конструванні такого приладу?

— Безпосередньо проектуванням та конструкторською роботою ми не займаємось. Ми науково-дослідна інституція, винаходимо та випробовуємо ідеї. Але на нашу консультацію можете розраховувати завжди і в повному обсязі.

Багрич наперед подякував за можливу допомогу. Кухарський запропонував оглянути інститут. Територія його являла собою чималеньке містечко, розкинуте на двадцяти трьох гектарах твердої і чорної донецької землі. Численні, здебільшого двоповерхові будинки з високими дахами підминали під себе чахлу зелень, що складалася з низькорослих акацій, кленів, яворів. Арнольд Павлович стисло розповідав історію цього унікального закладу.

В 1907 році в Макіївці було створено першу в Росії гірничорятувальну станцію, при якій існувала науково-дослідна лабораторія. За ухвалою Радянського уряду в 1927 році на базі цієї лабораторії засновано державний інститут, який зростає рік у рік. Досить сказати, що за останні п'ять років колектив інституту збільшився на 500 чоловік і нараховує зараз 1250 наукових працівників і службовців. Інститут складається з багатьох відділів, лабораторій, пробної шахти, підземної штольні, експериментальних майстерень, випробувальних стендів. Він є ніби живим втіленням тих щедрих зусиль, які затрачає Радянська держава на техніку безпеки шахтарів.

Огляд цього величезного господарства забрав кілька годин.

Незважаючи на гарячку, яка лихоманила тіло, Багрич почував себе мов на передньому краї велетенської битви за технічний прогрес. Потім він обідав у Кухарських дома, а Олена Григорівна, за фахом терапевт, по його очах узнавши, що він нездужає, дала йому норсульфазол і малесеньку, як зерно сочевиці, таблетку тетрацикліну. Умовляли заночувати в них, але Багрич

рвався до готелю, де замовив телефонну розмову з Києвом. Голос Юлії йому в цю хвилину потрібен був більше, ніж наймогутніші ліки.

Розділ 18

«ЧИ ГОДЕН БУДЕШ?..»

Блиснули два дні в Станіславі й погасли, наче два метеори на небосхилі. Тривоги й надії стрибали одна через одну, мов граючи в довгу лозу. Іван з'ясував свої питання в обласних організаціях, на це вистачило одного робочого дня, решту ж часу цілком віддав Стефанії Смереці. Стефанії-Степаниді, яка благала його глибокими, як розпач, очима.

У неї не було в цьому далекому і, як їй здавалося, дуже великому місті ні родичів, ні знайомих. Випадковий доброчинець, зустрінутий у хвилину горя, став для неї не лише попутником, але і єдиним порадником та рятівником. Тим більше, що ситуація ускладнилася: в Яремчі їм сказали, що зарадити біді не можуть, треба негайно везти хворого в Станіслав. Кроква-Осадчий, розпрощавшись з Варцабою та шофером, посадив ясинянську вчительку з хворим хлопчиком у скрипучий вагон.

Поїзд не квапився, ледве посувався вперед, зупиняючись на кожному полустанку. Та все ж до ночі добралися до жвавого підгірного міста на берегах прудкої Бистриці.

Лікарі надто довго радилися. Кроква-Осадчий скипів:

— Так ми дочекаємося, що й пізно буде. Це ж серце, а не шматок залізяки. Поїдемо в Київ!

— Київ? — спитала Стефанія. Її очі ще більше поглибились і потемнішали. Ніяковіючи, пояснила, що не взяла з собою таких грошей, що в Києві теж нікогисінько не знає.

— Поїдемо! — твердо вирішив Кроква, відкинувши цим будь-які вагання.

Лікарі не заперечували. Обстеження хворого показало, що потрібна операція. Тяжка, кривава. Лікарі вагалися. Випадок був надто складний. Шанси на успіх

мінімальні. Хлопець ждав п'ять років, може почекає ще п'ять днів. Оперувати треба напевне. Ризикувати небезпечно. Таких операцій у Станіславі ще не роблять. Отже, Львів. А Київ — ще краще. В клініку професора Самоніна.

Іван Андронович схопив на руки Андрійка й подався з пустинного коридора поліклініки, де непорушно стояв споконвічний запах йодоформу.

Вже на вулиці Стефанія смикнула його за рукав і з тривогою спитала:

— Чи годен будеш?..

Він нічого не відповів. Прямував навскіс через вулицю. Стефанія — за ним.

Тепер вони летіли до Києва. Комфортабельний ІЛ-12 легко ніс на своїх крилах кільканадцять пасажирів і поштовий вантаж.

За ці дні Стефанія Смерека уривками розповіла йому свою недовгу біографію.

Сама родом з Ворохти, а її чоловік, Андрійків батько, походив з Коломийщини. Зустрілися на вчительській ниві в Ясині. Не встиг Андрійко народитися, як його батька, Максима Смереку, молодого вчителя й комсомольського активіста, вбили бандерівці. Перехопили по дорозі — повертався з Яремчі, де був на районній комсомольській конференції, — завели в ліс, довго знущалися, а потім повісили на телефонному дроті. Хай, мовляв, сповістить по телефону аж Москву та Київ, що всім більшовицьким прислужникам настане такий кінець. Це були останні конвульсії недобитих звірів. Незабаром вони відійшли в небуття, залишивши після себе чорну ганьбу. Стефанії ледве пішов дев'ятнадцятий рік, вона вперше народжувала і ось за таких обставин. Мабуть, через те й дитина квола...

За ці дні Іван і Стефанія духовно зблизились. Ще досить молоді — вони обоє вже звідали немало лиха.

І от несподівано вона звернулася до нього, як до старого знайомого: «Чи годен будеш?..»

Кроква розумів, що мала на увазі Стефанія: чи зможе він взяти на себе тягар клопотів, чи здатний на самопожертву заради неї, малознаймої, що випадково стрілася йому на шляху?

Іван накреслив план дій: негайно знайти Юлію Андріївну Пашко й усе їй розповісти. Вона — лікар, вона — мати, вона сама пережила подібне горе, вона добре

знає Михайла Власовича Самоніна та весь медичний синкліт. Стефанію з сином влаштують у клініку, в ізолятор, а там — операція і порятунок.

Коли Юлія почула вранці метеозведення, то похолола. В Донецьку температура плюс три. А її Данило — впертий і неслухняний — у легенькому літньому макінтошику. Простуда, грип, ангіна можуть стати для нього фатальними...

Витягла з шухляди фото, на якому Багрич стояв, тримаючи на руках доню, яка підняла вгору рученята, мовби вітаючи неосязний, незрозумілий, загадково-привабливий світ.

Ці дві істини — все, що є в Юлії. Її щастя, її втіха, її скорб.

Різко задзвонив телефон, в трубці схвильований голос Крокви. Юлія не полюбляла Івана ще від першого знайомства на Зореславиних зоринах. Потім вона з тривогою стежила за його упаданнями біля Лариси, рада була, що з цього нічого не вийшло, що Гордій і Лариса одружились. Тепер Кроква-Осадчий просив негайно його прийняти. Вона пододала неприязнь і звеліла, щоб він зайшов.

Іван прибув за кілька хвилин. Лікарське око відразу запримітило на обличчі втому безсоння, відбиток пережитих хвилювань. Косуваті очі ще більше, ніж завжди, кидалися врозтіч.

— Низький уклін охоронцям здоров'я! — пожартував, щоб приховати неспокій. Знав, що Юлія Андріївна не в захопленні від нього. З поверненням до Києва знову зачепили серце досада і ревності до Чабанця, заздросці на його весілля, в якому Багрич з дружиною брали не останню участь. Та все мусив приховати, загальмувати, приборкати, аби виконати обіцянку, яку дав Стефанії.

З максимальним спокоєм, на який спромігся, виклав суть справи, власне, багато говорити не було потреби: хто міг краще зрозуміти горе Стефанії Смереки, ніж Юлія Пашко?

Подзвонила головлікарєві й попросила дозволу відлучитись. На прийом записано всього четверо, всі давні аматори лікування, зачекають. Юрій Никанорович покректав, але дав згоду. Взяли таксі й помчали на

Батієву гору. Стефанія з хлопчиком вже чекала їх там.

Городенко підтвердила діагноз яремчанських та станіславських лікарів. Матір і сина помістили в ізоляторі. Стан хворого настільки загрозливий, що завтра ж — на стіл.

Під кінець робочого дня Іван завітав на завод і коротко доповів Середі про наслідки подорожі. Степан Гаврилович попросив до повернення з Донбасу Данила Денисовича підготувати докладний письмовий звіт.

Після цього Кроква-Осадчий знову подався в клініку. Побачити Стефанію не вдалося: в ізолятор не пускали, дороги до вікна Іван не знав. Повернувся додому пізнього вечора. Побачив у Таміліній кімнаті світло, почув гомін і зрадів. У Таміли гостював Гаркуша.

Крокві-Осадчому просто поталанило: він врятувався від самотності. Напросився до закоханих у гості, заважав їхньому побаченню, але інакше не міг. Щоб вдоволити цікавість і відірватися думками від Батієвої гори, довго, до подробиць розпитував про Ларисине весілля. Розмова на цю тему ще була йому болісною, але вже відчував, що біль наче глухий, давній, напівзабутий.

Звістка несподівана, разюча й нестерпна! Кроква подзвонив їй вранці на квартиру. Прийом у Юлії сьогодні в другій половині дня, й вона зайнялась порядкуванням у хаті. Але відразу ж покинула все, відвезла Зореславу до Марії Семенівни й побігла на автобусну зупинку.

В клініці торакальної хірургії війна зі смертю, яка велася за допомогою ножа на такому вразливому терені, як людське серце, все частіше закінчувалася перемогою життя. Але не раз ще мав місце і «екзитуз леталіс», тобто «смертельний кінець».

Кожен випадок летального фіналу являв собою особисте горе для Михайла Власовича та Поліни Сидорівни. От і зараз обоє були пригнічені, мовчазні. Професор старанно витирав марлею давно сухі руки, Поліна Сидорівна дивилась у вікно. Вітер зривав з дерев листочки — один за одним вони падали на землю, жовті, зів'ялі, але, навіть умираючи, передавали матері землі естафету життя: біогенні стимулятори.

А от померла дитина залишає після себе тільки невигоїне горе.

У Поліни Сидорівни не було дітей, та вона легко могла уявити собі стан матері. Адже добре пам'ятала свою матір, затуркану недолею вдову у напівзруйнованому будиночку на околиці Керчі. Батько пішов на рибальський промисел отакого сірого, осіннього дня, й море поглинуло його навіки. А мати... Як тремтіла вона над нею, своєю дочкою... Особливо під час гітлерівської навали... У ямі під підлогою переховала її від фашистської неволі. І тепер тут, у Києві, тремтить над нею, вже дорослою...

Поліна Сидорівна згадує матір оперованого хлопчика. Хлопчика, що так і не прокинувся після наркозу. Шок на операційному столі. Буває... Ще, на жаль, буває. Ще, на жаль, буде не раз.

У хлопчикової мами були такі благаючі очі... Поліна Сидорівна бачила багато подібних очей. І ще бачитиме багато. Кому з них принесе радість, а кому розпач.

Михайло Власович закінчив нарешті витирати руки. Сів за стіл, пише. Нотує спостереження, висновки. Треба і їй зробити свої записи, адже оперувала вона, та хай, запише потім. Зараз не може. Та й квапитись нема чого. Остаточний, трагічний, невмолимий запис в історії хвороби вже зроблено: «Екзітус леталіс»...

У двері постукали. Хірург Городенко мовчки відхилила їх, до кімнати зайшла ендокринолог Пашко. Це вона просила прийняти в клініку хворого хлопця. На жаль, клініка стала для нього не брамою життя, а входом до могили.

Поліна Сидорівна мовчки подала Юлії Андріївні історію хвороби п'ятирічного Андрія Смереки. Пашко не стала читати.

Все ясно. Без історії. Без слів.

Постояла, помовчала. Професор, який підвівся їй назустріч, теж не сказав нічого. І Поліна Сидорівна мовчки стояла, спершись рукою об стіл. Це було схоже на ритуал. Хвилина мовчання — остання шана померлому.

Волю емоціям і нервам Юлія дала в своєму ендокринологічному кабінеті, куди повернулася для прийому хворих. Виявом її зворушення були не скарги, не сльози, а

цілковита байдужість, апатія. Навіщо все: виснажлива праця, запекла боротьба, хитромудрі науки — коли кінець один: екзитус леталіс!..

Сиділа на цератовій кушетці, проти робочого стола, на якому лежав апарат для вимірювання кров'яного тиску та купа історій хвороби. Серед них ще й досі не відправлені в архів — колишнього українського партизана, колишнього канадського фермера, бідолашного Ларисиною батька. Смерть не перебирає, вона рівняє всіх.

Туга гнітила серце, але сліз не було. Була безнадія. Незабаром на цьому чи на іншому столі ляже перед здачею в архів історія Данила Багрича... Він простудився в легенькому макінтоші на суворих донецьких вітрах, вчора, під час телефонної розмови, вона вловила в його голосі хрипоту та ледве стримуваний кашель.

Що буде далі — з його впертістю, з її нервами, з маленькою донею, яка ледве звелася на ноги?.. Що буде з тими бідолахами, які прийдуть сьогодні до неї на прийом — за порадою, за порятунком? А в її руках так мало справді рятівного...

Погляд лікарки безпорадно блукав по протилежній стіні, поки врешті спинився на знайомому портреті. Худе, знеможене обличчя, рештки буйного чуба, миршава борідка, палаючі очі... Подібні очі в Стефанії Смереки. Але в них тільки холодний попіл розпачу. То розпач за себе, за своєю дитину. А вчений, якого Юлія щодня бачить на портреті, сотні разів перегорів за всіх. Невгамовний мандрівник, завзятий гонитель чуми... В його очах скорбота тисяч матерів, біль за жорстоке зло, яке чинила людям природа. З-під селянської стріхи, з патріархального подільського села він пішов у світ, щоб розвіяти скорботу й зло, перевернути догори дном укорінені погляди століть, подолати жорстокість дикої природи, нав'язати їй волю й диктат людського розуму. Десятки, сотні, тисячі бійців за життя падали довкола нього, а він першим добровільно випробував на собі дію протихолерної вакцини, рятуючи інших, заразився чумою сам, та, на щастя, одужав... Спав у наметі або на голій землі, годував своїм тілом астраханських комарів, гинув од спраги в пустелі Гобі, знемагав од сонця серед аравійських пісків, блукав по зачумлених містах Індії, селищах Ки-

таю, віддав науці все — силу, здоров'я, родинні радощі, власні, тяжкою працею зароблені гроші, кілька разів помирав і читав у газетах свої некрологи, падав знесилений, але не подоланий, підіймався і простував далі. Тому його портрет висить отут, у її кабінеті, а його життя світить, як факел, кличе на труд, на подвиг!..

Палаючі очі з портрета показали Юлії на її місце за столом. Вона підвелася заспокоєна й присоромлена. Звично сіла за стіл. Розпочала прийом хворих.

Стефанія не хотіла летіти. Не тому, що літак нагадував би їй трагедію останніх днів,—нагадувати не було потреби, пекучий біль шматував душу вдень і вночі. А тому, що поїздом, незалежно від примх осінньої погоди, легше добратися до Ясині, і там, серед шумливих ізворів, тамувати свій біль виснажливою працею.

Скоріше б! У Києві сільська вчителька почувала себе, як людина в мультимедіумі взутті. Довкола кам'яне бескиддя, в якому жили не беркути, а звичайні люди. Воно до такого не звикла.

Однак знала, що з цим дивовижним бескиддям тепер навіки зв'язане її життя. Тут, на велетенському кладовищі, виріс ще один маленький горбик... Могилка. Для всіх байдужа. Лише для неї безцінно дорога.

Все сталося швидко, але не несподівано. Адже всі п'ять років життя Андрійка було не життям, а боротьбою за нього. І вона, і її господиня — стара Калістрата — тільки й робили, що роздували німічний вогник, який ледь жеврів. Калістрата зналася на травах. Щовесни ходила Стефанія з нею по ведмежих пушах, шукаючи рожевого цвіту маренки. Білу маренку, схожу цвітом на дику малину, не рвали, бо з неї не така користь. Тільки та маренка, яка цвіте рожево, є цілющою для недужого серця. Як її настоювала стара Калістрата, то одному богові знати, але настоянка з неї таки справді помагала. Та настав кінець її чудодійній силі. Не допомогли й лікарі.

Стефанія розуміла, що в нещасті, яке сталося, не було винуватих. Лише, може, вона сама. Пізно вибігла на кам'яний гостинець, що веде з Рахова до Яремчі. Та все вірила, все сподівалася. Зрештою хто знає, який був би кінець рік чи й два тому. Адже сам професор

сказав їй: надії майже нема. Однак вона погодилася на операцію.

Бо що мала робити?

Ні, Стефанія знає, хто справжній винуватець усіх її нещасть: двоногі хижаки. Ті, що замучили Максима Смереку. Що своїм безглуздим злочином звалили її, як громом. І тяжко скалічили сина. Ще в материнській утробі...

Так думала Стефанія. А Кроква...

Смерть Андрія Смереки сприйняв як свою тяжку провину. Не раз і не два задавав собі безжальне запитання: що спричинилося до рішення везти їх у Київ? Страждання хлопчика? А може, нещадна врода хлопчикової матері? Оті глибокі, мов гірські ущелини, очі?

...Поїзд відійшов, а Кроква ще довго стояв на пероні.

Куди йому тепер іти? Куди й навіщо?

Розділ 19

ТВОРЦІ ЛЕГЕНДИ

*Київ,
зуртожиток політехнічного інституту,
Гаркуші Ігореві Владиславовичу,
колишньому удільному князю ростовському,
потенціальному магістрові атомно-кібернетичних наук*

Шановний скубенте!

Від того благословенного вечора, коли ви з Тамілою Голобородько, яка з незрозумілих для мене причин досі не носить славетного прізвища Гаркуші, проводжали автора цієї епістоли і його кохану дружину у весільну подорож до степового порту Весела Балка, минуло ледве чотири доби. Проте строк нашого перебування отут, де «за байраком байрак, а там степ і могила»,— наближається до кінця. Скрупульозний деканат філфаку видав студентці Ларисі Костянтинівні Чабанець візу на виїзд за кордон міста Києва лише на один тиждень. Щодо мене, то я таких обмежень не зазнав,

оскільки в пошуках дипломної теми є поки що вільним птахом.

За цей короткий час довелося чимало побачити, почути, спалити багато фосфору й інших корисних речовин дорогоцінної кори головного мозку, виробляючи той складний і ефемерний продукт, який народжується в процесі думання.

Думка!.. Про неї народ сказав патетично: «Чим найдаліше сягнеш? Думкою!» — і скептично: «Дурень думкою багатіє»...

Обидва твердження можна застосувати до мене. Але про це — потім.

А зараз про місце, куди прибув наш весільний кортеж.

Коли б я не боявся здатися банальним, то назвав би степ неосяжним килимом. Навесні та в червні він барвистий, аж в очі б'є, в розпалі літа трохи спокійніший, ледь притомлений щоденною боротьбою з палючим сонцем, а зараз — вилинялий, вицвілий, мов старовинний французький гобелен епохи Луї Дванадцятого, Тринадцятого або якого хочеш.

На цьому килимі, у найдалшому його закутку, притулився химерний візерунок — Весела Балка. Мое село. Місце, де я вперше побачив світ очима майбутнього конкістадора. Степ, як ти знаєш, послав мене в море, бо степ і море — рідні брати.

Все у Веселій Балці таке, яким було, і водночас — наче зовсім інше. Навіть прабатьківське подвір'я, останній, мікроскопічний острівець приватної власності в моїй біографії і моїй свідомості.

Особливо садок. Ті ж самі крислаті яблуні та червонокорі вишеньки, що верховіттями сягали до хмар, стали тепер малими, покірними, свійськими. Що з ними сталося — повростали в землю? Чи, може, я так фізично й духовно виріс, що сам піднісся за хмари?.. Ребус, який нелегко розв'язати. Тільки груша, самотня й чорна, мов удовиця, стоїть, як і раніше, — не зігнулася під тягарем часу, не схилилася від натиску бур, від ударів блискавок...

А от хата похилилася незугарно — на один бік. Наче добра, ласкава годувальниця-корова, що від старості та недуги впала на передні ноги, дивиться вона сумними очима-вікнами, в яких благання і стогін. А чим я можу їй допомогти?

Тепер про зустріч. Вона була справді хвилюючою. Мати на radoшах примовляла, й примовляння те, за степовим звичаєм, нагадувало голосіння, а батько безпорадно тупцював на відполірованій дерев'янці, мов не вірячи, що ота Ізольда Злотокося, оте біляве міське чудо — його невістка.

Першого дня спочивали, другого поїхали в сусіднє село Суху Балку до материних родичів, які не раз вичували нас з матір'ю, коли батько пішов на війну, а війна прийшла в нашу хату.

Збіглися родичі, раділи, гомоніли, пили. Самогону-перваку, хай дарує нам закон і міліція, випили таки чимало, — така вже традиція, що йде з глибини століть.

Кажуть, ніби колись якийсь київський князь авторитетно заявив, що «веселіє на Русі єсть питіє», і хоч з того часу минуло майже тисяча років, його слова лишаються непохитними досі.

От які наслідки бувають тоді, коли слово падає на благодатний ґрунт, а воля ватажка поєднується з активною творчістю мас.

Я не іронізую і не моралізую, бо сам, грішний, чарки не мінаю, але що ми іноді передаємо куті меду, то це такі факт.

Тільки-но повернулися з Сухої Балки до Веселої, ще в голові гуло, наче в абсолютному вакуумі, а вже почали йти візитери — сусіди, родичі, односельці. Щоб гідно їх зустріти, я поліз у скриню за чистою сорочкою і натрапив на свою стареньку матроську тільняшку. Доценту запраана, з вилинялими поперечними смугами, вона все ще, здавалося, пахне морською піною та моряцьким потом.

Смугаста, як морські хвилі, тільняшка навіяла мені багато спогадів. І не тільки збудила спогади, але й підказала раптове рішення.

Яке? Здогадайся!

Скажу тільки, що ще в поїзді я почув по радіо заяву Радянського уряду про Кубу. Певне, ти теж цю заяву чув або читав. Уявляєш: легендарний острів у Карібському морі, фортеця мужніх, титанічних людей, цитадель революції на Американському континенті, і на ньому висаджується новітній Колумб... Здогадуєшся? Отут можеш процитувати обидві народні приказки — патетичну та саркастичну, про які я згадував

вище. Але це мене не збентежить. Я вирішив твердо. Це й буде моєю дипломною працею, моїм остаточним посвяченням в журналісти.

З ранку до вечора — була якраз неділя — йшли гості. І я з усіма пив. Проклинав і бога Бахуса, й київського князя з його необачним афоризмом, а все ж пив. Індивідуум безсилий проти традиції мільйонів. Я не міг образити нікого з цих добрих і щирих людей. Я твердо пам'ятав слова Генріха Гейне про те, що краще бути нещасним, ніж самовдоволенням та пихатим.

Прийом гостей відбувався врочисто, на високому рівні. Побачивши на мені тільняшку та незмінний бушлат, мій батько, Онуфрій Прокопович, начепив на святковий піджак обидві свої медалі — за відвагу та за участь у війні. І стрічав гостей на порозі, як президент солідної держави.

Першим завітав його колега по колгоспному бджільництву, почесний і споконвічний пасічник Мирон Романович Гук. Дуже цікавий екземпляр людської природи! За становищем йому б належало бути бджолярським філософом, якимсь збірним гібридом Сократа, Сквороди та Довженка. Насправді ж зовсім інше. Дід Гук — височезний, худий, мов жердина, й такий мовчазний, що слова з нього не витягнеш навіть за допомогою чарки. Від медової браги, яку сам приніс, він, мабуть, мінявся на лиці, але цього не було помітно, бо обличчя в Мирона Романовича коричневе, аж чорне, мов на візантійській іконі.

Мені особисто він скидається на індійського йога. Якого до речі, я ніколи не бачив.

Дід Гук просидів увесь день, біля батька-президента він був наче прем'єр-міністр. За цілу днину випив таки чимало, але більше десяти слів не проронив.

Його протилежністю — не щодо вміння випити, а щодо хисту розмовляти — є наш красномовний бригадир Корній Устимович Мальований. Людина поважна. Червона Зірка за фронт і «Знак Пошани» за трудові будні — достатній доказ його незаперечних заслуг. Іншим біля нього працюється легко й жваво. А це теж — талант.

Справжнім трударем народився на світ бригадирів родич Мальований Лаврін. Тепер він тільки-но вип'є, то неодмінно жаліється на гірку долю, яка навіки звела

його з колгоспною рахівницею. А був же колись добрим хліборобом, а на війні хоробрим сапером-підривником. Та залишив праву руку аж у Судетських горах. Напідпитку признався мені, що його непоборно тягне туди, в Судети.

За рукою? Ні. Либонь, за молодечством. Якого вже не вернеш ніколи.

Велику приемність зробив мені візит моїх учителів Оникія Омеляновича та Клавдії Іванівни Носаченків. Оникію Омеляновичу, географу, довелося пізнати живу географію Європи під час війни. Сидів по концтаборах у Польщі та Німеччині, втік до Швейцарії, партизанів у Північній Італії. Після війни працював у Франції, допомагаючи радянським громадянам повернутися на Батьківщину. Згодом сам вернувся додому, став директором нашої школи, його викладання географії відзначалося глибоким знанням справи. Мабуть, завдяки йому я почав мріяти про подорожі в далекі країни. Я розповів Оникію Омеляновичу про свій намір щодо дипломної. Він сказав, що тем, значних і хвилюючих, можна безліч знайти будь-де, навіть у Веселій Балці. Проте не став мене відмовляти. Я благав його нікому не відкривати моєї таємниці, навіть Клавдії Іванівні. Вона може прохопитися словом перед матір'ю або й перед Ларисою...

Знайомі й друзі йшли один за одним. Прийшли три брати Лебеді. Старший, Михайло, був на війні танкістом, тепер тракторист; середульший, Грицько, відслужив військову службу вже після війни й теж сів на трактора; наймолодший, Анатолій, працює радіотехніком, місцева комсомолія обрала його своїм секретарем. Пив я з ними зовсім небагато, лише про людське око, а все ж навантаження, як бачиш, серйозне!

Непитушчим, на щастя, виявився шофер Олекса Легкоступ, мій колишній однокласник. Після небезпечної аварії він зовсім відцурався скляного бога. З ним я перепочив.

На жаль, не прийшов ніхто з дівчат, з якими колись дружив. Та це зрозуміло. Всі вони вже молодіці й однаково остерігаються як своїх чоловіків, так і моєї Лариси.

Лариса... Вона ще нічого не знає про мою ухвалу. Вірніше, самообілізацію.

Слово честі, коли звечоріло й у мій садок, де стояв накритий стіл, завітали останні гості — автомеханік, єдиний кавалер ордена Вітчизняної війни Тодосій Чмих, який у шістнадцять років був розвідником Н-ського гвардійського полку, а з ним зоотехнік Устим Залата й обліковець Гнат Пастушенко, в яких, замість бойових орденів, не менш врочисто поблискують на грудях почесні значки відмінників бойової підготовки,— мені здалося, що наді мною шелестять не яблуні та вишні, а евкаліпти й пальми, а за столом сидять хоробрі мілісіано Фіделя Кастро. Я наче бачив сьєрра-маєстринські бороди на їхніх мужніх обличчях.

Ми співали пісень: старого «Хмеля», новітній «Рушничок». А потім затягли про далекий, небачений край. Не про острів Кубу, ні, а про чудо-країну, яка складається з трьох тисяч островів. Прекрасну пісню про Індонезію, пам'ятаєш її, мій друже скубенте? Мабуть, нічого ти не пам'ятаєш, нічого не розумієш, бездушний Аполлоне кібернетичних гіпотез! Та зрештою ти так само рвешся думкою в майбутнє, може, ще далі, ніж я. Мое серце блукає по меридіанах старенької планети — від Джакарти до Гавани, а твоя фантазія витає десь у карколомній високості між кільцями Сатурна й зрадливими супутниками Юпітера, що без кінця міняють свої координати. Отже, ти повинен, ти мусиш зрозуміти мене.

Творці живої легенди — українські степовики — співали пісню-гімн про своїх легендарних побратимів за морями-океанами. Це було вчора, а вже сьогодні той вечір здається мені не реальним спогадом, а романтичною поемою.

Я говорив про це Ларисі всю ніч, до ранку. Ми цілувалися, мріяли і розмовляли. Але я не сказав їй нічого конкретного. Не треба! Поки що не треба. Вона дуже хороша, навіть краща, ніж я уявляв, і в щасті нещасна, бо втратила обох батьків. І я не хочу даремно хвилювати її. Скажу тоді, коли вже не буде вороття.

Вона мене зрозуміє? Повинна б. Адже про подібне ми говорили не тільки вчорашню ніч під степовими зорями, а багато-багато ночей у садку покійного Ящука — на околиці Києва.

А ти подумай про все, що я тобі написав. Зрозумій: я вже не встигну поплинути на інші планети в косміч-

ному кораблі твоєї конструкції. Для цього я надто старий. Такий політ може здійснити хіба що мій син. Але тут, на землі, я повинен виконати свій обов'язок до кінця.

Ми з дружиною (яке це щастя — кохана дружина!) незабаром повернемося до Києва. Хай цей лист послужить як тези до нашої майбутньої розмови. Точніш, для багатьох розмов, суперечок, дискусій.

Бо ми з тобою друзі, і, як стверджує невмируше комсомольське гасло, майбутнє належить нам! Будь здоровий і бадьорий. Вітай Тамілу! Гляди, не прогав свого щастя.

Я в цьому особисто зацікавлений. Бо якщо прогавиш, то все життя заздритимеш мені. А заздрість є раною душі. Так сказав... Хто? Гадаєш, Чабанець? Ні, голубе, все той самий афінянин Сократ. Мудра була голова. От би звести його з нашим дідом Гуком! Мабуть, тоді степовий мовчун заговорив би. Відкрив би філософію бджолої республіки й таємниці сарматських могил. А з нами мовчить. Бо які ми йому співбесідники? Слів у нас більше, ніж думок, от у чому, брате, заковика!..

Отож думай! «Думаю — отже, існую», — казав Рене Декарт. «Існую — отже, думаю», — кажу я, твій друг і приятель (це синоніми чи ні?).

Гордій Чабанець»

Розділ 20

ЗОРЯНИЙ ТРАМПЛІН

Де б не був Багрич, він голився щодня. Звичка, кажуть, друга натура. Тут, у Донбаєі, коли простуда схопила за горло цупкою, гарячою рукою, він вдався ще до одної щоденної процедури — ранкової зарядки з умиванням холодною водою.

Хай лікарі кажуть, що хочуть, а клин таки споконвік вибивали клином!

Ось і зараз, незважаючи на бурмотіння Сохацького, що, мовляв, не встигнуть поснідати, бо на дев'яту призначено їм останню, прощальну бесіду в Донець-

кому раднаргоспі, Данило не відступив од своїх правил і після гімнастики та крижаної купелі спокійно стояв перед трюмо й доголював кістляве, майже квадратне підборіддя.

— Закортіло вам,— дорікав Сохацький,— неодмінно стати молодим та вродливим. Для кого? Для інженера Зарви?

— Людина чепуриться не для когось, а для себе самої.

— Фатальна помилка! Чоловік чепуриться для жінки й навпаки. Закон, відкритий Дарвіном.

— Закон, відкритий Адамом і Євою. Проте я голюся таки справді для себе. Щетина на вилицях дратує мене. Так само, як і вас. Тільки ви вдаєте, що вам байдуже, бо ви економите час.

— Хіба це погано?

— Вдавати завжди погано.

— Ви переводите розмову в інше русло.

— Я висловлюю свої погляди.

— Знайшли час!

— Казати правду завжди вчасно.

— Ви сьогодні схильні до афоризмів. Звертайте скоріш свою голярню, а я побіжу займу чергу в буфеті. Що вам узяти — сто грамів коньяку?

— Двісті грамів кефіру.

— Вам варто б жити на молочній фермі.

— Розумна порада. Скористаюся з неї, тільки-но вийду на пенсію.

Поснідати таки не встиг, але сьогодні це його не турбувало. Сьогодні він повертався в Київ — до Юлії та Зореслави.

В такі дні, що завжди були для нього великим святом, Данило не відчував дрібних буденних клопотів, жив поза сферою їхнього впливу.

Відвідання раднаргоспу істотного значення не мало, являючи собою, по суті, візит чемності. Проблеми, що цікавили Багрича, питання, які вони з Сохацьким з'ясували або напівз'ясували в Донецьку, Макіївці та на окремих шахтах, не могли розв'язати ні меткий чорнявий Зарва, ні більш відповідальні працівники новоствореної установи.

Візит забрав небагато часу, й Данило перед виїздом в аеропорт встиг ще заїхати в Макіївку, попрощатися з Кухарським та уточнити деякі дані щодо можливості вико-

ристання напівпровідників,— це питання його глибоко хвилювало.

Потім удвох з Сохацьким ситно пообідали в ресторані готелю «Україна». Ще не настали вечірні години пік, а тому і швейцар, і офіціантки були ввічливі й привітні.

Залягали ранні осінні сутінки, коли повітряний лайнер АН-10А рейсом з Адлера на Київ приземлився на бетонній доріжці аеропорту Донецька.

Курортний сезон (точніше, курортний ажіотаж, бо ж сезон лікування для справді хворих триває цілий рік) скінчився, пасажирів у лайнері було мало.

Кароока, вкрита морською смагою й тому схожа на мулатку стюардеса запропонувала Багричеві й Сохацькому, як новосельцям, окремий салон у фюзеляжі літака. Багрич не боявся хитавиці, яка на таких великих літаках майже не відчутна, й радий був, що зможе подрімати.

Він прийняв усі запаси медикаментів, які взяв з дому, і, піддавшись намовлянням Сохацького, випив-таки за обідом сто грамів горілки, але клята хвороба налягла на нього, мов чорна важка хмара. Хилило на сон. Перед зустріччю в Києві хотів спочити, набратися сил, відігнати люту мару недуги.

Зовсім інші наміри мав його попутник.

— Бачили? — гукнув на вухо Багричу, коли повітряний корабель вирулював на старт.

Багрич нічого не відповів. Його думки були далеко від інтересів Сохацького. Данило уважно стежив за впевненим передстартовим рухом літака й з гордістю думав, що це повітряне чудо, створене київським конструктором Олегом Антоновим, дерзновенно прокладає нові траси через моря й материки — від Арктики до Антарктиди.

Розгін, старт — і АН-10А вже лине над землею, наче підвішений знизу до еліпсоїдних крил. Лише тоді до свідомості Багрича долинають заздрісні слова Сохацького:

— Букет живих троянд! Бачили?

Данило згадує, що, підіймаючись по трапу, вони помітили в руках одного з адлерських пасажирів, які вийшли погуляти на свіжому повітрі, розкішний букет білих і червоних троянд. Щасливець поведився з своїм скарбом дуже обережно,— троянди вже перезріли й,

здавалося, ось-ось опадуть. Багрич забув і про пасажира, й про оригінальний подарунок, з яким той повертається із субтропиків у Київ. А Сохацький, бач, пам'ятає.

В руках у Леоніда Потаповича тьмяно блиснула видобута із саквояжа пляшка коньяку, й він зник у передньому салоні.

Минуло півгодини або й більше. Заколисаний летом і дрімотою, придавлений жаром, що наприкінці дня посилювався, Данило, проте, заснути не міг. Не хотіли спочивати думки. Їх, як репані млинці, випікав розпечений, мов сковорідка, мозок.

Багрич думав про те, що сучасна техніка приховує в собі безліч таємниць; до нових відкриттів треба йти не второваними дорогами, а шукаючи несподіваних поворотів; що чим далі крокує технічний прогрес, тим більше виявляється несподіванок і парадоксів.

Скільки зусиль потрачено багатьма людьми на конструювання дорогих, складних і громіздких систем охолодження і зволоження повітря, а головне — для подачі цього повітря на тисячометрові глибини, хоч виявляється, що розв'язка, можливо, лежить на поверхні. На допомогу прийшла армія напівпровідників. Щось подібне сталося і в авіації. Століттями люди мріяли про крила. Нарешті людина винайшла крила й піднялася у височінь. А тепер не знає, як тих крил позбутися. Туполев їх звів до мінімуму, Антонов підняв над літаком, Ільюшин, Мікоян та інші шукають ще радикальнішого виходу. Бо крила стали завадою — вони гальмують рух, збавляють швидкість. Майбутнє — за ракетами. Принаймні на нашій планеті. А в міжпланетних перельотах? Чи зможе будь-яка наймогутніша, найшвидкісніша ракета досягти Венери, Марса, Юпітера, Сатурна? Хтозна! Може, зовсім незабаром людина почне шукати нових, досі не знаних способів для здійснення цієї захоплюючої мрії. Яких? Зараз важко сказати. Шкода, що з тих давніх часів, коли на планеті відбувалися дивовижно-загадкові події — вибухали вогняні стовпи, з'являлися істоти, яких мали за богів, виникла впевненість у можливості підійматися на небо, — залишилося так мало свідчень. І все ж старовинні папіруси, пергаменти, написи на каменях, тал-

муд, біблія, коран навряд чи можуть бути тільки фантазією. Безперечно, їх релігійність безплідна, а віра наївна... Але ж в основу легенд, які пережили тисячоліття, лягли, мабуть, якісь реальні факти, що глибоко вразили свідомість цілих поколінь. Інакше хто тим легендам повірив би?.. А може, це справді тільки казки, може, їх створили тодішні Шекспіри й Андерсени? Але ж і Шекспір та Андерсен основу для своїх сюжетів брали з життя!..

Його плутані, затуманені хворобою думки перебив сяючий Сохацький, що повернувся на своє місце. В руці у нього замість пляшки був жаданий букет.

— Бачите?— спитав тріумфуюче.— Троянди мої.— І гордо пояснив:— Для Лідочки...

Багрич нічого не відповів.

Літак мчав на висоті семи тисяч метрів з швидкістю десяти кілометрів на хвилину. Багрич перебував у полоні думок, які, здавалося, шкварчать на розпеченій пательні хворого мозку.

Леонід Потапович розцінив його мовчання як вияв задрощів.

— Будь ласка,— промовив великодушно,— я добрий. Поділюся з вами.

Висмикнув з букета квітку, простяг Багричу. Але помітив, що замість квітки дає голий цурпалок. Це його збентежило. Витяг другу квітку — те ж саме. Третю вивільнив так обережно, наче вона начинена вибухівкою. Але й ця з найменшим порухом фатально позбувалася своїх пелюсток.

Розгніваний Сохацький трусонув букетом — білі й червоні сніжинки закружляли в салоні літака. Букет зробився схожим на віник, навіть ще незугарнішим, до того ж колючим.

Сохацький збагнув катастрофу. Вилаявся:

— Ну й дурень же я! Грошей, правда, він не взяв, але ж — коньяк! Справжнісінький вірменський «Двін»...

Літак мчав над хмарами, йому назустріч линули зорі. Данило не співчував Сохацькому, але й не відчував зловтіхи. З ілюмінатора бачив далекі зорі й близьку чорну безодню. Йому здавалося, що він знову летить над океаном.

Леонід Потапович незабаром заспокоївся. Жбурнув рештки жалюгідного букета й сказав:

— Чорт із ним! Ніколи не слід жалкувати за тим, чого не досяг. Адже в цьому стимул прогресу.

Деренчливо, як личить старому цапові, засміявся й додав:

— Біля вас і я почав говорити афоризмами. Дай боже, щоб я заразився від вас тільки цим, а не вашим вірусним грипом.

— Нема в мене грипу,— твердо запевнив Данило.— Нема й не буде!

Коли вони спустилися з трапу в Бориспільському аеропорту біля Києва, тут нещодавно пройшов дощ,— асфальт парував, мокрий, чорніший, ніж безмісячна осіння ніч. Зневажаючи темряву, визначаючи свій ефемерний шлях у повітрі веселими навігаційними вогнями, то зринали, то приземлялися реактивні та турбогвинтові повітряні машини. Радіогучномовці сповіщали про їх прибуття і виліт, про посадку пасажирів на чергові рейси. В аеропорту метушилися автопоїзди, автобуси, автомобілі, льотчики, стюардеси, вантажники, пасажирки. В цьому коловороті машин і людей Данило відразу пізнав Юлію. Вона стояла за металевим парканчиком і радісно махала йому рукою. Він рвонувся їй назустріч, але ненароком спіткнувся. Намить йому здалося, що він знаходиться на міжпланетному космодромі, що це не він, а Земля— Земля з великої літери— хитнулася під ним, зірвалася з орбіти й падає в космічну прірву. Не вагаючись, він підставив плече, планета ударила об нього, збила його з ніг, та він встиг придавити її коліном і, міцно крутнувши руками, повернув назад, на звичне місце в Галактиці.

Поки Юлія й Степан Гаврилович добігли до нього, Багрич вже твердо стояв на ногах. Сохацький осторонь обіймався з Лідією. Данило якомога спокійніше привітався з дружиною й запитав про Зореславу. «Домашня гаразд»,— відповіла Юлія. Поїхали до міста. Сохацький і Сохацька сіли в свою «Победу». Юлія тримала Данилову руку, перевіряла пульс. Яке значення тепер має його пульс! Він живий, він з нею— це головне. Багрич знайшов у собі сили коротко поінформувати директора про результати поїздки. Юлія приклала руку йому до чола. Та він говорив тільки про

справи. Адже це було звичайне повернення з відрядження.

І нічого більше.

Так пройшли Бориспільський ліс і Дарницю. Праворуч забовваніли будівлі Русанівського масиву, ще не обжиті, з неосвітленими вікнами. Нарешті машина вискочила на міст Патона.

Але міст чомусь тягся без кінця-краю. Стелився не рівно, а рвався вгору, до зір. Тільки тепер Багрич зрозумів, що це зовсім не міст, а трамплін. І не машина, навіть не ракета, а прилад з напівпровідників, у якому він сидить, досягне зараз останньої точки велетенського зоряного трампліна й полине в космос, он до тієї зорі, що знадливо мерехтить на небосхилі. Хто вона, ця палаюча вечірня красуня, така пекуче знайома? Ах, це його давній-прадавній друг — Сіріус. Улюблена зірка. Найближча посестра Сонця, якою він часто милувався з вікна кімнати.

Багрич згадує будинок, свою оселю, своє вікно, свій земний світ.

Свідомість повертається до нього.

1960—1961

ЗМІСТ

МІСТ ЧЕРЕЗ ПРИРВУ. *Роман-хроніка*

ЧАСТИНА ПЕРША. Обпалені громами . . . 6

ЧАСТИНА ДРУГА. Планета в теплих долонях . 171

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. Вечірня зоря . . . ; , . 404

**ЛЮБОМИР ДМИТРИЕВИЧ
ДМИТЕРКО**

*Сочинения в 4-х томах,
том 3*

МОСТ ЧЕРЕЗ ПРОПАСТЬ

Роман-хроника

Киев, издательство
художественной литературы
«Дніпро»,
1982

(На украинском языке)

Редактор *Л. М. Кирилець*
Художник *А. П. Відоняк*
Художній редактор *С. П. Савицький*
Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*
Коректори *Ю. А. Мороз, О. С. Назаренко*

ІБ № 1490

Здано до складання 14.04.81.
Підписано до друку 19.02.82.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1,
Гарнітура літературна.
Друк високий.
Ум. друк. арк. 30,24. Ум. фарб. відб. 30,24.
Обл.-вид. арк. 32,873.
Тираж 40 000. Зам. 1-141. Ціна 2 крб. 40 к.

Видавництво
«Дніпро».
252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

Книжкова фабрика
ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків,
вул. Донець-Захаржевська, 6/8.

Дмитерко Л. Д.

Д53 Твори : В 4-х т. Т. 3.— К.: Дніпро, 1982.—574 с.

Роман «Міст через прірву» — про колишнього фронтовика інженера Данила Багрича та його дружину лікаря Юлію Пашко, які живуть і борються в ім'я збереження й зміцнення миру на землі.

Д 70303—071 передплатне. 4702590200
М205(04)—82

У2

2187 701